
**ПЕТРА
ВАСІЛЕЎСКІ**
Каб жыла Беларусь

**АЛЕГ
ТРУСАЎ**
Лунай, наш сцяг,
ляці, Пагоня!

**РЫГОР
БАРАДУЛІН**
Унучка
Францішка Скарыны,
або Зэк № 0-287

**ПЕТРА
ВАСІЛЕЎСКІ**
Хлеб і кніга

**СЯРГЕЙ
КУПЦОЎ**
Як цялё
ваўка злавіла

**УЛАДЗІМІР
АРЛОЎ**
Пад уладаю Перуна
і Сварога

**СЯРГЕЙ
ТАРАСАЎ**
Адкуль прыйшло
хрысціянства
на Беларусь?

**ЮРЫ
ДРАГУН**
Уніяцая царква
Беларусі
і дзяржаўная палітыка

**МІКОЛА
ХАУСТОВІЧ**
Скасаванне Уніі

**АЛЕСЬ
ЖЛУТКО**
Езуіты на Беларусі:
пошукі праўды

**ВІТАЎТ
ЧАРОПКА**
Зазірнем у дакументы

**ГЕНАДЗЬ
САГАНОВІЧ**
Ад Ведрашы
да Крапіўны

**АНАТОЛЬ
ГРЫЦКЕВІЧ**
Нацыянальнае
пытанне ў праграме
дзекабрыстаў

**ГЕНАДЗЬ
САГАНОВІЧ**
Маскоўскі Нерон

**БАРЫС
САЧАНКА**
Мураўёў-вешальнік

**ЯЎГЕН
ГУЧОК**
Беларускі лёс
Арыны Радзівонаўны

**СЯРГЕЙ
ДУБАВЕЦ,**
**ГЕНАДЗЬ
САГАНОВІЧ**
Старажытная Літва
і сучасная Летува

**ВІНЦУК
ВЯЧОРКА**
Тысячагадовае
суседства

**ПЕТРА
ВАСІЛЕЎСКІ**
Пра нашы помнікі,
«своеасаблівае
варварства»
і «людзей
асобага складу»

**СЯРГЕЙ
ЗАПРУДСКІ**
Чалавек з мінулага...

**ІВАН
ЛАСКОЎ**
Адкуль пайшла
беларуская мова

**УЛАДЗІМІР
АРЛОЎ**
Полацкія кадэты

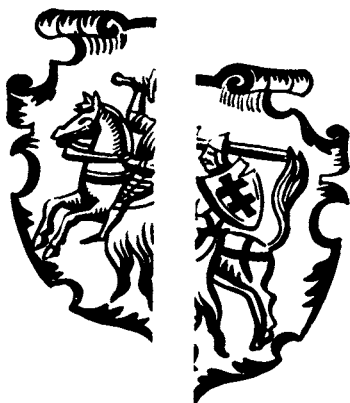
**ВАЛЬДЭМАР
КАЛІНІН**
Цыганы на Беларусі

**З
ГІСТОРІЯЙ
НЯ
«ВЫ»**

«Мойсей навчае людей Ізрайлевых Второго закону».
Тытульны ліст кнігі «Другі закон»,
выдадзенай Францішкам Скарынам
у 1519 годзе.

З ГІСТОРЫЯЙ НА «ВЫ»

ПУБЛІЦЫСТЫЧНЫЯ
АРТЫКУЛЫ

Выпуск другі

Мінск
«Мастацкая літаратура»
1994

ББК 84Бел7

З-11

УДК 882.6-4+947.6

Выдаецца з 1992 года

Укладанне *Уладзіміра Арлова*

4702120204—017
З 126—93
М 302(03)—94

ISBN 5-340-010813

© Укладанне. Арлоў У. А., 1994

МАЛІТВА

Магутны Божа! Ўладар сусветаў,
вялізных сонцаў і сэрц малых,
над Беларуссю, ціхой і ветлай,
рассып праменне Свае хвалы.

Дай спор у працы будзённай, шэрай,
на хлеб штодзённы, на родны край.
Павагу, сілу і веліч веры
у нашу праўду, у прышласць — дай!

Дай урадлівасць жытнёвым нівам,
учынкам нашым пашлі ўмалот.
Зрабі свабоднай, зрабі шчаслівай
краіну нашу і наш народ!

Наталля Арсеннева

КАБ ЖЫЛА БЕЛАРУСЬ

19 верасня над Домам урада ў Мінску ўзняўся бел-чырвона-белы сцяг.

У кантэксце палітычнага жыцця былой савецкай імперыі, дзе дамінуючая тэндэнцыя — разынтэграцыя СССР і будаўніцтва на ягоных руінах суверэнных дзяржаў, гэтая падзея не вылучаецца нейкай асаблівай рэвалюцыйнасцю. Між тым на Беларусі яшчэ зусім нядаўна адны маглі ўявіць такое толькі ў самых смелых марах, другія — прысніць у самых страшных снах. Сканала Беларуская ССР, нарадзілася незалежная дзяржава Рэспубліка Беларусь. Як гэта ні крыўдна, але большасць жыхароў Рэспублікі і дагэтуль не ўцямілі (плён больш як 70-гадовага «выхавання») глыбіннага сэнсу падзеі. Маўляў, адмены назвы дзяржавы, ад таго, што цяпер мы жывём пад «Пагоняй» і бел-чырвона-белым сцягам, а раней мелі «сярпаста-малаткастыя» сымболі, паліцы ў крамах не напоўняцца, чэргі не знікнуць, зарплата не падскочыць.

Тут дарэчы будзе біблейская прыпавесць. Прарок Маісей, які вывеў яўрэяў з егіпецкага рабства, сорак гадоў вадзіў іх па пустэльні перш чым прывёў на зямлю заповітную. Сорак гадоў — пакуль не нарадзілася пакаленне свабодных людзей, вартых свабоднай айчыны, пакуль не ачысцілася душа народа ад рабскага духу.

Шкада тых, хто пражыў жыццё пад сярпом-молатам і пяцікутнай зоркай ды не ўяўляе, як

можна жыць па-іншаму. Надзея на тых, хто народзіцца пад «Пагоняй», і тых, хто насіў гэты святы знак у сэрцы ў часы акупацый (бальшавіцкай, польскай, фашысцкай, зноў бальшавіцкай). І дай, Божа, беларусам дасягнуць сваёй зямлі запаветнай — вольнай бацькаўшчыны — раней, чым гэта здолелі сыны Ізраіля пасля зыходу з Егіпта. Мы не можам чакаць сорок гадоў. Праз сорок гадоў нас проста можа не быць, калі мы застанемся такімі, якія ёсць сёння, і будзем спадзявацца на вырашэнне нашых праблем кімсьці ў неакрэсленай будучыні.

А для пачатку азірнемся назад, на наша «егіпецкае рабства», на тую імперыю, што яшчэ ўчора, якіх-небудзь тры-чатыры гады таму, здавалася непахіснай, непераможнай, вечнай...

У 1877 годзе вялікі сын Беларусі Фёдар Дастаеўскі піша ў сваім дзённіку: «Долгий мир всегда рождает жестокость, трусость и грубый, ожирелый эгоизм, а главное — умственный застой. В долгий мир жиреют лишь одни эксплуататоры народов. Налажено, что мир рождает богатство, — но ведь лишь десятой доли людей, а эта десятая доля, заразившись болезнями богатства, сама передает заразу и остальным девяти десятым, хотя и без богатства. Заражается же она развратом и цинизмом. От излишнего скопления богатства в одних руках рождается у обладателей богатств грубость чувств. Чувство изящного обращается в жажду капризных излишеств и ненормальностей. Страшно развивается сладострастие. Сладострастие рождает жестокость и трусость... Жестокость же рождает усиленную, слишком трусливую заботу о самообеспечении. Эта трусливая забота о самообеспечении всегда в долгий мир, под конец, обращается в какой-то панический страх за себя, сообщается всем слоям общества, рождает страшную жажду накопления и приобретения денег. Теряется вера в солидарность людей, в братство их»...

Няцяжка пазнаць у гэтым апісанні Расійскай імперыі 70-х гадоў мінулага стагоддзя Савецкі Саюз напярэдадні скону. Вялікаму гуманісту не даспадобы такі «мір», дзе дзевяць дзесятых людзей не могуць спытаць у адной дзесятай за хамства, разбэшчанасць і цынізм. Такі «мір», на думку Фёдара Міхайлавіча, раней ці пазней павінен выбухнуць самай сапраўднай вайною.

Для савецкай імперыі, якая больш як сорок гадоў не

ведала вайны на сваіх абшарах, «долгий мир» скончыўся ў 1986 годзе выбухам Чарнобыля. Потым былі крыва-выя драмы ў паўднёвых і заходніх правінцыях імперыі, але па сваім маштабе і гістарычным значэнні яны не ідуць ні ў якое параўнанне з атамнай трагедыяй 26 красавіка 1986 года. Бо гэта не нейкае разовае «кровопусканне» — гэта трагедыя, якая можа паставіць крыж на будучыні цэлага народа. А народ гэты — мы, беларусы. Беларуская нацыя. Цяпер мы гаворым «да Чарнобыля» і «пасля Чарнобыля», як раней — «да вайны» і «пасля вайны». Наступствы Чарнобыля на Беларусі — гэта чалавечыя ахвяры, бежанцы, страчаныя тэрыторыі; кінутыя, як пры панічным адступленні ў 1941 годзе, матэрыяльныя каштоўнасці. І, як ужо неаднойчы бывала ў нашай гісторыі, патрэбны гераічныя высілкі народа, каб хоць неяк супрацьстаяць бядзе, што здарылася праз глупства, разбэшчанасць і беспакаранасць тых, хто ў гэтай краіне мае ўладу. Адным словам, на вайне, як на вайне...

Але ці толькі бальшавіцкая хунта нясе адказнасць за Чарнобыль? Кожным разам, калі ў жыцці чалавека адбываюцца трагічныя ці проста драматычныя ўзрушэнні, ён міжволі задае сабе пытанне: за што? Такое пытанне ўзнікае ў свядомасці народаў, калі Лёс экзаменуе іх на трываласць. За што эпідэміі, войны, катастрофы? Вялікая спакуса ў такіх выпадках спісаць усё на злых суседзяў, на выпадковыя варункі альбо ўвогуле на фатальную адсутнасць справядлівасці на гэтым свеце. Але, пераадолеўшы эмоцыі, падумаўшы, знойдзеш сапраўдную прычыну. Праўду кажуць, што філасофія змяншае не пакуты, але скаргі на лёс. Азірнуўшыся назад, ты пабачыш, як з упартасцю, вартай лепшага скарыстання, ты ішоў на сустрэчу са сваёй бядою, не зважаючы на злавесныя знакі на нябёсах і чырвоныя сігналы святлафораў на зямлі. Тое ж і з гісторыяй народаў...

Сённяшнім болей чалавек аплочвае ўчарашні грэх; народ жа, як гістарычная супольнасць з больш як тысячагадовым існаваннем у Часе, — свае грахі далёкай даўніны. Пакуль не былі ўсвядомлены сапраўдныя маштабы Чарнобыльскай катастрофы, сёй-той, магчыма, і лічыў, што прычына выбуху — тэхнічныя непаладкі. Цяпер большасць людзей разумее, што гэты выбух — рэха таго, хрэстаматыйнага стрэлу «Аўроры». Радые-

актыўны чарнобыльскі попел на нашым гістарычным прасцягу змяшаўся з «лагерным пылам» сталінскага ГУЛАГа. Але чаму менавіта Беларусь аказалася ў эпіцэнтры выбуху? Так ці інакш Чарнобыльская катастрофа закранула ўсю Еўропу, ад скандынаўскіх шхераў да пратокі Басфор, але з усіх народаў кантынента толькі беларусы аказаліся прыціснутымі да мяжы, за якой — смерць.

Чаму так? Таму што сёння мы плацім не толькі за ўласныя грахі, але і па рахунку продкаў. Калісьці мы не здолелі абараніць сваю нацыянальную дзяржаву Вялікае княства Літоўскае (не блытаць з сучаснай Жмудзю-Летувой) і трапілі пад прыгнёт больш моцных на той час суседзяў; калісьці мы не абаранілі сваю нацыянальную веру — грэка-каталіцкую, і тады нашу бесмяротную душу па-гандлярску падзялілі на сектары, як Берлін у 1945 годзе, поп з Масквы і ксёндз з Варшавы; калісьці мы выракліся матчынай мовы і цяпер гаворым і думаем на мове акупантаў. Мы страцілі дзяржаву, веру, мову. Нас няма як народа? Калі так, дык Чарнобыль папярэджвае: заўтра нас не будзе і як насельніцтва...

19 верасня 1991 года мы адраділі нашу дзяржаву. Прынамсі — наблізіліся да яе адраджэння. Далей — вера, мова.

Ці ёсць у нас у справе адраджэння саюзнікі, ці можам мы спадзявацца на прыхільнасць і дапамогу суседзяў ці хоць бы на іхні добразычлівы нейтралітэт? Трэба адказаць адназначна: не, нам няма на каго спадзявацца. Суседзяў — расійцаў, палякаў, летувісаў, украінцаў задавальняе той не надта прэстыжны «імідж» беларуса, які прымусам навязваўся нашаму народу на працягу не аднаго стагоддзя. На фоне гэткага заняйдбанага «браткі-беларуса» яны выглядаюць асабліва манументальна, велічна. Адраджэнне Беларусі таму-сяму абавязкова пазбівае пыхі, фанабэрыі.

Калі Беларусь паўстане ў поўны рост, сёй-той будзе вымушаны глядзець на нас знізу ўверх, у той час як яму хацелася б якраз наадварот. Галоўны вораг беларускага Адраджэння — беларускі канфармізм, прыстасаванства, спадзяванне на «дзядзьку», на «старэйшага брата», на «добрага суседа» — абы самому не думаць. Праўда, думаць усё ж такі давядзецца. Імклівы развал імперыі гэтаму спрыяе. Лянiвы і дурны будзе

хутка абабраны з усіх бакоў спрытнымі суседзямі, учарашнімі «саюзнымі рэспублікамі», а сёння суверэннымі дзяржавамі.

Што ж да знешніх ворагаў, дык тут галоўны — расійскі шавінізм. Раней ягоным заменнікам быў так званы «савецкі патрыятызм», цяпер ён выступае пад бела-сіне-чырвоным сцягам і двухгаловым (пакуль што без кароны) арлом. Не ў малой ступені нашы стасункі з іншымі суседзямі залежаць ад таго, як мы здолеем паставіць сябе да Расіі. Імперскія амбіцыі новай расійскай улады выявіліся ў заяве аб магчымых тэрытарыяльных прэтэнзіях да тых рэспублік, што не пажадаюць стаць часткаю «абноўленага Саюза», у безапеляцыйных і беспадстаўных, калі не сказаць хамскіх заявах накіраваных: «Беларусь у час жнівеньскага путчу здрадзіла Расіі», — нібыта Беларусь Расіі прысягала і нешта ёй вінна. Дарэчы, Балтыя і Грузія ў жнівеньскія дні заявілі: тое, што адбываецца ў Маскве, у Савецкім Саюзе, іх, як дзяржавы суверэнныя, увогуле не датычыць. І ніхто не асмеліўся абвінаваціць іх у здрадзе расійскай дэмакратыі. Бо ў Балтыі і Грузіі такія заявы могуць выклікаць выбух русафобіі, а беларусы сцерпяць.

На Беларусі «плён» двухсотгадовай ідэалагічнай экспансіі расійскага шавінізму адчуваецца на кожным кроку. Відаць, толькі на Беларусі можна пачуць: «Я тожэ белорус, но язык ваш белорусский ненавижу» ці: «История ваша белорусская мне не нужна». Гэтыя «тожэ белорусы» не жадаюць жыць у незалежнай дзяржаве. Гэта патэнцыяльная «пятая калона» ў выпадку палітычнага, ці яшчэ якога, канфлікту з Расіяй. Асновай для канфлікту можа стаць такая нібыта драбязя, як сутыкненне поглядаў на гісторыю беларуска-маскоўскіх (расійскіх) стасункаў. «Старэйшаму брату» «малодшы» патрэбны не толькі ў якасці палігона дзеля ўсялякіх сацыяльна-эканамічных і навуковых эксперыментаў — ад «зліцця нацый» да выпрабавання ядзернай зброі. (Неяк мне давялося чуць, як адзін маскоўскі літаратар з захапленнем гаварыў пра беларускі народ, што ў 1986 годзе, як калісьці ў 1941-м, прыкрыўшы сабою Маскву, прыняў на сваю зямлю дождж чарнобыльскіх хмараў. Ён быў упэўнены, што беларусы, убачыўшы, як хмары Чарнобыля ідуць на Маскву, па ўласнай ініцыятыве асадзілі гэтыя хмары на сваю зямлю. Так Маскву любяць...)

«Малодшы» патрэбны «старэйшаму» і дзеля душэўнай раўнавагі. Каб было каго вучыць жыццю, час ад часу караць за непаслухмянасць, каб было перад кім цешыцца ўласнай мудрасцю, высакародствам, веліччу. «Малодшы» павінен пакорліва выслухоўваць любое глупства «старэйшага», бо як інакш успрымаць, скажам, некаторыя публікацыі вельмі папулярнага цяпер у Расіі гісторыка Л. Гумілёва? Вось што ён піша ў артыкуле «Год рождения 1380...», дзе зроблена спроба асэнсаваць ролю Кулікоўскай бітвы ў станаўленні Расіі як вялікай дзяржавы: «...наши предки в Великороссии могли оказаться (у выпадку перамогі татар.— П. В.) в положении угнетенной этнической массы без духовных вождей, подобно белорусам и украинцам в Польше. Вполне могли, один шаг оставался».

Вось так, беларусы і ўкраінцы — не народы, а «этническая масса», ды яшчэ «без духовных вождей». Дзіўна толькі, як сярод беларусаў мог нарадзіцца Францыск Скарына, як гэта здарылася, што першая беларуская друкаваная кніга з'явілася амаль на паўстагоддзя раней за рускую. Да таго ж даволі верагодна, што і сам Фёдораў быў беларусам, як і ягоны напарнік Пётр Мсціславец.

Цікава, што культурныя кантакты Беларусі і Украіны з Захадам Л. Гумілёў трактуе як здраду (праўда, незразумела каму — Маскве, відаць...), а аналагічныя дзеянні Масквы — як натуральныя ўчынкi. «Москва соприкоснулась с Италией... как заказчик нужных новой Москве людей», а беларусы з украінцамі «поддались химере, пошли на компромисс с Западом». «Где,— пытаецца ён,— после трех веков униатства» помнікі культуры «домонгольских времен» у Галіцыі, Беларусі, на Палессі? Відаць, забываючы, што на Беларусі, у прыватнасці, не было татара-манголаў і, адпаведна, «дамангольскага» і «паслямангольскага» перыядаў. А логіка даволі простая: калі Масква пакутавала пад татарамі, дык і «малодшыя браты» не мелі права ў гэты час быць свабоднымі. Бо гэта парушэнне субардынацыі.

Расійцы не ведаюць, а дакладней — не хочуць ведаць, што беларусы атрымалі дзяржаўнасць не з рук «старэйшага брата», а мелі яе спрадвеку — спачатку Полацкую дзяржаву, потым яе спадкаемца Вялікае княства Літоўскае; што барацьба Масквы супраць Літвы (зноў не блытаць са Жмуддзю-Летувай) не мела нічога

агульнага з вызваленчай місіяй, а мела мэту іншую; знішчыць ліцвіна (гэта значыць беларуса) як канкурэнта на міжнароднай арэне; што польскі ўплыў на Беларусі і распаўсюджанне каталіцызму на беларускіх землях сталі магчымымі толькі ў выніку велізарных страт, якія панесла Беларусь, баронячыся ад Масквы (аслабіўшы Беларусь, Масква падрыхтавала глебу для польскай экспансіі).

Масква ніколі не пажадае развітацца са сваёй гераізаванай гісторыяй, адмовіцца ад звання «збіральніцы рускіх земляў», «вызваліцелькі» адзінакроўных братоў з-пад польска-«літоўскага» ўціску. Каму ж ахвота прызнаць сябе драпежнікам і гвалтаўніком, нічым не лепшым за татарскую Арду і нямецкі Ордэн?

І яшчэ, калі заходзіць гаворка пра дапамогу Беларусі ў сувязі з чарнобыльскай бядой, расійскія лідэры нагадваюць, што ў іх ёсць свой Чарнобыль — Чэлябінск...

А ў маскоўскім спісе рэспублік, пацярпелых ад Чарнобыля, на першым месцы стаіць Расія, потым — Украіна, потым — ужо Беларусь. Сёлета Беларусь, дзякуючы палітыцы Цэнтра, атрымала дапамогу лекамі меншую, чым Летува, не кажучы ўжо пра Расію і Украіну.

На сённяшнім этапе мала шанцаў і на добрае паразуменне з Польшчай. Палякі памятаюць, як у 1921 годзе, пасля распаду Расійскай імперыі, яны добра пажывіліся беларускімі і ўкраінскімі землямі. Імперыя (ужо савецкая) зноў у стадыі развалу, і гэта зноў спараджае ў заходняга суседа Беларусі вялікадзяржаўныя амбіцыі. І калі б не Германія, якая ўздыме пытанне аб Сілезіі, Памераніі і Усходняй Прусіі, як толькі Польшча заікнецца наконт «рыжскай мяжы», мы мелі б магчымасць упэўніцца, што Пілсудскі ў Польшчы, як да нядаўняга часу Ленін у СССР, «жил, жив» і, відаць, яшчэ доўга «будет жить».

Імкнучыся далучыцца да Захаду, палякі, зрэшты, гатовыя да таго, што за гэта давядзецца плаціць. Калі Гданьск (Данцыг), Вроцлаў (Брэслаў), шэраг іншых гарадоў і мясцін і не стануць зноў цалкам нямецкімі, дык ужо не будуць цалкам польскімі. А кампенсавать гэтыя непазбежныя страты нашы заходнія суседзі будуць намагацца за кошт Беларусі.

Прыгадаем, што некалькі гадоў таму з трыбуны Вар-

хоўнага Савета СССР дэпутатам Я. Ціхановічам пускаліся ў залу, так бы мовіць, «пробныя шары» на конт утварэння з заходнебеларускіх і заходнеўкраінскіх земляў нейкай «Восточнопольской ССР». Паглядзім, што робіцца на Гродзеншчыне і Берасцейшчыне, дзе касцёл адкрыта вядзе прапаганду на карысць Польшчы, і прыйдзем да высновы, што Польшча не зацікаўлена мець у асобе Беларусі раўнапраўнага партнёра ў міжнародных справах.

Звыклых да таго, што Мінск — гэта толькі прыпынак на шляху экспрэса «Варшава — Масква», палякі вымушаны прызвычайвацца да новых рэалій: Варшава — прамежжавы пункт экспрэса «Мінск — Парыж». Гэта цяжкое выпрабаванне для «шляхецкай» пыхі. Польшчы было б больш зручна, каб Беларусь заставалася калоніяй Крэмаля. Каланіяльная адміністрацыя ніколі не ўздыме пытання аб лёсе беларусаў — грамадзян Польшчы, не стане патрабаваць назад нацыянальныя скарбы Беларусі, нарабаваныя Польшчай, не стане перашкаджаць дзейнасці польскіх эмісараў і польскай крэатуры на Беларусі. Нарэшце, не стане спрачацца з Польшчай на конт гістарычнай і культурнай спадчыны Рэчы Паспалітай. У свядомасці паляка разуменні «Польшча» і «Рэч Паспалітая» — сінонімы.

Беларус думае інакш, і рана ці позна ён абвесціць сваё права на тое, што паляк лічыць спадчынай Польшчы.

Падобная перспектыва не можа быць даспадобы і летувісам. Беларуская канцэпцыя гісторыі Вялікага княства Літоўскага ў асноўных сваіх палажэннях супярэчыць летувіскай, а таму, зразумела, ставіць пад сумненне асноўныя пастулаты, на якіх выходзіла летувінскі патрыятызм. Летувісу зусім не цікава ведаць, што ягоныя продкі жмудзіны не карысталіся павагай у вялікіх князёў літоўскіх, што тыя даволі часта разлічваліся Жмуццю як разменнай манетай у палітычным гандлі з нямецкім Ордэнам; што Жмудзь, у адрозненне ад славянскай часткі дзяржавы з Вільняй, Наваградкам, Полацкам, была вобласцю эканамічна адсталай, а значыць, і палітычна неўплывовай. Жмудзь займала толькі дзесятую частку тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага. Калі б яно не страціла незалежнасці, гэты астравок этнічнай Балты быў бы з часам таксама заглынуты славянскім морам, як калісь землі Літвы, ад

якіх засталася толькі балцкая назва, як ад заглынутай германскай стыхіяй Прусіі.

Уздым беларускага патрыятызму непазбежна прыйдзе ў сутыкненне з летувіскай нацыянальнай ідэяй, з прэтэнзіямі летувісаў на манапольнае валоданне культурна-гістарычнай спадчынай Вялікага княства Літоўскага. Рэакцыя Летувы на вяртанне Беларуссю свайго гістарычнага герба «Пагоня» была не радаснай.

Украіна. Адсюль чуюцца галасы аб вяртанні ў лона бацькаўшчыны беларускага Палесся, нібыта гвалтоўна забранага ад Украіны. Украіна прымервае сабе імідж звышдзяржавы, яна імкнецца да раўнапраўных стасункаў з Расіяй. Але ці захоча яна гаварыць на роўных з Беларуссю? Некаторыя палітычныя тэндэнцыі можна прасачыць праз навуку, культуру. Украіна зацвярджае сваю манаполію на культурна-палітычную спадчыну так званай Кіеўскай Русі. Герб Украіны — трызуб Рукіавічаў. Неўзабаве пойдзе гаворка ўжо і аб украінскім характары дзяржаўнасці Вялікага княства Літоўскага. Ужо сёння можна пачуць, што «Статут Вялікага княства Літоўскага» пісаны ўкраінскаю моваю. Навука тут ні пры чым. Гэта палітыка. Прычым палітыка, якая цалкам ігнаруе інтарэсы Беларусі.

Украіна сапраўды ўваходзіла ў склад Вялікага княства Літоўскага. Але пра тое, што яна сабою ўяўляла, сведчыць такі факт. Польскі кароль адным росчыркам пярэдалучыў гэту тэрыторыю княства да Польскай кароны. У той час як беларускія землі — гістарычнае ядро Вялікага княства — польскімі так і не сталі.

З бліжэйшых суседзяў мы можам мець неблагія дачынненні з Латвіяй, але калі Латвіі давядзецца рабіць выбар паміж балтыйскай салідарнасцю і сяброўствам з Беларуссю, яна, відаць, схіліцца да першага. Усё ж такі мы іншы этнас — славяне (хоць і з дамешкам балцкай крыві). Балтыя заўжды будзе з засцярогай ставіцца да нас, памятаючы, што ў сярэднявеччы славяне і немцы падзялілі Балтыю на сферы ўплыву.

Адраджацца нам давядзецца самім, самім цягнуць сябе з багны. Бо вакол нас няма нікога, хто хацеў бы бачыць Беларусь моцнай і квітнеючай. Свет не хоча дэмантажу савецкай імперыі, узнікнення новых незалежных дзяржаў, у тым ліку і беларускай, якія будуць упарта змагацца за сваё месца пад сонцам. І, можа, з часам прымусяць пасунуцца вядучыя краіны Еўропы.

І ўжо ў любым выпадку не згодзяцца з роляй сусветнай звалкі радыеактыўнага смецця і пастаўшчыка таннай сыравіны і рабочых рук. Менавіта з гэтых пазіцый шмат хто на Захадзе разглядае «абноўлены Саюз».

Беларусам няма на каго спадзявацца. Але адзінота — гэта, зрэшты, натуральны стан чалавека, асабліва таго, хто патрапіў у бяду. І натуральна стан нацыі. Гісторыя сведчыць, што пазбаўленыя ілюзій, вымушаныя абапірацца толькі на ўласныя сілы і розум, асобныя людзі і цэлыя народы рабілі неверагоднае. Іспанія і Партугалія, краіны, якім не знайшлося вартага месца ў тагачаснай супольнасці цывілізаваных дзяржаў Міжземнага мора (тады — цэнтр свету), знаходзяць свой лёс за акіянам і адкрываюць новыя далягяды для старой Еўропы. А што накіроўвала народы Брытаніі на стварэнне супольнасці, якая зараз завецца Брытанскай садружнасцю нацый? А ўсё тая ж ізаляванасць ад кантынента. Пераможанай у другой сусветнай вайне Германіі нельга было чакаць спачування ад суседзяў, ад усяго свету. Але, абапіраючыся на ўласныя сілы, яна стала сёння самай уплывовай дзяржавай Еўропы. Аналагічны прыклад — Японія.

Амаль кожны чалавек, здолеўшы зрабіць нешта вартае для чалавецтва, шукаў у справе паратунку ад адзіноты; пераадолеўшы самога сябе, ён становіўся непераможным для іншых.

Дарма ўяўляюць беларусаў гэткам бяскрыўдным, пакорлівым народам. На нашым сцягу — паласа крыві (сваёй, чужой?), на нашым гербе — узброены рыцар. Калісьці нашы продкі славяне асімілявалі (не без гвалту) балтаў. Доўгі час беларусы-літвіны трымалі галоўныя пазіцыі ў Вялікім княстве Літоўскім, адсуnúшы жмудзь-летувісаў і продкаў украінцаў на другі план. Некалькі стагоддзяў наш Полацак супрацьстаяў кіеўскай экспансіі, наша Вільня аспрэчвала ў Масквы права быць цэнтрам будучае імперыі. Чарнобыль, безумоўна, прымусіць беларусаў прыгадаць гэтыя аспекты сваёй гісторыі.

Хто ведае, з якой мэтай Бог выпрабоўвае беларусаў Чарнобылем і адзінотай. Ці гэта кара за мінулыя грахі, ці гартаванне для справы, час якой яшчэ прыйдзе? Адно зразумела: з гэтых выпрабаванняў мы выйдзем іншымі людзьмі. Нам няма на каго спадзявацца, таму хай памірае надзея — каб жыла Беларусь.

**ЛУНАЙ, НАШ СЦЯГ,
ЛЯЦІ, ПАГОНЯ!**

У канцы XX стагоддзя пасля доўгіх гадоў няволі і палітычнага занябання Беларусь выйшла на еўрапейскую і сусветную арэну як незалежная дэмакратычная дзяржава.

Маючы тысячагадовую гісторыю, нельга было забыць аб спрадвечных сімвалах беларускай дзяржаўнасці, яе гербе і сцягу. Тым больш што пасля БНР адрадзіць іх было вельмі і вельмі няпроста. І яшчэ нейкіх дзесяць год назад аб гэтым можна было толькі марыць.

Аднак цікава, вельмі цікава жыць на пераломе гістарычных эпох. Калі ў 1978 годзе я разам са сваім сябрам, архітэктарам Сяргеем Багласавым, змясцілі старадаўнюю «Пагоню» над эскізам аднаўлення і рэстаўрацыі Лідскага замка, ніхто з нас не мог нават падумаць, што праз нейкіх няпоўных 15 год яна стане візітнай карткай незалежнай Беларусі. Больш таго, мы былі вельмі засмучаныя, калі пад час друкавання нашага праекта адбудовы Лідскага замка ў архітэктурным часопісе, што выходзіць у Каўнасе, літоўская цензура зрэзала выяву «Пагоні» з усіх нашых фотаздымкаў.

А колькі намаганняў трэба было прыкласці, каб увесну 1991 года неўміручы вершнік, што заўсёды бараніў сваю Бацькаўшчыну, з'явіўся на бліскучым ветраніку (флюгеры), што аздобіў стромкі дах першай адноўленай вежы замка XIV ст. у Лідзе.

Цяпер, пасля таго як нашы старадаўнія герб і сцяг прызналі больш чым 80 краін свету, нельга не

сказаць словы падзякі тым мастакам і навукоўцам, што маюць непасрэднае дачыненне да вяртання беларускаму народу яго некалі занядбаных святынь. Паколькі вялізная праца над распрацоўкай эталонаў герба, сцяга і пячатак Прэзідыума Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь ужо скончана, хацелася б расказаць чытачам аб асноўных яе ўдзельніках.

Пачнём з гісторыі гэтага пытання... Пасля таго як свядомая беларуская інтэлігенцыя, якая ў 20-я гады спрабавала гаварыць аб нацыянальнай сімволіцы, была знішчана ў Курапатах альбо вывезена на Калыму, на тэрыторыі БССР доўгі час, амаль да канца шасцідзесятых гадоў, гэта пытанне было цалкам забаронена. Упершыню аб «Пагоні» як спрадвечным беларускім гербе загаварылі нашы гісторыкі і мастакі ў 70-я і асабліва 80-я гады. Выява «Пагоні» стала змяшчацца на розных гістарычных карцінах, архітэктурных праектах аднаўлення беларускіх замкаў, на кніжных вокладках, на мастацкіх вырабах з металу, шкла і керамікі. Аднак на сцяг была накладзена партапаратам пад кіраўніцтвам сумна вядомых І. Антановіча і С. Паўлава поўная забарона. І калі мастак М. Купава ўжыў гэты сімвал пры афармленні дзіцячай кніжачкі, на малюнку з казачным замкам, цензура ад КІПБ усчыніла страшэнны вэрхал.

Упершыню нашы сімвалы ў поўнай сваёй аздобе былі выкарыстаны 19 кастрычніка 1988 года пры афармленні залы ў Доме кіно, дзе быў утвораны аргкамітэт па стварэнню БНФ.

І тут пачалося: усе партыйныя газеты і часопісы ў канцы 1988 і на працягу 1989—1991 года вялі няспынную агітацыю супраць нацыянальнай сімволікі выключна па двух накірунках: сцяг — фашысцкі, а «Пагоня» — гэта літоўскі герб і да Беларусі дачынення не мае. Але чым больш ішла гэта агітацыя, тым больш беларускі народ схіляўся да сваёй занядбанай спадчыны. І таму невыпадкава, што шматтысячныя рабочыя калоны ў сакавіку 1991 года прыйшлі да Дома ўрада толькі з бел-чырвона-белымі штандарамі. Ніхто не хацеў ушаноўваць сцяг, прыдуманы па загаду Сталіна, тым больш што зялёны колер больш уласцівы для мусульманскіх, чым для хрысціянскіх краін свету.

Трэба таксама адзначыць, што беларуская навуковая інтэлігенцыя не падтрымала цкаванне нашай сімволікі

і або выступіла ў яе падтрымку, альбо, калі перацкаджалі высокія партыйныя пасады, займала нейтральную пазіцыю. Ведамству Паўлава ўдалося мабілізаваць на гэту нікчэмную справу толькі невялікую купку псеўдавучоных, якія ніколі не займаліся пытаннямі геральдыкі і сфрагістыкі, альбо зусім неадукаваных у гэтай справе людзей.

Аднак праз цензурныя завалы на старонках беларускага друку да народа трапляла праўдзівая інфармацыя такіх вядомых беларускіх гісторыкаў, як Міхась Ткачоў, Анатоль Грыцкевіч, Георгі Штыхаў, Анатоль Цітоў, Мікола Ермаловіч. Шмат цікавага аб нашых старадаўніх сімвалах даведлася беларуская грамадскасць і з публікацый маладога беларускага навукоўцы, філолага і публіцыста Вінцука Вячоркі. Усім тым, хто цікавіцца больш падрабязна гэтым пытаннем, я раю ўважліва прачытаць артыкулы доктара гістарычных навук Міхася Ткачова «Нацыянальныя сімвалы: народ і гісторыя», а таксама Вінцука Вячоркі «Кроў лягла чырвонай паласой»*. М. Ткачоў асабліва спыняецца на перыядзе апошняй вайны і на канкрэтных фактах паказвае, як хлусілі некаторыя партызанскія кіраўнікі ў сваіх успамінах, выконваючы сацыяльны заказ ЦК КПБ. Адначасова хачу нагадаць, што да таго, як на тэрыторыі цэнтральнай часткі акупаванай гітлераўцамі Беларусі па іх загадзе ў мэтах прапаганды выкарыстоўвалася зрэдку беларуская нацыянальная сімволіка, фашысты ў 1933 годзе запазычылі ў бальшавікоў чырвоны сцяг, замяніўшы пры гэтым серп і молат на свастыку. Менавіта пад гэтымі сцягамі адбыліся ў верасні 1939 года сумесныя парады войск вермахта і Чырвонай Арміі ў Брэсце і Пінску. Таму звязваць «Пагоню», бел-чырвона-белы сцяг з фашыстамі няма ніякіх падстаў, тым больш што гэтая сімволіка была афіцыйна зацверджана ўрадам БНР у 1918 годзе ў якасці дзяржаўнай.

Не маюць сур'ёзных падстаў і тыя крытыкі, якія лічаць, што наш герб вельмі падобны да сучаснага герба Літвы (Летувы).

4 верасня 1991 года Рэспубліка Літва зацвердзіла новы варыянт свайго Дзяржаўнага герба наступнага выгляду: «Дзяржаўны герб Літвы ўяўляе сабою выяву

* З гісторыяй на «Вы». Выпуск 1. Мн., 1991.

Віціса: на чырвоным фоне гербавага шчыта вершнік у сярэбраных даспехах на белым кані, які трымае ў правай руцэ ўзняты над галавою сярэбраны меч. Каля правага пляча вершніка сіні шчыт з выяваю двайнога залацістага крыжа. Сядло каня, аброць і рамяні — сінія. Ручка мяча, цуглі, стрэмя сядла і шпора, металічныя мацаванні похваў і рыштунку каня — залатыя». Такім чынам, літоўскі варыянт «Пагоні» цяпер як па каляровай гаме, так і па абрысе вершніка, значна адрозніваецца ад беларускага. Дарэчы, з літоўскага боку да нас ніякіх прэтэнзій не было, і нашы геральдычныя камісіі па дзяржаўнай сімволіцы працавалі ў цесным кантакце.

Пытанне аб нацыянальнай сімволіцы, аб сцягу і гербе Рэспублікі Беларусь было ўнесена ў павестку дня вераснёўскай сесіі (1991) Вярхоўнага Савета. Напярэдадні гэтай сесіі па ініцыятыве парламенцкай апазіцыі на платформе БНФ з мэтай азнаямлення з гэтай тэматыкай народных дэпутатаў Беларусі ў фае перад парламенцкай залай Вярхоўнага Савета была разгорнута спецыяльная музейная выстава пад назвай «Герб і Сцяг». За стварэнне выставы ўзяліся мастакі Яўген Кулік, Уладзімір Крукоўскі, Мікола Купава і Аляксей Марачкін. У працэсе работы да іх актыўна далучыліся Лявон Бартлаў, Леў Талбузін, Тодар Ладуцька, Ігар Марачкін, Алесь Шатэрнік і Вячаслаў Дубінка. У кароткі тэрмін была выпрацавана канцэпцыя выставы (аўтар Я. Кулік), сабрана некалькі сотняў экспанатаў як гістарычнага, так і сучаснага айчыннага і замежнага паходжання. Выстава зрабіла значнае ўражанне на многіх дэпутатаў, станоўча паўплывала на вынікі галасавання.

У час прыняцця дзяржаўных сімвалаў на вераснёўскай сесіі ў дачыненні да сімвалаў быў поўны плюралізм думак. Не спаў у шапку і супрацьлеглы бок. Сярод дэпутатаў была распаўсюджана гістарычная даведка дактароў гістарычных навук Палуяна і Лысенкі, якая сведчыла аб тым, што «Пагоня» — чыста літоўская з'ява. Потым яе зачытаў з парламенцкай трыбуны дэпутат Сарокін. Дэпутаты ад ветэранскай арганізацыі паказвалі мне шматлікія архіўныя здымкі са спецфондаў, дзе памагатыя фашыстаў пазіравалі перад гебельсаўскімі фотакарэспандэнтамі з «Пагоняй» і белчырвона-белым сцягам. Аднак трэба аддаць ім належнае. Паколькі яны лепей за ўсіх нас ведаюць, як тады

было на самай справе, гэтыя здымкі (дарэчы, невядома, кім і за якія грошы аддрукаваныя) так і не былі выкарыстаны ў якасці апошняга аргумента. 19 верасня 1991 года нацыянальная сімволіка была зацверджана як дзяржаўная дзвюма трэцямі галасоў (канстытуцыйнай большасцю).

Неўзабаве пасля гэтага, 4 кастрычніка 1991 года, Прэзідыум Вярхоўнага Савета стварыў камісію па выпрацоўцы эталонаў дзяржаўнай сімволікі і атрыбутыкі (г. зн. герба, сцяга, пячатак, нагруднага знака і г. д.), а таксама нарматыўных дакументаў да іх. Узначаліць камісію было даручана мне. Камісія складалася з вядомых беларускіх гісторыкаў, мастацтвазнаўцаў, мастакоў, дызайнераў, народных дэпутатаў Беларусі. Сярод навукоўцаў варты адзначыць дактароў гістарычных навук Анатоля Грыцкевіча і Георгія Штыхава, кандыдата гістарычных навук Валянціна Голубева (намесніка старшыні камісіі), кандыдатаў мастацтвазнаўства Тамару Габрусь і Зянона Пазняка, кандыдата юрыдычных навук Марыну Сатоліну, а таксама выдатнага знаўцу беларускай геральдыкі Анатоля Цітова і старшыню Камісіі па культуры і захаванні гістарычнай спадчыны Мінскага гарсавета Ігара Чарняўскага. Адначасова над эскізамі пачала працаваць група мастакоў (Л. Бартлаў, У. Крукоўскі, Я. Кулік, М. Купава, Л. Талбузін), якую курываваў сябра камісіі, народны дэпутат Зянон Пазняк, мастацтвазнаўца і гісторык.

Так складалася, што над эталонам герба ў асноўным працавалі Яўген Кулік і Уладзімір Крукоўскі. Эталон сцяга з наверхшам распацаваў Мікола Купава. У працэсе працы каштоўныя парады і кансультацыі аўтары атрымалі ад вядомых беларускіх графікаў Арлена Кашкурэвіча і Уладзіміра Лукашыка, а таксама сябра нашай Камісіі па адукацыі, культуры і захаванні гістарычнай спадчыны архітэктара, народнага дэпутата Лявона Зданевіча. Камісія шчыра дзякуе ім, а таксама ўсім, хто застаўся неабыхавы да нашай працы.

Была і такая крытыка, у якой аўтары падвяргалі сумненню асобныя дэталі эталона дзяржаўнага герба. Шмат заўваг было выказана па форме крыжа на шчыце вершніка. Частка чытачоў «ЛіМа» і «Чырвонай Змены» чамусьці аднесла самую старажытную выяву хрысціянскага крыжа на Беларусі (давайце ўспомнім крыж Еўфрасінні Полацкай) толькі да праваслаўнай

сімволікі, забываючы пры гэтым, што выява патрыяршага крыжа была вядома задоўга да падзелу хрысціянства на католікаў і праваслаўных, і таму невыпадкова шануецца славакамі, якія належаць да каталіцкай канфесіі.

Шмат каму не падабаецца і выява каня. Як не згадаць тут думку В. Занежанкава (гл. «Чырвоную Змену» 27.02—02.03.1992), які піша, што «нехлямяжыя беларусы пасадзілі рыцара на калгаснага лашака і кажуць, што гэта наш герб...». Самае цікавае, што нашы «калгасныя лашакі», якія так не падабаюцца некаторым гараджанам, вядуць радавод менавіта ад рыцарскіх коней, ад тых «грозных коней», пра якіх пісаў Максім Багдановіч. Так, мастакі на нашым гербе намалявалі бургундска-фламандскі тып каня, уласцівы для еўрапейскага рыцарства XIV — першай паловы XVI стст. Дарэчы, менавіта такі конскі тып адлюстраваны на гербе БНР у 1918 годзе.

Пасля таго як у Еўропе пашырылася агнястрэльная зброя, рыцары і шляхта пераселі на лёгкіх коней, якія маюць іспанскі радавод, а сваіх баявых сяброў аддалі сялянам. Таму сучасныя конскія пароды першэроны і брабансоны, якія, на шчасце, захаваліся ў нашых вяскоўцаў, нягледзячы на хрушчоўскую экспрапрыяцыю, паходзяць якраз ад тых баявых коней, на якіх баранілі Беларусь Давід Гарадзенскі і Канстанцін Астрожскі.

Найбольш слухная заўвага была выказана на старонках «ЛіМа» спадаром Ю. Копцікам («ЛіМ», 31 студзеня 1992 г.), які прапануе ў адпаведнасці з законамі геральдыкі зрабіць шчыт у вершніка чырвонага колеру. Так, большасць вядомых нам гербаў пабудаваны менавіта па такім прынцыпе, аднак ёсць і выключэнні. І мы мусілі пайсці на яго, бо чырвоны шчыт на чырвоным фоне развальвае каляровую еднасць герба. Гэта адчувалі і нашы продкі, якія, пачынаючы з XVI стагоддзя, часам змяшчалі залаты крыж на шчыце сіняга колеру. Па гэтым шляху пайшлі і нашы літоўскія суседзі, якія 4 верасня 1991 года змянілі эталон свайго дзяржаўнага герба і чырвоны фон шчыта замянілі на сіні.

Мы зыходзілі з таго, што ў старажытным апісанні «Пагоні» ўжываліся толькі два колеры, белы конь і вершнік на чырвоным фоне. Пра колер шчыта ў старажытных хроніках нічога не сказана, а тым больш няма ні слова пра сіні фон для шчыта. Таму, каб захаваць

гістарычную праўду і захаваць каляровую еднасць герба, было вырашана змясціць выяву залатога шасціканцовага крыжа на срэбным (белым) шчыце.

Былі пэўныя спрэчкі і ў снежні 1991 года, калі прымаўся палажэнні «Аб дзяржаўным сцягу» і «Аб дзяржаўным гербе Рэспублікі Беларусь». Народныя дэпутаты ўнеслі канкрэтныя прапановы аб выкарыстанні нашага сцяга вайсковымі фармаваннямі Рэспублікі Беларусь, а таксама быў уключаны пункт аб тым, каб у пакоі, дзе народны дэпутат стаў прымае выбаршчыкаў, заўжды прысутнічаў бел-чырвона-белы сцяг.

Наконт эталону герба «Пагоня» істотных спрэчак не было. Трэба адзначыць, што газеты «Чырвоная Змена» і «Народная газета» зрабілі памылку, паведаміўшы, што народныя дэпутаты ад ветэранскай арганізацыі выказалі незадавальненне крыжам на гербе. Справа ішла не аб гербе, а аб форме металічнага наверхша на сцяг для ўрачыстага яго выкарыстання. Дэпутат Жураўлёў прапанаваў свой варыянт наверхша, але большасцю галасоў прайшоў эскіз наверхніка ромбападобнай формы, з выявай крыжа, аналагічнай крыжу на Дзяржаўным гербе Рэспублікі Беларусь.

Пасля прыняцця гэтых палажэнняў 10 і 11 снежня 1991 года ў дыскусіі пра дзяржаўную сімволіку незалежнай Беларусі была пастаўлена апошняя кропка.

УНУЧКА ФРАНЦІШКА СКАРЫНЫ, АБО ЗЭК № 0-287

Гордая, няскораная, панавітая. Гэта Ларыса, дачка Антона, Геніюш. У жыцці, як і ў паэзіі, важна, чым спадкаемцам, чым спадчыннікам адчувае і лічыць сябе чалавек, творца. Геніюш адчувала сябе крывінкай крывіцкага роду, нашчадніцай вялікага Адраджэнца, што быў са слаўнага места Полацкага. У вершы «Бывай» у 1942 годзе паэтка пісала:

За прыязні даўняй адзнакі,
за кожнага нашага сына —
прымі сёння, Прага, падзяку
ад ўнучкі Францішка Скарыны!

Хочацца адразу патлумачыць, што сын тут не для рыфмы. Так і рупіць даць слова самой Геніюш:

«У Ліцьве, у Коўне, спыніўся Урад БНР у дваццатых гадох, які пасля запрасілі да сябе Чэхі, адначасова прызначыўшы беларусам, як і інш. славянам, дзяржаўныя пенсіі для студэнтаў. Беларусы высылалі нелегальна сваіх сыноў, пераважна абсальвэнтаў бел. гімназіі, па навуку ў Прагу... У Вільні была Бел. Школьная Рада, гдзе працаваў Тарашкевіч і Грыневіч, якія перспэктыўным студэнтам давалі посьвядку ад Школьнай Рады, якая была як пропуск у Чэхаславаччыну. Дзеячы блага-слаўлялі моладзь на навуку і бралі ад кожнага забавязаньне, што, атрымаўшы асьвету, кожны беларус выдасць кніжку на роднай мове па спецыяльнасьці і дасць за свой кошт асьвету аднаму сваяму суайчынніку».

У думках перакідваюся ў нашыя дні. У каго спытацца, хто нараіць, куды мае ехаць сучасны малады беларус, каб набыць адукацыю ў беларускасці? Кранаюць дэталі Сповідзі паэткі. І колеры, і пахі даўніны захавала памяць: «Мяшок на вяровачцы праз плечы, у рагах дзьве бульбіны, каб вяроўка не коўзала, даўгія боты, кашуля хатняя — у такім выглядзе трапіў мой муж у Эўропу».

Вершам помняцца мілыя драбязінкі сялянскага побыту, бо паэтка падкрэслівае, што яна сялянка.

Нехта быдла з дубовага поіць карыта,
Ля драўлянае студні рыпіць журавель.
А ў вадзе адбіваецца неба блакітам
і палошчуць аблогі пушаную бель.

Трэба быць знаёмай з канём не па малюнках, каб пачуць і ўбачыць:

..конь заржаў у стайні
і раздувае храпаю авёс.

Бо і на схіле лёсу прыгадаецца: «...пашле мяне тата з вазамі канюшыны ў Ваўкавыск, іду за вазамі сабе ноччу, бо коням цяжка...»

Відаць, толькі чыстай душы дадзена адчуць, як «пралеска раскрылася ў жмені».

Гэта не кідзістая фраза, гэта выцёрплена, выгаравана, выбалена: «памяць не нябожчык і не ёй сатлець». Памяць не дазваляла нічога забыцца: «Амаль непрытомную завяла мяне надзорка ў пакой, дзе разьдзела дагала, шукаючы агнястрэльнай зброі ў складках цела, і так пасья кінула ў камеру, паказаўшы мне ложка жалезны ў кутку. Я ўпала на калені, і ў душы маёй быў Бог, сын і боль...»

Як верш з Евангелля, толькі Евангелля жаху гучаць апошнія словы. Сповідзь — гэта жыццё святой пакутніцы за беларускасць, за Беларусь — Ларысы Геніюш.

Праходзячы ўсе кругі пекла ГУЛАГА, такую сабе самой склала анкету: «У градацыі савецкай я на ніжэйшай перакладзінцы: 1 — беларуска, 2 — паэтка непаслухмяная, 3 — «кулацкое отродье», 4 — зэк!!! 5 — хрысціянка, якая верыць і не баіцца! 6 — сын у Польшчы, 7 — сябры на цэлым сьвеце, 8 — сьмяротна вінаватая за тэстамент... па ўсіх гэтых пунктах адзін жах. Хоць ты не жыві на сьвеце, а я яшчэ нейк жыву. Жыву і сама дзіўлюся гэтаму».

Тут усе пункты зразумелыя, можа, толькі трэба праясніць восьмы. У канцы 1937 года Геніюш з маленькім сынкам Юркам прыязджае ў Прагу. Знаёміцца з беларускім студэнцтвам, з сябрамі ўрада БНР. Прэзідэнт Беларускай Народнай Рэспублікі Васіль Захарка пад час вайны, паміраючы — бо і ў Празе яўна дапамагалі ягонай смерці кэдэбісцкія саколікі — у тэстаменце назначыў Прэзідэнтам Беларускай Народнай Рэспублікі Міколу Абрамчыка, Ларысу Геніюш — Генеральным Сакратаром БНР. Пазней, калі сталінскія ўлады выкрадуць падданку Чэхаславацчыны Ларысу Геніюш і выкажуць ёй такую пашану, што сам сталінскі халуй, крывавы Цанава запатрабуе ў Генеральнага сакратара архіў БНР, пачуе па-мужчынску цвёрды, па-беларуску горды адказ: «Бяз волі Божай волас мне з галавы не ўпадзе, і я вас не баюся».

У 70-я гады, калі ездзілі мы з Уладзімірам Караткевічам у Зэльву да апальнай паэткі, чуў я роспаведзь Ларысы Антонаўны і пра Васіля Захарку, і пра архіў БНР і пра пячатку, якую перадаў ёй прэзідэнт, а яна яе пацалавала. Распавядала (толькі не ў хаце, бо там і сапраўды сцены вушы мелі), як ад'язджала з Мінска, як паляваў за ёй і сябрамі ейнымі кэдэбіст. Але ўсё казалася паўшэптам, падтэкстам, з азіраннем. Не ўсё тады і ўспрымалася. Цяпер, калі прачытаў Споведзь, якую пісала з поўнай магчымасцю зноў наведаць архіпелаг ГУЛАГ, зразумеў, што чуў частку нашай гісторыі з першых вуснаў. Прыкра, што ўжо ў нашыя дні выходзяць матэрыялы пра Ларысу Геніюш, дзе ёй навязваецца вітанне фюрэра, у адносінах да Васіля Захаркі прымяняецца марксісцка-ленінскі, каб не казаць іншы, метад знявагі: слова прэзідэнт бярэцца ў двукоссе. Гэтак жа можа здарыцца пры наборы, што слова даследчык набяруць як дасьетчык. А дасье амаль на ўсіх мае пэўная арганізацыя і публікацыі давярае толькі сваім людзям.

Няварта, скажам, укладаючы зборнік паэткі, уключаць у яго вершы, што пісаліся як пэўны імгненны водгук, і ў той жа час не ўключаць вершаў біблейскага характару. (Маю на ўвазе кнігу паэзіі «Белы сон», дзе яўна вылузваецца, напрыклад, верш «Уладзіміру Кавалёнку».)

Верш «...Цішыня, я крыху ў задуменні» мае ўнізе тлумачэнне: (VIII з'езду пісьменнікаў Беларусі, 1981).

Верш лірычны, не традыцыйна-савецкі, абавязкова з вітаннямі і клічнікамі.

На гэтым з'ездзе апошні раз бачыў я Ларысу Геніюш. Праходзіла гэтае традыцыйна-алілуйнае мерапрыемства з абавязковым сядзеннем у прэзідыуме кіраўнікоў партыі і ўрада, прытым нехта з іх чытаў прывітанне, аддрукаванае на беларускай мове (хоць у ЦК не было ніводнай машынкi з беларускім шрыфтом), чытаў з такім вымаўленнем, нібыта ўпершыню даводзіцца мучыцца на гэтай непатрэбнай партыі мове.

Праходзіў з'езд у Палацы прафсаюзаў. Нямела зайшла Ларыса Антонаўна ў залу, шукаючы недзе месца ў апошніх радах. Прапанаваў сесці. Яна адразу спыталася, ці не баюся, што яна можа мне папсаваць рэпутацыю, бо не дэлагатка з'езда, без савецкага грамадзянства. Мне было прыемна чуць ад яе не традыцыйнае таварыш, а беларускае — сябра. Сказала, што паслала мой зборнік вершаў туды, да сваіх сяброў. Тады гэтае *туды* яшчэ аддавала халадком. У перапынку збегаў я да адказнага сакратара СП (у тыя часіны гэтыя дзве літары азначалі Саюз пісьменнікаў, цяпер — ужо сумеснае прадпрыемства), якога пазней называлі кілбасным сакратаром, бо ў СП з'явіўся прадвеснік светлай будучыні — стол заказаў, дзе песнярам у адпаведнасці са становішчам выдавалі харчы. Ён даў загад дзяўчаткам, якія вялі ўлік і ўсе фармальнасці прадпрыемства, выдаць паэтцы Ларысе Геніюш папку, дзе была ціснена памятка пра важную вяжу ў развіцці роднай літаратуры, а ў папцы — ручка, блакноцік і справаздачна-накіроўчыя матэрыялы. Прынёс я гэты падарунак ад дружнай сям'і літаратараў і ўручыў Ларысе Антонаўне. Міхась Чарняўскі сфатаграфаваў нас з Ларысай Геніюш: Дануту Бічэль-Загнетава і мяне.

Наогул, спадчына Ларысы Геніюш павінна быць выдзена поўна і ашчадна. Да гэтае святой і неабходнай нашым душам справы мусяць прычыніцца людзі без ідэалагічных шораў, без жадання пакарасавацца на балючай памяці пакутніцы. Бо атрымлівалася так, што і пры яе жыцці кнігі выходзілі як бы без аўтаркі. Установа, якая апякала паэтку ўсё жыццё, якая мучыла яе фізічна і маральна, выдавала давераным і правераным літаратурным кіраўнікам творы непаслухмянай неграмадзянкі савецкай імперыі, а тыя даручалі паэтам, што стаялі на падхватах, рэдагаваць і ўкладаць зборнік.

Дзякуй Богу, што грамадскім рэдактарам «Невадам з Нёмана» быў Уладзімір Караткевіч.

Але адыходжу, сам таго не заўважаючы, ад тэмы, ад тэмы паэзіі Ларысы Геніюш, ад таго ўражання, якое зрабіла на мяне Сповідзь паэткі.

Долю бяру жаночай рукой,
нібы каня пад вуздэчку.

Жаночая рука гэтая больш мужнасці мае, чымся якія мужчынскія. Бо, падумалася, калі рэдкія ацалелыя нашыя паэты вярнуліся з паўночных сталінскіх дамоў творчасці ды, пакінуўшы ў саркафагах вечнае мерзлаты сваіх сяброў навечна маладых, (разумею, пад прымусам страху, што адрасы ранейшыя іх могуць прыняць) пачалі славіць разам з вернымі памочнікамі партыі светлае будучае, усё, што названа імем Леніна — ад лямпачкі да праспекта. — У вытанчанай душой, еўрапейкі духам Ларысы Геніюш хапіла мужнасці, бясстрашша, не прыняўшы ні падданства савецкага рэжыму, ні ягонаў звярынай ідэалогіі, пісаць пра ўсё, пра што забаранялася нават думаць. Пісаць, каб будучыя дасьветчыкі не маглі беспакарана паклёпнічаць, ачарняць барацьбу лепшых людзей за самастойнасць, за незалежнасць еўрапейскай дзяржавы, імя якой Беларусь, а чало асланне Бел-чырвона-белы Сцяг, сцеражэ ад злых духаў «Пагоня». А нашыя ацалелыя мужчыны пра свае пакуты ў савецкіх лагерах смерці, свае споведзі пачалі пісаць, калі стала можна, калі перастала забараняцца. Таму і такі давер, таму такое пачуццё віны і сораму перад змагаркай.

Ларыса Геніюш, толькі ўжо ў савецкім варыянце, паўтарыла лёс Тараса Шаўчэнкі. Ён некалі сказаў: «Украіна не мае сваіх пакутнікаў, дык я ім буду». Наша пакутніца паўтарыла: «Няхай вернасць мая і любоў мая будуць дастойныя мукаў Тваіх некалькіяковых, мая Беларусь! Галінка з Твайго дрэва, пяшчылка з палёў Тваіх, нясу табе рэшткі жыцця маяго і маё сэрца... І так нічога ў мяне няма, нават лісінай норкі, а ў перспектыве сэрца, распытае на заінелых драгах поўначы за Беларусь... Няхай на маёй асобе спыняцца ўсе пакуты народа нашага».

Яшчэ вольная, яшчэ не гулагаўка, пісала паэтка ў 1943 годзе:

Есць такое казачнае слова
вырванае з рэбраў: Беларусь.

Гэта, як з рабра Адама Бог стварыў Еву. Казачнае слова не вырвалі з сэрца савецкія паслугачы смерці, ламаючы рэбры, спрабуючы зламіць бунтоўны дух паэткі.

Недарэмна адзін сябра казаў: «Што робіце, пані Ларыса, ды ўрэшце я вас ужо не шкадую, я шкадую бальшавікоў, што ім рабіць з вамі? Дзьве магчымасці, альбо даць вам высокае становішча, альбо забіць адразу — бедныя бальшавікі!»

«Бедныя бальшавікі» не забілі адразу — смакуючы кары і здзекі, забівалі паволі, планамерна, каб балючэй было, каб невыносней.

Ліпне лом і кайло пасівела.
Пад сякерай скрыпіць мерзлата.
І згінаюцца чорныя цені.
Цені кіркай выдзёўбаюць такт.

Не акажуцца тыя, пад шпаламі,
З-пад зямлі не ўстае чалавек.
Толькі боль, які закапалі мы,
Уваскрэсне, асудзіць наш век.

Сістэма сталінска-кэдэбісцкага сацыялізму ва ўсім трымалася планаў, іх выканання і абавязкова рапартнага перавыканання. І ў нашых (увесь час савецкая прапагандысцкая малатарня па-гебельсаўску трашчэла толькі пра іхнія, фашысцкія лагеры) лагерах смерці закон памянёнага сацыялізму дзейнічаў не менш надзейна. Страшней за Дантава «Пекла» жахаюць радкі:

Прывяжам бірку мы табе з фанеры
на твой вялікі палец на назе,
каб там Пятро, ў рай адчыніўшы дзверы,
адразу бачыў, хто гэта брыдзе.

Гэта жанчынам, гэта паэтам савецкі лад жыцця дазволіў працаваць па-стаханаўску. (Хоць цяпер вядома, што ўся брыгада Стаханава працавала на рэкорд, а сам ён болей у шахту не спусціўся, а толькі агітаваў і расказваў, як працаваць па-сталінску). «Здавалася нам, што ад тых цяжэрных кувалдаў, калі дзьвігаеш, варочаюцца кішкі ў жываце і абрываюцца селязёнкі... Бывала, кіркавалі па 14 гадзін у тундры без ніякага вогнішча ў найлюцейшы мароз... Саграваемся слязьмі... альбо заганяюць нас у вадзі, і так мы часамі па шыі ў ледзяной вадзе папіхаем наперад нагрувашчаны лес, кіламэтрамі йдучы па вадзе...»

Грэла малітва да Бога. На анучцы ўкраінскія ма-нашкі вышылі абразок і тры заклінальныя літары БББ

(Божа, барані Беларусь). Пра ўкраінскіх манахак з Львова ўспамінае паэтка: «Некалі будзе музей змагання і болю гэтай зямлі, і чалавецтва паклоніцца бабусям пабожным і мужным і «каранаваным» дзяўчатам... Гэта чэкісты ставілі да сыценаў дзяўчат і абстрэльвалі ім кароны вакол галавы. Ад гэтага сівелі, дурэлі, а ў адной «каранаванай» Вольгі так і засталася дзірачка на чале».

У лагерах грэлася слязамі, а потым у вершы прызнавалася:

Я з вамі гутару, сябры,
слязінаю скупую.

Скупая слязіна — не сталы эпітэт, проста ўжо слёзаў не ставала, а плакаць не любіла. Накалеўшыся, назалеўшыся на суравеях паўночных і людскіх, дома магла адчуць: «цяплеюць вятры».

Недзе на пачатку 80-х гадоў адзін узбекскі паэт з гонарам паведаміў мне сваё няўтойнае шчасце — Рашыдаў (для моладзі мушу ўдакладніць — першы сакратар ЦК Кампартыі Узбекістана, член Саюза пісьменнікаў, прэзаік, які выдаваўся ў перакладзе Паўла Кавалёва і па-беларуску), прачытаўшы ягоны твор, выклікаў пабацькоўску да сябе і падарыў аўтаручку з залатым пяром. Партыя Леніна — Сталіна ў асобе лепшых кэдабістаў падарыла паэтцы Ларысе Геніюш кайло і лом і незлічоныя кіламетры чыстай паперы паўночных снягоў.

Цяпер — пра почыркi.

Почырк — своеасаблівая кардыяграма душы паэта.

Купалаў. Нецярплівы, імпульсовы, як яшчэ не дакутыя на кавадле гарачыя яшчэ падковы. Такое ўражанне, што кірыліца для рукі прарока — не спачатковая. Так і думаецца, што пачынаў з лацініцы.

Коласаў. Самавіты, грунтоўна-разважлівы, гаспадарскі. Кожная літара выпісана да канца, па іх можна ў школе вучыцца пісаць. Цяжка ўявіць, як, напрыклад, выглядала б у яго лацінка.

Багдановічаў. Імпэтны, летуценны, небаўзлётны. Рука анёла нацыі, кніжніка і хутка, і ўпэўнена можа пісаць і кірыліцай, і лацініцай, перапісаць у арыгінале Верлена і ўрывак з крывіцкага летапісу.

Геніюшаўскі. Не ведаю далагернага, вольнага. Ведаю з тых аўтографаў, што маю, паслялагерны. Надрыўны, зрывісты, упэўнены. Рука пакутніцы трымала

ручку пасля лома і кайла. Відаць, лацініца лепей бы слухалася спрацаваную і на гаспадарцы руку, чымся кірыліца. Пісаць даводзілася замерзлымі пальцамі (так і назвала адзін са сваіх вершаў).

Некалі Мікола Хведаровіч распавядаў, што ў Полацкай перасыльнай турме ў чэкістаў быў у модзе і такі метада знявагі — «зрабіць шакаладным». Прымяняўся ён найбольш да беларускай інтэлігенцыі, да ненавісных кэдэбістам пісьменнікаў. Ахвяру ставілі ў яміну, якую запаўнялі разведзеным чалавечым калам, чакалі, пакуль дойдзе брыда да рота, па ніжнюю губу. Каб выцягнуць патрэбнае для пратаколу прызнанне. Паэтцы Ларысе Геніюш у Інце даручалася больш інтэлігентная праца. «Калі чысьцілі ўборную, дык іхнія галоўкі затыкалі шланг і трэба было яго дадаткова чысьціць... О мае, ненароджаныя Купалы, можа, Багдановічы, а можа, і Кастусі... Засталіся зубры ў Белавежы, якіх праўды па-расейску гутарыць не навучаць, яны ня людзі...» Па-цяперашняму кажучы, не ператворацца ў «руско-мычащее стадо».

Паётка разам з дзяўчатамі, выпрасіўшы нітак у не самай зверавітай надзоркі, не «з пароды партыйных выдраў», вышывала хлопцам торбачкі на хлеб роднымі васількамі. Хлопцы працавалі найбліжэй да апраметнай, у шахтах. І багдановічаўскі васілёк быў хлебам духоўным. Лютую конніцу белых заваяў пераганяла «Пагоня», перамагала. Нёман у снах праганяў смагу, даваў сілу. Белавежскі зубр быў узорам вольнасці і нескаронасці. Да вобраза гэтага валадара пушчанскай паганскасці неаднаразова вярталася паётка.

Вабяць хлеба смачнейшаю лустай:

— Станавіцеся валамі, зубры!

Халуём застаецца халуіства,

Мы зямлі свае гаспадары!

Дух паганства, дух першароднай самавітасці Ларысы Геніюш сягаў у нябёсы і меў трывалае апірышча на крывіцкай зямлі.

Мы, як дубы,

нас можна знішчыць грамам,

але з зямлі нас роднай

не скрануць.

Улюбёнец сівога Перуна, дуб увасабляе сабой адданасць роднай зямлі, моц вернасці і ахоўнай любові да Бацькаўшчыны.

Зубр — сімвал Беларусі, яе вальналюбасці і сілы непаказнай, бо старадаўнасцю роду і цярплівасцю характару з беларусам сыходзіцца. Паэтку вобраз зубра яшчэ вабіць і тым галоўным, што сам за сябе можа пастаяць, што ён, як бы мовіць, асоба. І ў доказ таму прывяду колькі радкоў з верша «Зубр-адзінец»:

Каго палюбілі аднойчы багі,
сіла яго — адзінота.

Красуецца статак прыплодам цялят,
Гульнямі ў травах пахучых.
А ў сэрцы адзінца інакшы загад —
быць рыкам адвечнае пушчы.

Каго палюбілі аднойчы багі,
са статкам той не сальецца.

Быць рыкам пушчы і не зліцца са статкам. Гэта не значыць паставіць сябе над усімі. Гэта значыць — клікаць марудлівых на свядомасць, ахвяраваць нармальным жыццём у імя барацьбы за Айчыну, за народ, каб, працягваючы купалаўскі заклік: «Быць людзьмі. Не толькі імі звацца».

Вобраз зубра-адзінца напаўняюць канкрэтнай чалавечай, змагарскай чыннасцю і словы Сповідзі: «Мяне сьледчы назваў са злосьцю адзіночкай у змаганьні, мусіць, гэта была адзіная праўда, якую той нехрыст сказаў. Лёс мяне не акружыў сябрамі, зь якімі лягчэй было нясьці, нейкай сілай укладзеную, ношу адказнасці за лёс сваяго народу...» Заўважце, як следчага, яўна загартуюкі а ля жалезны Фелікс, называе, на першы погляд, мякка для ката — нехрыст. Але колькі вякоў веры ў Хрыста стаіць за гэтым быццам бы нейтральным словам. Зразумела, што мае пакутніца пад гэтай нейкай сілай. Толькі Богам абраныя ідуць на барацьбу з нехрыстамі за сваю Бацькаўшчыну. Адчуванне такой абранасці, вера ў Бога давалі моц, не давалі зліцца са статкам.

А галодным нявольнікам па-чалавечы хацелася «бульбы, звычайнай паранай бульбы, якую на Беларусі кормяць свіней».

Як і некалі Тарас Шаўчэнка марыў пра садок вішнёвы каля хаты, марыла паэтка Ларыса Геніюш: «Быць пры сваіх дзецях, быць з мужам, мець сваю хатку, гдзе хлеба ў волю на сталі і ціха, ціха, як у храме». У Сповідзі — услухайцеся! — сам сабой узнікае паэтычны

радок з вечным, біблейскім гучаннем і па гукапісу, і па сэнсу, аж хочацца паўтарыць: «гдзе хлеба ў волю на стане, і ціха, ціха, як у храме».

І з храма пераносілася Беларуска, мяноўна з вялікай літары, Ларыса Геніюш на сапраўды грэшную, савецкую зямлю: «...а там, гдзе была наша сяліба, стаіць даўгі мураваны хлеў і некалькі дрэў, якіх не пасьпелі выкарчаваць на апал сяляне. Калі бываю там, дык прашу: «Пакіньце яшчэ хоць гэтыя дрэвы...»

Самую драбніцу прасіла пакінуць Ларыса Геніюш (у дзявоцтве Міклашэвіч). Гэта ў фальварку Жлобаўцы нарадзілася яна 9 жніўня 1910 года, тут вучылася

Любіць зямлю сваю бязмерна,
Як толькі любяць жаўрукі.

Як гісторыя праз вякі не жадала Беларусі сталай дзяржаўнасці і сталых, не абскупаных суседзямі межаў, так і лёс не хацеў даць паэтцы сталага гнязда, бурый усе гняздоўі, ганяў па свеце, кідаў з чужыны ў чужыну. То салавей эміграцыі, то — савецкі зэк.

Крывёй напоўнілі поймы рэк,
Бурліць адчаем слёз людскіх разводдзе.
Гляджу на свет. Я — лагернік, я — зэк,
Засуджаны на мукаў чвэрцьстагоддзя.

Мяне драты, сабакі сцерагуць,
Дзікіх надзораў зграя нада мною,
І лоб штодня мой на прыцэл бяруць
Навучаныя забіваць канвой.

За калючым дротам сама сабе гаворыць паэтка: «Я ўмею шапкі шыць і рукавіцы... А як там мой муж, мой сын, і ім пэўна холадна... А ўся мая сям'я. Ад'язджаючы я пакінула ўдома бацькоў абоіх, трох братоў, трох сястрычак. Гэта было ў канцы 1937 года, я ехала ў Прагу да мужа. Яны ня плакалі, а мне плач разьдзіраў грудзі. Яны не паэты, гэта паэты ўсё чуюць наперад. Цяпер мой тата, мажны і харошы, арыштаваны ў 39 годзе, забіты ў Гродзенскай турме, мама памерла на высылцы ў Казахстане ў 1945 г. Каханы з братоў Расьціслаў, з галавою, як залацісты сноп жыта, загінуў пад Берлінам 28 красавіка 1945 г., маладзенькі Аркадзі, які разам з Аляксеям пайшоў з высылкі ў армію Андэрса, ляжыць у польскай братняй магіле ў Лорэтто ля Рыма, маленькая Люся ў 1954 г. загадкава памерла ў Вроцлаве, Аляксея вялікадушна Англія прыгарнула,

а Ксеня і Ніна выстаўленыя на ўсе правакацыі ў Польшчы, як і няшчасны мой сын... Муж зусім адзін у Варкуце...»

Гэтага маналогу аднаго хапіла б на любую трагедыю ад антычнасці да нашых дзён. Вось яна, радасць уз'яднання Заходняй Беларусі з Усходняй. Уся Беларусь застала пад сталінска-кэдэбісцкім ботам.

Маналог з-за калючага дроту, крык з апраметнай. Гэта вязень (дарэчы, мова нават не знайшла формы слова ў жаночым родзе) хацеў быць пачутым. Спадзяваўся, прынамсі. І гэты ж вязень маладзічком свайго жыцця думаў светла пра жыццё. «Падсведама і я думала аб мужу нейкім, але ён мусяў быць Беларус». І кранаюць сваім святым наівам словы пра тое, як матчына прыяцелька пані Ядвіга Зеляневічыха хваліла маладую дзяўчыну: «Няма кавалера для панны Ларысы, толькі Пілсудскі!» І ласкава, але цвёрда пярэчыла панна Ларыса: «Гэта быў вялікі камплімент, у якім мілая пані Ядвіга абсалютна забывалася аб познім веку польскага маршала і думала толькі аб яго знатнасці. Для мяне нават ён не прыйшоў бы ва ўвагу, бо ж быў не беларус...» Праўда, апошнія газетныя звесткі выбіваюць гэты важкі аргумент. Нібыта Пілсудскі пад час аднаго з арыштаў царскімі ўладамі на допыце называў сябе беларусам.

Знайшоўся сапраўдны, шчыры беларус Янка Геніюш, «пражскі студэнт і амаль доктар!». І стала Ларыса Антонаўна Міклашэвіч Ларысай Геніюш, каб і застатца з гэтым імем у нашай літаратуры, у нашай духоўнасці. «І так ішлі мы ў жыццё з ярым кляймом беларускасці на чале...»

Загадка Багдановіча. Яе паспрабаваў адгадаць наш таленавіты Міхась Стральцоў. Ёсць і загадка Геніюш. Адкуль нязломнасць, адкуль утрапёная, апантаная, шалёная любоў на ўсяго беларускага? Нават пра маленькага хлопчыка кажа яна Беларусынятка, абавязкова з вялікай літары. Тым самым, як падлётку, жадае яму размаху ў крылах і вышыні ў палётах.

Вядома ж, яна не была саветызаванай ні думкамі, ні словам і высталяла супроць саветызацыі.

Вядома ж, мела характар, які не цярпеў нікога прымусу, прыгнёту. Прынцып бярэзіны: чым ніжэй хочучь прыгнуць, тым мацней ударыць у адказ, тым імклівей у неба выпрастаецца.

Вядома ж, адчувала сябе ўнучкай Францішка Скарыны, аднадумцай Еўфрасінні Полацкай і сястрой Кастуся Каліноўскага.

Можна доўга меркаваць, гадаць, але загадка Геніюш — гэта загадка беларускай паэзіі, мяноўна беларускай, бо толькі ёй даводзіцца на ўціск адказваць выбухам.

Тэстаментныя вершы (згадайце Шаўчэнкавы «Запавет») найбольш глыбінна і падсвядома шчыра выяўляюць сутнасць паэта і паэзіі ягонай. І таму прыводжу поўнаасцю праславянска-беларускі, па-паганску зямны верш Ларысы Геніюш:

За акном у сутонні
Сонца нікне са стрэх.
Дождж мне вымыў далоні.
Шчокі выбеліў снег.

Ільняную кашулю
на мой змучаны стан

каб на ноч апранулі,
ды паслалі дыван,

ды паклалі на ўзлескі
у старым дзірване,
каб цягучыя песні
калыхалі мяне.

Некалі ў Празе адзін хлопец з арміі Балаховіча пасля вайны прыняў савецкае падданства і прынёс анкеты Ларысе Геніюш. Яна адмовілася іх запаўняць. І тады хлопец сказаў: «Вы будзеце вялікай па сьмерці». Словы гэтыя паэтка помніла і занатавала іх у Споведзі.

З зубром-адзінцом хацела параўнацца змагарка. Але і самотнай кнігаўкай была яна. Адно гняздо ацаліў лёс — хату мужавых бацькоў, Яна была першай хатаю, куды прыйшла паэтка з бацькоўскай, яна стала і апошняй, адкуль Ларыса Геніюш пайшла на вечны спачын.

О, сям'я Генюшоў! Блаславёная хата,
ў твае сцены калісь мяне мілы прывёў.
Нат вайна захавала цябе, быццам святасць,
мілы роду парог, каб прыняў ты нас зноў...

Спачываюць палі, спіць зямля пад снягамі,
каб на ёй узрасці беларускай душы.
Усім сэрцам сваім я з мінуласцю, з вамі,
прадаўжаю ваш след на зямлі, Генюшы.

След на зямлі і ў сэрцах беларускіх прадаўжае подзвіг паэтки.

Дакорам гучаць словы святой пакутніцы зямлі Беларускай, у гэтым свеце — былога вязня сталінскіх катойняў за нумарам 0-287: «...ніводзін народ так не здзекваўся нада мною і над маёй сям'ёю, як беларускі... ні

адзін народ так не ўніжаў сваіх паэтаў, сваіх жанчын...»

Адна супраць злыдняў бярозкай стаю,
Пот, не слёзы, мой твар залівае,
Я люблю цябе, край мой, як душу сваю.
Я знаю — за гэта ўміраюць.

На допыце следчаму, нейкаму Харашэвічу, што енчыў ад бяссілля зламіць дух беларускай патрыёткі: «павесіць яе на вуліцах Мінска!», паэтка крычала: «Яшчэ ня вырасла тая бяроза, на якой вы мяне будзеце вешаць, усіх нас вам не перавешаць!»

Памерла, каб пайсці ў неўміручасць, каб «памяць пакінуць, як ясны паром».

Паэтка Ларыса Геніюш казала: «Паэты не забіваюць, паэты не забываюць крывавага».

Дык будзьма памятаць гэта.

Будзьма памятаць паэтку і помнікамі.

Хоць гэта трэба было рабіць пры жыцці, напісаў я радкі, прысвечаныя Ларысе Геніюш.

З рук Ваших мужных
Сціло выбівалі.
Вам давяралі кайло душагубы.
Даў Вам з калючага дроту каралі,
З Вас пасміхаўся
Край Ваш найлюбы.
Вы на радзіме былі сіратою.
Зонечна Вам было,
Сонечна катам.
Толькі ў нябёсах над лютай Інтою
Бацькам быў Бог,
Маткай — вера,
Гнеў — братам.

Птушка дакору, адчаю і жалю,
Вы цішыню распазнаеце ў гуле.
Нашай віны сцяжалелую шалю
Вы сваім лёткім крылом
Зварухнулі.

ХЛЕБ І КНІГА

*«Залаты век» Беларусі
ў люстэрку года Скарыны*

Скончыўся, стаў гісторыяй Скарынавы год. Беларусь сціпла адсвяткавала 500-годдзе свайго вялікага сына. Свята тое мела пэўны рэзананс і па-за межамі рэспублікі, але таксама сціплы, нязначны. Час такі, што на першым месцы не культура, а палітыка і эканоміка. Прычым эканоміка ў самым вульгарным разуменні: як атаварыць рубель (даруйце, талон). Прыціснуты штодзённымі клопатамі чалавек рэдка задумваецца аб вечным. Калі прадметам раскошы становіцца рэч першай неабходнасці, пытанне — якім быць помніку Першадрукару? — будзе хваляваць нямногіх. Толькі тых, хто разумее, што жывем мы не па-людску менавіта таму, што страцілі нацыянальную, чалавечую годнасць. З народамі, які абыхавы да сваёй мінуўшчыны і будучыні, які выракаецца сваёй мовы, не шануе сваіх пракокаў і пакутнікаў, можна рабіць усё, што заўгодна.

Свята не атрымалася, бо гэта было закладзена ў ягонай праграме. А праграму гэтую зацвярджала, як вядома, самая верхняя ўлада Рэспублікі. Калі мы прыгадаем, як праходзілі на Беларусі юбілейныя ўрачыстасці ў гонар Міколы Гусоўскага, Максіма Багдановіча, Янкі Купалы і Якуба Коласа і іншыя падобныя, дык заўважым адну заканамернасць. Тыя, хто мае ўладу, рабілі ўсё магчымае, каб свята не атрымалася, каб толькі ні «падыграць» беларускаму «нацыяналізму» — а то яшчэ беларусы аб сабе многа думаць пачнуць.

Успомнім, якіх высілкаў каштавала паставіць помнік Максіму Багдановічу перад Оперным тэатрам? Як упарта ГалоўАПУ на чале з тагачасным галоўным архітэктарам Мінска Грыгорьевым, выконваючы вышэйшую волю, імкнуліся заперці помнік ці ў Серабранку, ці ў Чыжоўку. І як скрыгталі зубамі, калі не атрымалася... Мо, дарэчы, таму і помнік не вельмі ўдалы, што даводзілася займацца не столькі мастацтвам, як барацьбою з цемрашаламі. Гэта датычыць і помніка Якубу Коласу. Калі я пытаўся ў некаторых беларускіх скульптараў, што яны думаюць пра гэтага бронзавага монстра, мне адказвалі: «Тое, што і ты. Але калі б у той час распачаць спрэчку аб мастацкай форме, помнік паставілі б гадоў на дзесяць пазней. Усе былі радыя, што ўвогуле дазваляюць паставіць помнік Коласу. Разумееш, дазволілі... Калі такое было?!» У 100-годдзе Купалы мы так і не пабачылі абяцанага Поўнага збору твораў песняра.

Тая ж заганная традыцыя мела працяг і ў афіцыйным святкаванні 500-годдзя Скарыны. Спачатку ідэалагічныя ўлады рэспублікі паводзілі сябе так, нібыта юбілей Першадрукара будзе не праз год-другі, а недзе ў XXI стагоддзі. Падрыхтоўка да святкавання, згодна нашых парадкаў, не магла распачацца без адпаведнай партыйна-ўрадавай пастановы. І яна нарэшце з'явілася, але тады, калі ўжо не было часу на яе рэалізацыю. Сёння, азіраючыся назад, я ўвогуле сумняваюся, што нехта нават збіраўся яе выконваць. Проста каб адчапіліся, каб не гаварылі, што кіраўніцтва рэспублікі абыжавае да беларускай культуры.

А потым усё ішло па вядомым сцэнарыі. Канкрэтных асобаў, якія б адказвалі за канкрэтную справу, няма. А калі і ёсць, дык з іх не спытаеш — бо высока сядзяць. А калі і спытаеш, дык пачуеш традыцыйную спасылку на «аб'ектыўныя цяжкасці». Адным словам, калі і атрымалася нешта падобнае на святкаванне, дык толькі дзякуючы чыстаму энтузіязму і бескарыслівасці шчырых беларусаў. Гэта яны выцягнулі на сваіх плячах святочныя мерапрыемствы ў Мінску, Полацку, Вільні. А вось на Скарынаву імпрэзу ў Парыж — было такое мерапрыемства ў штаб-кватэры ЮНЕСКА, паехалі ў асноўным зусім іншыя, з ліку так званых «тоже белорусов» ад наменклатуры.

Адразу ў штыкі была ўспрынята «наверсе» прапа-

нова навуковай і творчай інтэлігенцыі аб факсімільным выданні Скарынавых кніг, так неабходных даследчыкам (гэта што ж, маўляў, мы будзем прапагандаваць рэлігію!). Начальства крыху супакоілася, даведаўшыся, што і праваслаўныя і каталіцкія фундаменталісты з аднолькавым імпэтам палілі на вогнішчах Скарынавы кнігі — значыцца, і сучасныя маліцца па іх, дзякуй Богу, не будуць. Нагадаем і нечаканыя сюжэтыныя павароты ў конкурснай «эпапеі» з будучым помнікам першадрукару ў Мінску. Калі стала зразумела, што са з'яўленнем помніка Скарыну ў цэнтры горада паўстане пытанне і аб пераіменаванні Ленінскага праспекта ў Скарынаўскі, адразу пачаліся пошукі новага месца для помніка — Верхні горад, праспект Машэрава, абы не галоўны праспект Мінска.

Цікава, што ў юбілейны для Скарыны год Міністэрства культуры БССР даволі рашуча асудзіла патрыятычныя памкненні жыхароў Ліды, якія задумалі на ўласныя сродкі паставіць помнік першадрукару ў сваім родным горадзе. Міністэрства растлумачыла аматарам беларушчыны, што Скарына ў Лідзе не бываў, таму і помнік яму там будзе недарэчным. Цікава, як зреагуюць у гэтай і іншых афіцыйных установах, калі такі аргумент скарыстаюць прыхільнікі дэлецізацыі беларускіх гарадоў і мястэчак. Бо няма на Беларусі горада ці вёскі, дзе б ступала ленінская нага ў літаральным сэнсе, але ж няма і мясціны, дзе б яму не стаяла помніка.

З моманту ўключэння Беларусі ў склад Расійскай імперыі здзек над беларушчынай рабіўся пад шыльдай «единой неделимой России», а з кастрычніка 1917-га — пад сцягам «інтэрнацыяналізму». Яшчэ нядаўна лічылася, што субардынацыя ўсіх народаў Расійскай імперыі, трансфармаванай у «дзяржаву рабочых і сялян» — вечная і непахісная... Пры «інтэрнацыяналізме» добрым густам лічылася абліваць брудам усё, чым народ можа і павінен ганарыцца. І ўжо зусім небяспечна было заікнуцца, што быў час, калі Беларусь ішла наперадзе Масковіі — XV—XVII стагоддзі, час, які мы называем «залатым векам» беларускай культуры. Час Скарынавай Бібліі і Статута Вялікага княства.

Такое парушэнне субардынацыі разглядалася як нацыяналізм, як замах на права і гонар «старэйшага брата». У 30—50-я гады за гэта можна было паплаціцца

галавою, а ў пазнейшы час — кар’ерай. Вось і спаборнічалі паміж сабою нашы і не нашы навукоўцы: хто лепей выкажа тое, што хоча пачуць Масква, хто трапней плюне ў беларускі народ. Вось некалькі цытат з «твораў» бэсэраўскіх і маскоўскіх аўтараў:

«Пытаясь оторвать белорусский народ от русского реакционеры-националисты в свое время выдумали легенду о «золотом веке» белорусской культуры, который, по их утверждениям, приходился на период порабощения Белоруссии польскими и литовскими магнатами. Мрачная эпоха, когда *белорусский народ не имел своей письменности* (тут і далей курсіў мой. — П. В.), изображается ими как время невиданного политического, культурного и экономического расцвета. Проповедники этих взглядов, фальсифицирующих историю, маскировали свою ненависть к русскому народу ссылками на гнет царского самодержавия, игнорируя ленинское учение о двух культурах — культуре демократической и культуре буржуазно-помещичьей. Идейным источником подобных установок является печальной памяти «История белорусской литературы» махрового националиста Максима Горьцкого. *Миф о «золотом веке» должен быть окончательно разоблачен как издевательство над национальным достоинством белорусского народа*» (В. Гальперин. «О пережитках буржуазного национализма в белорусском литературоведении». «Литературная газета». 2 мая 1948 г.).

«Распаўсюджваючы сваю хлусню аб «народапраўстве», аб «залатым веку», былыя гітлераўскія паслугачы процістаўляюць сучасную савецкую рэчаіснасць далёкаму мінуламу беларускага народа, якое яны выдаюць за найлепшыя часы ўсёй яго гісторыі. Але гістарычныя факты пераканаўча паказваюць, чаго варты іх антысавецкія паклёпы». (Л. Абецадарскі. «У святле неабвержных фактаў». Мінск, 1969; перавыдадзена ў перакладзе на расейскую мову ў 1987 годзе ў Мінску ў зборніку «Дары данайцев».)

Вось так, ніякага росквіту аж да Кастрычніцкага перавароту. Нават пісьменства свайго не было, не народ, а так — этнічная маса... А Скарына, першадрукар Беларусі і ўсходніх славян; Мікола Гусоўскі, стваральнік геніяльнай паэмы «Песня пра зубра»; Сымон Будны, аўтар першага ў Еўропе навукова-крытычнага аналізу Новага завету — ці ж гэта духоўныя правадыры?

Куды ім да такіх айцоў нацыі, як Іван Жахлівы ды Малюта Скуратаў...

Нават просты пералік культурных дасягненняў «залатога веку» прымушае прыгадаць словы М. Багдановіча аб нашай старажытнай дзяржаве — Вялікім княстве Літоўскім, дзе «палітычнае і культурнае жыццё праходзіла ў беларускіх нацыянальных формах» і якая «пакінула далёка ззаду Маскоўшчыну, што была тады славянскім глухменнем і як чужародная расліна сілкавалася жыццёвымі сокамі Белай Русі». Жорсткія словы пра «старэйшага брата». Нездарма складальнікі двухтомнага збору твораў М. Багдановіча (1968. Мінск) дапоўнілі гэтыя паэтавы словы сваім каментарыем: гэта ён сказаў, а не мы — мы ж з ім не згодныя...

Прызнанне за Беларуссю яе культурна-гістарычнай спадчыны было б ударам па расійскім шавінізме (а рыкашэтам — па ягонай крэатыве на Беларусі), і магло моцна пахіснуць «субардынацыю» ва ўсходнеславянскай трыядзе (Вялікая, Малая, Белая) і аднаведным чынам адбіцца на становішчы савецкай імперыі.

Таму і адводзілася Францыску Скарыне, перайменаванаму на расійскі манер Георгіем, сціплая роля «малодшага брата» маскоўскага першадрукара Івана Федаровіча, перайменаванага на расійскі капыл у Фёдрава.

Здаецца, толькі ў час святкавання 500-годдзя Францыск Скарына ўпершыню быў ушанаваны не толькі як першадрукар Беларусі, але — усяго ўсходняга славянства. Бадай, упершыню быў афіцыйна прызнаны прыярытэт Беларусі ў галіне культуры і асветы. А ці даўно сцвярджалася, што Іван Фёдараў па загадзе цара Аляксея Міхайлавіча паехаў на Беларусь з асветніцкай місіяй — хоць і вядома было, што ён проста збёг сюды ад цемрашалаў, ратуючы сваё жыццё і справу. (Дарэчы, чамусьці ў свядомасці людзей, не абцяжараных гістарычнымі ведамі, дзейнасць маскоўскага першадрукара звязваюць з часам Аляксея Міхайлавіча, хоць кнігі свае Іван Федаровіч друкаваў тады, калі цараваў на Маскве Іван Жахлівы. Відаць, з імем гэтай пачвары на троне і эпохай, якую ён сімвалізуе, дрэнна стасуецца слова «культура»).

Дык што ж такое здарылася, скуль да беларусаў такая начаканая павага? Думаю, нарэшце ў Цэнтры ўсвядомілі, што надалей ігнараваць нацыянальныя па-

чуцці беларусаў нельга. Тым болей што ў Рэспубліцы актывізуюцца патрыятычныя сілы, маючыя блізкай мэтай незалежнасць Беларусі. Сёння ідэя адзінства славянскіх рэспублік СССР (чытайце А. Салжаніцына, «Як нам уладкаваць Расію») — «апошняя саломінка», за якую спрабуюць ухапіцца прыхільнікі «абноўленай федэрацыі». Таму і зачасцілі на Беларусь эмісары «славянскага адзінства» — то Ілья Глазуноў са сваёй выставай, то камітэт адраджэння храма Хрыста-Збаўцы ў Маскве, то прадстаўнікі «рускомоўнага насельніцтва» Прыбалтыкі. Я вельмі паважаю Ілью Глазунова — выдатнага мастака нашага часу, спачуваю справе адраджэння славутага храма і не ўхваляю экстрэмісцкіх выпاداў (на жаль, такое ёсць) супраць некарэнных народаў Балтыі, але я супраць уцягвання Беларусі ў палітычныя гульні, дзе рэжысёрам — Цэнтр.

Трэба каб нехта ратаваў імперыю, мо таму беларусы і атрымалі сёння афіцыйны дазвол «людзьмі звацца». Як бы не давялося нам адпрацоўваць гэтае «высокое доверие» сваёю крывёю.

Як ужо неаднойчы было пры святкаваннях слаўных гадавін выдатных асобаў нашай гісторыі, галоўнай падзеяй Скарынавага года (на маю думку) стала рэспубліканская мастацкая выстава. Яна пераканаўча засведчыла еўрапейскі кантэкст беларускай культуры і таму ў святле тэндэнцыі «вяртання ў Еўропу» стала падзеяй не толькі культурнага, але і палітычнага жыцця. Зварот творцаў да гістарычнай тэматыкі, да нацыянальнай культурнай спадчыны ў спецыфічных умовах Беларусі, дзе мясцовае начальства, выслужваючыся перад «старэйшым братам», заўжды бегла паперадзе паравоза ў справе «зліцця» нацый і моў, ужо даўно стаў формай выяўлення палітычных поглядаў. Напрыклад, мастацкія выставы, прысвечаныя юбілеям славутых дзеячаў беларускай гісторыі і культуры заўжды, нават калі былі «запланаванымі», рабіліся выключна на энтузіязме. Дапамогі дзяржавы ў гэтай справе ці наогул не было, ці яна была чыста сімвалічнай.

Паколькі выставы гэтыя мелі ўсё ж даволі нефармальны характар, менавіта яны паспрыялі стварэнню нефармальных суполак у сістэме рэспубліканскага Саюза мастакоў. Тут людзі змагаліся не за выгадныя заказы, а за ідэю, за права працаваць без ідэалагічнага кантролю над сабою, за права выстаўляць на суд гледа-

чоў тое, што мастак сам лічыць патрэбным. Так, у 1980 годзе, калі напярэдадні адкрыцця выставы «Мікола Гусоўскі і яго час» прадстаўнікі ідэалагічнага кантролю загадалі зняць з экспазіцыі некалькі твораў, дзе прысутнічала выява «Пагоні», яны, нечакана для сябе, наткнуліся на вельмі рэдку ў мастакоўскім асяроддзі салідарнасць. Тыя мастакі, да якіх прэтэнзій не было, прыгразілі, што таксама паздымаюць свае работы, калі нехта будзе крыўдзіць іхніх калег, і выстава такім чынам увогуле не адбудзецца. Зразумела, што ў «адказных таварышаў» была вялікая спакуса «власць употребіць», але... Юбілей Гусоўскага быў уключаны ў календар памятных дат ЮНЕСКА, ужо былі запрошаны госці з-за межаў рэспублікі, зацверджана праграма святкавання — скандал у гэтай сітуацыі мог набыць сякі-такі міжнародны рэзананс. Давялося адступіць.

Былі канфлікты і потым. У 1981 годзе група мастакоў адмовілася ад удзелу ў выставе да 90-годдзя Максіма Багдановіча. Свой учынак яны тлумачылі нязгодай з палітыкай выстаўкома. Выстава да юбілею вялікага сына Беларусі, — гаварылі яны, — гэта не якая-небудзь там «Беларусь сацыялістычная» ці «На варце Кастрычніка» — адбор твораў павінен быць прынцыповы; няздатнае штукарства толькі кампраметуе вялікае імя, вялікую ідэю. Мастакі, якім абьякавы Багдановіч, Беларусь, не маюць маральнага права на ўдзел у выставе.

Сёння, азіраючыся назад, думаю, што гэта была не лепшая форма барацьбы. Выстава пачыналася як «пазапланаваная», але потым стала «заказной», нефармальнай ініцыятыва была ўжо страчана, а значыцца, трэба было дзейнічаць «у прапанаваных абставінах», а не ісці на канфлікт. А так гледачы не пабачылі ў экспазіцыі шэраг высокамастацкіх твораў. Яны, праўда, потым экспанаваліся на іншых выставах, рэпрадукаваліся ў часопісах — але, як кажуць, цягнік ужо пайшоў... У год Багдановіча яны былі б дарэчы як ніколі потым, гэта як зерне, кінутае ў падрыхтаваную глебу.

У нашых суседзяў на захадзе, летувісаў і палякаў, не было патрэбы ў падобных мастацка-культурніцкіх акцыях. У Польшчы і Летуве прапагандай нацыянальна-культурнай спадчыны займалася і займаецца дзяржава праз школьныя падручнікі, музейныя экспазіцыі, навуковую і папулярызатарскую літаратуру. Прычым не азіраючыся на Маскву. Свядомага паляка, свя-

домага летувіса выхоўвае амаль не кранутае «саветызацыяй» аблічча гістарычных мясцін.

Часам, зыходзячы з вонкавага падабенства нацыянальна-культурных працэсаў на Беларусі ў апошнія дзесяцігоддзе з тымі, што ў Балты і Польшчы пачаліся значна раней, сцвярджаюць, што мы проста паўтараем тое, што ўжо пройдзена нашымі суседзямі на захадзе. І тут і там — пэўная рамантызацыя сівой мінуўшчыны, і тут і там — імкненне далучыцца да сённяшняй Еўропы праз напамінак пра свой удзел у колішняй еўрапейскай культурнай супольнасці.

Але пры вонкавым падабенстве сутнасць працэсаў розная. Маю смеласць сцвярджаць: тое, што адбываецца ў нас, — якасна іншае. Адна справа дэманстраваць свой патрыятызм у спрыяльных для гэтага ўмовах, другая — пераадолюваць супраціўленне матэрыялу, уступаць у канфлікт з існуючай дзяржаўна-ідэалагічнай сістэмай. У адным выпадку — нешта блізкае да афіцыёзу (калі не афіцыёз у чыстым выглядзе) і зневажальнай для іншых народаў нацыяналістычнай фанабэрыі («Польшча ад мора да мора», «Вялікая Літва» — у сэнсе «Вялікая Летува»); у другім — барацьба за дадзеныя Богам права быць чалавекам і беларусам.

Нашы заходнія суседзі ў XX стагоддзі мелі больш спрыяльныя ўмовы для развіцця сваёй дзяржаўнасці; яны не зведалі таго, што зведала Беларусь. Таму і трактоўка далёкай і блізкай гісторыі ў беларускага і літоўскага (летувіскага) мастака будзе мець розную эмацыянальную і ідэалагічную афарбоўку. Бо розныя творчыя і палітычныя мэты маюць творцы, на розную аўдыторыю зарыентаваны творы, па рознаму ацэньваюць агульную беларуска-летувіска-польскую гісторыю беларус, летувіс і паляк. Нельга абмінуць увагай тое, што летувіская трактоўка гісторыі Вялікага княства Літоўскага цалкам упісваецца ў гісторыка-палітычную канцэпцыю расійскага вялікадзяржаўнага шавінізму, якую бальшавікі прынялі ў спадчыну ад «собирателей земли Русской» — Івана Жыхлівага, Пятра Першага і да іх падобных. Бо калі, як сцвярджаюць летувіскія навукоўцы і як лічыць большасць летувісаў, гістарычная Літва і этнічная Летува — адно і тое ж; калі Вялікае княства было дзяржавай, дзе літоўцы (у сэнсе — летувісы) панавалі, а славяне на іх працава-

лі, дык войны Масквы з Літвою можна лічыць барацьбою за вызваленне беларусаў і ўкраінцаў з-пад літоўскага (летувіскага) прыгнёту.

Зразумела, што шавіністам не можа быць даспадобы іншы погляд на гісторыю, які грунтуецца не на іхніх геапалітычных амбіцыях, а на аб'ектыўным аналізе фактаў. Шэраг даследчыкаў лічаць, што пачатковая Літва, якая стала ядром Вялікага княства, была на момант утварэння дзяржавы тэрыторыяй амаль цалкам асіміляванай славянамі, але з колішняй балцкай назваю (Таксама, як Прусія, дзе панавалі немцы, а ад прусаў засталася толькі найменне зямлі).

Такім чынам, гістарычныя літоўцы, ці ліцвіны, — гэта славяне з пэўным дамешкам балцкай крыві; прасцей кажучы, беларусы. А тыя, хто сёння называе сябе літоўцамі — у асноўным нашчадкі жмудзінаў, якія ўвесь час ваявалі з Літвою, супраціўляліся яе аб'ядноўчай палітыцы, што праводзілі ўладары ад Міндоўга да Вітаўта. Дарэчы, менавіта Жмуддзю як разменнай манетай разлічваліся вялікія князі літоўскія з нямецкім Ордэнам за паслугі, за падтрымку ў барацьбе за вярхоўную ўладу.

Дарэчы, Міндоўг быў не заваёўнікам Наваградка, а наёмнікам на службе ў наваградскіх феадалаў. Менавіта ў іхніх інтарэсах і ў імя ўласных амбіцый ён нішчыў сваіх балцкіх супляменнікаў, далучаў балцкія землі да славянскага Наваградка. Пры такім раскладзе барацьба Русі Літоўскай (Беларусі) і Русі Маскоўскай (Расіі) мела характар палітычнага і ваеннага супрацьстаяння двух драпежнікаў, кожны з якіх быў варты свайго апанента. На крывавых палях і ў рэлігійных спрэчках вырашалася, каму — Маскве ці Вільні, Расіі ці Беларусі быць ядром будучай імперыі, якая мелася ўтварыцца на адной шостаі Зямлі.

Перамаглі ў гэтай бойцы не мы. А гісторыя (дакладней, падручнік гісторыі) заўжды рэдагуе пераможца. Не дзіва, што ён хацеў бы выглядаць не рабаўніком і забойцам, а рамантычным героем і вызваліцелем «адзінакроўных братоў» (новы статус абязброенага ворага) ад «чужаземнага ярма» (польска-летувіскага). А паколькі пераможаны, на думку пераможцы, павінен быць удзячны «вызваліцелю», а не сумаваць па мінулым, у якім быў залаты век, дык не дзіва, што беларусаў называлі «безгістарычным» народам, а палітычную і куль-

турную спадчыну старажытнабеларускай дзяржавы — Вялікага княства Літоўскага нашы прыблудныя апекуны шырокім жэстам дарылі суседзям беларусаў, нашчадкам жмудзінаў, якія сёння маюць новы саманазоў — летувісы.

Атаясамліванне даўняй славянскай Літвы і сённяшняй балцкай Летувы — рэч невыпадковая. Яшчэ дзіўна, як у гэтых варунках разам з Аляксандрам — Вітаўтам, Якавам — Ягайлам, Львом Сапегам ды іншымі дзеячамі беларускай гісторыі наш народ не пазбавілі Першадрукара, не «падарылі» яго летувісам ці ўкраінцам. Праўда, былі спробы абвясціць дзяржаўную мову Вялікага княства Літоўскага, мову славутага «Статута Вялікага княства Літоўскага», мову літоўскіх летапісаў і хронік, Скарынавай Бібліі «рускай», «старажытнарускай», украінскай ці блізкай да ўкраінскай («яцвяжскай») абы не беларускай. Захады гэтыя падтрымліваюць многія летувіскія навукоўцы і палітыкі. Такім чынам, на іх думку, можна было б нейтралізаваць беларусаў, пазбавіць іх аднаго з галоўных аргументаў у спрэчцы на тэму, якой «нацыянальнасці» была дзяржаўнасць Вялікага княства Літоўскага? Менавіта ў беларускім патрыятызме, у беларускай нацыянальнай свядомасці бачаць нашы апаненты ў Летуве галоўную пагрозу ўласным геапалітычным амбіцыям і самаму існаванню рамантычнай легенды аб «Вялікай Літве — Летуве». Магчымыя прэтэнзіі ўкраінцаў на культурна-гістарычную спадчыну Вялікага княства Літоўскага, якую летувісы лічаць сваёй і толькі сваёй уласнасцю, пакуль што ў разлік не бяруцца.

Гэта неабходны водступ, каб высветліць, чаму ў прыгаданных вышэй народаў — палякаў, летувісаў, украінцаў нацыянальны дзеяч Скарынавага гарту ўшаноўваўся б як геній і прарок, а ў нас, на жаль, інакш...

Пра тое ж сведчыць і наша Скарыніяна. На Беларусі толькі адзін помнік Першадрукару (у Полацку), да таго ж з надпісам на расейскай мове: «Франциск-Георгий Скорина». Ды і месца для помніка непрыстыжнае, сярод стандартных пяціпавярховікаў на фоне чэзлай зеляніны.

Невыпадкова найлепшыя здабыткі нашай Скарыніяны ў жывапісе і графіцы. Там, дзе рэалізацыя творчай задумы залежыць у асноўным ад самога мастака, без

дапамогі дзяржавы (гэта ж не скульптуру ў бронзе адліць, помнік паставіць) яшчэ неяк можна абысціся. Пачынальнікам беларускай мастацкай Скарыніны можна лічыць Язэпа Драздовіча, мастака не менш таленавітага і працавітага, чым Шагал ці Чурлёніс, але, на жаль, куды як менш вядомага. Выкананы ім у 1910 годзе бюст Першадрукара самы ранні твор нашай Скарыніны (можа, проста яшчэ не знойдзены больш раннія). Потым мастак звярнуўся да вобраза Скарыны ў 1927, 1940, 1944 гг. Хоць Драздовіч, як і іншыя мастакі, ішоў да вядомага партрэта, змешчанага ў Скарынавай «Бібліі», ён сілай свайго таленту здолеў стварыць самабытны вобраз. У выразным нацыянальным тыпажы мастак адлюстравалі характэрныя рысы чалавека Адраджэння — пачуццё ўласнай годнасці, спагадлівасць, патрыятызм, валявую сканцэнтраванасць.

Я. Драздовіч не адчуваў на сабе ўплыву сацрэалізму, бо жыў у Заходняй Беларусі (на гэтай частцы беларускай зямлі былі другія формы ціску на нацыянальную культуру з боку акупантаў). Да канца сваіх дзён (мастак памёр у 1954 годзе) ён захаваў філасофска-рамантычны погляд на сіваю мінуўшчыну Беларусі. Гэта была своеасаблівая форма непрымання сучаснай яму рэчаіснасці.

У савецкай частцы Беларусі нагодай да мастацкага асэнсавання вобраза Скарыны стала святкаванне 400-годдзя беларускага кнігадруку (1925). Святкаванне тое супадае з найвышэйшай кропкай беларусізацыі ў БССР. То быў кароткі перадых паміж грамадзянскай вайною і «зліццём нацый». Літаральна некалькі гадоў здаровага сэнсу ў культурнай палітыцы БССР. А пачынаючы недзе з 1928 года тых, хто за гэты кароткі перыяд вылучыўся сваім талентам і інтэлектам, пачынаюць спачатку высялаць і саджаць, а крыху пазней — расстрэльваць.

Першыя творы беларускай савецкай Скарыніны былі варыяцыямі на тэму вядомага партрэта Першадрукара. Гэта літаграфія А. Бразэра (1926), жывапісны партрэт работы Я. Кругера (1925), скульптурны — работы З. Азгура (1924). «30-я гады, — як пішацца ў энцыклапедычным даведніку «Францыск Скарына», — былі менш плённымі, што звязана з рэзкімі выпадкамі супраць Скарыны крытыкаў-вульгарызатараў». І так было недзе да сярэдзіны 50-х гадоў. Праўда, у гэты

даволі змрочны перыяд час ад часу мастакі ўсё ж звярталіся да вобраза Скарыны. Скажам, у 1953 годзе неблагі партрэт Першадрукара зрабіў І. Ахрэмчык, у 1944 годзе — З. Азгур.

Як лепшае з таго, што створана ў 50-х — пачатку 60-х гадоў, я назваў бы жывапісныя палотны беларускага віленскага мастака П. Сергіевіча «Скарына ў друкарні» (1957), «Скарына ў рабочым кабінёце» (1960) і скульптуру А. Глебава «Францыск Скарына» (1954) — потым гэта скульптура стала асновай для помніка ў Полацку (1974).

Бывае даволі цяжка растлумачыць, чаму твор мастацтва падабаецца ці не падабаецца. У творах Сергіевіча і Глебава я адчуваю некан'юнктурны падыход: рабілася гэта не на заказ, а дзеля душы. Стрыманая колерная гама жывапіснага палатна, статычная пабудова скульптуры, але чамусьці прыгадваюцца словы, што вялікія справы робяцца без вонкавых эфектаў.

У 50 — пачатку 60-х гадоў Скарынаўская тэма была, так бы мовіць, часткова рэабілітавана. Афіцыйна яна перастала лічыцца нацыяналістычнай у 1967-м, юбілейным годзе беларускага кнігадруку. Прыблізна з гэтага часу Скарыну малююць ці не ўсе, але, зразумела, не кожнаму дадзена сказаць важнае пераканаўчае слова. Гэта ўдалося І. Давідовічу («Першадрукар Ф. Скарына» (1968)). Пры прастаце сюжэта ў ім закладзены глыбокі сэнс. Светлавалосая дзяўчынка трымае ў руках разгорнутую Скарынаву «Біблію». За яе спіною стаіць сам Першадрукар, нібыта засланяючы яе ад злога вока. Праўда, у гэтым творы трэба адзначыць і пэўныя недакладнасці. Відаць, што мастак дрэнна ведае матэрыяльную культуру Беларусі часоў Скарыны. Ды гэта, зрэшты, не столькі віна мастака, як ягоная бяда. Многім мастакам Беларусі не стае ведаў па беларускай гісторыі.

На сённяшні дзень ці не найвышэйшае дасягненне беларускай жывапіснай Скарыніяны — два палатны А. Марачкіна: «Пачатак. Францыск Скарына» (1976), і «Скарына і Парацэльс» (1990). Часам здаецца, што Скарына, які фактычна і быў заснавальнікам мастацкай Скарыніяны, нібыта спецыяльна паклапаціўся аб мастаках, змясціўшы ў сваёй «Бібліі» ўласны партрэт. Большасць сучасных партрэтаў Скарыны так ці інакш выходзяць з яго. Здаецца, адзіны мастак, які маляваў

Скарыну, не азіраючыся на той славыты аўтапартрэт Першадрукара — італьянец Джакома Форна, аўтар фрэскавага партрэта Скарыны ў «зале Сарака» Падуанскага ўніверсітэта (1942). Марачкін таксама пераадольвае выяўленчыя стэрэатыпы, стварае ў нечым нечаканы, але пераканаўчы адухоўлены вобраз Скарыны. Гэта тое, што называецца праўдай без верагоднасці. На палотнах нашага вядомага жывапісца Францыск Скарына паўстае як асоба, што сімвалізуе Час. Ён усведамляе сваю апостальскую місію — несці людзям Слова. Пры гэтым застаючыся звычайным чалавекам са штодзённымі клопатамі, надзеямі і сумневамi. Такімі малявалі святых беларускія інакапісцы.

Характарызуючы рэспубліканскую мастацкую экспазіцыю, прысвечаную 500-годдзю Скарыны, дазволю сабе выказаць думку: гэта апошняя маштабная выстава, якую ладзіць Саюз мастакоў Беларусі да юбілейнай даты. Невядома, ці будуць у будучым рэспубліканскія выставы, бо ўжо сёння Саюз мастакоў уяўляе сабою кангламерат супалак, сябры якіх прытрымліваюцца дыяметральна супрацьлеглых поглядаў і на мастацтва, і на палітыку. І сабраць іх пад адным тэматычным дахам будзе ўсё цяжэй і цяжэй. Ды і не трэба.

Хоць мастацтва на Беларусі па-ранейшаму мае аднаго «мецэната» — дзяржаву ў асобе Міністэрства культуры (таму выставы фактычна застаюцца ўрачыстым закрыццём дагавораў; тут галоўны герой не мастак і не глядач, а ацэначная камісія міністэрства), ды мы ўсё ж стаім на парозе рынку. Значыцца, прынцыпова зменіцца характар мастацкіх выстаў.

Падобна на тое, што эстафета асветніцтва пераходзіць ад мастакоў да гісторыкаў. «З'явіўся шэраг публікацый, дзе гісторыя Беларусі асвятляецца даволі аб'ектыўна, у любым выпадку аўтары абавіраюцца на логіку і здаровы сэнс, а не на «партыйнасць» і «класавыя інтарэсы». Будуць змены ў музейных экспазіцыях, у школьных і інстытуцкіх праграмах. Варта адзначыць, што ў цэлым адбор твораў у экспазіцыю быў даволі прынцыповы і строгі. Сярод удзельнікаў выставы шмат мастакоў, чые імёны ўжо самі па сабе ёсць гарант якасці.

А. Кашкурэвіч — адзін з тых, хто калісьці распачынаў на Беларусі «суровы стыль». Гэта была свайго роду рэвалюцыя ў выяўленчым мастацтве. Экспрэ-

сіўны штрых Кашкурэвіча цудоўна адлюстроўвае драматызм Скарынавай эпохі.

А. і М. Басалыгі, М. Купава шмат зрабілі для прапаганды беларускай гісторыі і культуры сродкамі мастацтва, для абуджэння нацыянальнай свядомасці. Асветніцкая мэта патрабавала і адпаведнай мастацкай формы, якая ў сённяшні «авангардны» час для некага падаецца «архаічнай», занадта ўжо рэалістычнай. Але ж гэта тая «архаіка», без якой і сённяшні дзень не мае сэнсу — архаіка крывіцкіх курганоў, наваградскіх пагоркаў, віленскіх вежаў, нясвіжскіх муроў.

Творчасць У. Савіча, гэта пераход «этнаграфізму», пад знакам якога прайшлі ў беларускім мастацтве 70-я — пачатак 80-х гадоў, у гістарызм. Мастак імкнецца не проста сведчыць сваімі творамі, што мы, беларусы, былі і ёсць, але асэнсоўвае кожны этап у гісторыі як адрэзак Вечнасці.

Калі на адным полюсе беларускага мастацтва пануе змрочны драматызм у стылі М. Савіцкага, дык на другім яго ўраўнаважвае жыццярадасная палітра А. Кішчанкі. Прычым у раннім перыядзе творчасці А. Кішчанкі таксама было досыць цёмных фарбаў. Шчаслівыя імгненні жыцця мастак шануе менавіта таму, што бачыў у жыцці ўсялякае... Адраджэнне, эпоха Скарыны ў разуменні мастака — гэта раніца Еўропы, шчаслівы, хоць і драматычны час.

У. Тоўсцік у сваіх творах спалучае рэаліі розных эпох, мясціны, паміж якіх тысячы верст. На ягоных палотнах, нібы на фотаздымку сямейнага альбома, людзі, якія былі, і людзі, якія ёсць. Рэальна існуючыя, і тыя, што жывуць толькі ў памяці. Скарынавы час для мастака такая ж рэальнасць, як і краявід, што ён бачыць з акна майстэрні.

Зрэшты, можна было б даволі доўга пералічваць мастакоў, дзякуючы якім у мінскім Палацы мастацтва адбылося ў Скарынавы год Скарынава свята. Шэраг з іх яшчэ не пераступілі «маладзёжную» ўзроставую мяжу, але творчая моладзь плённа ўплывае на культурны працэс у Беларусі. Гэта найперш маладыя графікі і скульптары — выхаванцы Беларускага тэатральна-мастацкага інстытута. Сярод скульптараў многія прынялі ўдзел у конкурсе на помнік Першадрукару ў Мінску. Жывапісная школа на Беларусі пакуль што ў стадыі станаўлення... А ў манументальна-дэкаратыў-

ным жывапісе вялікія надзеі ўскладаюцца на выпускніка 1990 года А. Пушкіна. У ягонай дыпломнай рабоце, велізарным роспісе ў фае школы-інтэрната імя І. Ахрэмыча, сярод іншых геніяў сусветнай цывілізацыі ёсць і постаць Скарыны.

Глыбокі сімвалічны сэнс у новай карціне вядомага майстра Г. Вашчанкі «Вяртанне». За сталом, засцеленым белым абрусам, сядзіць Скарына. Ён глядзіць убок, нібыта кагосьці чакае. На стале ляжыць кніга. Жанчына ў намітцы кладзе побач з кнігаю бохан свежа-выпечанага хлеба. Хлеб і Кніга — госцю. Здаецца, зараз ён увойдзе ў хату і сядзе ў падрыхтаванае для яго крэсла. Хто ён? Беларус, наш сучаснік. Гэта нам пакінулі продкі Хлеб і Кнігу — Зямлю і Неба. Што застаецца пасля нас? Няўжо мы апошнія, хто разумее Скарынава слова без перакладу на якую-небудзь суседскую мову?

1991

ЯК ЦЯЛЕ ВАЎКА ЗЛАВІЛА

Гістарычны экскурс у сучаснасць

З падручнікаў па філасофіі мы можам даведацца, што час (у адрозненне ад прасторы) з'яўляецца аднанакіраваным дый аднародным. Гэтая характарыстыка, адарваная ад свайго кантэксту, выглядае спрошчана. Аднак у дачыненні да агульнакасмічнага развіцця яна можа быць, безумоўна, прынятая. Любыя змяненні, рухі ў Сусвеце пакідаць яго самім сабою. Адпаведна кожны момант часу зліваецца з ягонай усеагульнай размеранай плынню, з новым касмічным станам.

Інакш у гісторыі, а тым больш у чалавечым жыцці. Тут ужо час можа імкліва несціся наперад, скакаць, вяртацца назад, цягнуць, як калёсы з рыпучымі коламі, у якія да таго ж запрэжаны стары дый аблянелы конь. Адным словам, Час можа разыгрываць у гісторыі ды ў жыцці чалавека самыя разнастайныя й неверагодныя драмы, трагедыі ды камедыі. І як вядома, трагедыя, калі яна паўтараецца ў гісторыі двойчы, пераўтвараецца ў фарс. Адзін з фарсаў мы маем нагоду назіраць у сённяшніх падзеях. Толькі каб гэты фарс яшчэ не меў бы горкія дый сумныя перспектывы для Беларусі. Аднак пра іх пасля. А пакуль што пра некаторыя з'явы нашага вірлівага «ідэйнага» жыцця. Яны адметныя якраз тым, што адчуваеш, быццам апынуўся, прынамсі, у XIX стагоддзі.

На такі роздум наводзіць нарыс А. Салжаніцына «Как нам обустроить Россию». Ён напісаны

чалавекам, імя якога адносна доўга не сыходзіць з вуснаў найперш рускай інтэлігенцыі. Гэта, кажучь, новы Талстой (ці Дастаеўскі?) і найвыдатнейшы змагар за правы чалавека, і стваральнік сапраўднай рускай мовы. Ну і ўсё ў такім духу. Карацей, новы прарок, без якіх Расіі чамусьці і не абысціся. Не глядзячы на пэўную з'едлівасць выказанага, я схільны паставіцца да гэтых характарыстык з даверам.

Мае ўласныя думкі складаюцца ў іншым кірунку, вакол праблемаў беларускай, а не рускай культуры ды мовы. Таму я не магу адназначна выказвацца пра нешта за прадстаўнікоў рускай інтэлігенцыі. А вось Аляксандр Ісаевіч бачыць такое права за сабой: вызначаць сутнасць дый лёсы іншых народаў ён лічыць натуральным. Апошняе, на маю думку, не проста небяскрыўдна, але і небяспечна, бо імя А. Салжаніцына ў ліку тых, што напісаны на сцягах сучаснай рускай дэмакратыі.

Сказанае патрабуе доказаў. Перш за ўсё на падставе названага нарыса. Аднак перш чым звярнуцца да яго, паспрабую вызначыць свае ўласныя тэарэтычныя пазіцыі, каб разважаць менавіта па светапоглядных асаблівасцях выказанага «нашым» прарокам.

Словы «камунізм», «марксізм» дый да таго падобныя выклікаюць у сучаснага масавага чытача свайго роду псіхалагічную алергію. Бывае, што той, хто ўкраў, мацней за іншых крычыць: «Ату яго!» Толькі каго?..

У мяне ўзнікаюць у гэткай сувязі і больш жорсткія асацыяцыі. Усё, што бачна сёння ў нашым сацыяльным жыцці, нагадвае паводзіны, падобныя да тых, якія мы можам назіраць у статку малпаў. Быццам бы і на людзей падобныя, а замест самастойных паводзін (для чалавека трэба было б яшчэ ўдакладніць: і самастойных думак) — адны крыўлянні па «вобразе» ды «падабенстве» *кагосьці*. Скажаў, што трэба з Леніным разабрацца — усе: трэба! Выбухнула ідэя, што ўсе нашы бядоты яшчэ Маркс з Энгельсам прыдумалі — ну і панеслася... Яшчэ згадайма, што ўсе няшчасці пайшлі ажно ад Адама ды Евы? Мужык сваю жонку недаглядзеў, дык яна пад уплывам д'ябла ў выглядзе змея і пасеяла на зямлі грэх...

«Блюзнерства!» — залямантуе хто-ніхто. Няхай сабе так. Толькі як ацаніць элементарную грамадска-навуковую непісьменнасць? Як ацаніць тое, што хто-небудзь кідаецца словамі ды вызначэннямі, як мячыкам,

не спрабуючы разабрацца ў сутнасці справы, а то й не зазіраючы ў творы людзей, пра якіх ідзе гаворка?

Я не бачу ніякай неабходнасці, ніякіх «аб'ектыўных абставін» адмаўляцца ад разумення марксізму як тэорыі, якая вырацавана векавым пошукам ды векавымі пакутамі чалавецтва. Я магу пагадзіцца, што неабавязкова называць такую тэорыю марксізмам. Сапраўды ж: былі б не Маркс ды Энгельс — быў бы нехта іншы, хто прыйшоў бы да падобных высноў. І думаю, што самі б яны не сталі спрачацца пра такім пытанні. І ўсё ж такі яны былі з тых асобаў, што прысвяцілі свой розум справе вызвалення працоўных. Пад працоўнымі яны разумелі не толькі тых, хто працуе на заводзе ці на зямлі, а ўсіх, хто жыве не за кошт іншых, а за кошт сваёй уласнай працы, і простаі, і складанай — той, якая патрабуе высокага ўзроўню развіцця тэарэтычнай думкі. Нездарма ўзнікла палажэнне пра навуку як вытворчую сілу.

Супраць можна выставіць аргумент, што болей чым за семдзсят гадоў практыкі стала відавочнай памылковасць абараняных ідэй. Аднак якраз яны абароны і не патрабуюць. А адказнаць за гэтую практыку, якую шумна кінуліся выкрываць, кладзецца ўжо на іншых людзей. Гісторыя з галавы не робіцца. Яна складаецца з дзейнасці большасці індывідаў. Некаторыя з гэтых індывідаў становяцца «ўвасабленнем» асноўных тэндэнцый гістарычнага развіцця, але не выключна яны вызначаюць усё сваёй воляй.

Гэта першы фундаментальны падыход да разумення гісторыі, у якім я ніякім чынам не магу пагадзіцца з А. Салжаніцыным. Не буду перабіраць усе ягоныя вытрымкі з Леніна. Але яны вырываюцца з кантэкстаў, адарваныя ад агульнай накіраванасці ленінскай думкі. Зусім не збіраючыся рабіць з Леніна ідала, хачу падкрэсліць, што, заўважаючы ўсю жорсткасць яго многіх арганізацыйных патрабаванняў, як галоўнае я чамусьці заўважыў іншае: імкненне да справядлівага ўладкавання жыцця.

Я перадам меркаванні чалавека, які наўрад ці сімпатызаваў Леніну. Гэта М. Бярдзьеў. Разважаючы пра тое, што камунізм для Расіі стаў яе лёсам, Бярдзьеў даў характарыстыку Леніну як інтэлігенту... талстоўскага тыпу. Ён пісаў, што Ленін — чалавек павярхнёвы, а таксама, што ён зняважліва ставіўся да людзей. Тым не

менш, М. Бярдзяеў лічыў, што Ленін хацеў народу добра.

У чым жа ў такім выпадку прычыны трагізму падзей, што разгарнуліся пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі? Паводле Бярдзяева, у спрадвечным рускім таталітарызме. Аднак, нават марксізм ды атэізм ператварыліся ва ўмовах Расіі ўрэшце ў рэлігію. Герцэн, Пляханаў, а за імі і Ленін думалі інакш. Бяда была ў тым, што на працягу тысячагадовай гісторыі варварства, на іх думку, вынішчалася ў Расіі варварскімі сродкамі. Пра векавую адсталасць Расіі разважалі і людзі іншага светапогляднага кірунку. Тут самы раз узгадаць разважанні булгакаўскага героя прафесара Праабражэнскага пра тое, што Расія адсталая ад Еўропы на два стагоддзі. Па-майстэрску сказаў пра гэта і А. Платонаў у аповесці «Епіфанавы шлюзы», прысвечанай пятроўскім часам.

Прыклады ды разважанні можна было б працягнуць на цэлую кнігу. Але і выказанага дастаткова, каб узнікла наступнае пытанне: што ж стаіць за непрыязню А. Салжаніцына да камунізму, акрамя магчымай асабістай крыўды? Якую перспектыву Расіі ён бачыць на будучыню?

Спрабуючы высветліць адказ на гэтыя пытанні, я пакіну ўбаку праблему *разумення камунізму як рэчаіснага руху* да волі, да справядлівага грамадскага ладу, паводле Маркса. І не толькі ён, але ніводзін мысліцель не адказны за пераўтварэнне іншымі думак у набор дагматаў, нават анекдотаў. Аднак паспрабуем адказаць на пастаўленыя пытанні ўжо не з агульнатэарэтычнага, а з канкрэтна-гістарычнага пункту бачання. Тут і звернемся непасрэдна да нарыса, што ўсхваляваў сённяшняю грамадскасць. А асноўную ўвагу ў гэткай сувязі накіруем на вырашэнне А. Салжаніцыным нацыянальнага пытання.

Знаёмішся з публіцыстыкай гадоў «перабудовы», і робіцца, як кажуць, хоць скач, а хоць і плач. Не так даўно, здавалася б, настойліва ўбівалася ў галовы, што да 25 кастрычніка 1917 года гісторыя была адным цемрашальствам, а вось пасля прыйшло вызваленне. Перабольшваю, але такі «кірунак» адукацыі ды ідэалагічнай працы існаваў. Цяпер раптам усё з няменшай настойлівасцю спрабуюць перавярнуць. Спрашчаючы сітуацыю, я тлумачыў яе сваім студэнтам наступным чынам:

«Уявіце сабе брыгаду будаўнікоў. Вось яны ўзводзяць сцяну. А зверху лётае то ў адзін, то ў другі бок балванка. Толькі сцяна паднялася — яна па ёй «бух» і сцяны няма. А ўсе пабеглі на другім баку сцяну ўзводзіць — і тое самае. Ну, і гэтак далей...

Зноў-такі ўзнікае тое самае пытанне: што за гэтым стаіць? Старыя ідэі пад новай шылдачкай... Пракладае сабе дарогу сумнай памяці трыадзінства: «праваславие — самодержавие — народ». А. Салжаніцын дэманструе гэта ў дастатковай паўнаце.

А. Салжаніцыну бывае сорамна то за Аляксандра I, то за Аляксандра II, то за яшчэ якога цара-бацюхну. Аднак як толькі даходзіць да параўнанняў, то знаходзяцца менавіта такія, якія на карысць часу да семнаццатага года. Пра ўсебаковае вывучэнне фактаў — як у іх усеагульных гістарычных сувязях, так і ў іх суадноснасці — пытанні не ставяцца. Смяротнасць падлічваецца толькі так, як зручна, ці па той статыстыцы, якая даспадобы самому аўтару, а пасля семнаццатага — і ўвогуле незразумела, па якіх крыніцах ды крытэрыях.

Праўда, адкрыта пра адраджэнне манархізму А. Салжаніцын, здаецца, не кажа. Ён нават разважае пра дэмакратыю. Сярод гэтых разважанняў чытаем наступнае: «После горького семнадцатого года, когда мы с размаху хлюпнулись в то, что считали демократией,— наш видный кадетский лидер В. А. Маклаков признал и всем нам напомнил: «Для демократии нужна известная политическая дисциплина народа».

А у нас ёе і ў семнадцатом не было — і нyne как бы того не меньше».

А выйсце дзе? Нават не так. Што рабіць? А ствараць земствы — раіць А. Салжаніцын. Пашыраць дробную зямельную ўласнасць. І прыходзіць ужо на думку тое, што нагадаў нядаўна ўсім нам В. Распуцін. А нагадаў ён пра гаротны лёс Рымскай імперыі. Ну, а паколькі «Масква — трэці Рым», то трэба рабіць высновы. Але калі мы звернемся да тых даўніх старонак гісторыі, дык адкрыем цікавы факт. Яшчэ з часоў Марыя ці Сулы дробны ўласнік служыў апорай усталявання дыктатуры, а пасля і імператарскай улады. Я ўжо не кажу пра разбэшчанасць, якая асабліва расквітнела ў Рыме ў імперскія часы. Дык што: пабеглі ў той бок!

А можа, гэта выдумка? Аднак што ў такім выпадку

стаіць за «Демократией малых пространств». А пераход да разважанняў пра яе пачынаецца пералікам разнастайных вызначэнняў дэмакратыі, разважаннямі пра недарэчнасць «всеобщего — равного — прямого — тайного». А пасля выстаўляецца ідэя народнага прадстаўніцтва. Якраз з тых («до семнадцатого») часоў.

Як і В. Распуцін, А. Салжаніцын не цураецца спасылак на даўніну. Ён, праўда, болей сімпатызуе не Рыму, а Грэцыі. Можам даведацца пра цікавыя рэчы: «Платон и Аристотель выделили и назвали три возможных вида государственного устройства. Это, в нормальном ряду: монархия, власть одного; аристократия, власть лучших или для лучших целей; и политеия, власть народа в малом государстве — полисе, осуществляемая в общем интересе (мы теперь говорим демократия). Они же предупредили о формах деградации каждого из этих видов, соответственно: в тиранию; в олигархию; в демократию, власть толпы (мы теперь говорим — в охлократию). Все три формы могут быть хороши, если они правят для общественного блага,— и все три искажаются, когда преследуются частные интересы».

Трэба адзначыць, што руская філасофская думка мае дастаткова глыбокі вопыт вывучэння платанізму, каб вялікаму рускаму пісьменніку можна было рабіць у гэтым пытанні памылкі. Платон вылучае не тры формы дзяржаўнага ўпарадкавання, а пяць. Яны разглядаюцца ў «Політэі».

Чатыры дзяржаўныя формы скажоныя (скрыўленыя, перакручаныя): цімакратыя, алігархія, дэмакратыя, тыранія. Усім гэтым дзяржаўным ладам адпавядае пэўны чалавек: цімакратычны, алігархічны, дэмакратычны, тыранічны,— і ўсе гэтыя формы ладу праз адпаведных людзей мяняюць адна другую. Неда-сканаласць кожнай з іх пераадольваецца ў пятай: у ідэальнай дзяржаве, якой таксама адпавядае чалавек з пэўным складам душы. Ідэальная дзяржава будзеца па законах справядлівасці, мае тры саслоўі і на чале яе стаяць філосафы...

Не буду працягваць: звяртацца да Арыстоцеля, а яшчэ далей — да праблемы практычнага ажыццяўлення ідэалаў Платона ў Рыме. Так можна дагаварыцца і ўвогуле да таго, што Платон з Арыстоцелем гулялі па Акадэмічным садзе дый толькі і рабілі, што плялі

ўсялякую лухту. Выснову ўжо і на гэтым моманце можам зрабіць адназначную: калі спасылаешся на вялікіх, не шкодна зазірнуць у першакрыніцы.

Вось што чытаем у «Палітэі» Платона, урыўкі з якой прапануюцца тут у перакладзе беларускага навукоўца з ЗША Я. Пятроўскага. Глаўкон пытаецца і атрымлівае на сваё пытанне адказ ад Сакрата.

«—І я вельмі жадаю сабе,— сказаў ён,— пачуць ад цябе, што сабою прадстаўляюць гэтыя чатыры канстытуцыі.

— На гэтае пытанне, сказаў я,— няцяжка адказаць: я гавару пра тыя канстытуцыйныя формы, якія зьяўляюцца агульнаведамымі, зь іх у першую чаргу трэба назваць крэтскую і лакедаймонскую, якія цешацца агульным узнаньнем; на другім месцы, меней папулярнаю зьяўляецца алігархія, якая зьяўляецца ўрадам невялікае групы людзей і перанасычанаю ёсьць злом. Наступная, пасля гэтае, выступае дэмакратыя, якая выток свой бярэ з алігархіі, хоць вельмі розніцца ад яе. І напаследак прыходзіць тыранія, вялікая і ведамая, якая сваёю хвормаю значна розніцца ад усіх папярэдніх і зьяўляецца чацвертаю і найбольшаю хворасьцю гаспадарства. Магчыма, маеш ты якую іншую форму гаспадарсцвеннага ладу, якая болей выразна выступала — б у сваіх абрысаваньнях? Можна, праявіцца якая-небудзь іншая ўлада пераходнага часу, але ўсе гэтыя зьяўляюцца нявыразнага характару, якія спатыкаюцца гэтак сярод гэльленаў, як і барбараў».

Усе тонкасьці пераходаў ад аднаго грамадскага ладу да другога праз адпаведныя змены ў душах людзей апісаны настолькі паглыблена, што захоўваюць сваю актуальнасць і да сёння. А пра пераход ад дэмакратыі да тыраніі канкрэтна пішацца, у прыватнасьці, наступнае: «Калі дэмакратычнае гаспадарства, якое мае смагу да свабоды, паставіць дрэнных віначэрпаў у ролі кіраўнікоў на банкеце, і зашмат нап'ецца неразъедзенага віна свабоды, тады, я думаю,— калі кіраўнікі не зьяўляюцца дастаткова паблаглівымі і ня дораць усіх поўнаю свабодаю,— дакарае іх і называе іх ганебнымі і праклятымі алігархамі». Празмернасць свабоды вядзе да празмернага нявольніцтва. Адсюль атрымліваецца наступнае: «І гэтак натуральна з дэмакратыі ўзнікае тыранія; з празмернае свабоды ўзнікае найболей сібернае нявольніцтва».

Сучасныя формы дзяржаўнасці, безумоўна, іншыя, чым былі ў часы Платона. Тым не меней, можна ўбачыць адну агульную рысу грамадскіх працэсаў у сувязі з ўяўленнем Платона пра пераход ад дэмакратыі да тыраніі. Гэтай рысай з'яўляецца перарастанне поўнага свавольства ва ўмацаваную асабістую ўладу. Сапраўды, пры вонкавай стракатасці поглядаў, што атрымала назву плюралізму меркаванняў, відавочнымі сталі дзве нярадасныя тэндэнцыі: цынiзм масавай культуры і прагматызм. Сапраўдная культура застаецца па-за ўвагай. Пра развітае тэарэтычнае мысленне і ўвогуле не клапаціцца. А тым часам складаецца і развіваецца інстытут прэзідэнцтва. Пакуль што гэта адзіны рэальны вынік пяці апошніх гадоў, калі не лічыць паглыбленне сацыяльнага расслаення.

Такім чынам, мяне зусім не здзіўляе адраджэнне састарэлых поглядаў, рэстаўратарска-манархісцкія інтэнцыі настраў. Усё тое агаляецца ў адным з сачыненняў, які прадставіў чытачу часопіс «Наш современник», № 5 за 1990 г. Гаворка ідзе пра ўрывак з кнігі І. Саланевіча «Дух народа».

Аўтар названай працы паказаў сваю элементарную гістарычную неадукаванасць. Побач ставяцца імёны людзей, погляды якіх былі процілеглымі. За «дужкі» выносіцца сусветны гістарычны вопыт дый гісторыя Расіі пасляманархічнай. Усхваляюцца рымскія аўгуры, погляды якіх былі, маўляў, прымітыўныя, але правільныя. Зноў-такі захапленне Рымам, пра якое мы ўжо казалі. Ну, і гэтак далей. Выснова тая, што рускі народ ніяк не можа абысціся без манарха. Народная манархія — дамінанта ягоных імкненняў.

Сваё адпаведнае вырашэнне знаходзіць і нацыянальнае пытанне. Яно характарызуецца рэдактарскай прадмовай да тэксту разважанняў І. Саланевіча: «Родом белорусский крестьянин». А ніжэй наступнае: «Это взгляд на русскую историю простого русского крестьянина с присущим ему здравым подходом». Вось і разбярэся тут: беларускі ён такі селянін ці рускі?

Такая ж блытаніна выяўляецца і ў нарысе А. Салжаніцына. У публікацыях апошняга часу З. Пазняком і А. Сідарэвічам адзначалася элементарнае няведанне А. Салжаніцыным гісторыі і Беларусі. Але да гэтага я б дадаў, што А. Салжаніцын увогуле прадэманстраваў вельмі вольнае абыходжанне з рэаліямі гістарычнага

развіцця. Вось што ён піша, звяртаючыся да ўкраінцаў і беларусаў: «Да народ наш і раздзяляўся на тры ветвы лішч по грозной беде монгольскаго нашествия да польской колонизации. Это все — придуманная недавне фальшь, что чуть не с IX века существовал особый украинский народ, с особым нерусским языком. Мы все вместе истекли из драгоценного Киева, «откуда русская земля стала есть», по летописи Нестора, откуда и засветило нам христианство».

Усё гэта — яшчэ адзін прыклад самадзяржаўнай ідэалогіі. І ў трох сказах, не кажучы аб прыніжэнні буйнога народа, тры гістарычныя фальсіфікацыі. Папершае, А. Салжаніцын «забываецца» на той факт, што нацыі — гэта прадукт культурна-гістарычнага развіцця. А прадумовы складання трох усходнеславянскіх нацый сапраўды трэба шукаць яшчэ ў IX—XI стагоддзях. Па-другое, чытаючы летапісы, А. Салжаніцын мог бы і заўважыць, што ўжо тады пачалася складацца першая беларуская дзяржава: Полацкая. Полацкае княства ўвесь час паспяхова адстойвала незалежнасць, што бачна нават па «Слове пра паход Ігаравы». Патрэцяе, варта было б уважліва і аб'ектыўна прасачыць працэс заняпаду Залатой Арды і зліцця яе знаці з Маскоўскай. І калі Літоўская Русь здолела супрацьстаяць мангольскай навалі, то сапраўдныя беды Беларусі пачынаюцца з гандлю яе народамі і землямі з боку Масквы і Варшавы.

Хачу заўважыць яшчэ адно. А. Салжаніцын тлумачыць беларусам: «В Литве и Польше белорусы и малоросы сознавали себя русскими и боролись против ополчения и окатоличения». Ці то А. Салжаніцын таго не ведае, ці забыўся на тое, што бывала і наадварот.

Няма жадання разглядаць нешта далей. Скажу шчыра. Я не ўдзельнічаў у выкрыцці А. Салжаніцына, хаця чытаць ягоны «Архипелаг Гулаг» давалося. Дый паслухаць па радыё яго можна было ў розныя часы. Аднак і расшарквацца перад чалавекам, які вольна ці мімаволі праявіў непавагу да іншых народаў (а крыўдаў яму ўжо было выказана нямала), таксама ахвоты не маю. І калі можна паставіць у заслугу А. Салжаніцыну тое, што ён сам назваў «противостоянием», то дзеля каго яно было і дзеля чаго?..

Зраблю адно істотнае ўдакладненне. Калі я і адстойваў погляды на гістарычныя падзеі, якія і дагэтуль

успрымаюцца з цяжкасцю, то не меў на ўвазе абудзіць варожасць да рускага народа. Але ж гісторыя такая, якая яна ёсць. Учарашні дзень не знойдзеш. А на будучыню, безумоўна, трэба ўмець ці вучыцца жыць у згодзе ўсім народам. Але жыць як роўным. А то дзіўна неяк атрымліваецца. Здаецца, і гісторыю край мае слаўную. І ў культуры ёсць чым ганарыцца. А на сваёй уласнай зямлі людзі апынуліся ў ролі прымакоў. Тут ужо адкрываецца цэлы шэраг праблемаў, якія ў кароткім нарысе не разгледзіш.

Засталася толькі сказаць, што адно мы, здаецца, усталявалі больш ці менш дакладна. Бадалася сабе цяля з дубам. Раптам — воўк. Ну і нічога беднаму цяляці не заставалася, акрамя як улавіць таго ваўка. Атрымліваецца нешта накшталт падобнага фарсу. Быццам бы і змагар чалавек, і жыць заклікае па праўдзе, а як паспрабуеш разабрацца, дык знойдзеш падман. А за тым падманам фактычна стаяць вялікадзяржаўныя, імперскія амбіцыі, што засталіся ў спадчыну ад мінуўшчыны. На словах А. Салжаніцын іх выкрывае. А на справе атрымліваем не надта прыгожыя рэчы.

Хацелася б спадзявацца, што гэта толькі адгалоскі мінуўшчыны...

ПАД УЛАДАЮ ПЕРУНА І СВАРОГА

Н апэўна, кожны з нас, асабліва не напружваючы памяць, узгадае добры тузін антычных багоў — ад грамавержца Зеўса і народжанай з марской пены Афродыты да Бахуса, што вечна бадзяўся на добрым падпітку. Мы няблага ведаем пра сатыраў, сірэнаў і німфаў, якіх нескладана было сустрэць на зямлі старажытнай Элады і дзе-небудзь у ваколіцах Калізея на беразе Тыбра.

А што чынілася на берагах Нёмана, Сожа і Дзвіны, у якую, дарэчы, упаў з сонечнай калясніцы герой аднаго з вядомых міфаў Фаэтон? У каго да прыходу хрысціянства верылі продкі беларусаў?

Свет, дзе жылі нашы прашчурны, таксама быў густа населены вялікімі і малымі багамі ды бажкамі.

Усюдыісны і наймагутнейшы з іх, творца жыцця, бог неба і ўсяго сусвету меў некалькі імёнаў — Сварог, Стрыбог, Святавіт, але найчасцей яго называлі Родам. Ён апладняў зямлю і ўсё жывое, кіраваў вятрамі і нябеснымі з'явамі. Невыпадкава з імем гэтага бога звязана ў нашай мове столькі найважнейшых слоў і паняццяў: народ, радзіма, родзіч, продак, радавод, нараджэнне, прырода, ураджай, адраджэнне...

Роду падначальваліся астатнія багі нябеснай

сферы зямлі і падземнага свету. Пярун валадарыў над громам ды маланкамі і займаўся вайсковымі справамі. Дажбог, Ярыла, Каляда і Хорс былі багамі сонца. Яны даравалі цяпло, клапаціліся пра ўрадлівасць зямлі, дабрабыт людзей, апекаваліся над землеаробамі і рамеснікамі. Ім дапамагаў таксама звязаны з сонцам бог ураджаю і дастатку Купала. Сонцава звястунка Дзяніца ўранні давала чалавеку сілу на новы дзень, а сама скакала на кані ў той бок, куды ўвечары спускаецца нябеснае свяціла, каб падрыхтаваць яму да ночы залаты човен. У ім сонца ляжа спаць, і човен паплыве па сінім моры да новага дня.

Пасланніцамі Рода былі рожаніцы — багіня кахання і вясновага абуджэння Лада і маці ўраджаю Мокаш. Поруч з Ладаю дзейнічала вясёлая і спрытная тройца: апекуны закаханых Леля ды Палель і Любіч, або Любчык, што мусіў давесці маладых каханкаў да вяселля.

Кожны стараўся жыць у згодзе з багіняю восеньскага ўраджаю Цёцяй. Гарэзлівы Пераплут падносіў чалавеку чару з хмельным мёдам і дарыў вяселосць, а вогненны Жыжаль саграваў агнём, не забываючы дапамагчы кавалям. Ад бога Тура залежала жыццё дзікіх звяроў і поспех на паляванні. Вялесу належаў падземны свет, але былі ў яго турботы і на зямлі — клопат пра свойскую жывёлу і дапамога пастухам. Ён веў статак на пашу і вяртаў дадому.

Яшчэ бліжэй да штодзённага жыцця продкаў стаялі драбнейшыя багі. Добрымі духамі, што спрыялі чалавеку, бераглі яго ад напасці, былі берагіні. На жытнёвым полі хаваўся Жыцень. Ён любіў пераносіць каласы, а то і цэлыя снапы з палетка нядбайнай гаспадыні да руплівае суседкі. У вольную хвіліну на мяжы нівы і пашы ён мог перакінуцца словам з авечым духам Аўсеном. Пра дамавікоў, лесавікоў, русалак вы, магчыма, ведаеце болей за мяне, бо яны выявіліся ці не самымі жывучымі і, здаецца, сустракаюцца да сёння. Мая бабуля Прося з лясной вёскі непадалёку Полацка апавядала пра лесавіка амаль што як пра суседа: то цэлы дзень вадзіў з кашом баравікоў па лесе, то падаіў казу, то перад Калядамі нахабна залез нанач у падпечча.

Існавалі духі, заўсёды настроеныя да людзей ваража. Яны засявалі каменнем поле, адбіралі ў кароў малако, пасылалі хваробы. Мара мучыла вусцішнымі

снамі. Лядашчык пазбаўляў жыццёвае сілы. Бог холаду Зюзя імкнуўся замарозіць чалавека на зімовай дарозе і аддаць страхалюднаму Карачуну.

Угневацца і жорстка пакараць за нейкую правіну мог і самы памяркоўны з багоў. А паколькі адносіны між імі былі надзвычай складаныя, нечаканая бяда магла падпільнаваць і зусім невінаватага чалавека. Бог агню Жыжаль у сваёй падземнай кузні каваў зброю, каб нізрынуць з неба Перуна. Ён працаваў так зацята, што дол пераграваўся, трывала сухмень, загараўся лясы і тарфяныя балоты. Калі ж бог-каваль выходзіў з вогненнай кузні на зямлю, Пярун браўся кідаць у яго маланкі.

Наогул у свеце ішла няспынная барацьба шматблічных Белабога і Чарнабога, якія ўвасаблялі святло і цемру, дабро і зло. У сярэдзіне жніўня штогод бывала залеўная ноч, калі неба разрывалі перуны, а бліскавіцы амаль несупынна залівалі наваколле прывідным святлом. Гэтаю «рабінаваю», ці «вераб'інаю», ноччу ўсе добрыя духі ядналіся і вялі смяротны бой з сіламі цемры.

Каб жыць з багамі ў згодзе, іх трэба залагоджваць, маліцца за сябе і за блізкіх. Уранні продкі зазвычай прамаўлялі да ўсіх багоў адразу. Удзень маліліся Хорсу-сонцу. Увечары, пасля працы, прасілі Дажбога ацаніць пражыты дзень і даць кожнаму паводле заслуг. Паразумецца з нябеснымі і зямнымі валадарамі, не ўяўляючы іх саміх, было даволі цяжка, таму кожнага бога і бажка чалавечая фантазія надзяліла адметным абліччам.

Пярун — волат з сівымі або вогненна-рудымі кучарамі і барадой, які трымае ў руцэ лук і стрэлы-маланкі. Час Перуновае ўлады доўжыўся ад першай да апошняй навальніцы, а потым бог спаў да будучай вясны. Ярылу ўяўлялі гоным юнаком у белым уборы. Ён ездзіў на белым кані па нівах, аглядаў ярыну, спрыяў ураджаю, а яшчэ — распальваў юр, цялесную страсць, клапацячыся пры гэтым пра нараджэнне дзяцей.

Каб лацвей хавацца паміж каласоў, Жыцень меў маленькі расточак, ды яму трохі замінала даўжэзная сівая барада. Вадзянік таксама ганарыўся барадою, але ўжо зялёнай, як багавінне. Своеасаблівымі дублёрамі дамавікоў былі вужы, іх трымалі ў хаце і, адводзячы ад сям'і бяду, усяляк ім дагаджалі. Аб партрэтах

большасці іншых багоў нічога пэўнага сказаць цяпер нельга. Ад некаторых ацалелі адно загадкавыя імёны — Вышань, Крышань, Таўсень...

У запаленых хрысціянскімі святарамі вогнішчах бясследна загінулі паганскія запісы на дошках і бяросце, дзе былі і малітвы. Аднавіць іх бадай немагчыма. І ўсё ж у адной рэдкай кнізе я сустрэў такую спробу: «Кланяемся першаму табе, Род, і пьем табе вялікую славу. Хвалім цябе, пачынальнік усіх родаў чалавечых Сварожа. Ты — крыніца вечная, што ніколі не замярзае, і хто п'е тую ваду, жыве, пакуль не трапіць на твае райскія лугі. Пяём песню табе, Святавідзе, бо ты ёсць святло, праз якое мы бачым гэты свет. Ты трымаеш моцна сонца і зоркі і даеш нам Яву, а беражэш ад Навы (смерці). Дык вырачымся злых думак і чыну злога і пойдзем дарогаю добра...» Так як быццам пачыналася малітва галоўнаму валадару сусвету. Пасля прамаўлялі да Перуна: «Кланяемся табе, Пяруне-грамавержцу, што не стамляешся круціць кола жыцця і вядзеш нас дарогаю праўды да бітвы і да трызны па тых, што аддалі живот свой за праўду і ідуць да жыцця вечнага, да палка Перуновага. Слава табе, гонар і суд воінаў, што страляеш па ворагах нашых і адводзіш ад нас стрэлы іхнія. Слава табе, залатарунны, літасцівы і праўдзівы...»

Найпрасцей абвясціць гэтую рэканструкцыю паганскіх малітваў плёнам фантазіі. А мо не будзем спяшацца: раптам у чалавека абудзілася памяць продкаў і ён нічога не прыдумаў, а проста ўспомніў?

Найбольш блізкія дачыненні з багамі продкі мелі на святы.

Пасля зімовага сонцастаяння Каляда прыбаўляла дні, і хоць яшчэ трывалі лютыя маразы, пачыналася новае гадавое кола. Свята ў гонар Каляды было ці не самае вясёлае. Ягонія абрады дажылі да нашага стагоддзя. Па дварах і хатах у старажытнасці таксама хадзілі з песнямі калядоўшчыкі. Іх падхмеленая гаманкая грамада вадзіла з сабою «бусла», «мядзведзя» і галоўную дзейную асобу — «казу» або «казла» ў вывернутым кажусе, з рагамі і барадою-вахоткай. Гэтая істота ўвасабляла сонца, што памірала і адраджалася, пасылаючы зямлі ў новым годзе жыццядзейную сілу і новы ўраджай.

Апошнімі гадамі такую каларытную сябрыну зноў

можна сустрэць у калядных дні не толькі ў вёсцы, але і на гарадскіх вуліцах. Да гэтага пакрысе прывыкла і наша міліцыя, што спачатку лічыла калядоўшчыкаў «нацыяналістамі» і магла прапанаваць прайсці ў аддзяленне. Летась мне давялося бачыць, як у Полацку паблізу Сафійскага сабора «казе» з шыкоўнаю прыроднай барадой заманулася пабасціся з міліцэйскім маёрам, і ўсё закончылася смехам ды мірам.

Вясновым святам гукання добрых духаў, якія ажыўлялі зямлю пасля зімовага сну-нябыту, быў Вялікдзень, што па часе зліўся ў хрысціянаў са святым днём Хрыстовага ўваскрэсення. Паганскі каляндар меў святы маладых усходаў, пачатку і заканчэння жніва.

У крывічоў захоўваліся і абрады, народжаныя ў часы татэмізму, калі кожны род выводзіў сваю гісторыю ад нейкага звера або птушкі. Адно такое свята — камаедзіца — звязанае з шанаваннем мядзведзя, было вядомае яшчэ ў мінулым стагоддзі. Яго спраўлялі ў сакавіку, калі лясны гаспадар прачынаўся і выходзіў з мярлогу. На камаедзіцу гатавалі стравы, якія нібыта любіў спадар мядзведзь: камы з гарохавай мукі і аўсяны кісель — жур. Пасля святочнага полудня сяляне клаліся на палаткі і, пераймаючы мішку, пераварочваліся з бока на бок, просячы ў касалапага продка спрыяння і абароны. Потым у гонар яго наладжвалі скокі ў вывернутых кажухах.

На самым пачатку чэрвеня святкавалі Ярылаў дзень. Ад раніцы прыбіралі стужкамі маладую бярэзінку, аздаблялі жытло маем. Далей выбіралі найпрыгажэйшую дзяўчыну, адзявалі яе ў белыя строі, садзілі на каня і вазілі па паселішчы, спяваючы і водзячы вакол карагоды, што выконвалі ў паганцаў прыкладна такую ж ролю, як хросны ход ў хрысціянаў. На Ярылаву ноч прыпадала свята кахання, пра якое хрысціянскія аўтары пазней пісалі: «Отрокам осквернение, девам растление».

Ад Ярылы зусім мала заставалася да Купалы, звязанага з летнім сонцастаяннем; пасля яго нябеснае свяціла «паварочвалася», і дні рабіліся карацейшыя. Гэтаму святу папярэднічаў русальны тыдзень, калі дзяўчаты вадзілі ў святых гаях карагоды, прыносілі крыніцам і рэкам ахвяры — найчасцей птушак. «Убогая куряти, яже на жертву идолам режутся, иныя в водах потопляемы суть»; — паведамляе старажытны

рукапіс. Прыгожых дзяўчат абвівалі зялёнымі галінкамі і аблівалі вадой, выклікаючы дождж.

Сёння падрабязна пісаць пра гэтае спрадвечнае свята не мае сэнсу, бо яно ўжо вярнулася ў наша жыццё. Скажу адно, што ў паганскай старажытнасці скласці купальскае вогнішча даручалі жанчыне — «Маладая маладзіца, раскладзі купальніцу!», і нельга было, як цяпер, прыходзіць на свята ў любым адзенні. Перавагу аддавалі беламу колеру, асабліва важнымі лічыліся жаночыя галаўныя ўборы: апрача вянок з кветак і зеляніны, дзяўчаты надзявалі блакітна-нябесныя наміткі. Маліліся Купалу, як і ўсім іншым паганскім багам, не толькі з чыстым духам, але і з чыстым целам.

Самае змрочнае і трагічнае свята Рода і Перуна прыпадала на дваццатыя дні ліпеня. Тут не было ні песень, ні карагодаў. Бог вымагаў крываваых ахвярапрываў — быкоў, а часам і людзей (найчасцей, відаць, палонных ворагаў). Выбар ахвяраў быў вельмі адказным клопатам, яму прысвячаўся ўвесь папярэдні тыдзень. Якраз пачыналася жніво, і ў бога прасілі пагодлівых дзён. Каб засцерагчыся ад смяротных Перуновых стрэлаў, продкі ставілі на будынках грамавы знак — круг з шасцю радыусамі. Адтуль, пэўна, і пайшоў у беларусаў звычай усцягваць на хату — пад буслянку — кола.

Дзеся размоваў з валадарамі зямлі і неба продкі ладзілі паганскія храмы — капішчы, дзе гарэлі непаспелыя агні. Памяць пакаленняў данесла да нас звесткі, што палачане пакланяліся Перуну каля Валовага возера. Магчыма, і назву сваю яно атрымала ад валоў, чый крывёю залагоджвалі грознага бога. Археолог Сяргей Тарасаў, які ўжо шмат гадоў даследуе Полацк, мяркуе, што вакол возера існаваў цэлы комплекс капішчаў. Валова азярына ацалела дасюль (яна недалёка ад чыгуначнага вакзала), і, як на маё адчуванне, нягледзячы на сучасны гарадскі краявід, атмасфера вакол яе густа настоеная на таямніцы.

Захавалася апісанне капішча ў гонар Перуна на памежных з Полацкам наўгародскіх землях, па якім можна меркаваць пра сватыню на берагах Валовага возера: «Божышча гэтае мела выгляд чалавека з крэменем у руцэ, падобным да грамавой стралы. Каля яго і ўдзень, і ўначы, і ў залеву гарэла вогнішча з дубовых дроў.

Таго, хто не ўпільнуе святога агню — зніча, і дазволіць яму патухнуць, чакала смерць». Часам капішча нагадвала сапраўдную фартэцу: недзе на ўзгорку ці на высокім беразе стаяў абведзены глыбокім ровам тын, за якім паўколам выстраіліся глыбока ўкапаныя драўляныя ідалы-стоды. Калі даць волю ўяўленню, мы ўбачым іхнія суровыя цёмныя твары з водбліскамі святога вогнішча, падрыхтаваных да ахвяры быкоў з налітымі крывёю вачыма, звязаных палоннікаў і згуртаваныя страхам і вераю натоўп, што прыцішана паўтарае словы малітвы.

Святыні далёкіх продкаў можна ўявіць па старажытных замовах і заклёнах: «А ў цёмным лесе стаіць гара высокая, там растуць дубы вячыстыя, там бяжыць вада цудоўная. А я ж тую ваду брала, балючае цела абмывала, піць давала...» На Беларусі і цяпер пачуеш такое прыслоўе: у сасновым лесе маліцца, у бярозавым любіцца, у дубовым — волю каваць, у яловым душу чорту прадаваць. Магчыма, тут намёк на тое, дзе якому богу маліліся паганцы. Вядома, што дуб лічыўся дрэвам Перуна. Капішча багіні кахання Лады лагічна будзе ўявіць якраз у сонечным бярозавым гаі. Ну а на сустрэчу з цёмнымі сіламі продкі сапраўды маглі прабірацца таемнымі сцежкамі паміж старых змрочных ялінаў з барадамі моху і лішайў.

Кожны, мабыць, чуў паданні пра цэрквы, якія праваліліся пад зямлю. Гісторыкі лічаць, што гаворка ідзе яшчэ пра паганскія святыні, спаленыя ці зруйнаваныя па загадзе хрысціянскіх валадароў. Цэрквы часта будавалі на месцы ранейшых храмаў — каб больш надзейна сцерці памяць пра іх. Вельмі верагодна, што і полацкі Сафійскі сабор вырас на рэштках паганскага капішча: надта ж прыдатная мясціна. Калі будзеце каля Сафійкі, паспрабуйце ўбачыць, як выглядала тут усё за тысячу гадоў да нас. Мо так, як пяецца ў адной валачобнай песні?

А на той гары ды ляжаць бруссы,
Ды ляжаць бруссы цясовыя.
А на тым бруссі ды стаяць слупы,
Ды стаяць слупы маляваныя.
А на тых слупах ды вісяць катлы,
Ды вісяць катлы адліваныя.
А пад тымі катламі ды гараць агні,
Ды гараць агні ясененькія,
Ды гараць агні ясененькія,
Ды ідуць дымкі сінененькія.
Там сядзяць дзядкі сівенькія.

Цяпер самая пара сказаць пра гэтых сівенькіх дзядкоў, бо яны не проста дзядкі, а — вешчуны, тыя абранцы, што непасрэдна гаварылі з багамі і прыносілі ім ахвяры. Летапісы называюць іх «волхвамі» і «кудеснікамі».

Яны ведалі малітвы і любасныя багам песні. Ведалі заклёны ад засухі, ад чорнае немачы і ад сурокаў. Умелі завіваць бараду Жыццю, перакідацца ў ваўкоў і нават рабіць зацьменні сонца і месяца. Сярод іх былі хмараганяльнікі і кобнікі, што прадказвалі падзеі і чалавечы лёс па палёце птушак. Былі варажбіты, якія чыталі будучыню па самых розных прыкметах: па «вухазвоне» або «куракліку», па «варонаграі» ці мышыным піску. Кашчуннікі і баясловы складалі і выконвалі сказанні-кашчуны — пра падземнага караля, перамогу над цмокам, пра залатое гаспадарства цара-Сонца... Зялейнікі ведалі лекавыя травы — зёлкі. Чараўнікі займаліся магічнымі дзеяннямі з вадою і зельнымі адварамі, дзеля чаго карысталіся адмысловай пасудзінай — чараю, ад якой і атрымалі сваё найменне.

Вешчунамі за іхняе складанае і загадкавае майстэрства лічылі кавалёў, блізка знаёмых з Жыжалем і з самім Сварогам. Сапраўдным дзівам выглядала тое, як бясформавы кавалак жалеза ў руках у каваля ператвараўся ў сякеру, меч ці ў наканечнік дзіды. Пра гэтых майстроў казалі, што яны могуць закуць у кайданы нячыстую сілу, выкаваць чалавеку лёс. Менавіта каваль адужаў у паданнях Змея Гарыныча і прыкуў яго за язык.

У вялікай пашаноце жылі «хранільнікі». Яны рабілі й дапамагалі выбраць абярогі, што прыносілі здароўе, багацце і шчасце, бераглі чалавека ад невідочных злых духаў, якія заўсёды чакалі зручнага моманту, каб высмактаць кроў або ўчыніць іншае ліха. Абярогамі былі зубы дзікіх звяроў, пярсцёнкі, бурштынавыя пацеркі, бранзалеты, падвескі ў выглядзе качачак, сонца і месяца. Жыццё і ўрадлівасць сімвалізавалі падвескі-конікі, якія археолагі часта знаходзяць па ўсёй Беларусі. Рабілі абярогі і на ўзор побытавых рэчаў: грабянцоў, лыжак, ключоў, што «замыкалі» чалавека, не даючы падступіцца да яго злыдням. Ад начніцаў, ваўкалакаў ды ўсіх нячысцікаў чалавечае жытло і ягоных гаспадароў баранілі магічныя знакі, найперш розныя выявы сонца. Яно свяціла з дзіцячых зыбак, з прасніц, з кар-

цоў, якімі чэрпалі ваду і хмельны мёд. Сонца мела шмат сімвалаў: кола, крыж, кола з кропкаю ці з крыжам. Знак бога Ярылы — шасціканцовы крыж з роўнымі папярэчынамі сімвалізаваў вечнае жыццё — на зямлі і ў замагільным свеце. Берагла людзей і вышыўка на адзенні, дзе не было нічога выпадковага, усё — ад простага крыжыка да складанага ўзору — мела свой патайны сэнс. Абавязкова вышывалі каўняры, рукавы і падалы, бо якраз праз іх мерыліся падлезці да чалавечага цела нябачныя злыдні-крывасмокі.

Вяшчун звычайна жыў воддаль паселішча, у лясных нетрах, і, каб трапіць да яго з нейкаю патрэбаю, чалавек мусіў нацярапецца страху. Што там мільганула наперадзе светлым ценем? Ці не Мара выйшла з дзённых сховаў закоўваць сонных людзей страхам? А на гэтым пні трэба пакласці пачостку лесуну, бо іначай закруціць у лесе, зарагоча знянацку жудасным смехам, ад якога замярзае кроў у жылах. І тут, на кладцы праз рачулку, не спі. Плыве паміж дрэў халодны туманец — значыцца, вадзянік недзе паблізу: расклаў на дне сваё сцюдзёнае вознішча і адганяе зялёнай барадою дым. Раптам абломіць кладку, ашчаперыць учэпістымі рукамі, зірне смяротным поглядам у вочы і пацягне ў вір?

Усе дрэвы, камяні ды сцежкі вакол хаціны вешчуна загавораныя. Не ўнаравіш яму нечым — возьме з твайго следу зямлі, пакладзе ў торбачку ды высушыць, а разам з той зямлёю і ты высахнеш на трэску. У вешчуновым прыстанку яшчэ страшней, чым у лесе. Гаспадар не відаць, адно на сталае п'е з чарапка малако вялізны вуж. Ці не сам гэты гаспадар і ёсць? Нап'ецца ды перакінецца ў замшэлага дзядка з гэтымі вачыма...

Шмат неверагодна цікавага і, між іншым, карыснага могуць сказаць нам пра веру продкаў, іх глыбокую сувязь з прыродаю старых звычаі і прыкметы.

Сабраўся, напрыклад, гаспадар ставіць хату. Дрэва на будоўлю ён пойдзе секчы, як месяц будзе ў ветаху. Толькі тады яно трывалае, ссечанае ж на маладзік хутка збuccее, а нарыхтаванае на зменах месяцовых квадраў — паесць шашаль. Ні ў якім разе нельга браць дрэва, вывернутае бураю, бо яго паваліў нячысцік, каб разам з ім усяліцца ў новую хату. Трапіць у зруб бярвяно з рыпучага дрэва — гаспадары будуць часта хварэць.

Найлепей, лічылі продкі, нарыхтоўваць лес перад Вялікаднем, калі бяжыць вясновы сок і Дажбог з Ярылам робяць драўніну наймацнейшаю.

Выбраўшы месца пад хату, гаспадар збіраў з чатырох палёў чатыры камяні, нёс іх у запазусе ля голага цела і клаў чатырохкутнікам, пазначаючы вуглы. Потым становіўся пасярод і прасіў парады ў Рода. Засталіся камяні праз тры дні некранутыя — значыцца, выбар удалы.

Кладучы першы вянец зруба, уважліва сачылі, куды паляціць першая трэска: трапіць у сярэдзіну — будзе ў хаце жыццё заможнае. Паміж бёрнаў клалі сабраныя на Купалле зёлкі, а часам і жменю змеленай на новых жорнах мукі — каб злодзей, залезшы ў хату, не мог уцячы, пакуль не вернуцца гаспадары. Існавала і такая прыкмета: колькі разбурыў чалавек у маленстве птушыных гнёздаў, столькі разоў мусіць ён на сваім вяку і жытло мяняць.

І яшчэ продкі, у адрозненне ад нас, ніколі не будавалі на чалавечых касцях. Драматург Аляксей Дудараў неяк расказваў, як пакутаваў, пераехаўшы ў новую кватэру: не мог заснуць, усхопліваўся сярод ночы, бачыў у снах розныя жахі. Высветлілася, што дом паставілі на былых могілках.

Як і іншыя народы свету, нашы прапрапрадзеды верылі ў магію лічбаў. 7 азначала чвэртку месяца, колькасць дзён у тыдні — «сядміцы». 4 — чатыры часткі сутак, чатыры пары года, чатыры бакі свету, што мелі сваю колеравую сімваліку. Сіняя або зялёная барва асацыявалася з захадам, белая — з усходам, чырвоная і чорная — з поўднем і поўначчу. 4 — гэта таксама чатыры пары жыцця: маладосць, сталасць, старасць і смерць, якім адпавядалі чырвоны, залаты, белы і чорны колеры. Белы, апрача таго, атаясамаўляўся з матчыным малаком і сімвалізаваў зямлю-карміцельку, а чырвоны здавён быў сімвалам агню і вечнага жыцця. Аб шанаванні гэтых барваў сведчыць наша народнае адзенне і бел-чырвона-белы нацыянальны сцяг. Штодзённай чорнай вопраткі продкі не насілі, бо гэты колер здавён успрымаўся як сімвал вядзьмарства, зла, тугі і смутку. Белы ж азначаў прыгажосць і духоўную чысціню.

Магічны сэнс мелі таксама лічбы 9 і 12 — столькі месяцаў жылі ў мацярынскім чэраве чалавечае дзіця і

жарабя. Лічбу 7 звязвалі яшчэ з колькасцю зорак у Вялікім Воze (Вялікай Мядзведзіцы).

Прашчуры часта ўглядаліся ў бяздоннае начное неба. Зоркі былі знакамі людскіх душ. Прыйшло на свет дзіця, і запаліў Род ці багіня Жыва новую зорку, што будзе гарэць, пакуль не скончыцца нітка жыцця. Адляціць ад цела душа, і скоціцца з неба срэбная слязіна — знічка.

У гэтым беларускім слове схаванае імя паганскага бога пахавальнага агню Зніча. Ён прымаў нябожчыкава цела, а таксама неабходныя ў замагільным жыцці рэчы і ператвараў іх у попел. Пасля хаўтураў заўсёды спраўляліся памінкі — «трызна», або «страва». Продкі разумелі, што найлепей ушанаваць памяць мёртвых можна паўнатаю ўласнага жыцця.

Да нябожчыка прыляталі Жля і Карна, багіні тугі і пахавальнага плачу. Сама душа трымалася паблізу: глядзела, ці вельмі смуткуюць, слухала, што кажуць на памінках. Калі мала слёз ды гора, яна раззлуетца і пачне помсціць, таму галасілі сваякі на ўсю шчырасць. Праводзілі чалавека ў іншы свет урачыста і жалобна, але да смутку развітання дамешвалася і радасць: нябожчык сусрэнецца з продкамі, наперадзе ў яго вечнае жыццё.

Прашчуры верылі ў рай, што называўся Выраем. Гэта казачна прыгожы, напоўнены птушынымі спевамі зялёны сад з павольнаплыннаю ракой. У адрозненне ад хрысціянскага раю, які трэба заслужыць дабрачынным жыццём, паганскі чакаў кожнага. Пекла не існавала, продкі называлі сябе не рабамі ці слугамі божымі, а божымі родзічамі, Дажбогавымі ўнукамі. Адлёт душы (яе ўяўлялі маленькім двайніком чалавека) у Вырай быў такі самы непазбежны, як сама смерць.

Можа, таму людзі ставіліся да скону без вялікага страху. Гэта адлюстравалася ў паэтычным параўнанні смерці з нявестаю. Як пыецца ў старадаўняй народнай песні, крывавае бітва — вясельная бяседа, а непрабудны сон у магіле — салодкая ноч на шлюбным ложы.

Разам з тым паміраць ніхто не спяшаўся, і кашчавую стараліся абыходзіць як найдалей. Яна ж з уласцівай ёй нястомнасцю пасылала да людзей сваіх спадарожніц і памочніц — ліхаманкі. Дванаццаць страхотных, худых і вечна галодных крылатых сясцёр-ліхаманак жылі ў прыцемных сырых сутарэннях. Хала-

дэча, асабліва зімовая, выганяла іх на зямлю, і яны шукалі прытулку ды спажывы ў цёплых чалавечых хацінах. Гора таму, хто не меў надзейнага абярога, не пакрапіў прынесенай ад вешчуна вадою дзвярныя вершнікі. Непрадбачлівы чалавек трапляў у кіпцюры да бязлітасных ліхадзеек, кожная з якіх мела сваё імя і мучыла хворага на свой капыл. Трасея трэсла, Агнея паліла жарам, Лядзея змушала калаціцца ад холаду, Гняцея гняла і адбірала смак да едзіва, Грудзея ўскоквала на грудзі, прымушаючы чалавека хрыпець і керхаць, Глухэя закладвала вушы, Ламея ламала косці і круціла сярэдзіну, Глядзея не давала заснуць, прыводзіла з сабою нячысцікаў, што пазбаўлялі чалавека розуму... Самая страшная — найстарэйшая сястра Навея. Калі яна завалодае хворым, усялякая надзея на паратунак знікне і чалавек хутка ператворыцца ў наўца-нябожчыка.

Канчаткова забірала жыццё агідная багіня смерці Яга, з дзяцінства да дрыжыкаў знаёмая нам па чарадзейных казках. Той, хто хоць здалёк убачыць Ягу, страціць мову, той, да каго яна дакранецца, непазбежна памрэ. Кашчавая Яга, як і Пярун, вымагала крываваых ахвяраванняў. Апрача таго, у прысвечаных ёй абрадах было спаленне пудзіла смерці. (Гэты рытуал трохі ў іншай форме адраджэўся ў канцы 80-х гадоў, калі на палітычных мітынгх прыхільнікі Беларускага народнага фронту палілі пудзілы «светлай будучыні» — камунізму.)

У хаўрусе з Ягою зазвычай дзейнічалі аднавокае Ліха, Кадук, Карачун, а яшчэ той самы казачны Кашчэй, вядомы ўсходнім славянам, мяркуючы па былінах і археалагічных знаходках з ягонай выяваю, не пазней, чым з IX стагоддзя. Тысячу гадоў таму бабулі баялі ўнукам пра гэтую каларытную асобу амаль такія ж казкі, якія чулі ў дзяцінстве мы з вамі.

У тагачаснага Кашчэя было не толькі прозвішча — Бессмяротны, але і забытае цяпер імя па бацьку — Трыпятавіч. Сюжэт жа і герояў мы добра ведаем. Шукаючы Кашчэву смерць, зухаваты хлопец, што вызваліў з палону царэўну, абавязкова патрапіць на гасціны да Бабы Ягі. Жыве тая ў вясёлай лясной мясціне, закіданай людскімі косткамі. Ягіна хаціна абторканая дванаццаццю (відаць, па колькасці бабіных памагатых — ліхаманак) частаколінамі, і на кожнай — па чалавечай

галаве, толькі адна пустая: чакае галаву самога героя. Апісанне сведчыць, што крыважэрная багіня смерці любіла ахвяры са сцятымі галавамі.

У 80-я гады IX стагоддзя кіеўскі князь Уладзімір Краснае Сонейка, якому тады часова належалі і іншыя беларускія землі, вырашыў упарадкаваць забытаную нябесную іерархію і зрабіць веру продкаў дзяржаўнаю рэлігіяй. Ягонай воляю на дняпроўскай строме паблізу княжага хорама падняліся шэсць драўляных багоў-куміраў: Пярун, Хорс, Дажбог, Стрыбог, Мокаш і Сімаргал. Пра пяць першых мы ўжо казалі, а Сімаргал вартаваў скарбы і ахоўваў святое дрэва жыцця, ад якога паходзяць усе расліны.

Вярхоўным божышчам замест Рода князь абраў Перуна. Бог-грамавержац спрыяў княжай дружыне, ягоным імем ваяры прысягалі на вернасць свайму валадару. Воіна, які паміраў на полі бітвы ад ранаў, нябесны ўладар клікаў да сябе: «Хадзі, сыне, хадзі да палка майго Перуновага, да палка вечнага. Прытаміўся ты, і ноша на тваіх плячах цяжкая. Хадзі да палка майго, і ўбачыш там дзядоў і прадзедаў, і яны ў радасці і вяселлі цябе ўбачаць. Плакалі яны дагэтуль па табе, а цяпер узрадуюцца, бо жыць ты будзеш вечна...» Ніхто тады не мог падумаць, што зусім хутка па волі таго самага князя кіеўскіх куміраў назавуць акайнымі, пасякуць і спяляць, а грознага Перуна скінуць у Дняпро, папярэдне намяўшы яму бакі доўбнямі.

На змену адным багам прыходзілі іншыя, аднак спрадвеку і ва ўсе часы беларусы глыбока шанавалі продкаў. Людзей, што перасяліліся ў Вырай, незалежна ад узросту, калі тое адбылося — у старасці або ў маленстве — называлі дзядамі. Сустрэчы з імі адбываліся колькі разоў на год. Увесну продкі хадзілі на магілы з ежаю і пітвам, каб падзяліцца з дзядамі радасцю сонечнае цеплыні і зямнога абуджэння. Замагільных гасцей звалі па імёнах і запрашалі папіць-паесці разам з жывымі. Увосень дзядоў чакалі на гасціны дома: адчынялі вокны і дзверы і сядалі за стол з багатаю пачосткаю. «Святыя дзяды, ляціце сюды!» — клікаў гаспадар, і ўсе чуйна прыслухоўваліся, каб не прапусціць прыходу невідочных гасцей. Пра іхняе з'яўленне паведамлялі павеў ветрыку, ціхае рыпенне дзвярэй, во-

сеньская жамярыца, заляцелая ў вакно срэбная павуцінка. Болей за ласункі дзяды любілі паважную гаворку з успамінамі пра сябе.

Потым, у вечаровым сутонні, на магілах запальваліся агечычкі. Гэтак ўшаноўвалі Зніча і нагадвалі пра неўміручасць душы. Дні сустрэч з продкамі так і зваліся — Дзяды. Гэтае мудрае паганскае свята жыве і сёння.

Нашы далёкія родзічы ведалі тое, што цяпер паспяхова даказвае навука. Духоўная энергія папярэдніх пакаленняў не знікае — яна жывіць род і ўвесь народ, дазваляе яму выстаяць у самых цяжкіх часіны. Таму мы і чуем гаючае ўзрушэнне каля старадаўніх сабораў і на палях славы ратных перамог. Але дабратворны ўплыў гэтай энергіі адчувае не кожны, а толькі той, хто захаваў з продкамі «канал сувязі» — памяць пра іх і іхнія дзеі.

У крывічоў існаваў няпісаны закон: калі юнак не ведаў сваіх продкаў да пятага калена, ён не меў права звацца мужчынам.

Такому чалавеку не давяралі, яго маглі наогул выгнаць з паселішча, бо лічылася, што бяспмятны лёгка робіцца здраднікам.

Ці шмат хто з нас, сённяшніх, распавядзе пра свой род няхай не да пятага, а хоць бы да трэцяга пакалення?

Дык мо паспрабуйма адрадзіць гэты звычай у нашых сем'ях?

Кім былі вашы дзяды, прадзеда? Якая памяць засталася ад іх?

Беражыце старыя дакументы. Занатуйце ацалелыя імёны, даты, усе звесткі пра свой род. Некалі з хваляваннем і гонарам гэтыя запісы будуць працягваць вашы дзеці і ўнукі.

Сёння радавод шмат у каго атрымаецца вельмі кароткім, але, паверце, усё адно адбудзецца дзіва: дзяды пачнуць дапамагаць вам.

СЯРГЕЙ ТАРАСАЎ,

кандыдат гістарычных навук

АДКУЛЬ ПРЫЙШЛО ХРЫСЦІЯНСТВА НА БЕЛАРУСЬ?

Адгучалі святы і перазвоны саборных званоў з нагоды 1000-годдзя хрышчэння Усходняй Еўропы, прайшлі ўрачыстыя пасяджэнні і літургіі, зноў надышоў час нястомных пошукаў і навуковага аналізу. Аглядаючы гады мінулыя, святкаванне юбілею, трэба адзначыць, што ён стаў адметнай з'яваю ў жыцці нашага грамадства. 1000-годдзе ў многім падштурхнула вяртанне народу духоўнасці, прымусіла нават зацятых атэістаў падумаць аб нечым больш каштоўным, чым «хлеб наш надзённы». І калі не ўсе адразу ці пакрысе сталі вернікамі, то для большасці святкаванне хрысціянскіх угодкаў стала вобразным напамінам аб спрадвечнай гісторыі чалавецтва і народа, аб людскіх традыцыях, высокай духоўнасці і маралі.

Разам з тым 1000-годдзе паставіла, бадай, не менш пытанняў, чым адказаў. Але гэта не тыя пытанні, якія на працягу двух гадоў гучалі з трыбун розных канферэнцый і ўрачыстых пасяджэнняў, са старонак усесаюзных часопісаў і нават раённых газет: як і дзе прымаў хрышчэнне князь Уладзімір, ставіў ці не ставіў на Кіеўскіх гарах крыж св. Андрэй Першазваны, прагрэсіўнай ці не была з'ява хрысціянства ва Усходняй Еўропе і г. д. На ўсе гэтыя пытанні ўжо даўно знойдзены адказы ў працах айцоў-багасловаў і ў спецыяльнай навуковай літаратуры. Іншая справа, што да так званага «шырокага чытача» яны дайшлі толькі цяпер і

абрынуліся на яго снежнаю лавінаю. Не абышлося і без яўнага ганьбавання «опіума для народа» ў духу даўно правяраных бальшавіцка-сталінскіх традыцый. Але гаворка не пра тое.

У патоку святочнай хрысціянскай інфармацыі нават спрактыкаванаму ў гісторыка-багаслоўскіх пытаннях чалавеку цяжка было зразумець, адкуль узялося хрысціянства на Беларусі, якім яно было першапачаткова, як развівалася. У лепшым выпадку ў святдомасці засталіся імёны сапраўдных волатаў хрысціянскай культуры: Ефрасінні Полацкай, Кірылы Тураўскага, Аўрамія Смаленскага, Сімяона Полацкага. Разам з тым, апісанне працэсу хрышчэння Усходняй Еўропы звялося да прыняцця рэлігіі св. князем Уладзімірам, хрышчэння кіяўлян, наўгародцаў. Пасля — да гісторыі кіеўскіх, наўгародскіх, пскоўскіх і падмаскоўных манастыроў. Пазней — да вядомай догмы: «Масква — трэці Рым, а чацвёртаму не быць», да аб'яднання ўсходнеславянскага праваслаўя вакол маладой Маскоўскай дзяржавы.

Складалася ўражанне, што больш чым тысячагадовая гісторыя Беларусі ў гэтым ваколсвяточным «рушэнні» калі не ігнаравалася святдома, то, як бы моўць, выпала. Але на самой справе мы маем вынік шматвяковай расейскай імперскай палітыкі ў галіне навукі і культуры, які, дарэчы, з зайздросным імпэтам быў падхоплены праваднікамі камуністычнай ідэалогіі. Стары-новы дагмат аб тым, што Беларусь — колішняе Полацкае княства — была састаўной часткай (правінцыяй) Кіеўскай Русі, меў на ўвазе, што і хрышчэнне гэтых зямель нічым не адрознівалася ад Кіева ці Ноўгарада. Але ці так гэта было на самой справе? Надышоў час паставіць і гэта пытанне.

Як справядліва лічаць праваслаўныя багасловы, пранікненне хрысціянства на землі ўсходніх славян можна звязваць з перыядам ад св. Андрэя Першазванага да княгіні Вольгі, г. зн. III—IX стст. ад Н. Х. (Филарет. Установление христианства на Руси. Богословские труды, № 28, М., 1987). Але трывала яно пачало прыжывацца толькі ў канцы XI стагоддзя. Прычым адразу трэба заўважыць, што ўсходнееўрапейскія прасторы заставаліся на той час адзінымі нехрысціянізаванымі землямі Еўропы. Таму тут і скрыжаваліся інтарэсы каталіцка-апостальскага Рыма і праваслаўнага Канстанцінопаля — Візантыйскай імперыі. Аб тым, што

гэта было менавіта так, сведчаць, напрыклад, жыцці, перакладзеныя з латыні на стараславянскую мову, якія мелі распаўсюджанне на землях Усходняй Еўропы: Бенедыкта Нурсійскага, Анастасіі Рымлянкі, святога Віта і інш. Сама княгіня Вольга, якая першая з кіеўскіх князёў прыняла хрысціянства, вяла адносна гэтага перамовы як з Канстанцінопалем, так і з Рымам. Яна звярнулася да германскага імператара Аттона I (936—973 г.г.) з просьбаю прыслаць у Кіеў каталіцкіх святароў, што тлумачылася яе няўдалымі перамовамі з візантыйскім імператарам Канстанцінам VII Багранагодным пад час паездкі ў Канстанцінопаль у 957 г. Безумоўна, на той час сама Вольга трымалася яшчэ паганскае веры. Разам з тым у Кіеве былі добра вядомыя і праваслаўныя місіянеры. Цяжка ўявіць, каб, з'явіўшыся ў сярэднім Падняпроўі, яны не праявілі цікавасці да іншых зямель на поўнач ад Кіева, якія ўжо былі вядомыя тагачасным сярэдневяковым гісторыкам.

Яскравым сведчаннем таму з'яўляецца лёс самога Андрэя Першаазванага, які пасля наведвання «Кіеўскіх гор» адправіўся далей на поўнач па Дняпры да Ноўгарада, адтуль — у Скандынавію і далей, у Рым. Такім чынам, апостал прайшоў вядомым гандлёвым шляхам «з грэкаў у варагі». Гэты шлях у нас часцей называецца «з вараг у грэкі» і, мабыць, невыпадкова. Справа ў тым, што землі Усходняй Еўропы, у тым ліку і Полацкага княства, на гэтым шляху былі толькі транзітным прамежкам. Асноўны гандаль ішоў паміж Усходам і Скандынавіяй, астатнія ж толькі карысталіся выгодамі гэтага гандлю. У сувязі з гэтым цікава адзначыць, што другая палова X стагоддзя — час шырокага распаўсюджвання ў Скандынавіі хрысціянства. Хрысціянства прыйшло сюды раней, чым ва Усходнюю Еўропу, дзякуючы шматлікім паходам нарманаў ажно да Міжземнага мора. Адпаведна і ўвагу да ўсходнеславянскіх зямель праяўлялі не толькі місіянеры з поўдня, але і з поўначы.

Найбольшую цікавасць для нас уяўляе епіскапская «Сага аб хрышчэнні», запісаная праз трыста гадоў аб падзеях канца X стагоддзя. Галоўнай дзеючай асобай аповеда з'яўляецца Торвальд Вандроўнік. Гэты чалавек, узведзены пасля смерці ў сан святога, прымаў чынны ўдзел у хрысціянізацыі Ісландыі. Адтуль ён выправіўся ў Ерусалім, дзе быў у вялікай пашане ў самога імпе-

ратара і канстанцінопальскага патрыярха. Здзейсніўшы духоўны подзвіг паломніцтва, Торвальд вяртаўся ў Скандынавію цераз Кіеўскую Русь. Тут ён пакінуў па сабе памяць у выглядзе заснаванага «в Русии» манастыра Іаана Хрысціцеля. Са спасылкаю на скальда Бранда Вандроўніка, сага апавядае, што Торвальд памёр, так і не дайшоўшы да сваёй радзімы, і пахаваны «ў высокай гары па рэчышчы Дроўна», «каля царквы Іаана Хрысціцеля, непадалёк ад Полацка». Гэта сага — першы па часе дакумент або твор, у якім прыгадваюцца хрысціяне на землях Полацкага княства. Нагадаем яшчэ раз, што апісаныя ў ёй падзеі датуюцца канцом X стагоддзя. Мабыць, гэта невыпадкова. Па-першае, таму, што ўжо ў канцы X ст. Полацкая зямля аформілася як самастойнае незалежнае княства. Яе першы летапісны князь Рагвалод як паўнапраўны гаспадар «трымаў, валадарыў і княжыў» Полацкую зямлю. Па-другое, Рагвалод хутчэй за ўсё быў выхадцам з паўночнай Нарвегіі, фюлька (воласці) пад назваю Рогаланд. Таму цалкам зразумела, чаму другі скандынаў — Торвальд Вандроўнік вырашыў заснаваць манастыр менавіта ў Полацку.

Манастыр Іаана Хрысціцеля (Прадцеча) на Востраве ў Полацку дакументальна фіксуецца ў старажытных крыніцах з XIV стагоддзя. Некаторыя даследчыкі адносяць яго ўзнікненне да значна больш ранняга часу. Але рэшткі самога манастыра дагэтуль не знойдзены. Археалагічнымі і геафізічнымі даследаваннямі апошніх гадоў вызначаны толькі месцы перспектыўных пошукаў. Што да «высокай гары», то такая існуе і сёння непадалёку ад былога манастыра. Пад час вайны 1812 года на ёй была збудавана артылерыйская батарэя, пазней — курган Славы 1941—1945 гадоў. Няма падстаў сумнявацца, што сага прыгадвае менавіта Полацк і полацкі манастыр. Што ж да даты заснавання манастыра, то дакладна яе могуць вызначыць толькі археалагічныя даследаванні. Прычым, калі будучы знойдзены рэшткі мураваных пабудоў (а мураванае дойлідства пачало распаўсюджвацца на Полаччыне толькі з другой паловы XI стагоддзя, то варта памятаць, што першыя хрысціянскія храмы на нашых землях былі ўсё-ткі драўлянымі, а манастыры — пячорныя, як, напрыклад, у Кіеве, Пскове, нарэшце, і ў Палесціне.

Факт існавання ў Полацку напрыканцы X стагоддзя

хрысціянскага, праваслаўнага накірунку манастыра (не будзем забываць, што Торвальд быў у вялікай пашане ў канстанцінопальскага патрыярха) дазваляе крыху іначай паглядзець на асобы першых полацкіх князёў — Рагвалода і яго дачку Рагнеду. Шырокавядома летапіснае паданне, паводле якога барацьба за руку Рагнеды разгарэлася паміж кіеўскім князем Яраполкам Святаславічам і яго братам Уладзімірам Святаславічам наўгародскім, будучым хрысціцелем Русі. Абодва князі, як сведчаць крыніцы, былі паганцамі: Яраполк ужо меў жонку і Рагнедавай руку прасіў у якасці другой жонкі. Абодва — і Яраполк, і Уладзімір — пакланяліся стодам (ідалам).

Але ці была язычніцкай веры Рагнеда? Тое, што яна згаджалася стаць другой жонкай Яраполка, сёння ўжо не можа быць бясспрэчна прынята ў якасці доказу яе паганскай веры. Заручыны і жаніцьба на той час былі актам глыбока палітычным. Па-другое, ёй, безумоўна, была добра вядома гісторыя княгіні Вольгі — бабкі Уладзіміра і Яраполка, якая, стаўшы хрысціянкаю, кіравала народам паганскае веры і жыла ў яго асяродзі. А гэта быў вялікі духоўны подзвіг.

Па-трэцяе, на той час у Полацку ўжо існаваў хрысціянскі манастыр на Востраве. А як вядома, галоўную стаўку ў місіянерскай дзейнасці святары рабілі на прадстаўнікоў княжацкай улады, баяраў і дружыну. Так адбывалася паўсюдна: у Заходняй Еўропе, у Скандынавіі і, як мы ведаем, ва Усходняй Еўропе. Таму пазбегнуць такога ўздзеяння не магла ні Рагнеда, ні яе бацька — Рагвалод. Нарэшце, чацвёртае, само летапіснае паданне і сведчанне Цвярскага летапісу: Рагнеда робіць замах на жыццё Уладзіміра. «За тое, — тлумачыць яна, — што бацьку майго забіў і зямлю яго ў палон узяў, а зараз не любіш ні мяне, а ні сына нашага». Як магла жанчына, адна з сямі афіцыйных жонак Уладзіміра-паганца, падняць на яго руку? У тагачасных умовах усеабдымнага патрыярхату, адпаведна агульнаеўрапейскаму рыцарскаму кодэксу, гэта немагчыма было нават уявіць!

Прасцей за ўсё ўчынак Рагнеды можна было б растлумачыць звычайнай жаночай рэўнасцю, што, дарэчы, і рабіла большасць гісторыкаў. Але якая магла быць рэўнасць, калі мнагажонства ў тагачасным усходнеславянскім грамадстве — рэч больш чым звычайная.

Яна — норма жыцця і залежала толькі ад сацыяльнага становішча мужчыны, яго магчымасці пракарміць адну ці сем жонак. І галоўнае, на той час такое палажэнне жанчыны не было для яе абразлівым, хутчэй наадварот. Яе адносіны з мужам вызначаліся колькасцю народжаных дзяцей. Чым больш дзяцей — тым больш прыязнымі былі іх адносіны. А як вядома, Рагнеда нарадзіла Уладзіміру: Ізяслава (князя полацкага), Мсціслава (князя чарнігаўскага і тмутараканскага), Яраслава Мудрага (князя наўгародскага, затым — кіеўскага), Усевалада ды яшчэ дзвюх дачок.

Абразлівым становішча Рагнеды нам, сённяшнім, можа падацца толькі таму, што ўсе мы, атэісты ці вернікі, нясем у сваёй свядомасці хрысціянскія пастулаты, якія сталі заканадаўчымі нормаў нашага жыцця, адзін з якіх — кожны муж павінен мець адну жонку і наадварот: кожная жонка — аднаго мужа. Таму абразіцца Рагнеда магла толькі ў тым выпадку, калі была хрысціянкаю, а тым больш — першаю (!) афіцыйнай жонкаю Уладзіміра. Усе астатнія — пасля яе. Апрача таго, дадалася помста за бацькоў, забітых Уладзімірам, за абрабаваную вотчыну — Полаччыну. Калі ж Рагнеда разам з сынам Ізяславам была выслана з Кіева, а Уладзімір тым часам ажаніўся ў чарговы і апошні раз на дачцэ візантыйскага імператара і прыняў хрысціянства, ён прапанаваў Рагнедзе выбраць сабе мужа з яго акружэння. Гордая Рагнеда адмовілася, заявіўшы, што ў такім выпадку яна лепш стане нявестаю Хрыстовай. Пасля чаго прыняла пастрыг пад імем Анастасіі. У тыя часы ўсходнеславянскія землі не ведалі жанчын манахінь. Па-другое, прыняць манашаскі сан, не прайшоўшы паслушэнства, а тым больш без веры ў Хрыста, было немагчыма. Адсюль можна зрабіць вывад, што Рагнеда да прыняцця хрысціянства была веруючай. А гэта магчыма толькі ў тым выпадку, калі з пастулатамі хрысціянства яна і, вядома, яе бацька Рагвалод былі знаёмыя да 970 года, г. зн. — да захопу Полацка Уладзімірам.

Таму невыпадкова, што першы князь адноўленай полацкай дынастыі — Ізяслаў, сын Рагнеды і Уладзіміра, быў хрысціянінам. Калі верыць летапісам, ён быў «ціхі і лагодны», любіў і шанаваў царкву, чытаў святыя пісанні, «и слезен, и умилен, и долготерпелив». Большасць гісторыкаў менавіта з імем гэтага князя звязвае

хрышчэнне Полацкай зямлі. Але адразу ўзнікае пытанне: а што мы, уласна кажучы, разумеем пад хрышчэннем зямлі ці княства?

Хрышчэнне Кіева адбылося ў водах Дняпра, куды Уладзімір загадаў загнаць усіх гараджан, паўтарыўшы амаль даслоўна выраз Хрыста: «Хто не са мной, той супроць мяне». Ваяводы Уладзіміра — Пуцята і Дабрыня — Ноўгарад хрысцілі мячом і агнём. Гэта давала падставы лічыць, што падобным чынам адбылося і хрышчэнне Полацка. Але чаму ў такім выпадку на старонках вядомых нам летапісаў няма звестак аб хрышчэнні Ізяславам Полаччыны? Калі прычынай лічыць адсутнасць полацкіх летапісаў, то нават у такім выпадку летапісцы-мніхі Кіева і Ноўгарада, якія падрабязна занатоўвалі ўсе звесткі, наўрад ці абмінулі б такую падзею. Што-што, а вялікі гвалт, нахштальт наўгародскага, трапіў бы ва ўсе летапісы, не толькі ўласнаполацкія. Аб гэтым сведчаць больш познія летапісныя запісы, якія тычацца Полацка, але якія мы ведаем з кіеўскіх, наўгародскіх, суздальскіх, цвярскіх і інш. летапісаў. Адсюль вынікае, што гвалтоўнага хрышчэння Полацкага княства не было. Чаму ж тады пралілася кроў язычнікаў у Ноўгарадзе? Таму што Ноўгарад быў даўняй, але вольналюбивай вотчынай Уладзіміра. Вялікаму князю кіеўскаму было неабходна сцвердзіць свае правы на гэты горад і яго воласць, падпарадкаваўшы яго не толькі адміністрацыйна, але і духоўна. Падобных правоў на Полаччыну ён не меў, як не меў, відаць, і дастатковай зброі. Бо ў Полацку напрыканцы Уладзіміравага жыцця (12 апошніх гадоў) правіў сын Ізяслава — Брачыслаў, вядомы сваёй смелай і незалежнай палітыкай. У Брачыслава, калі верыць летапісам і сагам, былі больш трывалыя сувязі з Балта-Скандынаўскім светам, чым з Кіеўскай Руссю. Нездарма на яго баку супроць Яраслава Мудрага біліся нармандскія дружыны. Апошняе відавочна тлумачылася тым, што полацкія князі свой радавод лічылі не адгалінаваннем Рурыкавічаў, а самастойным дрэвам Рагвалодавічаў. Пра што і летапіс паведамляе: «Адгэтуль уздымаюць меч Рагвалодавы ўнукі супроць унукаў Яраслава».

Такім чынам, сцвярджаць сваю ўладу пераводам у хрысціянскую рэлігію ўсіх жыхароў княства полацкім князям патрэбы не было. А з амбіцыямі кіеўскага ўладара Уладзіміра яны лічыліся мала. Тым не менш,

полацкія князі прынялі хрысціянства. Праўда, у нас няма падстаў сцвярджаць, што гэту рэлігію яны праводзілі ў якасці афіцыйнай. Хутчэй за ўсё з боку княжацкай улады не было перашкод для натуральнага пранікнення хрысціянства ва ўсе сферы тагачаснага грамадства. Вядома, што развіццё новай рэлігіі ва ўсходнеславянскіх землях ішло па схеме: князь — дружына — горад — вёска. Разумеючы перспектывы новай ідэалогіі, новыя магчымасці, якія яна нясла дзяржаве і народу, шырокія агульнаеўрапейскія палітычныя выгоды, палачане паступова схіляліся да хрысціянства праваслаўнага ўзору.

У сувязі з гэтым цікава прасачыць за летапіснымі звесткамі аб полацкіх князях тых часоў. У «Аповесці мінулых часоў» пры апісанні падзей пачатку — сярэдзіны XI стагоддзя трапляецца вельмі цікавы, нешматслоўны блок паведамленняў, прысвечаных Полацку: смерць Рагнеды-Анастасіі (1000), смерць Ізяслава (1001), смерць Усяслава (1003), вакняжэнне Брачыслава (1003), паход Брачыслава на Ноўгарад (1021) і яго барацьба з Яраславам Мудрым. У гэтым полацкім блоку апынуўся артыкул «Перанесены святыя ў святую Багародзіцу» (1007). Аб якіх святых і якой царкве ідзе гаворка?

Першыя кіеўскія (у далейшым — агульнарускія) святыя Барыс і Глеб, па-зdraдніцку забітыя трэцім братам — Святаполкам, былі кананізаваны ніяк не раней смерці іх бацькі — князя Уладзіміра Святаславіча 15 ліпеня 1015 года, а дакладней, як лічаць сучасныя даследчыкі, паміж 1020 і 1039 гадамі. Перанесены ж у новую вышгародскую царкву яны былі яшчэ пазней — у 1072 годзе, аб чым ёсць адпаведны запіс у той жа «Аповесці мінулых часоў». Іншых святых на той час у Кіеве, як і ў Ноўгарадзе, і быць не магло. Тлумачыцца гэта тым, што ўсходнеславянская царква цалкам залежала ад канстанцінопальскай метраполіі, дзе павінна была зацвярджацца любая кананізацыя. Адсюль вынікае, што гэтыя святыя не маглі быць кіеўскага ці наўгарадскага паходжання.

Якая царква, прысвечаная Багародзіцы, прыгаводзіцца ў летапісе? На той час (1007) найбольш славутай, безумоўна, была кіеўская, вядомая пад назвай Дзесяцінная. Але мала хто з даследчыкаў адзначае, што ў гэтыя ж часы аналагічная царква была ў Полацку.

Летапісны запіс 1158 года ведае нават дзве царквы ў Полацку, прысвечаныя Багародзіцы. Каб іх адрозніць, летапісец адну называе «старой». Якая царква магла лічыцца «старой», калі ў XII стагоддзі у Полацку толькі-толькі пачалося шырокамаштабнае будаўніцтва мураваных храмаў? З дзесяці вядомых нам сёння старадаўніх полацкіх храмаў дзевяць адносяцца да XII стагоддзя. І толькі адзін — Сафійскі сабор — да XI. Разам з тым у гарадах, дзе існавалі падобныя саборы (Канстанцінопаль, Кіеў, магчыма, і Ноўгарад), яны не былі першымі культавымі хрысціянскімі пабудовамі. Як немагчыма адразу паганцу стаць хрысціянінам, тым больш пад прымусам, так немагчыма адразу збудаваць вялікі храм Сафіі — сімвал і сутнасць веры. Хрышчэнне — гэта не рэвалюцыя ў яе крывава-гвалтоўным разуменні, гэта доўгі, паступовы працэс перамены чалавечай свядомасці, маралі, культуры. Таму ўзвядзенню Сафійскага сабора ў Полацку абавязкова павінна была папярэднічаць будоўля іншых храмаў. Адным з храмаў, як мы казалі вышэй, быў, відаць, храм манастыра Іаана Прадцечы на Востраве. Другім — Багародзіца Старая. На нашу думку, менавіта яна і згадваецца ў летапісе пад 1007 годам.

Але ў такім выпадку паўстае і другое пытанне: мошчы якіх полацкіх святых маглі быць перанесены ў Багародзіцу Старую? Перш чым адказаць на гэта пытанне, давайце памяркуем: а ці маглі наогул у Полацку быць свае святыя?

Калі мы гаворым аб залежнасці кіеўскай праваслаўнай метраполіі ад Візантыі ў другой палове X стагоддзя, то маем рацыю, бо менавіта ад канстанцінопальскага патрыярха Кіеў, а за ім і Ноўгарад прынялі хрост. І гэтая падзея «адгукалася» кіеўска-маскоўскай праваслаўнай царкве ажно да 1448 года, калі яна, нарэшце, стала цалкам незалежнай — аўтакефальнай. Як ужо гаварылася, няма доказу, што Полацкае княства прымала хрышчэнне ад Кіева. Адсюль вынікае, што Кіеў не мог быць пасрэднікам паміж Канстанцінопалем і Полацкам у выбары веры. Такім чынам, пасрэднікам быў нехта іншы, або яго зусім не было.

Царкоўна-палітычны расклад у Еўропе канца X — пачатку XI стагоддзяў быў вельмі складаны і не на карысць праваслаўнага Канстанцінопаля. Каталіцкія — рымскія місіянеры — праяўлялі значна больш імпэту

ў далучэнні да апостальскай царквы новых парафіянаў. Ужо ў другой палове X стагоддзя рымская царква сцвердзіла свой уплыў на землях палякаў, чэхаў, харватаў. Абапершыся на агрэсіўную палітыку германскага караля — імператара Аттона I, яна пранікае на землі венграў, лужычан, палабскіх славян. У канцы X ст. рымскі абрад прыняў польскі князь Мешка, а ў 1000 г. была заснавана самая ўсходняя на той час архі-епіскапская кафедра ў Гнёзна. З 960 па 1000 гг. Кіеў наведала шэсць місій. Князь Святаполк Тураўскі, больш вядомы як «Акаянны», быў вялікім прыхільнікам каталіцтва. Яго жонка, дачка польскага караля Баляслава Харобрага, прыехала да свайго мужа разам з духоўнікамі — епіскапам калабжэгскім Рэйнбергам. Хутчэй за ўсё ў гэты час узнікае ў Тураве каталіцкая царкоўная кафедра. Пазней яна прыгавдаецца ў Кіева-Пячэрскім пацерыку пад 1105 г. У нейкай ступені з-за веры паміж Святаполкам і яго бацькам Уладзімірам Хрысціцелем адбылася сварка, у выніку якой Святаполк, яго жонка і Рэйнберг былі пасаджаны ў турму. Апошні там і памёр. А нянавісць да Святаполка захавалася на працягу многіх стагоддзяў не толькі таму, што ён забіў сваіх братоў Барыса і Глеба, а і таму, што патураў іншай ад праваслаўя веры.

Вось у гэтых складаных палітычна-царкоўных становках перад Полацкай зямлёю паўстаў выбар, як захаваць незалежнасць, не падпасці пад уладу Кіева цераз праваслаўе ці пад уладу Польшчы і Папежа цераз каталіцтва. А ў той жа час не застацца ў паганскай адзіноце сярод хрысціянскай Еўропы. Шлях быў адзіны: прымаць хрысціянства і паступова яго распаўсюджваць, але так, каб не выпускаць рэальнай улады са сваіх рук. А гэта было магчыма толькі пры ўмове пабудовы полацкай царквы як аўтакефальнай з улікам мясцовых традыцый. Гаварыць пра першапачатковую незалежнасць полацкай царквы ў нас ёсць падставы, таму што пранікненне хрысціянства сюды ішло самастойна як з поўдня, так і поўначы і захаду. Прычым, нягледзячы на тое, што заходняя каталіцкая царква была значна бліжэй за візантыйскі ўсход, абраны быў грэчаскі абрад. Па-другое, (і на гэта чамусьці не звярталі ўвагі папярэднія даследчыкі) першы вядомы нам полацкі епіскап Нікіфар быў грэкам. Ён ніяк не быў залежным ад Кіева, бо ў 1092 годзе яго паставілі мітрапалітам

Кіеўскім. А такое стаўленне адбывалася толькі з ласкі канстанцінопальскага патрыярха. Адсюль вынікае, што ў Полацку ён мог з'явіцца толькі па накіраванню таго ж патрыярха, г. зн.— напасткі з Візантыі. Наступны епіскап з'яўляецца ў Полацку толькі ў 1104 годзе пасля смерці Усяслава Чарадзея, вядомага сваёй незалежнай самастойнай палітыкай. Ці можа гэта азначаць, што ў Полацку 12 гадоў не было свайго епіскапа? Вядома, не. Але паколькі ён трапляў у Полацкае княства ў абыход Кіева, то не згадваецца ў кіеўскіх ці якіх іншых летапісах.

Тое самае справядліва і да полацкай епіскапскай кафедры да 1092 г. Яна павінна была існаваць ад часу будаўніцтва полацкага Сафійскага сабора (1050—1055), а то і раней. Апрача таго, Полацкае княства спрадвечу славілася сваімі моцнымі паганскімі традыцыямі. Яны былі абумоўлены ў першую чаргу поліэтнічным складам жыхароў княства, дзе сплялася ў адну тугую ніць балцкая і славянская кроў. Менавіта паганства ў многім было падставаю для кансалідацыі рознаэтнічных зямель вакол Полацка, яно было апірышчам у XI стагоддзі князю Усяславу Чарадзею ў барацьбе за незалежнасць сваёй бацькаўшчыны. Дарэчы, абедзве гэтыя з'явы — незалежнасць і паганства — на фоне хрысціянскай Еўропы мелі свой вобразны сінонім — «Белы». Ці не адсюль пайшла Белая Русь? Назва, якая, як вядома, упершыню зафіксавана ў заходнееўрапейскіх крыніцах пачатку XIV стагоддзя. У сувязі з апошнім цікава, што сучасныя гісторыкі (у прыватнасці, доктар навук, прафесар В. Сядоў) лічаць, што гаварыць аб суцэльнай хрысціянізацыі Полацкай зямлі да канца XIII — пачатку XIV стагоддзя проста не выпадае. Аб гэтым сведчыць і сучасная этнаграфія. Найбольшую колькасць паганскіх перажыткаў, этнонімаў, тапонімаў на тэрыторыі Усходняй Еўропы налічваецца менавіта на Беларусі.

Вось і атрымліваецца, што першае стагоддзе «пераможнага шэсця» праваслаўнага хрысціянства па Усходняй Еўропе, Полаччыне ішло побач з захаваннем, а ў некаторых выпадках нават з падтрымкаю паганскіх звычаяў і стварэннем самастойнай полацкай епіскапіі пры непасрэдных прамых стасунках з Канстанцінопалем. У такім выпадку толькі візантыйскі патрыярх могаў дазвол на кананізацыю мясцовых святых. Апош-

нія ў любой мясцовай незалежнай царкве адыгрываюць надзвычай важную функцыю. Канстанцінопаль быў зацікаўлены ў хрысціянізацыі Полаччыны па ўсходняму абраду, Полаччына — у кананізацыі сваіх святых, а цераз іх — у сцвярджэнні сваёй незалежнасці. Вось такія першымі беларускімі святымі і маглі паўстаць мнішка Рагнеда-Анастасія, набожны Ізяслаў і памёршы малалетнім Усяслаў (1003). Магчыма, што да іх быў далучаны і святы Торвальд. Тое, што іх імёны згубіліся ў святцах за смугою вякоў, не дзіва. З 1104 года епіскапы, якіх рукапакладалі ў Полацк з Кіева, праводзілі палітыку выключна ў інтарэсах Кіеўскай імперскай дзяржавы. Яна была накіравана на развал Полацкай зямлі і падначаленне яе асобных частак Кіеву або Смаленску. Але гэтыя спадзяванні не спраўдзіліся: магутная некалі «Імперыя Рурыкавічаў» трашчала па ўсіх швах. Тым не менш, з утварэннем Маскоўскай цэнтралізаванай дзяржавы палітыка праваслаўя на Беларусі працягвалася ў тым жа накірунку, толькі не ў бок Кіева, а ў бок Масквы. Наколькі яна была паспяховай, мы бачым нават сёння, калі ніводны праваслаўны храм на Беларусі не вядзе набажэнства на беларускай мове, а той-сёй з народных абраннікаў-беларусаў у Вярхоўным Савеце СССР прапануе Саюз папросту называць «Великой Россией» і асвяціць ласкаю праваслаўнага мітрапаліта... Але гэта ўжо дзень сённяшні.

Папярэднічала гэтаму восем стагоддзяў існавання праваслаўя на Беларусі. Уплыў непасрэдных сувязей Візантыі з Полаччынай найбольш яскрава назіраўся ў XII стагоддзі. Яны былі настолькі трывалыя, што нават права Кіева пакладаць у Полацк сваіх епіскапаў не магло іх парушыць. Сведчаннем таго можа быць уся гісторыя мастацтва і культуры Полацка XII стагоддзя. Прыгадайма: сярод шматлікіх храмаў, якія ўжо існуюць у Полацку, на той час у Бельчыцкім манастыры быў так званы «храм-трыконх», адзіны аналаг якога ва ўсходніх, блізкіх да Полацкага княства, землях Смаленшчыны. Затое непадалёку ад Візантыі — у Сербіі і Харватыі — падобных храмаў безліч. Дойлід, будаўнік гэтага храма, мог быць выхадцам толькі з тых зямель. Хто ведае, ці не адыграла ролю тое, што адна дачка Рагнеды-Анастасіі была замужам за чэшскім князем Баляславам III Рудым, а другая — за прынцам угорскім Леслам Сарам Лысым. Толькі дойдзі той знік гэтак

жа нечакана, як і з'явіўся. Прыблізна ў гэты ж час у Полацку з'яўляецца другі дойд — Іаан, які будзе для Ефрасінні Полацкай храм Спаса Праабражэння. Менавіта яму належыць аўтарства крыжова-купальнага храма з высока ўзнятым барабанам, якіх дагэтуль не будавалі ў землях Кіеўскай Русі. Менавіта тут упершыню з'явіліся ў архітэктуры «какошнікі», якія сталі сімвалам усходне-славянскай архітэктуры. Адкуль раптам мог з'явіцца такі майстар, нябачнай раней праваслаўнай архітэктуры? Адкуль у фрэсках таго ж храма візантыйская суровасць лікаў, сцягасць вуснаў? Для Спасакага храма майстар Лазар Богша ў 1161 г. робіць узвіжанскі шасціканцовы крыж, аздоблены перагародчатымі эмалямі. Адкуль узялася такая незвычайная форма крыжа, калі на тэрыторыі Усходняй Еўропы яна дагэтуль нідзе не сустракалася? Можна, зноў-такі з Візантыі, дзе была мода на падобныя крыжы? І, нарэшце, сама Ефрасіння Полацкая, атрымаўшы каштоўныя падарункі ад імператара Мануіла Камніна і патрыярха Лукі Хрызаверга (у прыватнасці, кнігі і абраз Божай Маці, напісаны самім евангелістам Лукою), выправілася ў святое паломніцтва ў Палесціну цераз Канстанцінопаль, дзе сустрэлі яе з пашанаю. Яскравым доказам таго, што ў Візантыі памяталі аб першых полацкіх святых, стала кананізацыя самой Ефрасінні. Полацкая ігумення памерла ў Ерусаліме ў 1173 годзе і спачатку была там і пахаваная. У хуткім часе, напрыканцы таго ж XII стагоддзя, у яе гонар былі складзены Трапар і Сціхіра. Канцом XII — пачаткам XIII стагоддзя, як лічаць даследчыкі, датуецца напісанне першага жыцця Ефрасінні Полацкай. А гэта магло быць толькі з нагоды яе далучэння да сонму святых. Нагадаем, што кіеўская княгіня Вольга, хоць і шанавалася з XI стагоддзя, была кананізавана толькі ў XIII.

Усё вышэйзгаданае прымушае нас лічыць, пакуль што ў якасці гіпотэзы, што хрысціянства па праваслаўнаму абраду прыйшло на Беларусь непасрэдна з Візантыі, Канстанцінопаля. Няма сэнсу спрачацца, наколькі прагрэсіўнай і неабходнай была для Полаччыны новая рэлігія. Як усё новае, яна несла ў сабе прагрэсіўны пачатак, а на першым этапе спрыяла станаўленню Полацкага княства ў якасці самастойнай і незалежнай дзяржавы. На вялікі жаль, пазней, калі ішоў да завяршэння працэс утварэння ўсходнеславянскіх нацый, праваслаўе

не змагло «перабудавацца» з улікам інтарэсаў гэтых нацый. Цень старадаўняй імперскай палітыкі пакрыва-ла сабою дзейнасць Рускай праваслаўнай царквы, якая заставалася «рускай» і ў Літве, і ў Лівоніі, і ў Маларосіі. Гэтую нягнуткасць праваслаўя спрабавала скарыстаць апостальская рымская царква, якая даўно ўжо адышла ад дагмата пропаведзі Закона Божага выключна на адной мове. У выніку на Беларусі з'явілася царкоўная Унія, дзе фармальнае прызнанне Папежа галавой было хутчэй з'едлівым рэверансам у бок Масковіі і праваслаўнага патрыярха, чым фактычным яму падпарадкаваннем. Унія на Беларусі — размова асобная. Яе росквіт прыпадае на росквіт новай беларускай дзяржавы — ядра і душы Вялікага Княства. І калі «Трэцяму Рыму» спатрэбілася пасля вайсковага захопу падпарадкаваць сабе Беларусь яшчэ і ідэалагічна, дык гэта рабілася шляхам гвалтоўнага вынішчэння уніяцкай царквы і яе вернікаў.

Звычайна, калі прыгадваецца Унія, заўсёды задаецца адно і тое ж пытанне: вы што, за адраджэнне уніяцтва на Беларусі? А чаму не? Толькі за адраджэнне уніяцтва, як і праваслаўя, як і каталіцызму, мусульманства (беларускія татары), іудаізму. Права на існаванне маюць усе канфесіі, як і большасць сект. Іншая справа, якім мэтам служыць тая ці іншая царква. Тое, што яна сёння — частка палітыкі і ідэалогіі, бясспрэчна. Пытанне стаіць іначай. Ці будзе весціся набажэнства ў касцёле на польскай мове, пасля чаго спрадвечны беларус не толькі будзе пагарджаць сваёй мовай, але і адчуваць на сабе комплекс непаўнацэннасці «поляка малага» на «крэсах усходніх», ці будзе весціся служба на расейскай мове, пасля якой застаецца комплекс «малодшага брата», прычым нават не другога, а трэцяга, і не беларуса, а «россіянина с испорченным наречием».

Гісторыя паказвае, што агульначалавечыя, агульнагуманістычныя Божыя словы тым хутчэй дайдуць да душы народа, чым хутчэй загучаць яны на мове народа з царквы, якая на справе клапаціцца аб лёсе і будучыні гэтага народа.

ЮРЫ ДРАГУН,

кандыдат гістарычных навук

УНІЯЦКАЯ ЦАРКВА БЕЛАРУСІ І ДЗЯРЖАЎНАЯ ПАЛІТЫКА

Гісторыя хрысціянскай царквы — гэты гісторыя барацьбы двух пачаткаў: драблення (так званы «ерэтычны» рух, вылучэнне розных плыняў пратэстантызму, сект) і імкнення да аб'яднання. Але і ў гэтым імкненні былі таксама розныя плыні, аб'яднанне на розных умовах.

У 1054 годзе адбыўся афіцыйны падзел хрысціянскай царквы на каталіцкую (заходнюю) і праваслаўную (ўсходнюю). Хрышчэнне ўсходніх славян адбылося яшчэ да падзелу цэркваў, і, знаходзячыся пад уплывам Візантыі, яны пасля падзелу аказаліся ў стане ўсходняй царквы.

У XIII стагоддзі, калі татара-манголы захапілі некаторыя землі ўсходнеславянскіх княстваў і пачалі рухацца на захад, была спроба аб'яднання каталіцкай і праваслаўнай цэркваў, каб сумесна выступіць супраць качэўнікаў. Але сярод князёў не было еднасці. За аб'яднанне выказваліся галіцка-валынскія князі. Супраць — паўночна-ўсходнія, у прыватнасці Аляксандр Неўскі. Сустрэўшы адпор з боку Венгрыі і Польшчы, татара-манголы павярнулі назад ва Усходнюю Еўропу, і таму ў аб'яднанні ўжо не было патрэбнасці.

Фармальнае аб'яднанне каталіцкай і праваслаўнай цэркваў адбылося ў 1439 годзе з падпісаннем Фларэнцыйскай уніі. Штуршком для заключэння яе быў зварот візантыйскага імператара і канстанцінопальскага патрыярха да папы рымскага з прапановай арганізаваць сумесны крыжо-

вы паход хрысціянскіх дзяржаў супраць мусульмантуркаў, якія пагражалі Візантыі з усходу. На саборы, які адбыўся ў Фларэнцыі і дзе быў падпісаны дакумент аб уніі, побач з дзеячамі каталіцкай царквы прымалі ўдзел усходнія патрыярхі і ў тым ліку прадстаўнікі рускай праваслаўнай царквы на чале з маскоўскім мітрапалітам, філосафам і паліглотам грэкам Ісідарам. Але унія не апраўдала надзей. Саму каталіцкую царкву раздзіралі супярэчнасці: мясцовыя цэрквы патрабавалі аўтаноміі. У праваслаўных краінах адмаўляліся прызнаваць Фларэнційскую унію. Па звароце ў Маскву, мітрапаліт Ісідар па загадзе вялікага князя маскоўскага быў адлучаны ад кіравання царквой і арыштаваны. Фларэнційская унія існавала толькі на паперы. Але сама ідэя стварэння царкоўнай уніі засталася.

У XIV — XV стагоддзях адносіны паміж Вялікім княствам Літоўскім, Жамойцкім і Рускім і Вялікім княствам Маскоўскім былі напружаныя, характарызаваліся ўзаемнымі прэтэнзіямі на пагранічныя землі. У той жа час існавала не зусім звычайная з'ява: праваслаўная царква Літоўскага княства была падпарадкавана маскоўскаму мітрапаліту, які, зразумела, падтрымліваў палітыку «свайго» князя — маскоўскага. Пачынаючы з XIV стагоддзя ў Вялікім княстве Літоўскім, Жамойцкім і Рускім робяцца крокі, каб утварыць самастойную (аўтакефальную), незалежную ад маскоўскага мітрапаліта праваслаўную царкву. Ужо ў 1354 годзе канстанцінопальскі патрыярх зацвердзіў адразу двух мітрапалітаў «на ўсю Рускую зямлю». Мітрапаліт Аляксей быў пастаўлены на Маскоўскае княства, а Раман — на «Літоўскую і Валынскую землі».

У 1415 годзе па ініцыятыве вялікага князя Вітаўта епіскапы абралі мітрапалітам праваслаўнай царквы Вялікага княства Літоўскага, Жамойцкага і Рускага балгарына Грыгорыя Цамблака. Але пасля яго смерці ў 1420 годзе Вітаўт прымае ў сябе маскоўскага мітрапаліта Фоція. У 1433-м канстанцінопальскі патрыярх паставіў мітрапалітам праваслаўнай царквы Беларуска-літоўскай дзяржавы смаленскага епіскапа Герасіма. Уладыка намагаўся наладзіць зносіны з Рымам, з прыхільнікамі каталіцкай «партыі» Жыгімонтам Кейстутавічам, за што ў 1435 годзе быў спалены ў Віцебску па загадзе князя Свідрыгайлы, які выступаў як кіраўнік і прыхільнік «партыі» праваслаўных.

У 1458-м мітрапалітам «Кіеўскім, Літоўскім і ўсёй Ніжняй Расіі» быў пастаўлены Грыгорый, якога прызнаў урад Вялікага княства Літоўскага і праваслаўныя іерархі. З гэтага часу канчаткова падзяліліся праваслаўныя мітраполіі — Маскоўская і Літоўская. Але і пасля гэтага маскоўскія мітрапаліты ўсё ж намагаліся падпарадкаваць свайму ўплыву праваслаўную царкву Вялікага княства Літоўскага.

Пасля захопу Канстанцінопаля туркамі (1453) адносіны да ўсходніх патрыярхаў з боку Масковіі і Вялікага княства Літоўскага сталі больш халоднымі. У Вялікім княстве Літоўскім, Жамойцкім і Рускім быў распаўсюджаны пункт гледжання, што канстанцінопальскі патрыярх, знаходзячыся ў захопленым туркамі горадзе, дзейнічае ў інтарэсах султана і таму неабходна ўтварыць незалежную праваслаўную патрыярхію. Але гісторыя праваслаўнай царквы ў Княстве пайшла іншым шляхам.

У XVI стагоддзі Маскоўская дзяржава не раз распачынала войны супраць нашых продкаў з мэтай пашырэння сваёй тэрыторыі. Ідэалагічным абгрунтаваннем палітычных намаганняў маскоўскіх феодалаў была тэорыя вызвалення зямель, якія калісьці былі падпарадкаваны Кіеву, бо Маскоўская дзяржава — гэта, маўляў, працяг Кіеўскай, адбыўся толькі перанос сталіц: з Кіева ва Уладзімір, а потым у Маскву. У Вялікім княстве Літоўскім, Жамойцкім і Рускім існавала аналагічная тэорыя, аўтарам якой быў паляк па нацыянальнасці, але патрыёт Вялікага княства Літоўскага М. Стрыйкоўскі. У сваёй «Хроніцы» ён пісаў, што прадаўжальніцай Кіеўскай Русі з'яўляецца Вялікае княства Літоўскае.

Палітычныя намаганні Маскоўскай дзяржавы грунтаваліся на клерыкальнай ідэалагічнай аснове. Згодна тэорыі «Масква — трэці Рым», падпісанне Фларэнцыйскай уніі паміж усходняй царквой і Ватыканам, — гэта адыход ад «сапраўднага хрысціянства». За гэта ўсходняя царква і была нібыта пакараная Богам: галоўны яе цэнтр Канстанцінопаль быў захоплены туркамі. Таму рэлігійным цэнтрам павінна стаць Масква і ўзяць на сябе функцыю аб'яднання ўсіх праваслаўных народаў пад эгідаю рускага цара, вызваліць іх ад каталіцкага прыгнёту.

Канцэпцыя «вызвалення заходняй Русі» ад прыгнё-

ту палякаў, літоўцаў і каталіцкай царквы, якія намагаліся апалячыць і акаталічыць рускі народ заходняй Расіі, трывала замацавалася ў рускай вялікадзяржаўнай гістарыяграфіі. Гэтую канцэпцыю прыкмеціў і даў ёй ацэнку Ф. Энгельс. Ён пісаў: «У XVI стагоддзі, калі ў Польшчы панавалі езуіты, праваслаўных прымушалі далучыцца да рымска-каталіцкай царквы. Гэта давала велікарускім царам жаданую прычыну для пасягання на тэрыторыю былога Літоўскага княства, як на нацыянальную рускую вобласць, прыгнечаную... Польшчай..., другая прычына для ўмяшальніцтва складалася ў тым, каб у якасці абаронцы праваслаўя выступіць на карысць праваслаўных уніятаў, хоць апошнія даўно ўжо змірыліся са сваім становішчам у адносінах да рымска-каталіцкай царквы».

У XV—XVI стагоддзях усю Еўропу, у тым ліку Польшчу, ахапіла рэфармацыя, гэта значыць рух супраць папскай каталіцкай царквы. Дзеля барацьбы з рэфармацыяй у Польшчы была ўтворана інквізіцыя. Але яна не атрымала шырокага распаўсюджвання і была скіравана супраць «ерэсіяў» мяшчанскага саслоўя. Калі ж пачалі судзіць шляхту, сеймавыя паслы на ваяводскіх сейміках атрымалі інструкцыі дамагацца адмены інквізіцыі. Пасля спрэчак на сейме 1552 года інквізіцыя была скасавана. Было забаронена нават ужываць гэтае слова.

Гісторыя палітычнага аб'яднання Вялікага княства Літоўскага і Польшчы, пачынаючы з Крэўскай уніі 1385 года, сведчыць аб тым, што яно заўсёды было нераўнапраўным. Пры больш-менш спрыяльных умовах Княства намагалася разарваць пагадненні. Так было і ў XVI стагоддзі, калі буйнейшыя феадалы спрабавалі выкарыстаць рэфармацыйныя ідэі для стварэння цалкам незалежнай дзяржавы. Каб здзейсніць задуманае, трэба было мець ідэалагічную падтрымку з боку царквы, якая б адрознівалася ад польскай каталіцкай і ўсходнеславянскай праваслаўнай, падпарадкавалася б свецкай уладзе і была дзяржаўнай царквой. І таму беларускія і літоўскія магнаты, а затым шляхта і мяшчане, хоць мэта ў іх былі розныя, пачалі пераходзіць у кальвінізм.

«Рэфармацыя, першая яшчэ сціплая і смутная спроба супрацьдзеяння сярэдневякоўю» (Ф. Энгельс), напалохла феадалаў Княства і Польскай кароны. Нават не-

каторыя праваслаўныя магнаты федэратыўнай Рэчы Паспалітай пачалі імкнуцца да саюза з каталіцкай царквой, каб папярэдзіць распаўсюджванне гэтага руху, зберагчы адзінства дзяржавы. Так, князь Канстанцін Астрожскі, вядомы ў клерыкальнай гістарыяграфіі як «ревнитель православия», стаў шукаць шляхі да аб'яднання праваслаўнай царквы з каталіцкай, каб выступіць адзіным фронтам супраць рэфармацыйнага руху. У чэрвені 1593 года ён пісаў аднаму епіскапу: «маючы намер адправіцца ў тыя краіны, недалёка ад якіх жыве папа рымскі, прапаную парупіцца пра злучэнне цэркваў». Далей князь К. Астрожскі скардзіцца, што «людзі нашай рэлігіі ўпалі маральна, што пануе ў іх лянота і нядбайнасць» і што яны «разбгаюцца па розных сектах». Дарэчы, шчырым «ревнителем православия» К. Астрожскі стаў пасля таго, як ягоныя ўмовы злучэння цэркваў не былі цалкам прыняты каталіцкай царквой.

Рыму, аднак, удалося не толькі спыніць драбленне каталіцкай царквы, але і перайсці ў наступ на пратэстантызм: пачалася так званая контррэфармацыя. Адным з элементаў правядзення яе ў жыццё, на мой погляд, было адраджэнне ідэі Фларэнційскай уніі, якая згуртоўвала вакол Рыма разам з католікамі і праваслаўных, і тым самым умацоўвала пазіцыі каталіцкай царквы.

Пытанні уніі праваслаўнай царквы з каталіцкай распрацаваў у тэарэтычным плане езуіт Пётр Скарга (1535—1612). Акрамя чыста рэлігійных аспектаў, трэба было вырашыць шэраг іншых. Напрыклад, аб мове богаслужэння і кананічнай літаратуры. У сучаснай гістарыяграфіі пераважае памылковы пункт гледжання (карані яго трэба шукаць у працах праваслаўных клірыкаў), што уніяцкая царква, як і каталіцкая, намагалася пазбавіць беларусаў іх роднай мовы. Пры гэтым спасылаюцца на кнігу П. Скаргі «Аб еднасці царквы Божай», выдадзеную ў 1577 годзе. Але ж П. Скарга выступаў не супраць ужывання «русінскай», як тады звалася беларуская, а супраць царкоўнаславянскай мовы. На думку П. Скаргі, «грэкі» падманулі Русь пры хрышчэнні, даўшы ім рэлігію і пакінуўшы «славенскую» (царкоўнаславянскую) мову. Сапраўднымі мовамі, мовамі навукі і ў першую чаргу духоўнай, могуць быць толькі грэчаская мова і латынь. П. Скарга падкрэсліваў, што царкоўна-

славянскую мову разумее і карыстаецца ёю толькі невялічкая група найбольш адукаваных прадстаўнікоў праваслаўнай царквы, што няма нават такога народа, які б размаўляў на гэтай мове і паслугоўваўся ёю ў штодзённым жыцці, што гэтая мова незразумелая. Калі б больш увагі ўдзялялі адраджэнню Фларэнцыйскай уніі, прадаўжае П. Скарга, дык даўно можна было заснаваць школы, перакласці на мясцовую мову каталіцкую літатуру. Ён адзначаў, што заключэнню царкоўнай уніі перашкаджае аглядка некаторых праваслаўных іерархаў на Маскву.

Вядомы дыпламат, езуіт Антоні Пасевіна не толькі распрацоўваў план заключэння царкоўнай уніі, але і ўвасабляў яго ў жыццё. У трактатах «Масковія» і «Лівонія» ён падкрэсліваў, што Фларэнцыйская унія не мела поспеху таму, што не былі створаны «школы грэчаскіх вучняў», і таму не было каму праводзіць у жыццё ідэю уніі. А. Пасевіна лічыў, што трэба як мага хутчэй адчыніць семінарыю ў Вільні ці ў Полацку, набраць туды навучэнцаў з ліку «русінаў» і палонных маскавітаў і рыхтаваць з іх будучых месіянераў. Ён пісаў, што ніякія гарматы не могуць зрабіць таго, што можа зрабіць друкаванае слова. Таму трэба заснаваць у Вільні ці ў Кракаве друкарню, дзе выдаваць кнігі на мове таго народа, якому яны прызначаюцца.

А. Пасевіна пераклаў на «русінскую» мову Катэхізіс і раіў выдаваць на гэтай мове розныя дагматычныя і палемічныя творы. Ён звярнуўся да папы рымскага з просьбай прыслаць «русінскі» штыфт (кірыліцу), каб тут на месцы друкаваць кнігі, бо прывазіць іх з Рыма вельмі дорага. У 1583 годзе Пасевіна атрымаў ад князя К. Астрожскага экзэмпляр Бібліі, якая была выдадзена ў Астрозе. А. Пасевіна звярнуў увагу на тое, што маскоўскі шрыфт і шрыфт, якім карысталіся ў Рыме, адрозніваюцца ад мясцовага «русінскага». Магчыма, станоўчыя адносіны да мовы «тутэйшых» і кірылічнага шрыфту адыгралі пэўную ролю на згоду праваслаўных пайсці на заключэнне царкоўнай уніі.

Пасля доўгіх спрэчак аб умовах аб'яднання ў 1596 годзе у Брэсце была падпісана унія паміж каталіцкай і праваслаўнай цэрквамі Вялікага княства Літоўскага.

Паскорылі унію падзеі царкоўнага жыцця ў Масковіі. У 1583 годзе скончылася яе паразаю Лівонская

вайна. Прэтэнзіі Маскоўскай дзяржавы на землі Вялікага княства засталіся, але ўвасобіць іх у жыццё не было сілы. У гэтую справу актыўна ўключылася руская праваслаўная царква. У 1589 годзе маскоўская мітраполія была абвешчана патрыярхіяй. Ужо ў новым статусе руская праваслаўная царква намагалася падпарадкаваць усе праваслаўныя мітраполіі і незалежна ад таго, у складзе якой дзяржавы яны знаходзіліся. Гэта тычылася ў першую чаргу праваслаўнай царквы Беларуска-літоўскай дзяржавы, дзе здаўна былі пэўныя сілы, арыентаваныя на Маскву. Гэта, на маю думку, падштурхнула да уніі праваслаўных іерархаў, якія былі патрыётамі сваёй дзяржавы і не хацелі, каб іх радзіма была захопленая Масковіяй.

Брэсцкая царкоўная унія не прывяла да зліцця канфесій. Абедзве царквы пайшлі на ўзаемныя ўступкі. Праваслаўная прызнала вяршэнства папы рымскага і прыняла сімвал веры ў каталіцкім разуменні. Яна не ўвайшла ў склад польскай каталіцкай царквы, не падпарадкавалася яе прымасу, а стала самастойнай, адной з дзяржаўных рэлігій Рэчы Паспалітай і была падпарадкавана непасрэдна папу рымскаму. Праваслаўная царква захавала сваю абраднасць, што, на думку спецыялістаў, з'яўляецца адной з галоўных і ўстойлівых рысаў, якія адрозніваюць адну канфесію ад другой.

Праваслаўная царква, названая ўжо уніяцкай, захавала мову богаслужэння — народную, беларускую. Беларуская мова пранікае і ў кананічную літаратуру. Акадэмік Я. Карскі пісаў з гэтай нагоды: «Вывучаючы помнікі старой заходнярускай гаворкі, мы сутыкаемся з адным вельмі цікавым з'явішчам: у той час, калі ў Маскоўскай Русі мовай святога пісання і богаслужэння служыць царкоўнаславянская мова ў рускай яе рэдакцыі, у Літве спачатку зрэдка, а потым усё часцей і часцей месца царкоўнаславянскай мовы ў кнігах святога пісання заступае мясцовая гаворка беларуская».

У шматлікай палемічнай літаратуры, што дайшла да нашага часу, адпаведнае месца займаюць спрэчкі вакол ужывання царкоўнаславянскай і беларускай моў. Украінскі гісторык акадэмік М. Грушэўскі, якому ў нашай гістарыяграфіі трывала прыляпілі ярлык «украінскага буржуазнага нацыяналіста», адзначаў, што на ўкраінскіх землях мясцовая ўкраінская мова падпадала пад уплыў дзяржаўнай беларускай мовы. Гэтае становішча

было асабліва прыкметна ў канцы XV і ў XVI стагоддзі. Але ўжо з канца XVI і ў XVII стагоддзі назіраецца пэўнае паслабленне ўплыву беларускай мовы на ўкраінскую ў выніку адраджэння царкоўнаславянскай мовы.

Колькі напісана ў нас работ пра М. Сматрыцкага, братоў Зізаніяў. Колькі пахвальбы гучыць на іхні адрас за напісанне граматык, якія, маўляў, з'яўляюцца здабыткам беларускай культуры. Між тым «Граматыка» М. Сматрыцкага распаўсюджвалася ў Масковіі. Балгары і сербы перадрукоўвалі яе нават у XVIII стагоддзі. Дык якую ж мову вывучалі балгары і сербы па гэтай граматыцы? Няўжо беларускую? Сяму-таму, здаецца, няўцям, што «Граматыка» М. Сматрыцкага — гэта граматыка не «тутэйшай» мовы беларускай, ці «русінскай», або «рускай», як тады пісалі, а — царкоўнаславянскай.

Азбука Л. Зізанія 1596 года мела назву: «Наука ку читаню и розуменю писма словенского...» — гэта значыць царкоўнаславянскага. Азбуку дапаўняў «Лексис сиреч речення въкратѣе събранны и из словенскаго языка на простой руский диялект истолкованы». Цяжка згадзіцца з пунктам гледжання шэрагу аўтараў, якія сцвярджаюць, што «Лексис» дапамагаў вучням авалодаць простаю, народнаю моваю. Аўтары зыходзяць з паясы, што вучні ведалі царкоўнаславянскую мову і не ведалі роднай, што царкоўнаславянская дапамагала авалодаць народнаю моваю. Відаць, было наадварот. «Лексис» Л. Зізанія, як і другія «Лексіконы», меў сваёй мэтай дапамагчы вучням пры дапамозе беларускай мовы, праз яе авалодаць царкоўнаславянскаю. Не валодалі царкоўнаславянскаю моваю не толькі простыя людзі. Яе дрэнна ведалі ці зусім не валодалі вясковыя святары. Святар лютаранскай царквы са Славакіі Даніэл Крман у 1708—1709 гадах праехаў цераз Літву і Беларусь на Украіну. У Крупках Д. Крман упершыню бачыў Божую службу ў царкве, а потым меў гаворку з мясцовым святаром. Па словах Д. Крмана, святар быў чалавек вельмі неадукаваны. «Рускія» літары (г. зн. кірылічныя) не ведаў і чытаць не мог. Праўда, аўтар не піша, прадстаўніком якой царквы быў гэты святар — праваслаўнай ці уніяцкай.

Усё гэта з'яўляецца безумоўным пацверджаннем, што ў штодзённым жыцці і пры богаслужэнні вясковыя святары карысталіся народнаю моваю. Вярхоўнае духа-

венства намагалася штучна ўкараняць царкоўнаславянскую мову, што з'яўлялася сваеасаблівай формай барацьбы з каталіцкай царквой і каталіцкім уплывам. Каб вывучаць царкоўнаславянскую мову, выдаваліся спецыяльныя слоўнікі. Як піша беларускі гісторык Г. Галенчанка, прычынай выдання такой літаратуры было пагалоўнае няведанне уніяцкімі святарамі царкоўнаславянскай мовы. Не хапала нават і друкароў, якія б добра ведалі царкоўнаславянскую мову. Так, напрыклад, у «Літургіёне», выдадзеным у Вільні ў 1691 годзе, мы чытаем, што поўны служэбнік выдаць няма магчымасці «па скудасці майстроў», якія б добра ведалі царкоўнаславянскую мову, і таму ён выдаецца ў скарачаным выглядзе («малы»).

У нашай гістарычнай літаратуры склаўся ўстойлівы погляд, што ў XVI — XVII стагоддзях у Вялікім Княстве Літоўскім апалячванне і акаталічванне праваслаўных беларускіх і ўкраінскіх феадалаў праводзілася бадай што прымусова. Ёсць абгрунтаванні, аўтары якіх лічаць іх марксісцкімі: рост антыфеадальнай барацьбы народных мас змушаў да больш цеснага аб'яднання, класавыя інтарэсы бралі верх над этнічнымі. Таму праваслаўныя феодальны пераходзілі ў каталіцтва і такім чынам аўтаматычна апалячваліся. Аднак апалячванне ахапіла і літоўскіх феадалаў-католікаў. Ф. Энгельс у рабоце «Знешняя палітыка рускага царызма» пісаў, што з Люблінскай уніі 1569 года, вынікам якой было аб'яднанне Вялікага княства Літоўскага і Польшчы ў адну дзяржаву — Рэч Паспалітую, «з прычыны больш высокага ўзроўню цывілізацыі Польшчы», магнаты і шляхта Беларусі і Украіны «дужа апалячыліся». Г. Пляханаў бачыў і іншую прычыну апалячвання вышэйшага саслоўя. «Грамадска-палітычныя парадкі, якія перамаглі ў Маскве, — пісаў Г. Пляханаў, — забілі ўсякую спагаду да яе з боку вышэйшага саслоўя адзінаплемяннай Літоўскай Русі і тым самым штурхнулі гэтае саслоўе ў абдымкі Польшчы, якая была дзяржавай шляхецкіх вольнасцяў». І далей: «...былое імкненне гэтага класа да Масквы саступіла месца яго адхіленню ад яе значна раней, чым здзейснілася яго апалячванне».

З апалячваннем асноўнай часткі літоўскіх, беларускіх і ўкраінскіх магнатаў і шляхты ў Вялікім княстве Літоўскім паступова пачала распаўсюджвацца і польская мова, якая стала мовай адукаваных свецкіх колаў.

І ў беларускай мове, якой карысталіся ў асноўным прадстаўнікі ніжэйшых слаёў насельніцтва, паступова пачалася замена кірылічнага шрыфту на лацінскі, а не замена беларускай мовы польскай, як гэта лічаць некаторыя гісторыкі. Менавіта лацінскі шрыфт уводзіць у зман, і таму дакументы ў архівах, напісаныя па-беларуску, даволі часта ў вопісах лічацца польскамоўнымі.

Вышэйшае праваслаўнае духавенства ў адносінах да мовы чаплялася за старое, штучна і беспаспяхова ўкараняючы царкоўнаславяншчыну. Яно не лічылася з тым, што просты народ не ведаў яе. Ды і наогул гэтая літаратура, палемічная па зместу, не прызначалася для народа. Дзеячы праваслаўнай царквы працягвалі пісаць творы на царкоўнаславянскай мове. Каб пашырыць кола чытачоў, перакладалі свае працы на польскую мову. Гэта датычыць некаторых палемічных твораў С. Візіяна, накіраваных супраць каталіцтва і уніі.

М. Смятрыцкі, калі быў яшчэ праваслаўны (у канцы жыцця стаў уніятам), праяўляючы праваслаўны патрыятызм і адстойваючы неабходнасць карыстання царкоўнаславянскай мовай, як мовай тэалогіі і богаслужэння нараўне з лацінскай і грэчаскай, выдаў свой вядомы «Фрынас» па-польску ды яшчэ й гатыцкім шрыфтам. Трэба згадзіцца з высновай Г. Галенчанкі, што штучнае падтрымліванне царкоўнаславяншчыны праваслаўнымі брацтвамі і праваслаўным духавенствам мела негатыўны бок: яно перашкаджала шырокаму замацаванню беларускай мовы ў літаратуры, пісьменнасці, кнігадрукаванні, школьнай справе, педагогіцы, царкоўным богаслужэнні.

Ва ўмовах, калі пануючы клас успрыняў польскую культуру і мову, уніяцкая царква становіцца галоўнай і адзінай захавальніцай народнага здабытку беларусаў: мовы і культуры. І яна сваю ролю выканалася, што прызнавалі нават самыя зацятыя праціўнікі уніяцтва. Так, мітрапаліт І. Сямашка, галоўны праваднік у жыццё зліквідавання уніяцкай царквы, пісаў у сваіх «Запісках», што ўвесь «грэка-уніяцкі народ» гаворыць на беларускай ці маларасійскай мовах, што дзеці уніяцкага духавенства дома і па-за домам выключна чуюць толькі гэтую мову. Адзін з найадданейшых прыхільнікаў так званага «западно-руссизма» К. Гаворскі (былы уніят) у сярэдзіне XIX стагоддзя мову беларусаў і ўкраінцаў пагардліва называў «униатским наречием».

Рэч Паспалітая — дзяржава шматнацыянальная. Сярод жыхароў гэтай краіны былі людзі розных веравызнанняў: католікі, праваслаўныя, пратэстанты розных плыняў, мусульмане, іудзеі. Прычым гэта былі шматлікія групы, прадстаўнікі якіх займалі высокія дзяржаўныя пасады. Побач з барацьбой паміж рознымі канфесіямі, якая праходзіла ў асноўным у выглядзе жорсткай літаратурнай палемікі, у Рэчы Паспалітай была даволі шырока распаўсюджана верацярпімасць. Менавіта яна згладжвала рэлігійныя супярэчнасці, супрацьдзейнічала ўзнікненню рэлігійных войнаў, якія маглі прывесці да ўмяшання суседніх дзяржаў ва ўнутраныя справы краіны.

Разглядаючы становішча ў Рэчы Паспалітай, Ф. Энгельс пісаў: «Польшча заўсёды была надзвычай ліберальная ў рэлігійных пытаннях... Большая частка насельніцтва ўсходніх правінцый належала да праваслаўнай веры, у той час як уласна палякі былі католікамі. Значная частка гэтых праваслаўных у XVI стагоддзі была вымушана прызнаць верхаўенства папы, і яны сталі называцца уніятамі, але многія з іх захавалі ва ўсіх адносінах вернасць сваёй ранейшай рэлігіі... І вось рускі ўрад, які ў сябе ў краіне не цягнуў ніякай іншай рэлігіі, акрамя праваслаўнай, і караў вераадступніцтва як злачынства, які заваёўваў чужыя нацыі, далучаючы направа і налева чужыя вобласці і ў той жа час усё мацней скоўваў рускага прыгоннага, — гэты самы рускі ўрад хутка абрынуўся на Польшчу ў імя рэлігійнай цярыпімасці, таму што Польшча нібыта прыціскала праваслаўных...»

Каб апраўдаць палітыку царызму — захопніцкія вайны супраць Рэчы Паспалітай і так званае «воссоединение западной России», — у рускай афіцыйнай гістарыяграфіі і была выпрацаваная палітызаваная канцэпцыя аб страшэннай веранецярыпімасці ў Рэчы Паспалітай, аб жудаснай палітыцы апалячвання і акаталічвання ўсіх слаёў насельніцтва Беларусі, аб тым, што разам з каталіцкай гэтым займалася і уніяцкая царква.

Супраць гэтай канцэпцыі рускай вялікадзяржаўнай гістарыяграфіі ўпершыню навукова абгрунтавана выступіў у друку беларускі гісторык, археолаг, этнограф, гісторык літаратуры, выдавец і рэдактар газет Адам Кіркор. У 1875 годзе ў Варшаве ён выдаў манаграфію

па гісторыі Беларусі, у якой выказаў зусім новыя погляды, процілеглыя афіцыйнай гістарыяграфіі. Але з ягонымі поглядамі змагло азнаёміцца толькі абмежаванае кола чытачоў, бо работа была выдадзена на польскай мове. Тым не менш, праца А. Кіркора не засталася незаўважанай прагрэсіўнай грамадскасцю. П. Сямёнаў — галоўны рэдактар шматтомнага выдання «Живописная Россия» — запрасіў А. Кіркора, хоць ён знаходзіўся ў эміграцыі і жыў у Кракаве, прыняць удзел у напісанні III тома, прысвечанага Беларусі. У гэтай рабоце, надрукаванай у Пецербургу ў 1882 годзе, А. Кіркору шмат увагі ўдзяліў рэлігійным пытаннем. Для абгрунтавання сваіх высноў аб існаванні верацярпімасці, ён прывёў дадзеныя аб уцёках сялян, у асноўным стараабрадцаў з Расіі ў XVII—XVIII стагоддзях з прычыны рэлігійных праследаванняў, падлічыў, колькі дзесяткаў тысяч іх асела ў розных кутках Беларусі і Літвы.

А. Кіркору выпрацаваў і новую канцэпцыю гісторыі уніяцкай царквы. Аўтар падкрэсліваў, што ў заключэнні уніі былі зацікаўлены не толькі іерархі каталіцкай, але і праваслаўнай царквы, бо, стаўшы уніятамі, яны атрымлівалі роўныя правы з каталіцкім клірам. Змянілася прававое становішча праваслаўнай (ужо уніяцкай) царквы ў дзяржаве, — яна атрымала правы грамадзянства, стала дзяржаўнай, карысталася падтрымкай з боку караля і папы рымскага.

У той жа час А. Кіркору падкрэсліваў, што і пасля заключэння уніі адносіны паміж каталіцкай і уніяцкай царквамі засталіся напружанымі. Ён разглядае пытанне аб прыняцці уніі простым народам. На Беларусі феадалы былі «патронамі» праваслаўных прыходаў і просты народ прымаў унію неўсвядомлена, па загаду паноў, якія ў большасці ўжо перайшлі ў каталіцтва. Паколькі абраднасць засталася ранейшая і мова богаслужэння тая самая, то народ не бачыў і не разумеў той перамены, што на чале царквы стаў папа рымскі, а не канстанцінопальскі патрыярх.

А. Кіркору лічыў, што базыльяне (манахі уніяцкага ордэна св. Васіля Вялікага, створанага ў 1617 годзе на ўзор каталіцкіх) шмат зрабілі ў справе выхавання і адукацыі народа, бо выкладанне ва уніяцкіх школах вялося на беларускай мове. Ён пісаў, што базыльяне былі вельмі адукаваныя і ў справе адукацыі беларусаў-уніятаў адыгралі такую ж ролю, як езуіты ў адукацыі

католікаў. Галоўная выснова А. Кіркора тая, што уніяцкая царква, яе асветніцка-адукацыйная дзейнасць паслабляла каталіцкую агрэсію, зберагала беларускую мову і культуру народа, прадухіліла паланізацыю беларусаў.

У рускай гістарыяграфіі XIX стагоддзя існаваў пункт гледжання, згодна з якім усходнія славяне і іх мовы былі вельмі блізкароднасныя і для іх назвы ўжываўся тэрмін «рускія славяне». Калі больш-менш пачала праяўляцца самасвядомасць украінцаў і беларусаў, у рускай гістарыяграфіі склаўся трохі зменены пункт гледжання: адзіны рускі народ дзеліцца на тры галіны. У гэтай схеме беларусы — заходняя «ветвь» рускага народа, а беларуская мова — заходняя гаворка рускай мовы. Наогул кажучы, погляды рускіх гісторыкаў на мінулае беларускага народа вельмі розныя: ад поўнага адмаўлення існавання беларусаў як народнасці і ягонай мовы, да думкі, што вялікарускі народ склаўся з перасяленцаў са старажытнай Беларусі і Украіны.

На падставе гістарычных, лінгвістычных, археалагічных, этнаграфічных дадзеных А. Кіркора сцвярджаў, што беларусы — гэта не заходняя «ветвь» рускага народа і не ўсходняя галіна польскага, як гэта трактавалася ў рускай і польскай вялікадзяржаўнай гістарыяграфіі, а асобная народнасць. Ён даказваў, што існуе не «говор», не «наречіе» рускай ці польскай мовы, а самастойная беларуская мова.

Згаданыя погляды А. Кіркора выклікалі шалёную крытыку з боку рускіх вялікадзяржаўнікаў, асабліва з боку прафесара Пецябургскай духоўнай акадэміі М. Каяловіча. Ён нарадзіўся на Гарадзеншчыне ў сям'і уніяцкага святара. Пачатковую адукацыю атрымаў у школе Супрасльскага манастыра, які да скасавання царкоўнай уніі быў уніяцкім. У гэтым манастыры, пісаў А. Цьвікевіч, «побач з беларушчынай, дзякуючы спакусам Масквы, вырасталі сярод вуніятаў перавёрткі, галоўным з якіх зьяўляецца Іосіф Сямашка... Зрабіўшы стаўку на Расію і маскоўскае праваслаўе, вуніяцкія рэнегаты ўсю гастрэню сваёй барацьбы на карысць новага саюзніка звярнулі проці Польшчы... У атмасферы барацьбы гэтых двух станаў — старавуніяцкага, які трымаўся карэнняў беларушчыны, шанаваў і пагаджаў яе з польскай культурай, — і новага, які бачыў сваю будучыню ў сувязі з Масквой і Санкт-Пецярбур-

гам», прайшла маладосць М. Каяловіча. Менавіта ён першы выступіў супраць поглядаў А. Кіркора. Калі выйшаў з друку трэці том «Живописной России», М. Каяловіч напісаў рэцэнзію. Ён абвінавачваў галоўнага рэдактара выдання П. Сямёнава ў тым, што той, замест таго каб пачаць выданне звесткамі «аб зерне Расіі, з якога вырасла і зыходзіць руская сіла і жыццё ва ўсе ўскраіны», пачаў выданне з апісання ўскраін, што само выданне было здзейснена «ў іншародніцкіх і іншаземных інтарэсах».

Галоўны ўдар М. Каяловіч нанёс па А. Кіркору. У згаданай рэцэнзіі і ў манаграфіі «История русского самосознания...» (1884) ён выступіў супраць кіркораўскай канцэпцыі паходжання беларускага народа, абвінаваціў А. Кіркора ў тым, што ён «разбіў рускае племя» на тры і «жадаў разарваць усякія сувязі заходняй Расіі з усходняй». Каб пераканаць чытачоў, што уніяцкая царква чыста каталіцкая, а гэта значыць варожая «рускаму народу», што ў ёй нічога не захавалася ад праваслаўя, у 1884 годзе М. Каяловіч пісаў, што паміж вярхамі уніяцкай і каталіцкай цэркваў не было супярэчнасцяў і непаразуменняў. Але ж раней — у 1873 годзе — ён прызнаваў, што «уніяты заўсёды лічылі праваслаўных сваімі». Больш таго: «Наколькі можна меркаваць па помніках, якія захаваліся, уніяты не прымалі ўдзел у... ганенні праваслаўных» (гэта датычыць Беларусі.— Ю. Д.). «Толькі на Украіне,— пісаў М. Каяловіч,— мы бачым, што поруч з фанатыкамі-палякамі стаялі уніяты». Між іншым, у дзвюх манаграфіях, прысвечаных рэлігійным пытанням на Украіне і ў Беларусі, усе факты барацьбы праваслаўных супраць уніяцкай царквы і уніятаў або уніятаў супраць праваслаўных, М. Каяловіч прыводзіць толькі з гісторыі Украіны, а не з гісторыі Беларусі.

Каяловіч бяздоказна абвінаваціў Кіркора ў тым, што ён быў прыхільнікам апалячвання беларусаў (па ягонай тэрміналогіі «рускіх»), што ў ягоных творах «бачна вялікая няпраўда і фанатызм да ўсяго рускага». Каяловіч не знайшоў і не мог знайсці якіх-небудзь сур'ёзных контраргументаў супраць доказаў Кіркора, затое ярлыкоў навешаў дастаткова, у тым ліку «паланафіла», які, на жаль, ужываюць адносна А. Кіркора і сучасныя беларускія гісторыкі.

У той жа час высновы А. Кіркора падтрымалі

некаторыя сумленныя рускія гісторыкі і сярод іх П. Мілюкоў, які пісаў, што дагматычныя спрэчкі вяліся толькі сярод вярхоўных уладароў царквы, а просты народ у гэтым нічога не разумеў і наогул не бачыў розніцы паміж уніяцкай і праваслаўнай царквамі. Мілюкоў, бадай, першы з рускіх гісторыкаў, які прызнаваў існаванне беларускай народнасці і беларускай мовы. Ён пісаў: «Цяперашняе рассяленне беларусаў амаль цалкам адпавядае сваімі межамі распаўсюджванню крывічоў паводле нашага старажытнага летапісу... Беларускае мова многімі лічылася і да гэтага часу лічыцца адной з вялікарускіх гаворак... у беларускай мове ёсць такія карэнныя асаблівасці, якія вымушаюць вылучыць яе ў асобную групу, раўнапраўную з вялікарускай і маларускай».

Другі рускі даследчык А. Пыпін у 1892 годзе выступіў супраць гісторыкаў-вялікадзяржаўнікаў, згодна з поглядамі якіх беларусы — гэта не народнасць, а «крыху сапсаваная польскім уплывам і каталіцкай царквой галіна рускага народа». «Старажытнага адзінага «чыстага» рускага народа не было», — сцвярджаў А. Пыпін, — а продкі беларусаў — гэта «старыя плямёны крывічоў, дрыгавічоў і іншых». Беларускае мова, працягваў А. Пыпін, «не ўзнікае з вялікарускай, а развіваецца адначасова з ёй з блізкароднасных, але асобных племянных элементаў і ў вельмі розных палітычных і бытавых умовах». Але гэтыя асобныя выказванні патанулі ў мутным патоку вялікадзяржаўнай гістарыяграфіі.

У пачатку XX стагоддзя пытанням гісторыі Беларусі і, у прыватнасці, гісторыі уніяцкай царквы шмат увагі ўдзялілі прадстаўнікі беларускага асветніцтва і культуры, якія групаваліся вакол «Нашай Нівы». Іх погляды ў асноўным развівалі і ўдакладнялі канцэпцыю А. Кіркора. Так, у 1909 годзе Антон Навіна (Луцкевіч) выдаў кароткі артыкул «Беларусы», у якім пісаў, што уніяцкая царква да яе скасавання была апірышчам беларускай народнасці, што беларусы-католікі больш паддаюцца ўплыву польскай культуры і ўжываюць «польскі» алфавіт, а праваслаўныя беларусы карыстаюцца кірыліцай і лягчэй паддаюцца («вяліка») рускаму ўплыву.

У 1910 годзе выйшла з друку «Кароткая гісторыя Беларусі» Влада (В. Ластоўскага). Яна была выдадзена

ў двух варыянтах: кірыліцай — для праваслаўных і лацінкай — для беларусаў-католікаў. «Уніяцкая царква трывала ў Беларусі 243 гады, — пісаў В. Ластоўскі. — За гэты час яна перажыла шмат перамен і ў канцы сталася сапраўднай народнай верай». Такіх жа поглядаў на гісторыю уніяцкай царквы прытрымліваліся і другія «нашаніўцы», у тым ліку Максім Багдановіч.

У паслярэвалюцыйны час пачалося збіранне інтэлектуальных сіл беларускай нацыі вакол БДУ і Інбелкульту. У Мінск прыехаў М. Доўнар-Запольскі, навукоўцы з Расіі — У. Пічэта, М. Нікольскі; некаторыя беларускія навукоўцы вярнуліся з эміграцыі. Яны і пачалі інтэнсіўна распрацоўваць гісторыю Беларусі, пераасэнсоўваць погляды папярэднікаў. У працах беларускіх гісторыкаў у 20-я гады пануючай канцэпцыяй гісторыі уніяцкай царквы заставалася тая самая, аснову якой заклалі А. Кіркор і «нашаніўцы». М. Нікольскі ў 1930 годзе выдаў «Историю русской церкви», у якой гісторыю Брэсцкай царкоўнай уніі не разглядае, паколькі Беларусь не была ў той час у складзе Расіі. Але ён разглядае рэлігійныя пытанні ў Расіі і тое, як была зліквідавана ў 1839 годзе уніяцкая царква на Беларусі. М. Нікольскі не толькі падцвердзіў выказванні В. Ключоўскага, што «масавыя ўцёкі народа за мяжу сталі ў XVIII стагоддзі сапраўднай бядой (расійскай. — Ю. Д.) дзяржавы», але паказаў, што адной з прычын уцёкаў былі рэлігійныя праследаванні. Такім чынам, трашчыць па ўсіх швах тэзіс аб страшэнным прыгнёце праваслаўных з боку каталіцкай і уніяцкай цэркваў у Рэчы Паспалітай.

У кнізе М. Нікольскага не адлюстравана і дзейнасць уніяцкай царквы ў справе акаталічвання і апаліячвання насельніцтва Беларусі, не паказана і «вялікая радасць» беларусаў-уніятаў ад «воссоединения» з рускай праваслаўнай царквой, затое расказваецца аб бунтах сялян, якія працівіліся зліквідаванню уніяцкай царквы. Забываючы трошкі ўперад, адзначу, што ў 3-м выданні «Истории русской церкви», якое выйшла ў выдавецтве Палітычная літаратура ў 1983 годзе, рэдактар Н. Гардзіенка проста выкінуў параграф аб прымусовым «воссоединении» уніятаў з рускай праваслаўнай царквой. Абгрунтаванне такое, што, маўляў, пункт гледжання М. Нікольскага на гэтую справу не адпавядае сучасным поглядам. Такое ідэалагічнае пірацтва выправіла выда-

вецтва «Беларусь», выдаўшы ў 1990 годзе поўны тэкст твора М. Нікольскага.

З канца 20-х гадоў таталітарная сістэма пачала планамернае і заканамернае (прыблізна праз кожныя дзесяць гадоў) знішчэнне інтэлектуальнага багацця народа — інтэлігенцыі. Знайшліся і выканаўцы, якія «бруднымі лапамі ў навуковых манжэтах», па выразу А. Цвікевіча, пачалі вышукваць ворагаў пралетарскага інтэрнацыяналізму, абвінавачваць лепшых прадстаўнікоў навукі і культуры ў так званым беларускім буржуазным нацыяналізме, «навукова» падрыхтоўваючы і абгрунтоўваючы фізічнае знішчэнне беларускай інтэлігенцыі.

З наганамі і шаблямі ўварваліся ў гістарычную навуку, асядлалі яе і пачалі кіраваць «маладыя марксісцкія парасткі» (М. Пакроўскі), якія скончылі навуковыя ўстановы рознага тыпу ўжо ў савецкі час. Яны лічылі сябе марксістамі і займаліся ў асноўным вывучэннем гісторыі сялянскага і рабочага руху, гісторыяй партый, рэвалюцый. Пытанні гісторыі сярэдневякоўя, рэлігійныя адносіны, палітычная гісторыя гэтых часоў засталіся манаполіяй у асноўным беспартыйнай часткі гісторыкаў старэйшага пакалення, навуковая дзейнасць якіх пачалася яшчэ да рэвалюцыі. Таму «маладыя марксісцкія парасткі», б'ючы «нацдэмаў», пераглядалі канцэпцыі па прынцыпе «ўсё наадварот» толькі па пытаннях рэвалюцыйнага і народнага рухаў. Пытанні паходжання беларускага народа, першага дзяржаўнага аб'яднання беларускай народнасці, дзейнасці уніяцкай царквы і іншыя яны не толькі не пераглядалі, але і былі згодны з канцэпцыяй «нацдэмаў». Так, напрыклад, В. Шчарбакоў пісаў у 1934 годзе, што зліквідаванне уніяцкай царквы — гэта акт насілля над беларускім народам, здзейснены царскім урадам з русіфікатарскай мэтай.

У другой палове 30-х гадоў таталітарная машына дабралася да тых, хто, разграміўшы «нацдэмаў», утрымаўся ў сядле. Пачалася крывакая «чыстка» беларускай інтэлігенцыі. І зноў пачалося шматаванне беларускай гісторыі. Усе ранейшыя канцэпцыі былі татальна перагледжаны па тым жа прынцыпе «ўсё наадварот». Але што маглі стварыць нешматлікія запалоханыя перагледальнікі? Яны проста адрадзілі дарэвалюцыйную расійскую вялікадзяржаўную канцэпцыю гісторыі Бела-

русі, якая адпавядала жаданням і намаганням кіраўніцтва савецкай таталітарнай сістэмы.

Пад гэтую канцэпцыю гісторыкі хуценька падвялі тэарэтычную базу, абвясціўшы яе марксісцкай. Есць прыказка, што няма такога глупства, пад якое нельга было б падвесці тэарэтычную базу. У дадзеным выпадку гэта было не проста глупства, а мэтанакіраванае дзеянне. Ва ўмовах канфармізму, аб'яўленая марксісцкай канцэпцыя, становілася адзіна правільнай і не падлягаючай сумненню. Такі ж перагляд мінулага і з тымі ж мэтамі праходзіў і ў цэнтры, дзе мінуўшчына рэдагавалася ўжо ў маштабе больш шырокім — гісторыя Расійскай імперыі. У першых радах пераглядальнікаў ішоў Інстытут гісторыі АН СССР, які ў 30-я гады ўзначаліў Б. Грэкаў.

У 40-я і на пачатку 50-х гадоў канцэпцыя гісторыі Расійскай імперыі, удасканаленая расійскімі гісторыкамі, ідэйнымі натхняльнікамі якіх былі Б. Грэкаў і дырэктар Інстытута археалогіі АН СССР Б. Рыбакоў, набывае адкрыта імперскі вялікадзяржаўны характар. У канцэнтраваным выглядзе гэтая канцэпцыя чытаецца ў тэзісах «300 лет воссоединения Украины с Россией», «одобренных ЦК КПСС».

У пасляваенныя гады беларускія гісторыкі, аглядаючыся на цэнтр і гатовую канцэпцыю, толькі падбіралі «факцікі» з дарэвалюцыйных зборнікаў дакументаў, у асноўным з Актаў Віленскай археаграфічнай камісіі, якая «была ўтворана з той мэтай,— пісаў М. Улашчык,— каб даказаць, што Беларусь і Літва ўяўлялі сабой праваслаўны, «спрадвеку рускі край», які да XIX стагоддзя быў гранічна «сапсаваны» палякамі». Адпаведным быў склад супрацоўнікаў камісіі і падбор дакументаў для публікацыі. Але і да нашага часу асноўнай крыніцай для гісторыкаў Беларусі, якія вывучаюць сярэдневякоўе, з'яўляюцца менавіта публікацыі Віленскай камісіі. А ці не пара ўжо беларускім гісторыкам адмовіцца ад хлусні, ад замены аднаго пачварнага ідэалагічнага міфа другім і сказаць людзям пра іх мінулае праўду?

СКАСАВАННЕ УНІІ

Аб антынароднай сутнасці уніяцтва красамоўна сведчыць і сам факт уз'яднання ў 1839 годзе уніяцкага насельніцтва Беларусі з Рускай праваслаўнай царквою не толькі без якога-небудзь супраціўлення з боку уніятаў, але нават зусім свядома і добраахвотна».

*Л. Царанкоў Уніяцтва на Беларусі
«Звязда» 26 верасня 1990 г*

Трагедыя Уніцкае Царквы — найбольш яскравае адлюстраванне трагедыі беларускага народа. Прычыны гэтае трагедыі, на добры лад, даўно варта было б грунтоўна даследаваць. Але не віна, а бяда нашых гісторыкаў, што яны не змаглі даць праўдзівую гісторыю Бацькаўшчыны. Гісторыя рэлігіі не цікавіла дзяржаву, на штандары якое быў ваяўнічы атэізм. І дзяржава дасягнула свайго: белыя плямы гісторыі леглі чорнымі плямамі на нацыянальную самасвядомасць нашага народа.

Паспрабуем прасачыць за этапамі вырашэння надзвычай важных дзеля Расіі пытанняў: як замацавацца на захопленых беларускіх тэрыторыях, як павярнуць справу, каб «вновь воссоединенный» народ стаў «истинно русским». З мноства аспектаў вырашэння гэтае праблемы вылучым толькі адзін — разгледзім, як расійскі царызм душыў Унію.

І пачаць варта з 60-х гадоў XVIII стагоддзя, калі Кацярына II, прыкрываючыся «справамі дысідэнтаў», планавала захоп беларускіх земляў. Менавіта тады вызначыліся контуры будучае рэлігійнае палітыкі самадзяржаўя. Але ўсеагульны наступ на уніятаў пачаўся пасля другога (1793) падзелу Рэчы Паспалітае. 22 красавіка 1794 года Кацярына II выдае ўказ аб «искоренении Унии». Актыўнасць «воссоединителей» тлумачыцца тым, што ў паўстанні 1794-га актыўны ўдзел брала бела-

рускія сяляне-уніяты, а святары падтрымлівалі іх і словам і справай. Дайшло да таго, што уніяцкі мітрапаліт Растоцкі нават адмовіўся прысягнуць царыцы. Таму асаблівы размах «далучэнне» набыло ў 1794—1795 гады, калі праваслаўнымі сталі каля 3 мільёнаў уніятаў. Як вялося гэтае «добраахвотнае далучэнне», можна праілюстраваць прыкладам з гісторыі вёскі Нача былога Барысаўскага павета.

23 чэрвеня 1795 года ў вёску прыехала камісія дзеля апытвання (згодна з антыуніяцкім указам Кацярыны II): прыстаў, два папы, колькі жаўнераў. У выніку праведзенае работы уніяты падалі камісіі заяву аб сваім аднагалосным жаданні перайсці ў праваслаўе. Просьба была задаволеная. Замест уніяцкага святара А. Самовіча быў прысланы поп Т. Мірановіч. Застаўшыся без месца, А. Самовіч пачынае адпраўляць набажэнствы ў гумне аднаго шляхціца. Народу да яго ходзіць шмат. Гэта выклікае незадавальненне Т. Мірановіча, і ён даносіць уладам пра «развратившихся» сялян і пра іхняга «развратителя».

У кастрычніку 1796 года ўлады арыштоўваюць святара і колькі вяскоўцаў, але судовага разбору не было, бо пасля смерці Кацярыны II царом стаў ейны сын Павел I, які меў іншы погляд на уніяцкую справу. Чуткі пра гэта былі, відаць, досыць распаўсюджаныя, таму сяляне вырашаюць паслаць скаргу цару, каб іх пакінулі ў Уніі. У скарге яны пішуць, як прыстаў і жаўнеры «батожьем» і шашкамі змусілі іх адрачыся ад бацькоўскае веры. Аднак вяртаць сялян у Унію ніхто і не збіраўся: прыязджае яшчэ адна камісія і прымушае іх адрачыся ад свае скаргі. Справа на гэтым, відаць, і заціхла б, але надарылася Паўлу I ехаць у час ягонага паслякаранацыйнага падарожжа па Беларусі і Прыбалтыцы праз тую самую вёску Нача. Тут цар спыніўся і пайшоў на набажэнства ў царкву, дзе яго ўжо чакалі, уклечыўшы, сотні вяскоўцаў. Яны хацелі падаць яму прашэнне. Цара гэта надзвычай разгневала, ён загадвае арыштаваць колькі сялян ды прыслаць у Начу роту грэнадзёраў «для прекращения беспокойств, происходящих от прежде бывших униатов противу благочестивой церкви». «Беспокойства» былі ўхілены, і сяляне зноў прысягаюць быць праваслаўнымі. Не выклікае сумненняў, што такім жа чынам «воссоединялись» і іншыя уніяты.

Зрэшты, значных поспехаў «воссоединители» дасягнулі толькі на Украіне. Беларuskія уніяты аказаліся больш паслядоўнымі ды адданымі сваёй веры. Адна іх частка не выказвала асаблівага жадання да «воссоединения», а другая — вядома, меншая — разам з панамі ўзнямала народ на супраціўленне.

З прыходам да ўлады Паўла I масавыя «далучэнні» перапыніліся. Хоць цар і лічыў, што Царква ў дзяржаве павінна быць адна, але палітычныя абставіны ў свеце змусілі яго адмовіцца ад палітыкі Кацярыны. Тое ж самае было і пры Аляксандру I. Аднак прызначаны ў 1784 годзе яшчэ Кацярынаю II на полацкую кафедру архібіскуп І. Лісоўскі (царыца ведала, каго прызначаць!) крок за крокам набліжаў Уніяцкую Царкву да «далучэння». Ягоныя пачынанні працягваў архібіскуп Красоўскі (базыльяне называлі яго схізматыкамі): уводзілася ў набажэнства ўжо забытая царкоўнаславянская мова, забаранялася святарам галіцца ды іншае.

Справа перамянілася, калі на чале грэка-уніяцкае калегіі стаў мітрапаліт І. Булгак, а полацкім біскупам — Я. Мартусевіч. Так, Я. Мартусевіч у 1824 годзе загадваў сваім падначаленым: «Абавязаць падпіскамі кожнага святара, які дбае пра душы, каб яны падмацоўвалі сваіх парафіянаў у веры Хрыстовае Словам Божым на зразумелай мове».

Але, трэба сказаць, Уніяцкая Царква ў гэты час знаходзілася ў жахлівым стане. З царскага скарбу сродкаў на яе не выдзялялася. Паньы, пазбаўленыя права ктытарства (права прызначэння святара), адмовіліся ахвяраваць на гэтую Царкву. Даходы ішлі толькі ад вернікаў (сялян і шарачковае шляхты) ды невялікіх зямельных надзелаў, якія апрацоўваліся самімі святарамі ды іхнімі сем'ямі. Зразумела, даходы гэтыя былі мізэрныя, і таму Царква ўсё больш і больш хіліліся да скону.

У другой палове 20-х гадоў XIX стагоддзя, з прыходам да ўлады Мікалая I, уніяцкае пытанне ў Расіі зноў выходзіць на першы план. Але цар не адважыўся весці прымусовае «воссоединение», як гэта рабіла ягоная бабка Кацярына II. Патрэбны былі іншыя меры. І вось тут у самім уніяцкім асяроддзі знайшоўся патрэбны чалавек, протаіерэй Іосіф Сямашка, які пачаў ажыццяўляць даўнія намеры расійскіх уладароў.

Трэба, відаць, спыніцца на малавядомых фактах жыццяпісу І. Сямашкі, каб лепш зразумець матывы,

якія прывялі яго на шлях здрады Уніяцкай Царкве. Нарадзіўся ён у 1798 г. на Кіеўшчыне ў сям'і ўкраінца уніяцкага веравызнання. Атрымаўшы пачатковую адукацыю, паступіў у 1816 годзе ў Галоўную духоўную семінарыю пры Віленскім універсітэце, якую скончыў са ступенню магістра багаслоўя (1820). У той час Віленскі універсітэт меў вялікае значэнне ў нашым краі дзеля развіцця навукі, асветы і культуры. У ім (у тым ліку і ў Галоўнай семінарыі) працавалі вядомыя ў Еўропе вучоныя: славіст Міхал Баброўскі (пазней уніяцкі святар, аўтар набожных уніяцкіх кніжак), гісторык Клангевіч, філосаф І. Чарняўскі ды інш. У Галоўнай семінарыі навучаліся і каталіцкія і уніяцкія святары. Хоць гэта была і не Полацкая езуіцкая акадэмія, але ўсё ж каталіцкім духам было прасякнута ўсё і ўся. Таму нават меркаваць, што ўжо там, у семінарыі, І. Сямашка мог наважыцца на адступніцтва ад веры, у нас падстаў няма: гэта здарылася тады, як ён апынуўся ў Пецярбурзе ў рымска-каталіцкай калегіі.

Рымска-каталіцкая калегія ўваходзіла ў склад дэпартаменту замежных веравызнанняў і сама складалася з двух дэпартаментуў: рымска-каталіцкага і уніяцкага. Старшыня уніяцкага дэпартаменту мітрапаліт Іязафат Булгак, хоць і быў заўзяты абаронца Уніі, аднак з прычыны старэчага веку справамі свае Царквы займаўся мала. Гэта выкарыстаў І. Сямашка і хутка фактычна стаў на чале дэпартаменту. Асабліва павялічылася ягоная вага пасля запіскі ад 5 лістапада 1827 года на імя дырэктара дэпартаменту духоўных спраў замежных веравызнанняў Г. Карташэўскага. У запісцы, якая мела красамоўны тытул «О проведении реформ униатской церкви для соединения ее с православною», І. Сямашка рашуча выступіў супраць каталіцкіх ксяндзоў, паноў-католікаў і асабліва базыльянаў, правільна вызначыўшы галоўнае апірышча Уніяцкае Царквы. Ён таксама прапанаваў цэлую праграму, з дапамогаю якое, на ягоную думку, можна наблізіць Уніяцкую Царкву да Праваслаўнае, а пасля і далучыць першую да другое. Запіска трапіла да міністра народнае адукацыі і кіраўніка духоўных спраў адмірала Шышкова, які «представил» яе Мікалаю І. Рэзалюцыю імператара варта даць цалкам: «Я радуюсь, что случайно нашел в униатской церкви человека, который может быть способным помочь нам в деле, которым непрестанно занимаюсь, и,

с помощью Божьей, приведу в исполнение. Вы можете ему объявить, что я весьма доволен, что его узнал».

План І. Сямашкі пачаў ажыццяўляцца неадкладна. Ужо ў студзені 1828 года праз уніяцкі дэпартамент быў праведзены загад аб закрыцці 57 з 87 базыльянскіх кляштараў і заснаванні трох уніяцкіх семінарыяў (Луцкае, Віленскае, Жыровіцкае). Такім чынам, было спынена супольнае навучанне будучых каталіцкіх і уніяцкіх святароў. Крыху пазней выйшаў царскі загад, згодна з якім уніяты атрымалі сваю, асобную ад католікаў, калегію, якая мела абавязак «привести Унию в первобытное состояние». Апрача гэтага, былі скасаваны дзве епархіі — Луцкая і Віленская. Засталіся Літоўская (з цэнтрам у Жыровічах) і Беларускай (з цэнтрам у Полацку). Пры гэтым яны былі размежаваны такім чынам (Беларуская епархія цягнулася вузкаю палоскаю ад Балтыкі да Чорнага мора), каб праваслаўныя цэрквы сталі своеасаблівымі фарпастамі «восоединения».

Новыя выпрабаванні Уніяцкай Царкве прынесла нацыянальна-вызваленчае паўстанне 1830—1831 гадоў. Нягледзячы на зварот І. Сямашкі («греко-унитская церковь не будет осквернена ни одним изменником и клятвоотступником»), уніяцкія святары актыўна дапамагалі паўстанцам. Гэта ў нейкай ступені справакавала новы наступ царызму і праваслаўя на Унію. Адным з ініцыятараў гэтага наступу быў М. Мураўёў, у той час магілёўскі губернатар. У ягонай запісцы цару прапаноўваліся мерапрыемствы па русіфікацыі Беларусі, звярталася асаблівая ўвага на уніятаў, якія, на думку М. Мураўёва, будучь супрацьдзейнічаць распаўсюджванню рускага духу ў заходніх губернях. Цар ухваліў старанні свайго вернага служкі: «Иметь в виду для постепенного исполнения». Так, менавіта няспешнасць вызначала палітыку ўрада ва уніяцкім пытанні. Таму праект І. Сямашкі пра неадкладнае падпарадкаванне уніятаў Сіноду быў адхілены: царызм не хацеў у той час псаваць адносіны з Ватыканам. (Тым, хто не ведае гісторыі Уніі, скажу, што напачатку, з 1596 года, уніяты адрозніваліся ад праваслаўных толькі тым, што падпарадкоўваліся не канстанцінопальскаму патрыярху, а рымскаму папу. Значна пазней, пасля сабору ў Замосці ў 1720 годзе з'яўліліся іншыя адрозненні.)

Сямашка палічыў сябе пакрыўджаным, падаў пра-

шэнне Сіноду пра асабістае далучэнне да праваслаўя. Гэты ягоны крок быў дакладна разлічаны: ён ведаў, што без яго ў справе «восоединения» не абыдзецца. І сапраўды, замест праваслаўнага манастыра, куды ён «прасіўся», І. Сямашка апынуўся на пасадзе Літоўскага уніяцкага біскупа. (Дарэчы, Сямашка яшчэ тройчы будзе выкарыстоўваць падобны метада. І заўсёды ў адказ атрымае царскую ласку.)

Пасля падаўлення паўстання ўлады і уніяцкая калегія пачалі ліквідацыю базыльянскіх кляштароў і цэркваў; а тлумачылі гэта тым, што базыльяне ўдзельнічалі ў «бунце», а цэрквы «ветхія» і маюць малую колькасць парафіян. Адначасова пачалася рэформа самае Уніяцкае Царквы. Старшыня грэка-уніяцкае калегіі, ён жа біскуп беларускі мітрапаліт І. Булгак, спакойна дажываў свой век. (Адно толькі прасіўся, каб скасаванне Уніі адбылося пасля ягонай смерці.) І Сямашка «гаспадарыў» у калегіі, «гаспадарыў» у Літоўскай епархіі (праз свайго сябра-аднадумца Антонія Зубко, біскупа Берасцейскага, рэктара Жыровіцкага семінарыі), актыўна ўмешваўся ў справы Беларускае епархіі, у якой распараджаўся біскуп аршанскі Васіль Лужынскі.

Пачалі «восоединители» са збору падпісак ад святароў аб згодзе далучыцца да праваслаўя. Але не так гладка ішла справа, як ім хацелася б: напачатку большасць святароў адмовілася даваць падпіскі (хто адкрыта абураўся, а хто ўхіляўся, выдумляў розныя прычыны). Дык па загадзе І. Сямашкі супраць «адмаўленцаў» пачаліся рэпрэсіі: каго пераводзілі ў горшую парафію, каго пазбаўлялі месца, а каго пад канвоем адсылалі ў праваслаўныя (!) манастыры. У выніку ў Літоўскай епархіі (дзе шчыраваў сам І. Сямашка) за колькі гадоў большасць святароў згадзілася з воляю начальства. Крыху горш ішлі справы ў Беларускай епархіі, але і тут значная частка святароў дала падпіскі.

Трэба сказаць, што не спала і праваслаўнае духавенства. Увесь час ішлі так званыя «частныя присоединения» — метада, які быў на ўзбраенні ў кацярынскія часы. Асабліва актыўна пачаліся «далучэнні» з 1833 года, калі была ўтворана Полацкая кафедра, а на яе прызначаны Смарагд, епіскап Рэвельскі. З дапамогаю генерал-губернатараў Хаванскага і Шрэдара праваслаўнае духавенства за 3—4 гады «восоедiniло» на Полаччыне каля 100 тысяч уніятаў. Але, як прызнаваліся

самі «воссоединители», не было ніводнае парафіі, дзе б «далучэнне» адбылося добраахвотна, без усялякіх пратэстаў. Часам «воссоединители» адступалі, нават маючы пад рукою вайсковыя аддзелы; часам яны настолькі абуралі уніятаў, што апошнія фізічна знішчалі праціўніка. Самога Смарагда і віцебскага генерал-губернатары Шрэдары уніяты маёнтка Азярышча Гарадоцкага павета хацелі ўтапіць, і толькі цудам ім удалося ўцячы.

Але найбольшыя непрыемнасці чакалі «воссоединителей» у Віцебску. Тут на дваранскіх выбарах у снежні 1834 года быў прыняты акт з пратэстам, які падпісалі 172 шляхціцы. Склаў акт полацкі павятовы маршалак Людвік Беліковіч (відавочна, невыпадкава яму прысвяціў першы томік свайго «*Rocznika Literackiego*» Рамуальд Падбярэскі). Беліковіч ездзіў па Беларусі ды агітаваў за Унію, сустракаўся з вядомым гісторыкам графам Канстанцінам Тышкевічам, мінскім губернскім маршалам Ашторпам ды інш. Была рэальная мажлівасць стварэння арганізаванага супраціўлення. Аднак урад, адказваючы на акт дваранскага сходу і «Протестацию униатских ксендзов», прыгразіў рэпрэсіямі: судом і секвестарам маёнткаў (нават да выраку суда). Дык толькі асобныя шляхціцы не адмовіліся ад спробаў перашкаджаць далучэнню уніятаў.

Тактыка «частных присоединений» не адпавядала палітыцы ўрада ва уніяцкім пытанні. Пратэсты уніятаў набылі такую моц, што ўрад спалохаўся за вынікі ўсяе справы. Епіскап Смарагд хутка быў пераведзены ў іншае месца, а полацкую кафедру заняў больш памяркоўны Ізідар.

Міністр унутраных спраў Д. Блудаў, які ўзначальваў справу ліквідацыі Уніяцкае Царквы, выдатна разумеў, што толькі сакрэтны (пра яго не ведаў нават Сінод) план урада, а не «добраахвотныя далучэнні» здольныя цалкам вырашыць праблему. Таму ён заахвочваў шматлікія пачынанні І. Сямашкі. Але пастанова уніяцкіх біскупаў 1834 года была для яго нечаканасцю, бо такога рашучага кроку ніхто не чакаў. Пастанова абавязвала уніяцкіх святароў карыстацца ў набажэнстве замест уніяцкіх мшалаў праваслаўнымі служэбнікамі (маскоўскага выдання 1831 года), евангеллямі ды інш. І. Сямашка лічыў, што ва Уніяцкай Царкве існуе рабская пакора святароў свайму духоўнаму на-

чальству. Прынамсі, ён не чакаў значных пратэстаў. Аднак для большасці святароў прызнаць маскоўскі служэбнік азначала згадзіцца ва ўсім з Праваслаўнаю Царквою і адмовіцца ад Рыма і Уніі. Дык прысланыя начальствам служэбнікі святары дружна, без тлумачэнняў вярталі назад. А ў асобных дэканатах (Наваградку, Клецку) святары арганізавалі масавыя пратэсты пастанове біскупаў. Як гэта ўгневала біскупа Іосіфа, відаць з ягонага распараджэння ад 17 красавіка 1835 года: «Расспросить их (святароў.— М. Х.), знают ли они, для чего и кем назначены для Греко-унитских церквей вышеуказанные учебники, и было ли им объявлено в полной силе постановление о греко-униатской коллегии ...отрешить их от занимаемых мест и судить как преступников государственных и церковных постановлений». Але і гэта не дапамагло. Тады І. Сямашка загадаў забіраць у святароў старыя уніяцкія выданні. І запалалі вогнішчы, легенды пра якія жывуць і да сённяшняга дня.

Смяротная агонія ахапіла Уніяцкую Царкву. Большасць ейных прыхільнікаў разумела, што падпарадкаванне (1837) грэка-уніяцкае калегіі обер-пракурору Сінода (пакуль яшчэ обер-пракурору, а не самому Сіноду) азначае хуткую ліквідацыю Уніі. Супраціўляцца можна было свайму уніяцкаму начальству, але калі праз губернатараў было даведзена маршалкам, а пасля і ўсім абывацелям краю, што палітыку «далучэння» праводзіць урад, значыцца ўсякае супраціўленне будзе разглядацца як супраціўленне ўраду, большасць прыхільнікаў Уніі дала маўклівую згоду на «далучэнне».

Толькі самыя мужныя адважыліся на рашучы крок, які ўрэшце і стаў ледзь не апошняю кропкаю ў супраціўленні. 14 верасня 1838 года ў дзень святога Іязафата Кунцэвіча ў вёсцы Царкоўня Дрысенскага павета Віцебскае губерні сабралася колькі дзесяткаў уніяцкіх святароў і просты люд з акалічных сёл. Аднадушна было прынята рашэнне стаяць за Унію і прасіць царскае дапамогі ды абароны. У петыцыі на царскае імя яны пісалі: «Просім зволіць нас ад улады цяперашняга духоўнага начальства, адкрыць асобную друкарню, каб выдаваць богаслужэбныя уніяцкія кнігі замест ужываных кніг маскоўскага друку, адкрыць духоўныя вучылішчы згодна з нашымі прапановамі, а калі не будзе на гэта Найвышэйшага дазволу і Унія ў Расіі перастане

існаваць, просім дазволу перайсці ў рыма-каталіцкае веравызнанне». Петыцыю падпісала сто адзінаццаць святароў, а арганізатарамі гэтага пратэсту былі святары Іаан Ігнатовіч і Адам Тамкавід. Менавіта іх і абраў сход быць хадакамі да цара. Вось толькі выканаць гэтае даручэнне ім не ўдалося: неўзабаве абодвух святароў арыштавалі і адправілі ў манастыры Курскае губерні. (Дарэчы, губернатарам гэтае губерні быў М. Мураўёў. Ён першы адгукнуўся на просьбу І. Сямашкі і прапанаваў сваю «дапамогу».) Над іншымі святарамі пачалося следства, якім кіраваў жандарскі палкоўнік Агафонаў.

Аднак на гэты раз проста пакараць «віноўных» царскаму ўраду было мала. За час шматгадовае неаб'яўленае вайны супраць уніятаў пакаранні практыкаваліся даволі часта, але яны не прыносілі жаданых вынікаў. Таму было вырашана адным ходам разлічыцца з Уніяй. Напачатку ўважліва разгледзелі яшчэ адну запіску І. Сямашкі — ад 1 снежня 1838 года — «О способах порешить окончательно воссоединение Унии с православною церковью». А заключэнне даручылі напісаць двум мітрапалітам Філарэтам — Маскоўскаму і Кіеўскаму. Яны абодва выказаліся за неадкладнае «далучэнне», і згодна з планам Філарэта маскоўскага былі распрацаваны сакрэтным камітэтам мерапрыемствы дзеля скасавання Уніі.

На 12 лютага 1839 года (у так званы тыдзень праваслаўя) прызначылі сабор уніяцкіх біскупаў у Полацку; генерал-губернатарам загадалі прыняць усе меры перасцярогі, а на дапамогу прыслалі казакоў з іншых губерняў Расіі. Урад чакаў супрацьдзеяння паноў, уніяцкіх і каталіцкіх святароў і нават земскае паліцыі. Таму генерал-губернатараў Дзякава і Даўгарукага надзялілі надзвычайнымі паўнамоцтвамі.

Сабор адбыўся ціха, калі не сказаць таемна. Падрыхтаваны ў Пецярбургу саборны акт аб «далучэнні» падпісалі тры уніяцкія біскупы (І. Сямашка, А. Зубко і В. Лужынскі) і уніяцкае духоўнае начальства — усяго 24 асобы.

25 сакавіка 1839 года Мікалай І літасціва дазволіў уніятам «далучыцца» да Праваслаўнае Царквы, напісаўшы на дакладной запісцы Сінода: «Благодарю Бога и принимаю». І ўсё ж у Пецярбурзе баяліся абнародаваць рашэнне аб «далучэнні» уніятаў: чакалі нават

узброенага паўстання. Толькі 14 мая ў Віцебскім Успенскім саборы ўрачыста аб'яўляецца пра «далучэнне» Уніяцкае Царквы да Праваслаўнае.

«Воссоединители» маглі цешыцца, але яшчэ далёка няскончанаю была уніяцкая справа. Да канца свайго жыцця (1866) І. Сямашка змагаўся з упартымі уніяцкімі святарамі і мніхамі-базыльянамі. Абапіраючыся на падтрымку ўладаў, ён змагаўся з народам, хоць і не лічыў народ за саперніка («народ же униатский за весьма малым исключением, таков почти ныне, что будет православным, как скоро его пастыри будут православными»), змагаўся, каб народ беларускі стаў «истинно русским». Ён, увесь час пішучы, што не валодае расійскаю моваю дасканала, імкнуўся, каб гэтаю моваю авалодалі іншыя. Нават загад Мікалая I, «чтобы приходские православные священники в губ. Витебской, Могилёвской, Киевской, Подольской, Волынской, Минской, Виленской, Гродненской и в обл. Белостокской, по возможности, читали в церквах в воскресные и праздничные дни проповеди на простом общепонятном языке», І. Сямашка лічыць неабходным «удакладніць» сваёю пастановаю ад 13 студзеня 1840 года: «снабдить священников Литовское епархии образцовыми на русском языке проповедями».

Стаўшы пасля скасавання Уніі праваслаўным архіепіскапам Літоўскім, Сямашка пераносіць сваю кафедру з Жыровічаў у Вільню і пачынае барацьбу з католікамі: «Кажется, достаточно пятнадцати лет для того, чтобы большая часть римско-католиков, живущих в западных губерниях возвратилась в православие».

Але асабліва агідным быў удзел І. Сямашкі ў падаўленні паўстання 1863—1864 гадоў. Вось як сам Мураўёў-Вешальнік ацаніў уклад свайго паплечніка: «Заслуга Иосифа еще более важна в том отношении, что при настоящих политических событиях возвращение из Унии к православию древнерусского здешнего населения было одним из главнейших средств, способствовавших успешному подавлению бывшего мятежа и удержанию за Россиею возвращенных от Польши наших провинций». Аднак не толькі за ранейшую дзейнасць па скасаванні Уніі Сямашка атрымаў памятны медаль «За усмирение мятежа». Ягоняя пропаведзі і загады папам даносіць на паўстанцаў былі не менш дзейсным сродкам барацьбы, чым мураўёўскія шыбеніцы.

Падаўленне паўстання ліквідавала апошнія надзеі на аднаўленне Уніі. Народ не падтрымаў заклік Кастуся Каліноўскага пакінуць «схізму і пераходзіць на праўдзівую веру дзядоў і прадзедаў». Шосты нумар «Мужыцкае праўды» невыпадкава цалкам прысвяціў наш змагар за волю уніяцкаму пытанню. Ён выдатна разумеў ролю веры ў станаўленні нацыі. На пачатку XX стагоддзя дзеячы беларускага нацыянальнага адраджэння таксама зразумелі, што праз аднаўленне Уніі больш паспяховым будзе станаўленне нашае нацыі. Але ім і тым заходнебеларускім святарам, якія вярталі Унію, чыніліся перашкоды расійскімі і польскімі ўладамі. Падобна на тое, што пытанне пра аднаўленне Уніі нанова паўстае ў нашыя дні, што зноў на шляху рэлігійнага адраджэння беларусаў паўстаюць перашкоды.

1990.

АЛЕСЬ ЖЛУТКО,

кандыдат філалагічных навук

ЕЗУІТЫ НА БЕЛАРУСІ: ПОШУКІ ПРАЎДЫ

Папа Павел III 27 верасня 1540 года асобнай булай зацвердзіў новы каталіцкі закон (ордэн), бадькам якога па праву лічыцца Ігнацы Лаёла. Духам пачынальніка, ягонай нястомнай энергіяй і мэтанакіраванасцю было прасякнута ўсё жыццё закону.

Адной з задач Таварыства Езуса, улічваючы хуткае распаўсюджванне пратэстантызму, стала змаганне з ерасямі шляхам пісьмовай палемікі, тэалагічных дыспутаў, выхавання і адукацыі моладзі вышэйшых станаў. Ігнацы, абраны першым генералам закону, на загад папы ўклаў ягоны Статут, чацвёртая частка якога была прысвечаная адукацыі.

Больш падрабязна праграма і методыка навучання выкладзеныя ў «Спосабе і ладзе навучання», які быў падрыхтаваны пасля генеральнай кангрэгацыі (з'езду) у 1581 годзе і, вытрымаўшы шэраг дапрацовак і выпрабаванняў школьнай практыкай, стаў з 1599-га абавязковым для школаў Таварыства на ўсім свеце. «Спосаб і лад навучання» быў складзены настолькі грунтоўна, прадумана і прадбачліва, што праіснаваў амаль без зменаў да другой сваёй рэдакцыі ў 1832 годзе. У ягоную аснову ляглі прынцыпы адукацыі Парыжскага ды іншых еўрапейскіх універсітэтаў, а таксама перадавыя педагогічныя канцэпцыі прагрэсіўных тэарэтыкаў школы эпохі Рэнэсансу.

Магчыма, што перш за ўсё гэта паспрыяла імкліваму распаўсюджванню езуіцкіх школаў па ўсёй Заходняй Еўропе.

Першы навучальны калегіум закону ў Рыме быў адчынены ў 1551 годзе. А ў год смерці заснавальніка Таварыства Езуса (1556) езуіцкія школы існавалі ўжо ў Гішпаніі і Партугаліі, Францыі і Нямеччыне. Дамы і рэзідэнцыі езуітаў з'явіліся нават у Індыі, Бразіліі і Японіі.

Нямала спрычынілася да ўзрастання аўтарытэту і магутнасці Таварыства і сістэма кляшторнага выхавання. У кляштары кожны езуіт пад кіраўніцтвам магістра павінен прайсці шэраг пробаў, пад час якіх ён мусіць зрачыся матэрыяльных прывязаннасцяў і свецкіх спакусаў, пазбавіцца прагавітасці, эгаізму і пыхі. Дзеля ўнутранага ачышчэння выкарыстоўваюцца распрацаваныя Лаёлам «Духовыя практыкаванні», назвы раздзелаў якіх паказваюць паслядоўнасць медытацыяў: 1. Пра мёту чалавека; 2. Пра апошнія рэчы; 3. Пра жыццё і пакуту Хрыста; 4. Пра ягоную хвалу.

Тым часам пратэстанты ў Вялікім княстве Літоўскім разгарнулі чынную дзейнасць па стварэнні свайго універсітэта. Іх ачоліў беларускі магнат Мікола Радзівіл Руды. Сядзібай вучэльні мелася стаць старажытная беларуская сталіца — Вільня. Арганізацыю справы і клопаты пра запрашэнне прафесараў Радзівіл даручыў італійцу Бляндраце, былому доктару універсітэта ў Павіі. Аднак планам гэтым накіравана было не спраўдзіцца.

Намеры беларускіх пратэстантаў не з'яўляліся выпадковымі. Яны вынікалі з патрэбы Княства ва ўласным універсітэцкім цэнтры. Катэдральная школа, якая існавала ў Вільні з 1397 года і якая паводле свайго рангу павінна была б даваць вышэйшую адукацыю, заняпала і не нашмат перавышала сваім узроўнем ніжэйшыя парафіяльныя школы, якіх таксама было нягуста. Два каталіцкія біскупствы — Віленскае і Жмудскае — разам мелі ў сваім падпарадкаванні толькі каля 300 парафіяў. Школкі ж існавалі далёка не пры ўсіх іх. Крыху вышэй стаялі школы пратэстанцкія, але і іхнім узроўнем была незадаволеная тутэйшая шляхта. Дзейнічалі і шматлікія праваслаўныя школы, пра якія, на жаль, захавалася вельмі мала звестак.

Патрэбу ў добра пастаўленай сістэме школьнай аду-

кацыі адчувала не толькі свецкая арыстакратыя, але і духавенства. Віленскі біскуп Валерыян Шушкоўскі-Праташэвіч яшчэ да сваёй сустрэчы з езуітамі збіраўся запрасіць да Вільні настаўнікаў з Кракаўскай акадэміі. Аднак пасля знаёмства ў 1564 годзе на Варшаўскім сейме з прадстаўнікамі Таварыства Езуса, Праташэвіч захапіўся ідэяй адкрыцця ў сталіцы Княства свайго універсітэта. Распачалася падрыхтоўка да ажыццяўлення гэтай задумы. І ўжо ў верасні 1596 года аўстрыйскі правінцыял Таварыства Езуса Лаўрэнцы Маджыо, у юрысдыкцыю якога потым будзе ўключаны новы навучальны асяродак, паслаў у Вільню брата Францішка Суньера. З ім разам прыбылі два ксяндзы — Бальтазар Гастаўнскі і Андрэй Фрызый, клерык Ёахім Пэтранэль і два законныя браты. Пасля ўрачыстага і надзвычай зычлівага прыёму біскупам і азнаямлення з планамі адкрыцця акадэміі, Суньер, хоць і не змог афіцыйна адкрыць калегіум адразу ж, аднак дазволіў сваім таварышам выкладаць асобныя прадметы. З кастрычніка таго ж года прыбылыя езуіты пачалі даваць лекцыі лаціны і грэцкай мовы рэкамендаваным ад біскупа асобам. А пад канец кастрычніка яны адчынілі найніжэйшыя класы з 60 вучнямі.

Менш чым праз год у Вільню завітаў сам правінцыял і 15 жніўня 1570 года абвесціў пра стварэнне калегіума. Першым яго рэктарам стаў Станіслаў Варшэвіцкі. Прэфектам школы і прафесарам рыторыкі быў прызначаны харват Тамаш Здэлярыч. Памагаў яму ў выкладанні рыторыкі шатландзец Ян Гай. Паэтыку веў бельгіец Францішак Фабрыцыюс, а дапамагаў яму ірландзец Давід Дымус, які, апрача таго, выконваў абавязкі інструктара сцэнічных відовішчаў. У класе сінтаксісу вучыў Мацей Гаслер, у класе граматыкі Марцін Суабій і ў «інфіме», ніжэйшым граматычным класе, — Ёахім Пэтранэль. Як відаць з гэтага пераліку, як сярод прыбылых у 1569 годзе, так і ў складзе выкладчыкаў калегіума ў 1570-м меўся толькі адзін паляк (па іншых звестках, беларус) — Станіслаў Варшэвіцкі, усе астатнія паходзілі з краінаў Заходняй і Паўднёвай Еўропы.

Перад пачаткам заняткаў езуіты распаўсюдзілі ўлётку з інфармацыяй пра адкрыццё калегіума і са звернутымі да будучых студэнтаў вершамі на трох мовах: старагэбрайскай, грэцкай і лацінскай. 15 кастрычніка тэалагічным дыспутам распачалася ўрачыстасць

адкрыцця школьнага года. Тэзы дыспуту папярэдне былі вывешаныя на дзвярах віленскіх храмаў. Езуіты запрашалі іншаверцаў да слоўнага змагання. Сярод вялікай колькасці гасцей быў сам біскуп Валерыян Праташэвіч. Былі таксама і іншаверцы, але яны не наважыліся прыняць удзел у дыспуте. Таму прафесары самі рабілі закіды і абвяргалі іх. На другі дзень адбыўся дыспут па філасофіі, а на трэці — літаратурная дыскусія ў пытаннях паэтыкі і рыторыкі між вучнямі. Госці здзівіліся абазнанасці юнакоў і іх уменню весці спрэчкі. Нарэшце, на чацвёрты дзень была пастаўлена драма на антычную тэму пад назваю «Геркулес». Відовішча сабрала шмат магнатаў і шляхты, цэлыя натоўпы мяшчанаў і мела велізарны поспех. Прыкладна такімі ж урачыстасцямі з гэтага часу будзе адзначацца пачатак кожнага школьнага года ва ўсіх езуіцкіх калегіумах на Беларусі, якія з'яўцацца пазней.

На заняткі прыйшлі 160 вучняў. А праз два гады, 25 лютага 1572 года быў афіцыйна адкрыты курс філасофіі, які падняў статус калегіума да няпоўнага вышэйшага. Ішла таксама падрыхтоўка да заснавання курсу тэалогіі. І нарэшце, 7 ліпеня 1578 года кароль Рэчы Паспалітай, у якую на федэратыўных пачатках уваходзіла Вялікае княства, Сцяпан Батура выдаў прывілей на пераўтварэнне Віленскага калегіума ў акадэмію з усімі правамі еўрапейскіх універсітэтаў: студэнты звальняліся ад мыта і падлегласці свецкім уладам, а навуковыя ступені, здабытыя ў ёй, мелі такую ж вартасць і тыя ж прарэгатывы, як і ў выпускнікоў, напрыклад, Кракаўскага універсітэта. Але яшчэ год пайшло на тое, каб пераканаць мясцовых магнатаў з Міколам Радзівілам на чале ў неабходнасці акадэміі і дабіцца ад іх змацавання прывілею пячаткаю Вялікага княства Літоўскага. 30 кастрычніка 1579 года папа Грыгоры XIII выдаў булу, у якой пацвердзіў каралеўскі прывілей і ўзвёў Віленскі калегіум да годнасці універсітэта.

Так у старажытным цэнтры беларускай культуры і дзяржаўнасці ўзнік першы універсітэцкі асяродак, аналагічны заходнееўрапейскім. Праз нейкі час ён змог пасяхова канкураваць з адукацыйным цэнтрам у Кароне — Кракаўскай акадэміяй, пераўзыходзячы яе ў перыяд свайго росквіту ўзроўнем адукацыі. Першым рэктарам Віленскай акадэміі стаў знакаміты прапавед-

нік, пісьменнік і палеміст Пётр Скарга. Вучні і прафесары Альма-матэр заваявалі ёй славу па ўсёй тагачаснай Еўропе.

Марцін Сміглецкі праславіўся сваёй «Логікай», якая была перадрукаваная ў Оксфардзе і карысталася ў Англіі вялікім попытам. Мацей Казімір Сарбеўскі, выдатны паэт і тэарэтык літаратуры, празваны «хрысціянскім Гарацыем», здабыў лаўровы вянок з рук папы, а ягоныя творы друкаваліся і вывучаліся ў буйнейшых гарадах Заходняй Еўропы. Вядомымі былі за межамі Княства і рытарычныя трактаты Жыгімонта Лаўксміна. Войцэх Віюк Каяловіч напісаў грунтоўную гісторыю Вялікага княства, якая мела поспех і пасля ягонай смерці, ды і цяпер уяўляе вялікую каштоўнасць для вывучэння нашага мінулага. Лінгвіст Канстанцін Шырвід, лексікограф Грыгоры Кнапскі, святы пакутнік Андрэй Баболя, знакаміты паэт-класіцыст Міхал Карыцкі, астраном Марцін Пачобут-Адлянцікі — пералік іх імёнаў можна доўжыць і доўжыць.

Даробак Віленскай акадэміі ў нацыянальную беларускую і ў сусветную культуру нельга пераацаніць. Апрача першых прафесараў, якія былі выхадцамі з розных еўрапейскіх краінаў, асноўны выкладчыцкі кантынгент праз нейкі час стаў фармавацца з прадстаўнікоў мясцовага насельніцтва, пераважна з беларусаў і летувісаў. Большая частка студэнтаў таксама паходзіла з Беларусі і Жмудзі. Узіраючыся ў першыя праграмы навучання, у пераліку асобных класаў знаходзім і «клас рускі», у якім вучацца штодзённа зранку і пасля абеду чытаць і пісаць «па-руску», а потым перакладаюць і вучаць на памяць урыўкі з Евангелля альбо Катэхізму.

Без усялякага сумневу тут ідзе гаворка пра чытанне па-старабеларуску. Для выкладання «рускай» граматыкі меўся нават асобны прафесар. Ім, напрыклад, у 1587 годзе быў Лаўрэнцы Манікоўскі з Коўні. Катэхізм выкладаўся, відаць, паводле віленскага выдання катэхізму Пятра Канізія на старабеларускай мове 1585 года.

Можна меркаваць, што да сярэдзіны XVII стагоддзя выкладанне ў езуіцкіх школах, як і ў многіх іншых, у першых класах вялося па-беларуску, і толькі калі вучань ужо дастаткова засвойваў лаціну, стасункі між ім і настаўнікам працягваліся на гэтай мове.

Неўзабаве пасля зацвярджэння Віленскай акадэміі былі закладзеныя Сцяпанам Батурам калегіум у Полацку (1580) і Міколам Хрыстафорам Радзівілам у Нясвіжы (1584). Яшчэ больш хуткімі тэмпамі пачала шырыцца ў Беларусі езуіцкая адукацыя з пачатку XVII стагоддзя. Паўстаюць школы ў Смаленску (1611), Бярэсці (1615), Оршы (1612), Гародні (1625), Навагародку (1637), Пінску (1638), Віцебску (1637). Колькасць калегіумаў няўхільна ўзрастала і да сярэдзіны XVIII стагоддзя на Беларусі ў яе сучасных палітычных межах (г. зн. без Вільні, Смаленска і Дзвінска) налічвалася ўжо 16 езуіцкіх школаў: дзве з якіх (Полацкая і Пінская) былі поўнымі калегіумаў, якія адрозніваліся ад акадэміі, бадай, толькі тым, што не мелі права прысуджаць навуковыя ступені і не валодалі універсітэцкай аўтаноміяй. Нясвіжскі калегіум меў поўны курс філасофіі, а шэсць іншых былі школамі з няпоўнай філасофіяй (у Гародні, Мсціславе, Навагародку, Оршы, Віцебску і Бярэсці). Яшчэ сем калегіумаў мелі статус сярэдніх школаў (гімназіяў) — з курсамі паэтыкі і рыторыкі (у Менску, Магілёве, Слоніме, Слуцку, Жодзішках, Бабруйску і Мерачы). Такім чынам, у сярэдзіне XVIII стагоддзя на Беларусі існавала ўжо, прынамсі, 9 вышэйшых навучальных устаноў гуманітарнага тыпу, блізкіх да універсітэта.

Структура і арганізацыя езуіцкіх школаў на Беларусі, як і ў Заходняй Еўропе, рэгламентавалася ўжо названым «Спосабам і ладам навучання». У адпаведнасці з ім поўны езуіцкі калегіум уключаў тры ступені: пяцішасцікласны курс сярэдняй школы, які заканчваўся класам рыторыкі; трохгадовы курс філасофіі і чатырохгадовы — тэалогіі. Курс тэалогіі прызначаўся толькі для сяброў закону і кандыдатаў у духоўны стан. Для свецкай моладзі даступныя былі сярэднія школы і значна радзей — філасофія. Калегіумы з філасофіяй і тэалогіяй лічыліся вышэйшымі, а без такіх курсаў — сярэднімі, альбо гімназіямі.

Гімназія складала аснову калегіума і мела такія класы: «інфіма»; сярэдні граматычны клас, альбо «граматыка»; вышэйшы граматычны клас, альбо «сынтакс»; — гуманітарны клас, альбо «паэтыка», і, нарэшце, — найстарэйшы клас, «рыторыка». Першы клас — «інфіма» і апошні — «рыторыка» найчасцей былі двухгадовымі. Пазней пры гімназіях пачалі ўтварацца пад-

рыхтоўчыя класы, якія называліся «праформа». Агульная працягласць навучання ў сярэдніх школах, такім чынам, складала ў сярэднім 7—8 год. Аднак сюды не ўлічваецца яшчэ пачатковая адукацыя, паколькі езуіты прымалі ў свае школы дзяцей, якія ўжо навучыліся чытаць і пісаць альбо ў парафіяльнай школцы, альбо ад дырэктара, і абавязкова з ведамі ў лацінскай мове.

Дзеці паступалі ў гімназію ў 10 год, а заканчвалі яе прыкладна ў 17—18. Далейшае навучанне на курсе філасофіі звычайна адбывалася толькі пасля двухгадовага навіцьяту і ўступлення ў закон, а нярэдка да гэтага дадаваліся яшчэ два гады навучання ў педагагічнай семінарыі. Пасля філасофіі клерык мусіў некалькі гадоў выкладаць у гімназіях у малодшых класах, а скончыўшы курс тэалогіі, — у старэйшых класах і на філасофіі.

Захаванне прафесарамі і магістрамі цэлібату, а таксама жыццё іх у кляштары пры школе, дазваляла кіраўніцтву закону лёгка перамяшчаць іх у канцы навучальнага года з калегіума ў калегіум, а універсальная адукаванасць давала магчымасць кожнаму лёгка пераключацца з прадмета на прадмет. Такое перамяшчэнне выкладчыкаў з аднаго месца ў іншае, з дысцыпліны на дысцыпліну адбывалася рэгулярна праз адзін — тры гады.

На чале калегіума стаяў рэктар, які прызначаўся генералам закону і кіраваў усімі справамі ўстановы. Навучальна-выхаваўчым працэсам заагавяў памочнік рэктара — прэфэкт. У вялікіх калегіумах яму на дапамогу выдзяляўся яшчэ прэфэкт ніжэйшых класаў. Паводле навуковых ступеняў настаўнікі дзяліліся на прафесараў (пасля тэалогіі) і магістраў (пасля філасофіі).

Апрача звычайных, з 40-х гадоў XVIII стагоддзя езуіты пачалі ствараць так званыя «шляхецкія» калегіумы, у якіх на аснове пашыранай праграмы навучалася толькі свецкая арыстакратыя. Пры езуіцкіх школах меліся таксама ўстановы выхаваўчага характару — бурсы для бясплатнага навучання і ўтрымання беднай шляхты. З 1740 года на базе бурсаў сталі арганізоўвацца канвікты (інтэрнаты) для багатых з захаваннем пэўнай колькасці месцаў і для шляхецкай беднаты.

Як вядома, уся адукацыйная сістэма ў еўрапейскіх краінах аж да канца XVIII стагоддзя мела класічны

характар. Гэта значыць, што асноўным яе зместам было вывучэнне лацінскай і грэцкай моваў, антычнай літаратуры і міфалогіі, паэтыкі і рыторыкі. Езуіцкая педагогіка пад уздзеяннем рэнесансных мысляроў надала школьнаму класіцызму яскравы гуманітарны кірунак.

У інфіме вывучэнне лаціны, якую шкаляр ужо трохі ведаў, даводзілася да сінтаксісу, а таксама ўводзіліся элементы грэцкае мовы. З аўтараў чыталіся выбраныя лісты Цыцэрона і лягчэйшыя эпіграмы. У другім класе выкладалася ўжо ўся лацінская граматыка, хоць і ў элементарным выглядзе (грэцкую мову праходзілі да сінтаксісу). Апрача таго, чыталіся больш складаныя лісты Цыцэрона, творы Цэзара і «Журботныя элегіі» Авідыя. Клас сінтаксу ставіў сваёй мэтай дасканалае авалоданне лацінскай граматыкай разам з метрыкай. Тут вивучаліся лісты і прамова «Аб сяброўстве» Цыцэрона, «Фасты» Авідыя, «Энеіда» Вергілія. Дадаваліся заняткі па грэцкай мове (авалоданне ўсёй граматыкай, чытанне баек Эзопа).

Навучанне ў класе паэтыкі падводзіла непасрэдна да вывучэння рыторыкі. Гэта падрыхтоўка палягала ў частых практыкаваннях, пашыраным чытанні аўтараў, пераважна, гісторыкаў, а таксама — «Энеіды» Вергілія, одаў Гарацыя, эпіграмаў Марцыяла і лягчэйшых прамоваў Цыцэрона. Тут выкладаліся паэтыка і пачаткі рыторыкі. Па грэцкай мове адпрацоўваўся сінтаксіс і чыталіся нескладаныя ўрыўкі з Фэагніда, Гесіёда, Грыгорыя Назіянскага.

Навукі ў гімназіі завяршаліся класам рыторыкі, прысвечаным выключна гэтай дысцыпліне, а таксама паэтыцы. У класе штудыявалі творы Цыцэрона з тэорыі красамоўства, працу аноніма «Да Гэрэнія», прамовы Цыцэрона, прозу Сенэкі, Лівія, Тацыта. Па грэцкай мове праходзілі метрыку, чыталі «Іліяду» Гамера, прамовы Дэмастэна, выбраныя эпіграмы.

Курс філасофіі грунтаваўся на творах Арыстоцеля, а тэалогія — на дактрыне Фамы Аквінскага.

Апрача філалагічных, філасофскіх і тэалагічных дысцыплінаў у складзе асноўных курсаў калегіума вивучаліся і такія прадметы, як гісторыя, геаграфія, фізіка, логіка і астраномія, якія ў праграмах асобна не выдзяляліся.

Навучанне ў езуіцкіх школах грунтавалася на пэўных метадычных прынцыпах цікавых і для сённяшніх

педагогаў. Прынцып канцэнтрацыі патрабаваў засяроджання ў дадзены прамежак часу на адной граматычнай альбо моўнай з'яве. Напрыклад, у адзін дзень магло праходзіцца толькі адно граматычнае правіла, да якога падбіраліся прыклады, практыкаванні, урыўкі з тэксту з тым, каб дабіцца поўнага засваення гэтага правіла. Прынцып практычнасці палягаў у прымяненні засвоянага да жыцця. На аснове пройдзенага матэрыялу пісалі лісты і вершы, выступалі з прамовамі і дэкламацыямі, ставілі драмы. Адпаведна да навучальнай тэматыкі праходзіліся пэўныя раздзелы побыту: адзенне, посуд, жылло, войска, каб узбагаціць розум дзяцей звесткамі, узятымі з жыцця, а памяць — запасам словаў.

Асабліва падкрэслівалася недапушчальнасць перагрузкі. Таму дзённая норма матэрыялу, напрыклад, для класа граматыкі складалася з аднаго граматычнага правіла і чатырох сказаў з аўтара. Столькі ж задавалася і на дом.

Езуіцкія настаўнікі прытрымліваліся таксама прынцыпу паступовага ўскладнення заданняў і прынцыпу індывідуальнага падыходу. У ніжэйшых класах даваліся дыктанты для перакладу на родную мову, а потым выпраўленыя настаўнікам заданні перакладаліся назад на лаціну. Наступнай ступенню былі нескладаныя апісанні асобных прадметаў альбо падзеяў (дома, касцёла, жніва). Далей задаваліся разважанні пра якое-небудзь маральнае выслоўе і ягоныя тлумачэнні, вычляненне фразеалагізмаў і фігураў і замена іх іншымі альбо падобнымі.

Вышэйшай ступенню былі практыкаванні творчага характару, якія задаваліся ў класах паэтыкі і рыторыкі: напісанне вершаў на зададзеную тэму, выклад сваімі словамі скончаных урыўкаў з тэксту, пісьмовыя наследаванні антычным аўтарам прозай і вершам, нарэшце, складанне лістоў, панегірыкаў і прамоваў на зададзеную ці адвольную тэму. Тэматыка падбіралася залежна ад узроўню развіцця вучняў — больш здольным прапанаваліся дадатковыя заданні.

Для вывучэння і практычнага авалодання моваю важнае значэнне мела тое, што на ўроках і ў зносінах між сабой вучням забаранялася карыстацца роднаю моваю. Менавіта гэта давала, відаць, найбольшы вынік у засваенні лаціны. У наш час такая практыка атры-

мала назву «метада заглыблення» ў моўную стыхію і знаходзіць ужытак пры паскораным вывучэнні замежных моваў.

Практычна гэтае патрабаванне рэалізавалася наступным чынам. На кавалку драўніны ў форме жэтона выразаліся дзве літары N. L. (*nota Linguae* — знак мовы), і гэты жэтон уручалі аднаму з самых здольных вучняў. Калі той заўважаў, што нехта з ягоных таварышаў размаўляе не на лаціне, ён аддаваў гэты знак яму. А той, каб пазбегнуць пакарання, імкнуўся аналагічным чынам да абеду, а ў другой палове дня — да вечара, пазбавіцца знака. Зранку і пасля абеду настаўнік пачынаў урок з пытання: «У каго знак?» і прызначаў таму, у каго ён застаўся, якое-небудзь пакаранне, якое магло быць і цялесным. Калі ж вучань, якому апошняму быў перададзены жэтон, марудзіў з адказам, выкладчык пытаўся, хто яго меў перадапошнім і каму перадаў. Такім чынам, пазбыцца знака можна было, толькі перадаўшы яго іншаму альбо праз пакаранне. Гублялі яго вельмі рэдка, бо гэта цягнула за сабою вялікі грашовы штраф.

Меліся і жэтоны для кантролю за абычайнасцю, якія зваліся «*Nota morum*» (N. M — знак абычайнасці) і даваліся за дрэнныя паводзіны, неахайны знешні выгляд ды інш.

Другім спосабам заахвочвання да навукі была так званая эмуляцыя (спаборніцтва). Увесь клас разбіваўся на дзве паловы, з якіх адна звалася *Pars Graeca* — грэцкая частка, а другая *Pars Romana* — рымская частка. Кожны вучань «грэк» меў роўнага па ўзроўню суперніка «рымляніна». Напрыклад, калі «грэк» не адказваў на запытанне прафесара, падымаўся «рымлянін». Калі і ён не даваў адказу, выклікалася наступная пара і г. д. Залежна ад цяжкасці запытання настаўнік выстаўляў адпаведныя адзнакі (10 пахвалаў, 50 пахвалаў, 100 пахвалаў), якія потым заносіліся ў табелі, што віселі на сцяне ля кожнай паловы класа. У канцы тыдня альбо месяца вызначалася, які лагер перамог. Ён атрымліваў больш прэстыжную назву «*Pars Romana*» і займаў лаўкі пераможаных.

У спаборніцтве заваёўваліся і школьныя тытулы, самыя вядомыя з якіх — дыктатар, імператар, аўдытар, аўдытар аўдытараў і цэнзар. Дыктатарам прызначаўся вучань, які вырашаў складаную задачу альбо адказваў

на пытанне, на якое не мог даць адказу ніхто іншы з класа. Ён атрымліваў асобную лаўку з таго боку, дзе стаяла катэдра прафесара, быў незалежны ад аўдытараў і цензараў, у саборніцтве заробленыя ім пахвалы мог аддаць любому боку, а дамашнія заданні адказваў толькі прафесару. Аднак калі дыктатара лавілі на тым, што не ведае матэрыялу, ён неадкладна ішоў у кут на «лаву аслоў».

У задачу аўдытараў уваходзіла праверка перад урокамі да прыходу прафесара дамашніх заданняў у сваіх таварышаў. Пасля гэтага яны самі адказвалі зададзенае на дом аўдытару аўдытараў, а той, у сваю чаргу, аднаму з іх. Потым аўдытар аўдытараў запісваў вынікі апытання ў асобны сшытак, каб перадаць яго выкладчыку. Апрача кантролю дамашніх заданняў, імператары мелі гонар прадстаўляць калегіум пад час школьных урачыстасцяў і займалі ў класе першыя лаўкі.

Цензары апекаваліся абычайнасцю вучняў і ўсе іхнія правіны натавалі ў адпаведнай кніжцы, за што нярэдка даставалі кукталёў ад сваіх сяброў, бо за гэтыя запісы прызначаліся пакаранні.

Рабіліся і іншыя захады дзеля павышэння рэзультатаўнасці вучобы. Гультаяватых вучняў, якім не дапамагала «лава аслоў», вянчалі саламянаю каронаю, што вісела на цвіку на відным месцы. Калі і гэта не дзейнічала, вінаватага вадзілі па ўсёй школе, выгукваючы: «Асёл з аслоў павек вякоў!» Аднак да такой крайнасці справа даходзіла вельмі і вельмі рэдка: ужо «лаўка аслоў» была сур'ёзным папярэджаннем, і той, хто трапіў на яе, прыкладаў усе намаганні, каб хутчэй вярнуцца на сваё ранейшае месца.

Значна радзей ужывалася фізічнае пакаранне, якое магло выконвацца толькі чалавекам, запрошаным збоку. «Прыладамі» ў яго былі бярозавае розка і «дысцыпліна» — вярочная плётка з некалькімі канчурамі, якімі можна было атрымаць да пятнаццаці ўдараў.

Уяўленне пра тое, у якіх умовах вучыліся дзеці, можна атрымаць з вопісу маёмасці Бабруйскага калегіума — ардынарнай езуіцкай школы, зробленага ў 1773 годзе. Вось урывак з гэтага архіўнага дакумента: «З правага боку ад касцёла — школа з часанага дрэва, пакрытая гонтам з двума комінамі, выведзенымі над дахам. Перад дзвярамі ганак. Дзверы падвойныя, на завесах з клямкай і жалезнымі засаўкамі. Пры іх

павешаны школьны званок. У сенях знаходзіцца памешканне тэатра з маляванай столлю. Перад сцэнаю 11 лавак прастай работы. Па правым боку з сеняў дзверы да класа рыторыкі на завесах з клямкаю. Печ у ім з зялёнай кафлі, лаўкі з абодвух бакоў. Каля сцяны прастай работы катэдра для прафесара, а над ёю абраз св. Анёла Ахоўніка. Вокнаў 4 з белага шкла ў драўляных рамах. Далей, з таго ж боку, дзверы да класа граматыкі і сінтаксу на завесах з клямкаю. У ім печ з белаю кафлі. Вокнаў 2 з белага шкла ў драўляных рамах. Лаўкі з абодвух бакоў пры сценах. Катэдра для сцяны для прафесара, над якою абраз Найсвяцейшай Панны.

Па левым боку з сеняў дзверы да класа інфімы на завесах з клямкаю. У ім 4 вакны з белага шкла ў драўляных рамах. Печ з зялёнай кафлі. Лаўкі з абодвух бакоў пры сценах. Простай работы катэдра для прафесара, над якой абраз св. Станіслава Косткі. Падлога ва ўсіх класах паўсюль з дошак».

Дзеля здароўя дзяцей і іхняга фізічнага развіцця два разы на тыдзень, звычайна ў аўторак і чацвер, наладжваліся рэкрэацыі. Настаўнікі выпраўляліся са сваімі выхаванцамі на прыроду, рабілі шпацыры, гулялі ў паланту, іншыя гульні з мячом. Распаўсюджанай школьнай забавай былі двубоі на кіях.

Шмат часу ў школах аддавалася рэлігійным практыкам. Дзень пачынаўся з імшы, у якой бралі ўдзел і выкладчыкі і вучні. Пад час навучання з кожным годам шкаляры глыбей спасцігалі вучэнне Хрыста, няўхільна набліжаючыся да вянца навукаў — тэалогіі. Менавіта «*docta et eloquens pietas*» (вучоная і красамоўная пабожнасць), як дарэчы і ў гуманістаў Адраджэння, лічылася мэтай езуіцкай адукацыі, знаходзячы сваё дасканаласць ўвасабленне ў курсе тэалогіі. Уменне правільна і прыгожа выказваць свае думкі, валодаць мастацкім словам і свяшчэннаю моваю — лацінаю, якое было мэтай гімназіі і атрымлівала сваё лагічнае завяршэнне ў класе рыторыкі, разглядалася толькі як прыступка на шляху да гэтага найвышэйшага школьнага ідэалу.

Аднак не толькі засваенне пэўных праўдаў веры было неабходным для духоўнага прагрэсу вучня. Пост, малітвы, удзел у святах і розныя дабрачынныя практыкі павінны былі пасеяць у душы ў дзіцяці зерні «доб-

рага і вечнага». Асаблівай заўзятасцю ў працы дзеля душаў бліжніх вызначаліся самі сябры закону. Наведванне хворых і зняволеных, спавяданне засуджаных на смерць і дарэнне ўбогіх — гэтымі справамі езуіты заўжды выгадна вылучаліся сярод іншых законаў. У перыяды пошасцяў, якія раней адбіралі жыцці тысячам людзей, часам толькі мніхі Таварыства Езуса (як, напрыклад, пад час паморкаў у Вільні і Менску), як вартавыя, чуйнавалі ў абязлюдненых гарадах, даглядаючы хворых, спавядаючы паміраючых, хаваючы нябожчыкаў і гінучы ўслед за імі.

І ўсё ж, нягледзячы на вялікі выхаваўчы патэнцыял езуіцкіх школаў, дысцыпліна ў іх, перш за ўсё ў сярэдніх, часцяком была даволі нізкаю, асабліва ў перыяд адукацыйнага крызісу на пачатку XVIII стагоддзя. Карыстаючыся аўтаноміяй навучальных устаноў там, дзе яна заканадаўча сцверджаная, і прысвойваючы яе там, дзе калегіуму не было нададзена ніякіх прывілеяў, студэнты нярэдка сур'ёзна парушалі законы. Баламуцтвы шкаляроў былі звычайнай з'явай у гарадах, дзе меліся калегіумы. Калі хто з гараджанаў наўмысна ці ненаўмысна абражаў аднаго са студэнтаў, ён ужо не мог быць спакойным за свой гонар і бяспеку датуль, пакуль пакрыўджаны не атрымоўваў сатысфакцыі. Яшчэ горш выглядала справа, калі ў адным горадзе былі навучальныя ўстановы розных законаў (як гэта было ў Вільні). Тады магло дайсці і да шабляў. А найбольш, трэба прызнаць, даставалася іншаверцам і асабліва яўрэям.

Сістэма адукацыі і выхавання, выпрацаваная езуітамі, была надзвычай дзейснай і жыццёвай, яна заваявала трывалую папулярнасць сярод інтэлектуальнай і сацыяльнай эліты Заходняй і Цэнтральнай Еўропы, да якой належыць і Беларусь. У езуітаў атрымалі адукацыю многія сусветна вядомыя дзяржаўныя дзеячы і пісьменнікі: Мантэск'е, Дэкарт, Карнэль, Мальер, Вальтэр, славыты военачальнік прынц Кандэ і шмат іншых. У езуіцкіх школах вучылася шмат вядомых людзей нашага краю, сярод якіх такія дзеячы беларускай культуры, як Казімір Лышчынскі і Сімяон Полацкі.

Перавагі езуіцкай педагогікі прызнавалі нават іх праціўнікі. Вядомы нямецкі педагог-гуманіст Еган Штурм пісаў: «Сярод іншых мніхаў, — калі б мніхі наогул маглі быць вартыя пахвалы, — яны заслужылі б

пахвалу першымі. Бо тое, чаго не маглі дабіцца ад бага-словаў і мніхаў ні добры і пабожны Райхлін, ні кра-самоўны і вучоны Эразм, ні Аляксандр Гетыхій і Ру-дольф Агрыкала, а менавіта каб мніхі, калі самі не хо-чуць прасвятляць навукамі, то каб дазволілі, прынамсі, іншым выкладаць іх,— гэта добраахвотна ўзялі на сябе езуіты. Яны навучаюць мовам і дыялектыцы настолькі добра, наколькі самі ў стане, выкладаюць вучням так-сама і рыторыку». Яшчэ больш адназначна выказаўся Фрэнсіс Бэкан: «Што да педагогікі, то найкарацей мож-на сказаць наступнае: бяры прыклад з езуіцкіх школаў, бо лепшых не існуе ў свеце».

Кацярына II, якая пасля свайго візіту на Беларусь, аддала жандарам загад такога зместу: «Иезуитским монастырям и училищам сделайте особую опись. Вы за ними наипаче недреманно смотреть имеете, яко за коварнейшими изо всех латинских орденов». Пазней, у адным са сваіх лістоў, пісала: «Надо сознаться, что эти мошенники — отличные люди. Нигде еще не смогли устроить что-нибудь подобное их школам, хотя и огра-били их для этой цели».

Скіраванасць езуіцкай педагогікі на выхаванне гуманітарна адукаванага чалавека, які свабодна вало-дае лацінскай моваю і ўмее карыстацца мастацкім словам, як найлепш адпавядала ўмовам шляхецкай рэспублікі, якой было Вялікае княства Літоўскае да падзелаў Рэчы Паспалітай. Сувязі з Заходняй Еўро-пай, літургіі ў каталіцкіх храмах, судовыя працэсы, розныя соймы і соймікі, існаванне адносінаў тыпу «патрон — кліент» — усё гэта патрабавала як ведання лацінскай мовы, так і валодання паэтычнай мовай і прамоўніцкім майстэрствам.

Калі ж распаўсюджанне рацыяналізму і развіццё прамысловасці запатрабавалі больш рашучага ўвя-дзення ў школьныя праграмы прыродазнаўчых дыс-цыплінаў, пачалі рабіцца захады да школьнай рэфор-мы. З 40-х гадоў XVIII стагоддзя ў езуіцкіх калегіумах больш грунтоўна сталі вывучацца матэматычныя дыс-цыпліны і астраномія, уводзіцца новыя дысцыпліны: доследная фізіка, жывыя еўрапейскія мовы, а таксама ўрокі танцаў, музыкі і фехтавання.

Праведзеная рэформа дазволіла паслядоўнікам Лаё-лы да моманту ліквідацыі закону папам Кліментам XIV (1773) дасягнуць высокага навукова-інтэлекту-

альнага патэнцыялу, які быў выкарыстаны Адукацыйнай камісіяй — першым у свеце Міністэрствам народнай асветы, створанай на землях Вялікага княства і Кароны, не далучаных па першым падзеле да Расіі.

На землях, якія адышлі да імперыі, насуперак папскай пастанове Кацярына II вырашыла захаваць закон разам з ягонай іерархіяй і школамі. Гэтым добра разлічаным палітычным крокам яна дасягала адразу некалькіх мэтаў: па-першае, ставіла сабе на службу самы ўплывовы і багаты закон, заваёўваючы сабе сімпатыі ўсяго каталіцкага свету і асабліва беларускай шляхты; па-другое, не трацячы ні капейкі грошай, захоўвала на захопленых тэрыторыях высокаразвітую сістэму адукацыі, што было вельмі важным, калі браць пад увагу абсалютную адсталасць расійскай адукацыйнай сістэмы ў параўнанні з Беларуссю; і, па-трэцяе, даходы ад езуіцкіх маёнткаў можна было выкарыстоўваць на патрэбы рускіх школаў, якія неўзабаве сталі насаджацца ў краі.

На далучанай частцы Беларусі захавалася шэсць калегіумаў, з якіх тры (Полацкі, Віцебскі і Магілёўскі) былі вышэйшымі, г. зн. з курсам філасофіі і тэалогіі. Сярэдняю адукацыю давалі гімназіі ў Оршы і Мсціславе, а школа ў Чачэрску — няпоўную сярэдняю. Ліквідацыя закону ў свеце і яго захаванне на Беларусі стала прычынай таго, што сюды сталі з'яжджацца найлепшыя інтэлектуальныя сілы з калегіумаў, зачыненых у Заходняй Еўропе: немцы і італьянцы, гішпанцы і французы...

Прыток навуковага патэнцыялу з-за мяжы самым дадатным чынам паўплываў на ўзровень адукацыі. Яшчэ больш пашырыўся дыяпазон навучальных дысцыплінаў. Так, паводле праграмы 1796 года, апрача абавязковых лацінскай і грэцкай мовы, паэтыкі і рыторыкі, у калегіумах вывучаліся такія дысцыпліны, як руская, французская і нямецкая мовы, фізічная і палітычная геаграфія, агульная гісторыя, алгебра, тэарэтычная і практычная механіка, цывільная і вайсковая архітэктура, тэарэтычная і практычная гідраўліка, балістыка і піратэхніка, рамёствы. У вышэйшым курсе філасофіі выкладаліся таксама логіка, анталогія, этыкалогія, касмалогія, этыка і псіхалогія, астраномія, эксперыментальная фізіка, оптыка...

Секулярызацыя Віленскай акадэміі і яе наступнае

пераўтварэнне ў свецкі ўніверсітэт пад эгідаю Адукацыйнай камісіі паставіла беларускіх езуітаў перад праблемаю падрыхтоўкі вышэйшых ордэнскіх кадраў і прафесараў для калегіумаў. Пачалося доўгае і складанае змаганне за ўстанову акадэмічнага тыпу. Нарэшце, выкарыстаўшы палітычную кан'юнктуру і спрыяльны момант, езуітам удалося дамагчыся ад Аляксандра II граматы на адкрыццё ў 1812 годзе другога на беларускіх землях ўніверсітэта шляхам пераўтварэння старадаўняга калегіума ў Полацку ў акадэмію з усімі ўніверсітэцкімі правамі і свабодамі.

Акадэмія мела права прысуджаць ступені магістраў і дактароў філасофіі і вызваленых навук, а таксама дактароў тэалогіі і права. Яна складалася з трох факультэтаў: моваў і літаратураў, філасофіі і вызваленых навук, тэалагічнага. Апрача прадметаў, указаных вышэй для калегіумаў, тут вывучаліся таксама хімія, батаніка, заалогія, мінералогія, трыганаметрыя, салідаметрыя, прыкладная матэматыка, палітычная эканомія і статыстыка, права натуральнае, цывільнае і народаў, тэалогія, касцельнае права, гісторыя касцёла, святое пісьмо. На філалагічным факультэце выкладаліся грэцкая, лацінская, старагэбрайская, польская, расейская, французская, нямецкая, італьянская, арабская і сірыйская мовы і створаныя на іх літаратуры. Звяртае на сябе ўвагу адмысловая філалагічная база акадэміі. Мовам навучалі людзі, для якіх яны былі роднымі і якія валодалі гэтымі мовамі ва ўсіх іхніх нюансах. Высокі ўзровень падрыхтоўкі слухачоў дазваляў прапаноўваць ім у якасці практыкаванняў, напрыклад, пераклады з французскай на грэцкую або з лаціны на нямецкую.

Пры акадэміі працавала друкарня, у якой было выдадзена шмат падручнікаў і навуковых трактатаў, літаратурных зборнікаў і лісткоў-аднадзёнак. У полацкай друкарні ўбачылі свет падручнікі лацінскай, французскай, нямецкай мовы, паэтыкі і рыторыкі, матэматыкі, былі перавыдадзеныя творы Фэдра, Тыбула, Цыцэрона, Нэпота, «Слоўнік старажытнасцяў», «Лацінска-польскі лексікон» і безліч іншых.

Акадэмічная бібліятэка мела велізарны на тыя часы кнігазбор, які налічваў каля 40 000 тамоў. Размяшчалася яна ў багата аздобленай і прасторнай зале. Апрача таго Полацкі ўніверсітэт славіўся цікавым музеем з багатымі калекцыямі пладоў натуры, механічных пры-

ладаў, архітэктурных мадэляў, медаляў і іншых старажытнасцяў, каштоўным зборам карцінаў. Акадэмія хутка ставала на ногі, пачынаючы ствараць канкурэнцыю Віленскаму універсітэту.

Са сценаў Полацкай альма-матэр выйшлі многія людзі, якія складаюць гонар беларускай культуры. Сярод іх — вядомы філосаф Анёл Доўгінд, знакаміты палітык і прамоўца Тадэуш Кюрсак, астраном і філосаф Якуб Накцыяновіч, славыты археолаг, гісторык і этнограф Канстанцін Тышкевіч, таленавіты мастак Валянцін Ваньковіч, пісьменнік, аўтар славутага «Шляхціца Завальні» Ян Баршчэўскі і шмат іншых.

Неўзабаве, калі ўжо пачала сталець маладая школьная сістэма ў Расіі, калі там утварылася Міністэрства народнай адукацыі, самадзяржаўе пачало адчуваць смяртэльную небяспеку з боку высокаразвітых навучальных установаў на захопленых землях. Першай ахвярай царызму стала Полацкая акадэмія. Яе зліквідавалі ў 1820 годзе праз восем гадоў пасля заснавання. Разам з ёю былі зачыненыя ўсе іншыя школы закону, а самі езуіты былі высланыя за межы імперыі. У віну ім ставілі перадусім недахоп лаяльнасці да рэжыму і падтрымку антыўрадавых настрояў.

Цікава пазнаёміцца са сведчаннем, якое М. Марошкін прыпісвае аднаму з езуіцкіх гадаванцаў у сваёй кнізе «Езуіты ў Расіі» (Спб., 1867): «Известно, что иезуиты владели монастырем Спаса, находящимся недалеко от Полоцка; монастырь этот находится в живописной местности; здесь была летняя резиденция иезуитских генералов и их усыпальница; в мае месяце иезуиты давали здесь рекреации воспитанникам своей Полоцкой коллегии и имевшегося при ней конвикта; на рекреациях позволялось иезуитским воспитанникам петь разного рода песни; песни эти были большею частию революционно-польского содержания или, как называли их, патриотические, следовательно, явно возмутительные и антипатриотические с точки зрения русского подданного. Чтобы обмануть бдительность русского правительства и избежать судебного преследования, иезуиты придумали такую хитрость: они переложили все революционные польские песни на напевы самых употребительных русских песен, так что под напев самой обыкновенной и общеизвестной русской песни, вроде «Сени мои» или: «Вниз по матушке по Волге», пелась самая

бунтовщицкая польская песня, вышедшая из шайки Костюшко, и русское правительственное туземное чиновничество, слушая подобные песни, восхищалось родными мотивами и русскими звуками и не подозревало в этом ничего революционного; не подозревало, что в этих революционных песнях участвуют дети русских родителей, может быть, его собственные дети, которые под русские звуки призывают гибель своему отечеству и все мщения и кары неба...»

Абвінавачванне ў палітычнай нелаяльнасці было хутчэй за ўсё толькі падставаю для ліквідацыі закону. Асноўная ж прычына палягала ў тым, што існаванне гуманітарнай школы з даўнімі традыцыямі дэмакратызму і свабоды асобы, стаялі на шляху каланізатарскіх памкненняў царызму. Знішчэнне сістэмы адукацыі закрыццём спачатку Полацкай акадэміі, а потым Віленскага універсітэта (1832) і большасці сярэдніх школаў, ліквідацыя дзяржаўнай самастойнасці Вялікага княства праз ягоную анексію, касаванне дзеяння Статута 1588 года і судовых установаў, татальная русіфікацыя, паліцэйшчына і бяспрыкладны гвалт над асобаю — вось тыя «спрыяльныя» ўмовы, якія прывялі да «бурнага развіцця беларускай культуры пасля доўгачаканага ўз'яднання з братняй Расіяй», як і дагэтуль пішуць нашы казённые гісторыкі. Глыбокі заняпад і культурная дэградацыя, якія доўжацца дасёння — вось вынікі гэтага «ўз'яднання» пад штыхам «жандара Еўропы».

Закіды, якія дагэтуль робяць езуітам, зводзяцца да абвінавачванняў у паланізацыі насельніцтва Вялікага княства, у цемрашальстве, у эксплуатацыі народа і г. д. З іх найбольш сур'ёзнае першае, якое вельмі часта можна чытаць у нашай літаратуры. І яно было б слушным, калі б езуіты ўводзілі польскую мову ў школах насуперак жаданням іхніх утрымальнікаў — беларускай шляхты і магнатаў, калі б яны першыя пачалі карыстацца польскаю моваю ў навучанні, свядома імкнучыся перавесці на яе ўвесь навучальны працэс, калі б яны былі выхадцамі з Польшчы.

Аднак факты гавораць пра іншае. Яшчэ да прыбыцця езуітаў польская мова ў Княстве шырока выкарыстоўвалася іхнімі праціўнікамі — пратэстантамі: у палеміцы, у пісьме, у друку. Частка шляхты ўжо была спаланізаваная. Нягледзячы на гэта да сярэдзіны XVII

стагоддзя ў школах закону пачатковае навучанне вялося на старабеларускай мове, пра што красамоўна сведчаць гадавыя справаздачы калегіумаў (напрыклад за 1584, 1602, 1603, 1607, 1608 гады), а таксама першыя праграмы Віленскай акадэміі, ужо згаданае выданне катэхізму, пераклады тэкстаў рэлігійнага і свецкага характару ды інш.

Паланізацыя школаў адбывалася, як у мінулым стагоддзі правільна заўважыў вядомы гісторык школы К. Харламповіч, разам з паланізацыяй шляхты. Менавіта шляхта паланізавала школу, а не наадварот. Калегіумы, матэрыяльны стан якіх цалкам залежаў ад грашовых і зямельных ахвяраванняў арыстакратыі, мусілі лічыцца з густамі сваіх дабрадзеляў. Да сярэдзіны XVII стагоддзя, калі большасць шляхты перайшла на польскую мову, перайшла на яе і езуіцкая школа. Калі ж напрыканцы XVIII стагоддзя пачала абуджацца нацыянальная свядомасць беларусаў, езуіты зрабілі захады да вяртання ў школы беларускай мовы. Былі выдадзеныя лісткі з рэлігійнымі песнямі і беларуская кантычка, прамаўляліся казанні. І такі падыход не падасца дзіўным, калі ўважаць на тое, што пераважную большасць выкладчыкаў на Беларусі складалі заўсёды беларусы. Ды і сама Канстытуцыя закону патрабуе, каб, прыбываючы ў чужую краіну, сябры Таварыства адразу ж навучаліся нацыянальнай мове і праводзілі сваю працу менавіта на ёй.

Некаторыя непаразуменні вынікаюць, магчыма, з-за няведання спецыфікі езуіцкай адукацыі. Рэч у тым, што мэтай яе было дасканаласць авалодання лацінскай мовай, а не якой іншай. Нацыянальныя мовы ўжываліся толькі на пачатковай стадыі навучання, пакуль вучнем не засвойвалася ў дастатковай меры лаціна. Пэўная недаацэнка нацыянальных моваў была ўласцівай не толькі езуітам. Гэтая ўстаноўка мае свае вытокі ў часах Рэнэсансу, калі верхам дасканаласці абвяшчаліся свяшчэнныя мовы — грэцкая, лацінская і старагэбрайская. Усе іншыя лічыліся непрыдатнымі для выказвання высокіх ісцінаў. Толькі ў эпоху Асветніцтва культ лаціны пачаў пераацэньвацца.

На іншых абвінавачваннях не варта спыняцца з-за іх неабгрунтаванасці. І нават калі дапусціць, што езуіцкі закон сапраўды вінаваты ва ўсіх тых смяротных грахах, якія яму прыпісваюць, мы змушаны будзем

прызнаць, што след, пакінуты ім у беларускай гісторыі і культуры, настолькі значны, што не заўважаць яго і далей мы проста не маем маральнага права.

Дзейнасць двух універсітэцкіх цэнтраў, шэрагу вышэйшых і сярэдніх школаў, мноства выдатных архітэктурных помнікаў, безліч друкаваных і рукапісных матэрыялаў на розных мовах, каласальнае ўздзеянне на ментальнасць грамадства, на ягоны духоўны лад — усё гэта патрабуе самай пільнай увагі, руплівых даследаванняў і ўдумлівых разважанняў, каб адшукаць ядро праўды ў наслаеннях хлусні, замоўчвання і адмаўлення.

1991

ЗАЗІРНЕМ У ДАКУМЕНТЫ

Грамадзянская вайна 1431—1437 гадоў у Вялікім княстве Літоўскім і Рускім адлюстравана ў беларускіх хроніках і летапісах, а таксама ў польскіх хроніках Я. Длугаша, М. Стрыйкоўскага ды іншых. Але больш поўнае ўяўленне пра гэтую трагічную падзею мы атрымаем пры знаёстве з асабістай перапіскай вялікіх князёў літоўскіх і рускіх Свідрыгайла Альгердавіча і Жыгімонта Кейстутавіча з саноўнікамі Тэўтонскага ордэна, а таксама з ордэнскімі дакументамі, надрукаванымі нямецкім гісторыкам А. Кацэбу (Свідрыгайло, великий князь Литовский, СПб, 1855). Падзеі, звязаныя з грамадзянскай вайной 1431—1437 гадоў, пра якія пойдзе гаворка, адноўлены мною на падставе якраз гэтых дакументаў.

Пасля смерці вялікага князя Вітаўта ў 1430 годзе польскія саноўнікі хацелі пакінуць велікакняжацкі пасад за польскім каралём Ягайлам, каб такім чынам далучыць Вялікае княства Літоўскае і Рускае да Польшчы або, у выпадку няўдачы, пасадзіць у Вільні свайго стаўленіка — Вітаўтавага брата Жыгімонта Кейстутавіча. Аднак пераважная частка беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх праваслаўных феадалаў, якія выступілі супраць інкапарацыі Вялікага княства ў склад Польскага каралеўства, выбралі на велікакняжацкі пасад сямідзесяцігадовага Ягайлавага брата, былога віцебскага князя Свідрыгайлу Альгердавіча.

Паводле слоў кракаўскага біскупа Збігнева

Алясніцкага, Свідрыгайла «прыцягнуў да сябе потайкі ледзь не ўсіх праваслаўных князёў і баяр і прывязаў іх да сябе ўсякімі ласкамі, асабліва абяцаннямі, што калі ён дойдзе свайго сучаснага становішча (вялікага князя.— В. Ч.), дык паспрые іх веры і з іх радаю будзе кіраваць» (М. Грушевський. Історія України — Руси, Т. IV, Київ-Львів, 1907. С. 516). Так ён і зрабіў; акружыў сябе беларускімі ды ўкраінскімі праваслаўнымі феодаламі.

Зазірнём у тагачасныя дакументы, каб пераканацца ў гэтым. Вось склад велікакняжацкай рады, указаны ў Свідрыгайлавай грамаце за 5 кастрычніка 1430 года: князь Іван Васільевіч Чартарыйскі, яго брат Міхайла — маршалак, Іван Каварын Рэзанавіч, Няміра — стараста Луцкі, Гаўрыла Шыла, Васіль Полацкі, Пешка — маршалак, князь Хведар Казека, Сямашка Епіфанавіч, Хведзька Калядзяскі, Хведзька Казлоўскі — канцлер (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, СПб, Т. I. С. 11).

Збігнеў Алясніцкі скардзіўся кардыналу Юльяну Цэзарыні, што Свідрыгайла ва ўсім слухаецца «рускіх схізматыкаў» і раздаў ім усе важнейшыя пасады і замкі (М. Любавский. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии. С. 67). Адразу пасля каранацыі Свідрыгайла заявіў свайму брату, што разрывае унію з Польшчай і не збіраецца клясціся яму на вернасць і прызнаваць яго — як-ніяк, ён — «Князь Літоўскі воляю Божаю і па спадчыне ад продкаў» (П. Брянцев, История Литовского государства, Вильна, 1889. С. 263).

Зразумела, польскі ўрад не пагадзіўся з разрывам уніі з Беларускай дзяржавай. Ужо вясною 1431 года польская шляхта пад зверхнасцю братаў Бучацкіх захапіла Падолле. Гэта быў пачатак вайны паміж Польскім каралеўствам і Вялікім княствам Літоўскім і Рускім.

Свідрыгайла — чалавек крутога норава — ускіпеў, калі даведаўся пра напад палякаў на Падолле. На сваю бяду, у Вільні ў гэты час гасцяваў Ягайла. Раз'юшаны князь уварваўся ў пакой да Ягайлы, і схпіўшы караля за бараду, ледзь не вырваў яе. У гневе звярнуўся да польскага караля: «Мілы брат, чаго ты трымаеш Падольскую зямлю, вотчыну той зямлі Літоўскай: вярні яе мне, а калі не хочаш вярнуць яе мне, я цябе з Літвы

не выпущу» (Хроніка Быхаўца. М., 1965. С. 85). І стрымаў сваё слова — прыставіў да Ягайлы варту. Ягайла абяцае вярнуць Падолле Вялікаму княству. Прастадушны Свідрыгайла паверыў, памірыўся з братам. Аднак як толькі Ягайла прыехаў у Польшчу, дык адразу ж сабраў у Сандаміры сойм, на якім і заявіў, што не прызнае Свідрыгайлу вялікім князем, бо Вялікае княства паводле Крэўскай уніі назаўжды далучана да Польскага каралеўства. Палякі паспешліва наймалі атрады наймітаў, што гарцавалі па Еўропе ў пошуках працы. Свідрыгайла яшчэ нічога не ведаў пра лёс свайго пасла да Бучацкіх Міхайлы Бабы, якога яны звязенілі, не ведаў ён, і дзеля чаго палякі, па чутках, якія даходзілі да яго, вярбуюць наймітаў. Лічыў, што Ягайла збірае войска на Ордэн і таму папярэджваў вялікага магістра: «Калі палякі нападуць на вас, мы не пакінем вас і гатовы дапамагаць усімі сіламі нашымі» (Коцебу. С. 85).

Свідрыгайла, як і Вітаўт, у барацьбе з Польшчаю арыентуецца на Ордэн. Як і Вітаўт, ён марыць ператварыць Вялікае княства ў каралеўства і ўвянчаць сваю галаву каралеўскай каронай. Германскі імператар не супроць. Ён збіраецца выехаць у Прусію, каб каранавачь Свідрыгайлу. Аднак наступныя падзеі фатальным чынам паўплывалі на лёс вялікага князя. А пакуль Свідрыгайла яшчэ не падазрае, што бяды побач. Ён заняты дзяржаўнымі справамі. Пасылае да Ягайлы пасольства на чале з віцебскім намеснікам князем Васілём, да хана Залатой Арды Улуг-Мухамеда — пад зверхнасцю наваградскага намесніка Пятра Мантыгірдавіча. Паехалі паслы і да табарытаў у Чэхію. 7 студзеня 1431 года князь прымаў у Вільні ноўгарадскіх паслоў.

Ягайла ж, даведаўшыся, што Ордэн таксама збірае войска, адправіў паслоў да магістра з прапановаю міру. Аднак лівонскі магістр, які добра ведаў, што Свідрыгайлу падтрымліваюць беларускія ды ўкраінскія праваслаўныя феадалы і ўвогуле праваслаўны люд, папярэдзіў вялікага магістра: калі ён адмовіць у дапамозе Свідрыгайлу, дык усе рускія звернуць на яго сваю зброю (Коцебу. С. 111). І з гэтым трэба было лічыцца.

А на Падоллі працягваліся баі з атадамі Бучацкіх. Свідрыгайлавы воі адваявалі назад Збараш, Краменец, Алеска. Устаялі толькі Смотрич і Камянец.

У сакавіку польскае войска на чале з Ягайлам рушыла на Падолле. Пра гэта Свідрыгайла даведаўся ў Троках і адразу адпісаў магістру. «Палякі з Камянца паспешліва рушылі на Падолле да горада нашата Браслава і на шляху сваім па весях прычынялі падданым нашым вялікую шкоду, гвалт і нечуваныя жорсткасці» (Коцебу. С. 90). Гэты ліст супярэчыць звесткам Длуглаша, што Свідрыгайла, парушыўшы дамову з Ягайлам, напаў на Валынь і прыняўся яе спусташаць. Як вынікае з ліста, не Свідрыгайла са сваімі воямі займаўся рабаваннем, а, наадварот, палякі. І ніяк ён не мог знаходзіцца зімою 1431 года на Падоллі або Валыні. З яго перапіскі з магістрам вынікае, што 25 студзеня Свідрыгайла ў Вільні заключыў мір з Ноўгарадам: 5 лютага ён па-ранейшаму яшчэ ў Вільні, піша ў Ордэн крэдытную грамату для былога Вітаўтавага фаварыта Смолькі. А ў сакавіку ў Троках ён даведваецца пра напад палякаў на Браслаў.

* * *

Палякі пачалі адкрытую вайну супраць Вялікага княства. Паслы, што вярнуліся ў красавіку ад Ягайлы, перадалі князю каралеўскія пагрозы. Ягайла абяцаў нацкаваць гусітаў на Вялікае княства і Ордэн. Аднак кароль толькі палохаў свайго брата. У той жа час у Наваградак, дзе быў Свідрыгайла, вярнуліся паслы ад гусітаў. Правадыр табарытаў Пракоп і князь Жыгімонт Карыбутавіч разам з старэйшынамі гусітаў абяцалі Свідрыгайлу прызнаваць яго ворагаў сваімі ворагамі. Козыр Ягайлаў быў біты — Польшча заставалася без саюзніка. Цяпер Свідрыгайла поўны рашучасці «дамовіцца з імператарам Рымскім і з яго згоды зрабіць штосьці дзеля знішчэння ганарлівасці палякаў» (Коцебу. С. 93). Але спачатку ён патрабуе ад Ягайлы вярнуць яму Камянец і Смотрич. Зразумела, кароль і не думаў згаджацца на гэтую прапанову. Між тым вярнуўся ад татар і наваградскі намеснік Мантыгірдавіч і таксама прывёз добрую навіну.

Свідрыгайла 9 мая піша магістру з Горадні, што залатаардынскі хан «жадае быць з ім у шчырай любові і сяброўстве, як і з папярэднікамі яго, і гатовы дапамагаць яму не толькі ўсім войскам, але і асабіста прысутнічаць, дзе і калі патрэбна» (Коцебу. С. 94). Пакуль што для Свідрыгайлы палітычная кан'юнкту-

ра складвалася ўдала: ён у прыязных адносінах з імператарам Жыгімонтам, падтрымлівае саюз з Ордэнам, заключаны мірныя дамовы з Ноўгарадам, Залатой Ардою і Чэхіяй. А ў Польшчы вырашылі, што пасля браслаўскіх падзей Свідрыгайла стане паслужным каралеўскай волі. У Вільню адправіўся Ягайлаў пасол Ян Лутэка-Бржэскі з патрабаваннем да вялікага князя прызнаць Падолле польскім уладаннем, перадаць Польшчы Валынь, а самаму адправіцца ў Кракаў для клятвы на вернасць польскаму каралю. І варта было Бржэскаму толькі заікнуцца пра Ягайлавы патрабаванні, як князь ускіпеў і з усёй моцы заехаў паслу па вуху. На гэтым і скончыўся прыём.

Свідрыгайла развітаўся з пустымі надзеямі мірным шляхам адстаяць незалежнасць сваёй дзяржавы. На радзе са сваімі паплечнікамі вялікі князь вырашыў рыхтавацца да вайны з Польшчаю. Было дамоўлена з Ордэнам, што крыжакі падтрымаюць Вялікае княства. Імператар Жыгімонт, хоць і не абяцаў дапамогі, спасылаючыся на вайну з гусітамі, але абнадзеіў князя, што ўвянчае яго каралеўскай каронай.

Калі пра ўсё гэта стала вядома пры каралеўскім двары, там пачаўся перапалох. Тут жа вырашылі паслаць да Свідрыгайлы новае пасольства і ўсяляк адгаварыць яго ад вайны. Паехаў у Вільню ўсё той жа Бржэскі. На гэты раз яму яшчэ больш не пашчасціла. Свідрыгайла і слухаць не стаў пасла і зноў заехаў яму па вуху і загадаў кінуць яго ў вязніцу.

Палякі прынялі Свідрыгайлаў выклік і рушылі з войскам на Падолле і Валынь. Паводле Длугаша, «горшаю за смерць» была гэтая вайна для Ягайлы. Не хацелася каралю ваяваць са сваёю былою Айчынаю. Але польскія саноўнікі прымусілі яго ўзначаліць паход. Першаю ахвяраю гэтай вайны стала Гародля — гарадок, дзе калісьці Вітаўт і Ягайла падпісалі Гарадзельскую вуню і дзе польскія паны шчыра і па-сяброўску дзяліліся сваімі гербамі з беларуска-літоўскай шляхтай. Гародля палякі, паводле Свідрыгайлавых слоў, «спустошылі зусім» (Коцебу, С. 95). Палякам супрацьстаялі ўкраінскія і беларускія дружыны Хведара Нясвіжскага ды Аляксандра Носа. Сілы няроўныя. Давалося без бою пакідаць Збараж і Уладзімір. Польскія перадавыя атрады наблізіліся да Луцка. Ягайла з велікапольскім войскам, якое падышло пазней, таксама

выступіў пад Луцк. 31 ліпеня пад мястэчкам Стырам палякі разбілі вартавыя палкі Вялікага княства, што баранілі пераход цераз раку Стыр, і памкнуліся да горада. Два тыдні заваёўнікі рыхтаваліся да штурму Луцкага замка, абаронаю якога кіраваў баярын Юрша. 13 жніўня абаронцы адбілі варожы прыступ. Уся віна за няўдачу пала на Ягайлу: маўляў, з-за яго нерашучасці і бяздзейнасці Луцк так і не ўзяты. У суседніх землях таксама кіпелі баі з палякамі: у Бельскай зямлі Свідрыгайлавы воіны спалілі Бужск. Трымаў аблогу 6-тысячнага польскага атрада Алескі замак. Білі палякаў на Холмшчыне. Луцк па-ранейшаму трымаўся. Канчалася лета. У польскім лагеры не хапала харчоў. Ад эпідэміі дохлі коні. Да Ягайлы прыходзілі нярадасныя весткі. Валашскі гаспадар Аляксандр рабаваў польскія землі. На дапамогу Свідрыгайлу з'явіліся татары. Час ад часу чакалі нападу крыжакоў, якія і сапраўды 17 жніўня ўварваліся ў Польшчу. Прускае войска не сустракала супраціўлення — польскія войскі стаялі пад Луцкам.

Ягайла паспешаў заключыць са Свідрыгайлам перамір'е, якое абяцаў перамяніць у вечны мір. За палякамі заставаліся Камянец, Смотрич, Скала і Чырвонагорад. Ягайла недаацаніў вялікага князя. Той змог стварыць антыпольскую кааліцыю: Ордэн, Германія, Валахія, Лівонія, перацягнуў да сябе гусітаў, заключыў саюз з татарамі і ноўгарадцамі. Патрэбны быў час, каб пазбавіць Свідрыгайлу саюзнікаў, разбіць Ордэн, а пасля ўправіцца і з Вялікім княствам. І гэты час Польшча выйграла. Заключанае перамір'е з Польшчай было палітычнай памылкай Свідрыгайлы. Ён не скарыстаў выступленне Ордэна і не працягваў вайны з Польшчай, якая не мела сіл змагацца на два франты. Нездарма крыжакі, паводле іх жа прызнання, усяляк настойвалі, каб Свідрыгайла не мірыўся з Ягайлам, «даводзячы яму, што тут хаваецца здрада: але ён не хацеў верыць гэтаму да таго часу, пакуль не ўпэўніўся ў тым на самай справе: бо мірам пры Луцку ўстроіў ён сваё няшчасце, і ад гэтага адбылося ўсё яго зло» (Коцебу. С. 212).

Дзейнічаць Ягайла вырашыў праз папу. У Рым паехаў польскі пасол Фашкер, якога Свідрыгайла называў «галоўнаю спружынаю ўсіх звадак і вайны паміж намі і каралём» (Коцебу. С. 101). Ягайла дамагаўся

ад папы, каб той зняў са Свідрыгайлавых падданных клятву ў вернасці. Калі папа выслухаў аповед пра «жорсткасці», якія чыняць крыжакі разам з паганцамі (вось так, тыя літвіны і жамоіты, якіх так рупліва хрысціў Ягайла, ужо сталі «паганцамі»), дык так угневаўся, што не пажадаў слухаць тлумачэнняў ордэнскага прадстаўніка.

На Базельскім саборы абнародавалі грамату, у якой Ордэн дакаралі за саюз з Вялікім княствам. Імкнучыся разарваць гэты саюз, палякі не жадалі дапусціць ордэнскіх дыпламатаў на сойм у Парчаў, дзе павінны былі зацвердзіць вечны мір паміж Польшчаю і Вялікім княствам. Свідрыгайла разгадаў задуму палякаў і настойваў на ўдзеле Ордэна ў сойме. Магістру ён піша: «Не сумнявайцеся ў нас, нішто на свеце не разлучыць нас з вамі, мы са шчырасцю гатовы заўсёды і ва ўсім дапамагаць вам» (Коцебу. С. 103).

Ягайла так і не дачакаўся прыезду брата на Парчаўскі сойм. Свідрыгайла без удзелу на ім крыжакоў і валахаў не згаджаўся весці з палякамі якіясь размовы пра вечны мір. Заставалася апошняе — убраць Свідрыгайлу з велікакняжацкага пасада. Ягайла выклікаў да сябе Жыгімонта Кейстутавіча і прапанаваў яму стаць вялікім князем пры ўмове леннай залежнасці ад польскай кароны і перадачы Польшчы Падолля, Валыні і Кіева. За ўладу Жыгімонт гатовы здрадзіць інтарэсам Вялікага княства. Замена Свідрыгайлу знойдзена, цяпер трэба было падрыхтаваць пераварот. У Княства адпраўляецца польскае пасольства на чале з Лаўрэнціем Зарэмбам, які быў блізкі з Жыгімонтавым сынам Міхайлам. Нібыта ехалі паслы, каб перадаць вялікаму князю Ягайлава пажаданне захоўваць перамір'е, а сапраўды — скласці змову літоўскіх і беларускіх феадалаў-католікаў супраць Свідрыгайлы. А незадаволеных новым вялікім князем хапала: маршалак Ян Гаштольд, наваградскі намеснік Петраш Мантыгірдавіч, віленскі ваявода Гедыгольд, віленскі біскуп Мацвей. Душою змовы быў Сымон Гальшанскі, брат каралевы Соф'іі. Улада Свідрыгайлы абмяжоўвала яго асабістую ўладу ў Вялікім княстве.

Палякі заручыліся падтрымкай сваіх прыхільнікаў і патаемна пачалі збіраць войска для Жыгімонта. Хведар Нясвіжскі папярэджаў Свідрыгайлу, што палякі ўзбройваюцца. Князь асабліва не прыслухоўваўся.

Становішча яго ў дзяржаве трывалае. Верныя саюзнікі гатовы дапамагчы на выпадак вайны з палякамі. Ордэн трымае на польскай мяжы свае атрады. І на заявы палякаў, што крыжакі парушаюць перамер'е, вялікі князь проста адказвае: «Вы ўвесь час гатовы да вайны і стаіце ў баявым шыхце — чаму ж мы, магістр і ўсе астатнія саюзнікі нашыя, не можам падрыхтавацца да вайны» (Коцебу. С. 125). 7 мая ў Кірсмемелі Свідрыгайла і магістр узнавілі дамову паміж Вялікім княствам і Ордэнам. Імператар Жыгімонт паведамляў, што чакае ад яго пасольства. Князі Мазавецкія выказалі жаданне ўступіць з ім у вечны мір. Князі Адоеўскія шукалі ў яго заступніцтва ад Масквы і кляліся служыць яму. У чэрвені месяцы ноўгарадскія паслы прасілі згоды ўзяць намеснікам у Ноўгарад князя Юрыя Луквенавіча — сына мсціслаўскага князя Луквена-Сымона. У жніўні ўжо псковічы прасілі намесніка і прапаноўвалі сваю дапамогу. Сяброўскія адносіны склаліся ў Свідрыгайла з сілезскімі князямі. Падманлівы поспех? Ягайла ўжо сабраў Жыгімонта Кейстутавічу войскі, цераз Віслу наводзяца масты, а польскія паслы пускаюць Свідрыгайлу туман у вочы: то пра мір заводзяць гаворку, то прапаноўваюць яму стаць рэгентам, Ягайлавым пераемнікам на польскім пасадзе.

Апошнія дні ўладарыў Свідрыгайла Вялікім княствам. У сярэдзіне жніўня Жыгімонт Кейстутавіч з польскімі атрадамі патаемна ўступіў на Беларусь. Да яго далучыліся Сымон Гальшанскі, наваградскі намеснік Петраш Мантыгірдавіч, Гаштольд, які дзякуючы Свідрыгайлавым клопатам вярнуўся з польскага палону, нейкі князь Аляксандр (верагодна, Алелька Уладзіміравіч) і іншыя феодалы, незадаволеныя вялікім князем. Ён у гэты час жыў у Ашмянах. Змоўшчыкі збіраліся акружыць Ашмяны, захапіць Свідрыгайлу і звязеніць яго. Калі яны былі непадалёк ад мястэчка, Свідрыгайлу папярэдзіў пра небяспеку троцкі ваявода Манівід, і князь разам з жонкаю ў акружэнні 14 вершнікаў перад самым носам сваіх ворагаў пакінуў Ашмяны. Па лясных дарогах, аб'язджаючы весі і гарады, скакаў князь у старажытны Полацк. Ведаў: там яго падтрымаюць.

Жыгімонт Кейстутавіч тым часам уступіў у Вільню. Віленскі ваявода Гаштольд адкрыў перад ім браму. Ва ўсіх гарадскіх храмах была зачытана папская була,

у якой папа вызваляў Свідрыгайлавых падданных ад прысягі яму. Жыгімонт пайшоў на падман: абвясціў, што Свідрыгайла памёр. І на гэтую хлусню папаліся многія шчырыя Свідрыгайлавы прыхільнікі, як, напрыклад, той жа троцкі ваявода Манівід; паверыў у смерць вялікага князя і просты люд.

Вільня, Трокі, Коўна, Жамойція — прызналі ўладу новага князя. Прынеслі яму клятву і ў Горадні — былой сталіцы Вітаўта. Берасце Жыгімонт Кейстутавіч падначаліў сілаю. Як даносіў магістру ордэнскі віж Войгт: «увесь народ літоўскі ахвотна згадзіўся прызнаць Жыгімонта з-за слабасцяў Свідрыгайлавых, бо ваявода і ваяры абвясцілі новаму вялікаму князю, што Свідрыгайла не паважаў хрысціянства і аслабляў яго, што нават жонцы сваёй дазволіў жыць па асабістай яе волі» (Коцебу. С. 142). Пра тое самае даносіў у Ордэн і крыжацкі шпег Рэбенц: «Свідрыгайла нейкім чынам сам гэта заслужыў, таму што па любові да жонкі і да русінаў прыніжаў веру рымска-каталіцкую і пачаў выказваць болей прыхільнасці да веры рускай: абдзіраў літоўцаў, абагачаў русінаў» (И. Боричевский. Православие и русская народность в Литве. СПб. 1851. С. 57).

З Вільні Жыгімонт Кейстутавіч выступіў на Трокі. Абяцаннямі паставіць Манівіда віленскім ваяводам перацягнуў яго на свой бок. Але Свідрыгайла жывы, на волі і не змірыцца са сваім паражэннем. Новы вялікі князь выказвае жаданне заключыць саюз з Ордэнам. З просьбаю пра дапамогу звяртаецца з Полацка да магістра і Свідрыгайла. Лівонскія рыцары, даведаўшыся пра яго бяду, адразу ж пайшлі на Жамойцію. Толькі вялікі магістр не спяшаецца дапамагаць свайму былому саюзніку: можна ж паразумецца і з новым вялікім князем. Да Жыгімонта прыязджае ордэнскі пасол Ганс Балг з магістравымі ўпэўніваннямі ў шчырым сяброўстве. Жыгімонт здзіўся. Як сяброўства, калі ў гэты час лівонцы паляць весі ў Жамойці? «Як такое магло здарыцца?» — «Без згоды і дазволу магістра», — растлумачыў пасол. «Няхай абвесціць Ордэн, ці намераны ён захоўваць мір?» — спытаўся князь. І Балг абрадаваў яго станоўчым адказам (Коцебу. С. 145). У сваім данясенні ў Ордэн ён апісаў настрой Жыгімонтавых прыбліжаных: усе яны пылаюць нянавісцю да Свідрыгайлы і вельмі радыя, што вялікім князем

стаў Жыгімонт Кейстутавіч, які адразу вярнуў многім іх былыя пасады і землі. «Гэтым заваяваў ён любоў сваіх падданных, якія аднадушна ўсклікалі: «Вось як міласціва чыніць з намі гаспадар наш; гэтага ніколі бы не зрабіў Свідрыгайла; і мы гатовы пакласці за яго жываты свае». «Мы ўсе ахвотней згодзімся праліць да апошняй кроплі кроў нашу, чым прызнаем зноў Свідрыгайлу» (Коцебу. С. 146).

У Кракаве не хавалі радасці: польскі стаўленік на велікакняжацкім пасадзе! У Вільню адправілася пасольства павіншаваць новага гаспадара. Узначаліваў пасольства Збігнеў Алясніцкі. Жыгімонт з шыкоўнасцю прыняў польскіх паслоў у Горадні, пакляўся, што Вялікае княства падначаліцца Польшчы, а для пачатку перадаў ёй Валынь, Падолле і Кіеў. Пасля яго смерці, абяцаў Жыгімонт, усё Вялікае княства Літоўскае і Рускае прайдзе да Польскай кароны, толькі Троцкая зямля застанеца ва ўладанні ягоных нашчадкаў. Каб адвадзіць ад Свідрыгайлы праваслаўных феадалаў і «каб у будучым паміж абодвума народамі не было розніцы або якой-небудзь няроўнасці, якую можна наносіць шкоду дзяржаве, каб усе былі сучешаныя аднолькавымі міласцямі, аднадушна і згодна, з аднолькавай дбайнасцю і пастаянствам клапаціліся пра дабро і росквіт дзяржавы, старанна і верна выконвалі волю караля Ягайлы і брата яго вялікага князя Жыгімонта» (В. Пичета. Белоруссия и Литва XV—XVI стст. М., 1961. С. 531) кароль выдаў прывілей. Праваслаўным феадалам гарантавалася самастойнае валоданне сваімі вотчынамі і пажалаванымі маёнткамі, ім дазвалялася займаць дзяржаўныя пасады ў Троцкім і Віленскім ваяводствах, уступаць у гербавыя братэрствы з католікамі. 15 лістапада Жыгімонт Кейстутавіч абнародаваў гэты прывілей. Аднак нават гэтая ўступка не адвадзіла ад Свідрыгайлы праваслаўных феадалаў. Круты нораў Жыгімонта, жорсткія расправы над сваімі палітычнымі праціўнікамі, патуранне палякам і здрада інтарэсам Вялікага княства расплюшчыла вочы многім з іх. «Уся зямля Літоўская супраць палякаў, і просталюдзіны кажуць, што яны скарыліся Жыгімонту, не ведаючы, што Свідрыгайла жывы, многія жыхары, пакінуўшы жонак і дзяцей, сцякаюцца да Свідрыгайлы» (Коцебу. С. 152),— даносіў магістру Ганс Балг, які жыў у Вільні. Жыгімонт трымаўся на вялікім пасадзе толькі з дапа-

могай польскай зброі. А ў Полацку праваслаўныя феадалы абвясцілі сваім вялікім князем Свідрыгайлу і пасадзілі яго на Вялікае княства Рускае. Полацк, Віцебск, Смаленск, Орша, Мсціслаў, Магілёў, Крычаў, Чачэрск, Барысаў, Гомель, Друцк, Браслаў, Дрысвяты, Брагін, Рэчыца, Мазыр, Кіеў, Чарнігаў, Пуціўль, Ноўгарад-Северскі, Трубчэўск, Старадуб, Любуцк, Серпейск, Тула, Курск, Вязьма, Ржэва, Веліж, Аскол — вось гарады, якія прызнавалі Свідрыгайлаву ўладу.

Уваходзілі ў Вялікае княства Рускае таксама Валынская і Луцкая землі. Нягледзячы, што Падолле знаходзілася ў руках палякаў, там ваявалі супраць іх беларускія і ўкраінскія воіны на чале з Хведарам Нясвіжскім, пінскім князем Аляксандрам Носам (значыць, Пінскае княства таксама ўваходзіла ў склад Свідрыгайлавай дзяржавы). І што характэрна: падзел Вялікага княства на дзве дзяржавы — княства Літоўскае і княства Рускае пралёг па мяжы старажытнай Літвы — па Дняпроўскай Бярэзіне, бо ўжо ў зямлі Літоўскай «Хроніка Быхаўца» называе гарады Менск, Заслаўе, Маладзечна (Хроніка Быховца. С. 87).

Што не пазбегнуць вайны са Свідрыгайлам, добра разумеў і Жыгімонт Кейстутавіч. Перад новым ордэнскім паслом ён абяцае захоўваць свае дачыненні з Ордэнам на ўмовах ранейшых пагадненняў Свідрыгайлы, і таму прасіў перадаць магістру, каб той не ўступаў у зносіны з былым вялікім князем. Свідрыгайла праз пскоўскага князя Васіля Іванавіча звярнуўся да лівонскага магістра, каб той паўплываў на вялікага магістра Паўля фон Росдорфа. «Калі мы адмовім у дапамозе нашаму князю Свідрыгайлу, — пісаў лівонскі магістр, — дык тым адвадзім ад сябе саюзнікаў нашых, і яны лёгка абвінавацяць нас у нявернасці і непастаянстве... Калі князь Жыгімонт пераможа свайго непрыяцеля, і Вялікае княства Літоўскае злучыцца з каралеўствам Польскім: якія могуць быць ад гэтага выгады Ордэну? Пра гэта ваша міласць можа падумаць лепш за нас. Калі ж і без дапамогі нашай справы Свідрыгайлы будуць мець поспех, дык якіх варожых і непрыязных дзеяў павінен чакаць ад яго Ордэн: гэта таксама ўлічыце, ваша міласць, што рускія і татары ўсё яшчэ застаюцца на яго баку» (Коцебу. С. 147). Моцнае Вялікае княства палохала крыжакоў, як і саюз яго з Польскім каралеўствам. А тут вось-вось успыхне братазабойчая

вайна і Княства сцячэ крывёю. Выгадна гэта Ордэну? — выгадна. А ў Свідрыгайлы дастаткова пакуль што і сваіх сіл, каб змагацца з Жыгімонтам.

Свідрыгайла даволі хутка — за два месяцы — сабраў вялікае войска. Паводле ліста лівонскага магістра, пад яго сцягамі стаяла 20 000 татараў, 50 000 тысяч валахаў і 50 000 беларусаў, украінцаў і рускіх (Коцебу. С. 153). Усе гэтыя лічбы яўна завышаныя (так, Улуг-Мухамед не прыслаў сваіх атрадаў). Лівонскі магістр быў Свідрыгайлавым прыхільнікам і хацеў уразіць Росдорфа тою моцаю, якой валодаў князь. Аднак калі ўлічыць, што Свідрыгайла выдзеліў 10 000 тысяч вояў ахоўваць сваю цяжарную жонку, «каб непрыяцель, уварваўшыся ў замак, не парушыў патрэбнага для парадзіхі спакою» (Коцебу. С. 154), дык войска меў ён немалое.

Магістр палічыў слушным наладзіць сувязь з Свідрыгайлам і паслаў да яго рыцара Людвіга Ланца. Пакуль той дабіраецца да Свідрыгайлы, абодва варожыя бакі заканчваюць апошнія прыгатаванні да вайны.

Жыгімонт Кейстутавіч пасылае ў Польшчу Гаштольда па дапамогу, хоць у Вільні і стаяў польскі гарнізон. Ягайла сам збіраўся выехаць на Беларусь, каб пераканаць Жыгімонта саступіць Свідрыгайлу яму беларускія, украінскія і рускія землі, каб такім чынам адвадзіць яго ад Літвы. Даведаўшыся пра гэта, крыжакі раскусілі Ягайлаву задуму. Астэродскі камандор папярэджваў магістра, каб ён параіў Свідрыгайлу не слухацца Ягайлы. «Кароль з уласцівай яму хітрасцю лёгка можа завабіць яго, прадставіўшы, што тое, што ўсё здарылася з Свідрыгайлам, — яму вельмі не даспадобы, і што ён па-брацку гатоў саступіць яму Рускія землі яго з тым, каб ён спакойна валодаў імі і не быў бы даведзены да крайнасці. Калі ж Свідрыгайла згодзіцца, дык гэта прывядзе яго да згубы. Відаць, палякі звернуцца таксама і да Ордэна з ліслівымі абяцаннямі; але, як звычайна, не стрымаюць свайго слова. Няхай grosмайстар прачытае ўсе летапісы, і ён, мабыць, не знойдзе ні ў адным з іх, каб палякі захоўвалі калі-небудзь дадзенае імі слова» (Коцебу. С. 150).

На Беларусь Ягайла не паехаў, зразумеўшы, што Свідрыгайла не прызнае Жыгімонта вялікім князем літоўскім. Па чутках, што даходзілі з Вільні, многія беларускія і літоўскія феодалы запрашалі Свідрыгайлу

ў зямлю Літоўскую ўзяць пад сваю руку «спадчыну бацькоўскую». Пра гэта прызнаваўся ў сваім лісце да магістра і сам Свідрыгайла (Коцебу. С. 153).

У кастрычніку 1432 года ён рушыў са сваім войскам на Літоўскую зямлю. У Барысаве, апошнім горадзе перад літоўскай мяжою, да яго далучыўся нейкі беларускі князь Уладзімір з многімі баярамі, якія прыехалі з Літвы. Тут, у Барысаве, Свідрыгайла даведаўся пра тое, што яго воі захапілі стрыечную сястру польскай каралевы Соф'і Гальшанскай, жонку беларускага князя Івана Уладзіміравіча. Супраць Жыгімонта склалася змова, якой верхаводзілі троцкі ваявода Манівід і маршалак Румбольд. Нейкім чынам Жыгімонт Кейстутавіч даведаўся пра гэта. Манівід і Румбольд з паплечнікамі паклалі свае галовы на плаху.

Натоўпы людзей беглі з усёй Літвы да Свідрыгайлы. А ён не спяшаўся, чакаў падыходу лівонскіх крыжакоў, якіх паслаў магістр пасля таго, як Свідрыгайлаў пасол на каленях прасіў аб дапамозе. 80 рыцараў у суправаджэнні 300 вершнікаў праз Пскоў ехалі ў Полацк.

Тым часам на Падоллі паспяхова дзейнічалі беларускія і ўкраінскія атрады Хведара Нясвіжскага і Аляксандра Носа. Ягайла асабіста ўзначаліў польскае войска ў вайне з імі. Падольскі намеснік Хведар Нясвіжскі, які, па словах Длугаша, «паміж усіх князёў Літвы і Русі вызначыўся адвагаю і вайсковаю славаю» (Грушевський. С. 210), падсцярог польскае войска каля рэчкі Морахвы і, калі яно перапраўлялася цераз раку, напаў на ворага. 12 тысяч палякаў палегла на месцы бітвы.

Аляксандр Нос, які абараняў Луцк, выбраў іншую тактыку. Ён паслаў да караля дэпутацыю з заяваю, што Луцкая зямля паддаецца пад каралеўскую ўладу, чым адвёў ад Луцка ўдар польскіх войск. Ягайла выдаў Луцкай зямлі асобы прывілей, у якім абяцаў не руйнаваць праваслаўныя цэрквы, не прымушаць праваслаўных прымаць каталіцтва.

* * *

Прастаяўшы з войскам у Барысаве каля месяца, Свідрыгайла перайшоў літвінскую мяжу. Тысячы беларусаў сцякалася ў яго войска. 10 лістапада ён спыніўся за 14 міляў ад Вільні. Пасланыя ім вестуны прыбылі пад гарадскія сцены і нагадалі віленцам пра клят-

ву былому вялікаму князю. Свідрыгайла адступіў у Ашмяны. Для ўзяцця моцных віленскіх цвержаў не хапала гармат. Свідрыгайла ў лісце да лівонскага магістра, які меў намер прыехаць да яго, просіць прывезці вялікую гармату. Давялося чакаць падыходу крыжакоў. Тут, у Ашмянах, князь даведаўся, што яго жонка нарадзіла сына. Здавалася, што лёс зноў змиласцівіўся над ім і гэтая вось спроба сесці на вялікі пасад закончыцца ўдачай.

Відаць, Жыгімонт улавіў нерашучасць Свідрыгайлы і вырашыў даць яму бой. У «Хроніцы Быхаўца» наступныя падзеі апісваюцца так: «І князь вялікі Жыгімонт прыйшоў з Вільні з літоўскаю сілаю, у сем тысяч. І была ў іх сеча месяца студня восьмага дня ў панядзелак, і дапамог Бог вялікаму князю Жыгімонту, і пабеглі князі і баяры вялікага князя Свідрыгайлы, а князеў рускіх многіх забілі, а некаторых забралі ў палон: князя Юрыя Лугвенавіча, князя Мітку Зубравіцкага, князя Васіля Чырвонага, брата яго Дэдыголдавіча пана віленскага, пана Юшку Гальцэвіча, пана Івана Вяжэвіча» (Хроніка Быховца. С. 86). Тое-сёе пра гэтую сечу дабаўляе «Хроніка Літоўская і Жамойцкая». Тое, што Свідрыгайла «конне премеяючы в малой дружине на Киев ледво утёк», і што войска яго лягло 32 000, і што ў палон трапілі яшчэ маршалак Румбольд і Манівід, ваявода троцкі (ПСРЛ. Т. 32. С. 83).

Так распаўядаюць летапісы.

Звернемся да дакументаў, якія прыводзіць Кацэбу.

Адзначым, што ні Манівіда, ні Румбальда Жыгімонт не мог захапіць у палон у гэтай бітве, бо яны былі ўжо ім пакараныя. Нельга прыпісаць Жыгімонту і перамогу ў бітве, хаця ў лісце да магістра ён і ўпэўнівае, што Свідрыгайла разбіты і толькі дзякуючы цемры ўцёк (Коцебу. С. 158). Аднак і Свідрыгайла прыпісвае перамогу сабе і таксама ўпэўніваў магістра, што «не згубіў у бітве і дваццаць добрых воінаў, і няхай непрыяцель хваліцца поспехамі сваімі колькі хоча: супраць аднаго рускага воя, які застаўся на полі, лягло шэсць літвінаў» (Коцебу. С. 158). Так што калі Свідрыгайла і не перамог Жыгімонта, то і не быў разбіты, і ні ў які Кіеў ён не ўцёк, а па-ранейшаму знаходзіўся ў Літоўскай зямлі ў той час, калі Жыгімонт схаваўся ў Вільні.

Пад Ашмянамі ні Жыгімонт, ні Свідрыгайла не дамагліся свайго. Жыгімонту так і не ўдалося выгнаць

ворага са сваёй дзяржавы. А Свідрыгайла, хаця і не пакінуў уладанняў Жыгімонтавых, на штурм Вільні не адважыўся. Чакаў ён падтрымкі ад Ордэна. 21 студзеня ў Вентвішкі, дзе ў гэты час знаходзіўся князь, прыязджае ордэнскі пасол Людвік Ленц. Свідрыгайла гатоў на любыя ўмовы, толькі б Ордэн падтрымаў яго. Крыжакі не прамінулі выпадку, каб не выгандляваць сабе зямельных уступак. Свідрыгайла ідзе і на гэта — перадае Ордэну Палангу. Магістр заняў пазіцыю нейтралітэту — нікому не дапамагаць, каб ні ў Жыгімонта, ні ў Свідрыгайлы не было перавагі адзін над адным. Так і не дачакаўшыся ордэнскай дапамогі, Свідрыгайла ў студзені 1433 г. вярнуўся ў Полацк. Усю вясну ён збіраў сілы для новага паходу на княства Літоўскае. Татарскі хан Улуг-Мухамед паведамляў князю, што ён па першым яго знаку гатовы з усім войскам «сесці на коней» і разам з кіеўскім князем Міхайлам прыйсці да яго (Коцебу. С. 169). Свае абяцанні хан падмацаваў прысылкаю тумена вояў. Перамяніла свае адносіны да Свідрыгайлы і Жамойція. Жамойцкія феодалы, абрадаваныя расколам Вялікага княства, марылі скарыстацца момантам і аддзяліцца ад беларускай дзяржавы. Самаўпэўнена яны заяўлялі, што калі толькі Свідрыгайла прышле ім некалькі сваіх харугваў, дык жамойты скорачь усю зямлю Літоўскую і выдадуць яму Жыгімонтавых набліжаных.

На гэты час прыпадае спроба Свідрыгайлы заключыць перамір'е з княствам Літоўскім. Жыгімонт ні на якія мірныя змовы не згаджаўся. Сумны лёс чакаў Свідрыгайлавых паслоў — іх па загаду Жыгімонта ўтапілі ў рацэ. Не меней жорстка ён расправіўся і са сваімі пасламі, якія вярнуліся ад Свідрыгайлы: іх таксама кінулі на рачное дно. Другія паслы, накіраваныя Свідрыгайлам да польскага караля Ягайлы, былі звяззены і перададзены Жыгімонту. Іх чакала смерць. Ні Жыгімонт, ні Ягайла не прызнавалі Свідрыгайлы, не жадалі з ім весці ніякіх перамоў. Па-ранейшаму цягнуў магістр. Ён не казаў цвёрдага «Так, падтрымаю», але і не выракаўся свайго былога саюзніка. Лівонцы — тыя засталіся вернымі Свідрыгайлу і зноў хадзілі на Аўкштайцію, дзе, як звычайна, пралілі нямала крыві і спалілі не адну вёс.

Калі на Беларусі наступіў кароткі мір, дык на Вальні і Падоллі не сціхалі баі. Луцкі стараста пінскі

князь Аляксандр Нос перайшоў на Свідрыгайлаў бок. Летам ён разам са сваімі ваярамі каля мястэчка Сампур разбіў буйны польскі атрад і захапіў у палон 500 вершнікаў. Князь Хведка Нясвіжскі з чатырма тысячамі татараў ваяваў на Падоллі і ў адным з баёў паланіў камянецкага старасту Фрыдрыху Бучацкага. У гэтым рэгіёне Свідрыгайла пазбавіўся важнага саюзніка — Валахіі. Да ўлады там прыйшоў новы гаспадарыч, які прысягнуў на вернасць Польшчы. Гэта была няўдача Свідрыгайлы.

Трэба думаць, што ў канцы вясны князь зноў выступіў на княства Літоўскае, бо ў данясенні ордэнскага обер-маршала магістру нагадваецца, што Свідрыгайла і Жыгімонт са шматлікімі войскамі стаялі адзін супраць аднаго (дзе — не ўказваецца) і пастанавілі даць сечу ў дзень св. Барталамея. Калі меркаваць, што крыжакі нічога не ведалі пра гэтую бітву, дык яна і не адбылася. Відаць, абодва князі, не ўпэўненыя ў сваіх сілах, вырашылі лішні раз не рызыкаваць, а заручыцца падтрымкаю саюзнікаў. Хто быў сябрам Жыгімонтавым, ясна, — Польшча. Свідрыгайлу апроч беларусаў, украінцаў, рускіх, татар, лівонцаў падтрымаў яшчэ і мазавецкі князь Уладзіслаў. І тут Свідрыгайла ішоў на ахвяры, абяцаў князю вярнуць «аднятыя Вітаўтам у бацькі яго землі» (Коцебу. С. 179). Гаворка тут ідзе не пра Падляшша і Берасцейшчыну, заваяваныя некалі мазавецкім князем Янушам, а пасля вернутыя Ягайлам, а пра нейкія іншыя землі. З дакументаў не вынікае, якія землі і калі адарваў ад Мазовіі Вітаўт. Можна быць, цвержу Візну, закладзеную ў свой час князем Янушам Ордэну? Па-ранейшаму на Свідрыгайлаў бок пераходзілі феадальны Вялікага княства Літоўскага. Так, баярын Страміла, які ўваходзіў у Вітаўтаву раду, пакрыўджаны на Жыгімонта за тое, што той не плаціў яму за службу, «прасіў нас (Свідрыгайлу. — В. Ч.), каб не злаваліся на яго за тое, што ён да гэтага часу знаходзіўся супраць нас у саюзе з Жыгімонтам і прапаноўваў нам разам з братам свае паслугі» (Коцебу. С. 179). Нейкі баярын Рог прасіўся да князя на службу, абяцаючы прывесці з сабою 600 вершнікаў і 200 драбаў, і патрабаваў жалаванне 60 000 грошаў. Свідрыгайла згадзіўся, хоць грошы не малыя. Не думаю, што князь меў іх, бо ўся яго скарбніца ў Вільні стала здабычаю Жыгімонта. Хто мог утрымліваць вой-

ска? Абвешчаны ў Полацку вялікім князем Рускім, ён атрымліваў ад палачан, а таксама з другіх беларускіх гарадоў плату.

Нагадаю і пра цікавае паведамленне Астарэдкага камандора ад 23 красавіка пра тое, што народ натоўпамі сцякаецца да Свідрыгайлы з Літоўскай зямлі; ад чаго палякі знаходзяцца ў вялікім жаху, і Жыгімонт звар'яецца, палохаючыся, каб палякі не пакінулі яго (Коцебу. С. 174).

* * *

Такія адбываліся падзеі перад другім Свідрыгайлавым паходам на зямлю Літоўскую. Немалыя надзеі ўскладаў ён на гэты паход. Па папярэдняй дамоўленасці яго павінны былі падтрымаць лівонскія рыцары, татары, цверскі князь Барыс, з сястрою якога быў ён жанаты. Падбіваў Свідрыгайла выступіць супраць Польшчы і прускіх рыцараў. Як гэта часта бывае ў жыцці, усё пайшло зусім не так, як думалася Свідрыгайлу. Лівонцы першыя напалі на княства Літоўскае.

Магістр Цызе фон Рутэнберг са сваім войскам дваццаць тыдняў паліў і спусташаў літоўскія весі. Перамагла крыжакоў хвароба. У войску ўспыхнула эпідэмія. Ад крываўкі адзін за адным паміралі рыцары. Магістр павёў войска ў Рыгу і па дарозе сам памёр ад хваробы.

Свідрыгайла так і не дачакаўся татарскіх атрадаў. Улуг-Мухамед, зацікаўлены ў раздзыхванні полымя феадальнай вайны паміж Свідрыгайлам і Жыгімонтам, аддаў перавагу апошняму. Свідрыгайла выступіў без саюзніка. У жніўні ён рушыў на Літву. Пэўна, перш за ўсё ён павёў сваё войска ў Жамойцію, спадзеючыся на тое, што жамойты падтрымаюць яго. Перапужаны Жыгімонт з купкай сваіх паплечнікаў хаваўся ў глухіх лясах. Вільню застаўся абараняць польскі гарнізон. Як і раней, натоўпы простага люду і многія баяры падаліся да былога свайго гаспадара. У адным з баёў з Жыгімонтавым войскам трапіў у палон князь Міхайла Іванавіч Гальшанскі, брат князя Сымона. Расправа над палоннымі была жорсткай. Па княземым загадзе Гальшанскага ўтапілі ў рацэ. Свідрыгайла авалодаў Коўнам, перабіў там польскіх ваяроў. Захапіў яшчэ адну цвержу, якую перадаў лівонцам. Як высветлілася, жамойты не жадалі прымаць ніякага ўдзелу ў вайне і ад-

мовіліся дапамагаць як Жыгімонту, гэтак і Свідрыгайлу. Таму князь, абцяжараны вялікім палонам, павярнуў назад да сваіх межаў. Так пра гэты поход распавядаў у сваім данясенні Рагніцкі камандор (Коцебу. С. 183—184). Інакш падае «Хроніка Быхаўца». Паводле яе, Свідрыгайла падыходзіў да Вільні, але абмінуў горад. Чатыры дні прастаяў ён пад Трокамі, пэўна, спадзяваўся, што яму адчыняць браму. Але ж і Трокі абаранялі палякі і ведалі, што літасці ад Свідрыгайлы не дачакаешся. Яшчэ чатыры дні князь знаходзіўся ў Эйшышках, пакуль яго віжы рыскалі па пушчах у пошуках Жыгімонта. Адсюль Свідрыгайла выступіў пад Крэва і штурмам захапіў замак. Каля Маладзечна яму паведамілі, што Жыгімонт паслаў войска ў пагоню. Свідрыгайла выслаў насустрач сваё войска пад зверхнасцю кіеўскага князя Міхайлы. Каля вёсачкі Капачы, паблізу ад Маладзечна, Свідрыгайлава войска разбіла Жыгімонтаву пагоню. Па дарозе Свідрыгайла спаліў Заслаўе і Менск, «і шмат воласцей і вёсак і зла нямала зрабілі ў Літоўскай зямлі» (Хроніка Быховца. С. 87).

Галоўнага Свідрыгайла не дамогся: не завалодаў Вільняй, не расправіўся з Жыгімонтам — вайна паміж імі працягвалася. Свідрыгайла чакаў удару ў адказ. Па словах Юрыя Луквенавіча, які ўцёк з вязніцы, Жыгімонт узбройвае супраць яго літоўцаў. Палякі збіраліся напасці на Луцк. Усё складаней было весці вайну на два франты. Не падазраваў ён і таго, што паміж Ордэнам і Польшчаю ідуць патаемныя перамовы аб заключэнні міру: верыў у крыжацкую дапамогу. А што заставалася рабіць прускім рыцарам? Ягайла з'яднаўся з гусітамі і разам з імі спустошыў Памеранію, дзе ацалелі толькі чатыры вёсачкі. Каб уратаваць Ордэн ад разгрому, магістр запрасіў міру. У канцы 1433 Польшча і Ордэн замірыліся на 12 гадоў. Імператар Жыгімонт, як даведаўся пра гэта, дык разразіўся пагрозамі ў бок магістра, прадракаючы Ордэну пагубу ад саюзу з Польшчаю. Імператар пагражаў забраць у Ордэна землі і пазбавіць усіх прывілеяў, атрыманых ад Рымскай імперыі, калі магістр не разарве ганебны мір з палякамі і не паспяшае на дапамогу Свідрыгайлу. Нічога падобнага — не паспяхалі крыжакі ваяваць за свайго былога саюзніка, не выракліся і міру з Польшчаю. Была ўсё ж для адводу вачэй і спроба заступіцца за Свідрыгайлу: прасіў магістр Жыгімонта

Кейстутавіча даць стрыечнаму брату «хоць некалькі вобласцей». Адказ Жыгімонта: не!

І толькі лівонскія рыцары засталіся вернымі Свідрыгайлу.

Ён яшчэ не ведаў пра ордэнскую здраду і шчыра паведамляў у лістах да Ордэна пра свае справы. Так, у красавіку 1434 года князь пісаў з Вязьмы, што да яго прыехаў пасол татарскага хана, «узведзенага намі на пасада» (Коцебу. С. 192), і перадаў, што хан ідзе з войскам у Кіеўскую зямлю і чакае далейшых яго, Свідрыгайлавых, загадаў. З гэтага ліста мы даведаемся, што на Падоллі нейкі князь Вятка разбіў польскі атрад. У другім лісце, ужо са Смаленска, Свідрыгайла пісаў, што добрыя і шчырыя яго сябры ў Польшчы і Літве, а таксама яго падданыя на мяжы даносілі пра намер палякаў на Тройцу вынішчыць агнём і мячом або голадам Луцк і Крамянец, злучыцца з літоўцамі, напасці на яго землі. Што ваявода яго Няміра, намеснік Бранскі, прыбыў да яго ад татарскага хана Сед-Ахмета разам з вялікім князем гэтага хана Бато. Паслы гэтыя данеслі яму, што хан з моцным войскам і з усімі сваімі князямі і ваяводамі падрыхтаваўся ўжо да паходу. Таму па радзе князеў сваіх і вяльмож ён, Свідрыгайла, адправіў Сед-Ахмету Івашку Манівідавіча (сына пакаранага Жыгімонтам Манівіда.— В. Ч.) з прапановаю татарам ісці да польскай мяжы і ахоўваць гарады і замкі; у той жа час ён сам з іншымі саюзнымі войскамі рушыць у зямлю Літоўскую. Даведваемся з ліста, што вялікі князь маскоўскі прыслаў да Свідрыгайлы сына свайго са шматлікім войскам, таксама і князь цверскі, і князі Адоеўскія, «якіх папярэднікі нашыя ніколі не маглі мець сваімі саюзнікамі, хан аддаў нам сваіх князеў і землі іх у нашае валоданне і асабіста зацвердзіў іх за намі» (Коцебу. С. 196).

На заканчэнне Свідрыгайла прасіў крыжакоў ударыць па паляках. «Калі мы такім чынам будзем дапамагаць адзін аднаму, як давалі ў тым абет і кляліся разам з падуладнымі нам, тады з Божай ласкі лёгка можам супрацьстаяць ворагам нашым» (Коцебу. С. 196). З гэтага пісьмовага сведчання мы даведаліся, як рыхтаваўся Свідрыгайла да новага паходу на княства Літоўскае. У адрозненне ад першых двух паходаў, яму ўдалося паставіць пад свае сцягі маскоўскія, цверскія і адоеўскія палкі. І па-ранейшаму спадзяваўся ён

на Ордэн, які ўжо здрадзіў яму. Яшчэ адна цікавая звестка. З лістоў вынікае, што Свідрыгайла ў той час, калі быў вялікім князем рускім, узвёў на пасад Сед-Ахмета. Мы памятаем, што хан Залатой Арды Улуг-Мухамед здрадзіў Свідрыгайлу і падтрымаў яго праціўніка. Каб нейтралізаваць Арду, Свідрыгайла ў 1433 годзе на прычарнаморскіх землях паміж Дняпром і До-нам стварыў новае ханства, на якое і пасадыў Сед-Ахмета. Гэта быў унук Тахтамыша, які нарадзіўся і рос на Беларусі. Новы хан саступіў Свідрыгайлу Адоеўскія землі і як яго саюзнік увесь час падтрымліваў у вайне з Жыгімонтам.

* * *

Пра падрыхтоўку Свідрыгайлы да новага паходу добра ведалі ў Вільні. Пазбаўлены народнай падтрымкі, Жыгімонт прасіў Ягайлу прыехаць на Літву, каб падняць аўтарытэт сваёй улады ў вачах простага люду. Стары кароль пацягнуўся ў нялёгкае ў ягоных гадах падарожжа. Гэта было апошняе яго наведванне Бацькаўшчыны. Жыгімонт яшчэ раз пацвердзіў сваю адданасць Польшчы і аднавіў акт уніі 1432 года. Насуперак яго жаданню, Ягайла хацеў замірыцца са Свідрыгайлам. Той адказаў, што, без згоды саюзнікаў, не да якіх перамоў не прыступіць. Так і не запанаваў на Беларусі мір.

Ягайла вярнуўся ў Польшчу. А ў маі ён памёр.

Пасля смерці Ягайлы на польскі каралеўскі пасад 18 чэрвеня ўзвялі яго старэйшага сына Уладзіслава. Улада апынулася ў руках кароннай рады на чале са Збігневам Алясніцкім — лютым ворагам незалежнасці Вялікага княства Літоўскага і Рускага.

Жыгімонт Кейстутавіч, палохаючыся, каб у яго адсутнасць да Вільні не заявіўся Свідрыгайла на сойм, дзе выбіралі новага караля, не паехаў, а адправіў туды паслоў, якія ад яго імя пацвердзілі ўсе ранейшыя дамовы з Польшчай. Сам ён з польска-літоўскім войскам выступіў на княства Рускае. У «Хроніцы Быхаўца» ёсць узгадка пра гэты паход: «І ў тую восень князь вялікі Жыгімонт сабраў вялікую сілу літоўскую і польскую, пайшоў на Рускую зямлю і стаў пад Мсціслаўлем, прастаяўшы там тры тыдні і не авалодаўшы замкам, пайшоў у сваю зямлю» (Хроніка Быховца. С. 87).

Летапісец і на гэты раз падаў недакладныя звесткі. Так, з перапіскі рыжскага камандора з вялікім магістрам даведваемся, што паход пачаўся ў чэрвені (ліст памечаны 6 чэрвеня) (Коцебу. С. 197), а не восенню. Есць у лісце і цікавыя падрабязнасці пра тыя падзеі. Камандор пісаў, што, па чутках, Жыгімонтаў сын, Міхайла, пакінуў свайго бацьку і з 200 вершнікамі і 60 баярамі перайшоў да Свідрыгайлы, а баярын Страміла ўцёк да Жыгімонта. Адзначу, што ў крыніцах няма сведчанняў пра пераход Міхайлы Жыгімонтавіча да Свідрыгайлы. Але падобныя чуткі не маглі нарадзіцца проста так. Відаць, паміж бацькам і сынам узніклі непаразуменні, і Міхайла не ўдзельнічаў у паходзе. Хадзіў Жыгімонт не пад Мсціслаўль, а пад Віцебск, пра што паведамляў магістру лівонскі ландмаршал (Коцебу. С. 201). Свідрыгайла ў той час збіраў супраць ворага войска. Лівонскія рыцары скарысталіся адсутнасцю Жыгімонта і напалі на Жамойцію. Удача здрадзіла ім. У бітве з жамойтамі крыжакі страцілі восем соцен чалавек, і толькі ўцёкамі рэштка рыцараў выратавалася. Гэта быў адчувальны ўдар і па Свідрыгайлу, які ўжо не мог разлічваць на дзейсную дапамогу аслабелага Лівонскага ордэна.

Жыгімонт пастараўся замацаваць сваю перамогу і павёў патаемныя перамовы з рыжскім арцыбіскупам супраць рыцараў. Паступова палітычнае становішча складвалася на карысць Жыгімонта, хоць пад Віцебскам ён так нічога і не дамогся. Невядома, ці прыход Свідрыгайлавага войска да Віцебска, ці няўдачы самога Жыгімонта пры ўзяцці горада вымусілі яго зняць аблогу. Аднак ясна, што польска-літоўскае войска сустрэла на Беларусі адчайнае супраціўленне. Ужо калі псковічы на Жыгімонтава патрабаванне пакоры адказалі, што яны гатовы «пакласці галовы свае за Свідрыгайлу» (Коцебу. С. 201), дык што тут казаць пра беларусаў, якія паклалі ўжо не адну галаву за свайго абранцу. Увосень Жыгімонт вярнуўся ў Вільню. Паход не прынёс і яму рашучай перамогі. Свідрыгайла па-ранейшаму дзякуючы падтрымцы праваслаўных заставаўся моцным, і ўся барацьба паміж імі яшчэ наперадзе. Адзіная ўдача быў палон Свідрыгайлавай жонкі. Княгіню Соф'ю Жыгімонт кінуў у вязніцу. Міласэрнасцю князь не вызначаўся.

У справу ўмяшаўся папа Яўген. Ён патрабаваў

заклучыць мір са Свідрыгайлам і вызваліць яго жонку. «Самыя паганскія заваёўнікі, беручы гарады, шкадавалі жонак і адпускарлі іх з гонарам у свае дамы: тым больш абавязаны рабіць гэта ўладары хрысціянскія», — пісаў у сваёй буле ад 13 лістапада папа (Юцебу. С. 205). Відаць, польскі стаўленік у Вільні быў больш жорсткі за «самых паганскіх заваёўнікаў». І для яго апекуна з Кракава Збігнева Алясніцкага хрысціянскія заветы — не ўказ: галоўнае — перамога над Свідрыгайлам, любой цаной.

Жыгімонтаў разлік, што яго непрыяцель пойдзе на ўступкі, каб вызваліць сваю жонку, не спраўдзіўся. Свідрыгайла таксама далёкі ад ідэалу. Пры жывой жонцы, калі яна нават у палоне, ужо немалады князь задумаў уступіць у шлюб з дачкою малдаўскага гаспадарыча, каб такім чынам прыдбаць сабе яшчэ аднаго саюзніка і адарваць Малдавію ад Польшчы і Турцыі.

З намерам гэтым Свідрыгайла азнаёміў імператара Жыгімонта. Той падтрымаў князя і, як заўсёды, шчодро абяцаў аддзякаваць за дапамогу супраць туркаў. Імператару Жыгімонту і самому прыходзілася нялёгка: ледзь паспяваў збіраць войскі супраць гусітаў і туркаў. А вось каралеўскую карону Свідрыгайлу прапаноўваў. Паведамляў, што, нягледзячы на сваю занятасць, сам прыедзе вянчаць Свідрыгайлу на каралеўства. На жаль, імператар так і не знайшоў часу выканаць свой намер.

У 1434 годзе Свідрыгайла распачаў справу, поспех якой мог даць яму важкі козыр у змаганні з Жыгімонтам. Князь захацеў ажыццявіць даўнюю Вітаўтаву мару — унію каталіцкай і праваслаўнай царквы. Гэтым Свідрыгайла заваяваў бы падтрымку рымскага папы, нейтралізаваў бы каталіцкі касцёл на Беларусі і Літве, які падтрымліваў Жыгімонта Кейстутавіча і палякаў. Князь знайшоў чалавека, які браўся абладзіць унію, — літоўскі мітрапаліт Герасім. Неўзабаве пра Свідрыгайлаў намер ведалі і ў Рыме. Папа ў сваёй буле заахвочваў князя да уніі і дадаваў: калі Свідрыгайла дасягне мэты, дык дакажа, «што ён выбраны Богам на дабро свайго народа» (Юцебу. С. 206). Папа раіў сабраць на сабор беларускіх, украінскіх і рускіх епіскапаў, каб Герасім атрымаў на ім паўнамоцтвы весці перамовы з Рымскай курыяй. Свідрыгайлу ўдалося склікаць такі сабор, і 26 мая 1434 года ў Ноўгарадзе архірэі, што прыехалі туды, абвясцілі Герасіма мітра-

палітам Маскоўскім. Аднак мітрапаліт Маскоўскі Фодій успрацівіўся гэтаму выбранню. І Герасім так і не быў узведзены ў новы сан. Гэтая няўдача астудзіла Свідрыгайлу. У крыніцах мы не знаходзім звестак аб новых спробах князя ўчыніць унію. А славалюбівы Герасім звязвае свае надзеі з Жыгімонтам. Паміж імі наладжваецца патаемная сувязь. Герасім гатовы арганізаваць змову супраць Свідрыгайлы і падбіць на яго праваслаўных.

А настрой іх мяняўся. Вось ужо чацвёрты год палыхала міжусобная вайна. А Свідрыгайла і чуць не хацеў пра мір. А што ж удзельным князям, як ім не лічыцца з настроем сваіх падданных? У пачатку верасня Аляксандр Нос выйшаў з вайны і паслаў прымірэнчую грамату да Жыгімонта. З Вільні ў Луцк адправіўся Гаштольд, каб прыняць кіраванне Луцкаю зямлёю. Хваляваліся людзі ў Кіеве. Жыгімонт паслаў туды князя Алельку. Свідрыгайла апярэдзіў яго — туды паспеў Івашка Манівідавіч: угаворамі і заклікамі суцішыў гнеўных кіян. Свідрыгайла стаў падазраваць многіх сваіх прыхільнікаў у здрадзе. У падазрэнне трапіў і верны Хведар Нясвіжскі. Яго схпілі і кінулі ў вязніцу. Князю пагражала смерць. Стараста камянецкі Міхайла Бучацкі вызваліў вязня з Крамянецкага замка. Хведар Нясвіжскі перадаў кароне свае землі і прызнаў сябе польскім васалам. Так Свідрыгайла пазбавіўся бліжэйшых сваіх паплечнікаў.

Такія падзеі адбываліся ў 1434 годзе. «Хроніка Быхаўца» нагадвае яшчэ пра паход Свідрыгайлы на Літву. Але далей як да Браслава, дзе да яго далучыліся лівонскія рыцары, князь з-за дажджоў не дайшоў. Згадак пра гэты паход няма ні ў крыжацкіх дакументах, ні ў Свідрыгайлавых лістах, ні ў лівонскай хроніцы Русава, аднак адмаўляць верагоднасць падобнай акцыі не варта.

Князь стаў чакаць зімы. Яму ўдалося сабраць шматлікае войска з беларускіх, рускіх і ўкраінскіх земляў. Больш за дванаццаць тысяч вояў прывёў да Свідрыгайлы лівонскі магістр. Перад самым паходам смаленскі намеснік Юрый Бутрым выкрыў змову Герасіма. І Свідрыгайла робіць чарговую памылку. Замест таго каб неяк паладзіць з Герасімам, князь у гневе загадвае спаліць яго на вогнішчы ў Віцебску. Якія б там ні былі апраўданні гэтага ўчынку, а жорсткая кара над праваслаў-

ным святаром настроіла супраць Свідрыгайлы просты праваслаўны люд. Ні Жыгімонт, ні яго польскія апекуны не здолелі так нашкодзіць Свідрыгайлу, як ён сам сабе.

Паход адбыўся ў студзені — лютым 1435 года, а не ўвосень, як падае «Хроніка Быхаўца», бо 26 лютага Свідрыгайла пісаў магістру пра паражэнне яго войска каля Вількаміра. Значыць, гэтая рашучая бітва паміж двума князямі разыгралася не 1 верасня, як тое піша «Хроніка Быхаўца», а ў лютым. Тым не меней звернемся да хронікі. Паводле яе Свідрыгайла з «усімі сіламі рускімі» выступіў з Віцебска і накіраваўся да Браслава. Сюды падышоў з рыцарамі і лівонскі магістр. Саюзнікі рушылі да Вількаміра. Жыгімонт, які не рызыкаваў удзельнічаць у бітвах, і на гэты раз вырашыў адсядзецца за замкавымі сценамі. Літоўска-польскае войска ўзначаліў яго сын Міхайла. Галоўнай сілай былі палякі. Збігнеў Алясніцкі прыслаў польскаму стаўленіку дванаццацітысячны корпус (Грушевський. С. 218). Ніякіх дакладных паведамленняў пра бітву хроніка не падае. Вядома, што абодва войскі сустрэліся каля Вількаміра на рацэ Святой. «І дапамог Бог вялікаму князю Жыгімонту і яго сыну Міхайлу, і пабілі князя Свідрыгайлу і ўсю яго сілу» (Хроника Быховца. С. 88). Не, Бог дапамог Міхайлу, а Свідрыгайла, яго расправа над Герасімам. І без усялякага запалу змагаліся беларускія і ўкраінскія воі, больш думалі пра сваю галаву, чым пра перамогу, бо хто яго ведае, як іх перамогу выкарыстае Свідрыгайла, ці не здрадзіць праваслаўным у дагоду католікам. І пасля адчайнага ціску літоўцаў і палякаў Свідрыгайлава войска пачало адступаць. Сам князь не стаў чакаць заканчэння бітвы і ўцёк з поля сечы. Загінуў Свідрыгайлаў ваявода слаўны Жыгімонт Карыбутавіч, знайшоў смерць сваю князь Даніла Сымонавіч Гальшанскі (вось так бацька быў на Жыгімонтавым баку, а сын за Свідрыгайлу), князь Яраслаў Луквенавіч Мсціслаўскі, князь Міхайла Балабан, князі Міхайла Вяземскі і «другіх князёў і баяр, і немцев шмат пабілі» (Хроника Быховца. С. 88).

Вялікія страты панеслі лівонцы. «Было забіта дванаццаць тысяч чалавек знатных і высакародных воінаў. Ніколі яшчэ раней не было ў Лівоніі такой страты, праз што Лівонія вельмі аслабла», — прызнаецца ордэнскі храніст Русаў (Сборник материалов и статей по

истории Прибалтийского края. Рига, 1879. Т. 2. С. 272). Магістр атрымаў дзве раны ў галаву і памёр на полі сечы. Вількамір для Лівонскага ордэна стаў тым самым, што Грунвальд для прускіх рыцараў. Цяпер і Лівонія выйшла з вайны.

Свідрыгайла ўцёк у Віцебск, адсюль ён піша вялікаму магістру, нагадваючы яму пра ранейшы саюз і дружбу, і прасіў дапамогі. І зараз ён верыць у Ордэн, які здрадзіў яму. Сляпая вера. Да імператара Жыгімонта адпраўляецца Свідрыгайлаў пасол таксама па дапамогу. Не, князь яшчэ не апусціў рукі. А Жыгімонт ужо цешыў сябе думкаю, што з яго ворагам скончана. Праз тры тыдні ён паслаў сына на Белую Русь.

Міхайла ўзяў у аблогу Оршу. Так як Орша лічылася горадам смаленскай зямлі, дык са Смаленска да Міхайла прыбыла дэлегацыя. Смальяне пераходзілі да Жыгімонта. Паўплывала на іх рашэнне Свідрыгайлава расправа над Герасімам. Хто і застаўся верным Свідрыгайлу на Белай Русі, дык Віцебск і Полацк. Пад Віцебск і павёў літоўска-польскае войска Міхайла. Шэсць тыдняў здабываў ён горад і няўдачна. Зімою Жыгімонт шле новае войска, але ўжо пад Полацк. Толькі і палачане падняліся са зброяй на абарону свайго горада. І на гэты раз Жыгімонтава войска адступіла. Інакш адбывалася на Русі і Украіне. Там разнеслася пагалоска, што Свідрыгайла загінуў. Сярод князевых прыхільнікаў панавала разгубленасць. Мцэнскі ваявода перайшоў на Жыгімонтаў бок. Адпаў Старадуб. Пакінула вялікага князя Рускага і Северская зямля, вось толькі ён яшчэ не ведаў, да каго яна далучылася: ці да Літвы, ці да Масквы. Падзеі вымагалі асабіста ехаць на Украіну, і Свідрыгайла ў пачатку 1436 года адпраўляецца ў Кіеў. Тым часам да імператара прыязджае яго пасол Вегуна, які ўпэўнівае Жыгімонта, што Свідрыгайла атрымаў паражэнне не такое і жорсткае, як пра гэта кажуць, і князь поўны жадання змагацца са сваім ворагам.

Імператар і цяпер не падаў Свідрыгайлу рэальнай дапамогі, спаслаўся на тое, што зараз ён дамаўляецца аб міры з палякамі, якія абяцалі болей не падтрымліваць князя Жыгімонта. У сваім лісце імператар суцяшае Свідрыгайлу. «Але мы спадзяемся на дапамогу ўсемагутнага Бога, спадзяемся, з дапамогаю сіл нашых, аднавіць усё да гонару і карысці вашай... Таму, любезны

брат, не губляйце мужнасці, будзьце цвёрдымі ў надзеі на Бога, і ўпэўніце князеў вашых, баяр і падданных у нязменнай падтрымцы нашай...» (Коцебу. С. 219).

Як толькі стала вядома, што Свідрыгайла жывы, Северская зямля зноў прызнала яго сваім уладаром, вярнуўся да яго і мцэнскі ваявода Пратасій, і смаленскі ваявода Бутрым. Пасланае князем войстка на чале з Нямірам адваявала ў Жыгімонта Старадуб. Татарскі хан Сеід-Ахмет прыйшоў з конніцай і стаў лагерам каля Кіева. Свідрыгайла збіраўся разам з татарамі ісці на Падолле і Валынь. Пераменьваюцца адносіны да Свідрыгайлы і ў Польшчы. Прапольская палітыка Жыгімонта не прынесла яму папулярнасці і падтрымкі сярод шырокіх колаў беларускіх і літоўскіх феодалаў, ні сярод простага народа. Пад ціскам каталіцкіх святароў у 1436 годзе ён адмяніў Ягайлаў указ, якім гарантавалася недатыкальнасць праваслаўных цэркваў і свабоды веравызнання праваслаўных вернікаў. За 43 гады раней іспанскай інквізіцыі Жыгімонт увёў сваю інквізіцыю пад кіраўніцтвам паляка Мікалая Ленчынацкага з правам караць ерэтыкаў і праваслаўных і прыводзіць іх «да паслушэнства рымскага двару». І разам пазбавіўся падтрымкі праваслаўнага панства і людю. Затое знайшоў сабе апору ў асобе Ордэна і пачынае заігрываць з магістрам, і ўжо вядуцца перамовы пра мір. Польскі каралеўскі двор гэта непакоіла. Таму Свідрыгайлу каралеўская рада разглядала як тую сілу, што вымушала б Жыгімонта трымацца Польшчы. Палякі першымі і прапанавалі Свідрыгайлу пачаць перамовы аб міры. Князь адправіў у Кракаў біскупа кіеўскага і баярына Маска Умвіча, хаця не верыў у добры канец гэтых перамоў і лічыў, што паслоў чакае лёс нявольнікаў, таму працягваў вайну супраць Вялікага княства Літоўскага і Польшчы. З татарскай дапамогай князь вярнуў сабе Браслаў і Крэмянец на Падоллі і паставіў там новага намесніка Івашку Манівідавіча.

Сапраўднай нечаканасцю для князя стала навіна, што Жыгімонт Кейстутавіч заключыў мір з Ордэнам. «Але мы гэтаму не хочам верыць і за ўсё сваё жыццё не парушым падпісанага намі саюза», — паведамляў вялікаму магістру Свідрыгайла (Коцебу. С. 222). Князь яшчэ чапляецца за крохкую надзею, што зможа неяк перамяніць нешчаслівы для яго ход падзей. Застаецца ж у яго руках і Белая Русь, і Кіеўшчына, і Падолле,

і Луцкая зямля. Есць яшчэ імператар Жыгімонт, які ўвесь час абяцае дапамагчы. Свідрыгайла знаходзіць выхад: абяцае імператару прыняць яго падданства. Той і зараз толькі суцяшае князя, што ён «можа быць упэўнены, што мы паходзім нашым у Польшчу дапаможам яму» (Коцебу. С. 219). І пакідае яго на волю лёсу.

А лёс усёй вайны і самага Свідрыгайлы вырашаўся на Белай Русі.

У 1437 годзе Жыгімонт зноў паслаў сваё войска на Полацк і Віцебск. Палачане і віцебчы «не бачачы сабе ні ад каго дапамогі» (Хроніка Быховца. С. 88), прызналі Жыгімонта сваім князем. Удар для Свідрыгайлы вельмі цяжкі. Так, ён яшчэ валодаў украінскімі землямі, але, як дакладна заўважыў гісторык М. Грушэўскі, былі яны «анексіраванай правінцыяй, уладарнаю дзяржаваю былі землі літоўскія і беларускія» (Грушевський. С. 220). Таму «Хроніка Быхаўца» і адзначыла: «...і пачаў вялікі князь Жыгімонт княжыць у Вялікім княстве Літоўскім і Рускім».

Жыгімонт, каб падкупіць палачан, выдаў Полацку новы прывілей, якім пацвердзіў «добраволенствы» Скіргайлы, Вітаўта і Свідрыгайлы. І ў адрозненне ад ранейшых прывілеяў новы забараняў полацкім намеснікам распараджацца гарадской маёмасцю «городом дарити», абараняў насельніцтва Полацкай зямлі ад самавольных пабораў і павіннасцей з боку свецкай і духоўнай улады. Па сутнасці, са стратай Белай Русі Свідрыгайла губляў і тытул Вялікага князя Рускага, і хаця ён і падпісваецца ў сваіх граматах, як Вялікі князь Літоўскі і Рускі, але юрыдычна гэты тытул быў ужо для яго не сапраўдным. Свідрыгайла апынуўся ў цяжкім становішчы. Нельга было спадзявацца, што зброяй ён пераможа Жыгімонта, а тым болей весці вайну з Польшчай за Падолле і Валынь. Яшчэ адно няшчасце — памірае Жыгімонт. У Еўропе ў Свідрыгайлы не засталася болей уплывовых заступнікаў. Воляй-няволяй давялося яму ісці на перамір'е з Польшчай. Жыгімонт, калі даведаўся, што Свідрыгайла выехаў у Кракаў на сустрэчу з каралём, паслаў адно войска на Луцк, другое на Кіеў. Першае было адбіта ад Луцка. А пасля таго як прайшла вестка, што Свідрыгайла заключыў саюз з Уладзіславам, Жыгімонтавы воі паспешылі назад. Другое войска разбіў кіеўскі ваявода

Юрша з татарамі. Цяпер, калі Свідрыгайла схіліўся перад ім, кароль узяўся памірыць яго з Жыгімонтам. Той ганарліва адказаў польскім паслам, што добра ведае Свідрыгайлу, і старасць не зрабіла яго мудрым, і вайна непазбежна, калі ён вернецца ў Вялікае княства. А каб даказаць сваю вернасць Польшчы, Жыгімонт зноў пацвердзіў умову, што княства Літоўскае і Рускае пасля яго смерці пераходзіць да Польшчы, але палякі не павінны падтрымліваць Свідрыгайлу. Заклучае Жыгімонт мір з малдаўскім гаспадаром Ільёй Аляксандравічам. Пасля чаго Свідрыгайла, відаць, пераканаўся ў беспаспяховасці далейшай барацьбы з Жыгімонтам і прыміраецца са сваім становішчам.

Нельга дакладна ўказаць, якія землі засталіся пад яго ўладаю. З яго жалаваных грамат у 1437 і 1438 гадах вынікае, што ўлада яго распаўсюджвалася на Кіеўшчыну, Падолле з горадам Крэмянец, Валынь з горадам Астрогам і Луцкам. Аднак луцкія баяры ў 1439 годзе паддаліся пад Жыгімонтаву ўладу. Гэта яшчэ больш аслабіла Свідрыгайла. Пра далейшы яго лёс вядома вельмі мала. Палохаючыся трапіць у рукі да Жыгімонта, князь уцёк у Малдавію.

Так закончылася грамадзянская вайна 1431—1437 гадоў у Вялікім княстве Літоўскім і Рускім. Паражэнне Свідрыгайлы Альгердавіча было паражэннем прыхільнікаў незалежнасці беларускай дзяржавы ад Польскага каралеўства і ператварэння Княства ў самастойнае каралеўства. Гісторыя не ведае ўмоўнага склону, таму і не будзем гадаць, як развівалася б гісторыя Беларусі ў выпадку перамогі Свідрыгайлы і яго паплечнікаў.

ГЕНАДЗЬ САГАНОВІЧ,

кандыдат гістарычных навук

АД ВЕДРАШЫ ДА КРАПІЎНЫ

(З ваеннай чыннасці К. Астрожскага)

Увесь 1499 год маскоўскі князь Іван III займаўся дыпламатычнай падрыхтоўкай новай вайны з Вялікім княствам Літоўскім. І калі на пачатку 1500 года ў Маскву перабег чарговы князь-зdraйца Сымон Бельскі, ён пайшоў на адкрытае абвастрэнне канфрантацыі з Аляксандрам I. Неўзабаве на маскоўскі бок перакінуліся Мцэнск і Сярпейск. Ды і Старадуб з Ноўгарадам-Северскім пасля тайных перамоў з Іванам III ужо хіліліся да здрады. Быццам бы ратуючы сваю праўдзівую (праваслаўную) веру. На справе ж не веру ратавалі перабежчыкі, а жыццё сваё, бо ведалі ад маскоўскіх шпегаў, што вось-вось грымне новая вайна...

Аляксандр пратэставаў, абураўся тым, што цесць ягоны Іван III бярэ да сябе на службу падданных Вялікага Княства. Тым часам з Масквы да Вільні выязджаў пасол, які мусіў афіцыйна абвясціць аб разрыве мірнага пагаднення. Яшчэ раней на захад «воровским обычаем» рушылі маскоўскія войскі...

Ужо распачаўшы вайну, маскоўскі ўладар дыпламатычна апраўдваўся, наракаючы, што Аляксандр Казімеравіч жонку сваю — Іванаву дачку Алену — ды беларускіх праваслаўных князёў гвалтам цягне, «чтобы приступили к Римскому закону». Мяккі Ягайлавіч абвінавачваўся ў жорсткім уцісканні праваслаўных: «колко велел поставляти божниц Римского закону в Руских городах, в По-

лоцку и в иных местах, да жонок от мужов и детей от отцов с животы отнимаючы, силою окрещают в Римский закон».

Аляксандр адказваў, што ў Вялікім княстве Літоўскім шмат людзей праваслаўнае веры, ды лепшых, чым здрайца Бельскі, і сілаю іх аніколі ні ён, ні продкі ягоныя Ягайлавічы да каталіцтва не вялі. І вялікую княгіню Алену, вядома ж, зусім не прымушаюць мяняць веру. «...И дивуемся тому, што ж ты... большы лихим тым людем, которыи ж запамятовали чести и души свои и жалованье наше, здрадивши нас, господара своего, к тебе повтекали, веришь, нижли нам...» — абурана пісаў ён маскоўскаму ўладару.

Што да распачатае вайны, дык вялікі князь нагадваў, як шмат разоў накіроўваў ён у Маскву сваіх паслоў з тым, каб урэгуляваць канфлікты дыпламатычна, аднак Іван III выявіў «великую неприязнь» да Вялікага княства Літоўскага. Людзі ягоныя пачалі чыніць «велики кривды в землях и в водах, в татьбах, в разбоях и в грабежах и в иных многих речах». Пераконваючы маскоўскага манарха не праліваць больш хрысціянскае крыві, Аляксандр адзначаў, што ён ані ў чым не мае віны перад Іванам III, і ўся віна за кроў ляжа на таго, хто парушыў мірную дамову, хто здрадзіў сваёй клятве на крыжы...

Тым часам галоўнае маскоўскае войска пад кіраўніцтвам ваяводы Якава Захар'іна і казанскага царэвіча Махмет-Аміна ўжо займала Севершчыну, забірала Бранск, Ноўгарад-Северскі, Старадуб... Другое войска, на чале якога быў Юры Захар'ін-Кошкін, выйшла з Вязьмы і ў Чэрвені здабыло Дарагабуж. Трохі пазней з Вялікіх Лукаў на Тарапец вырушыла трэцяе войска...

Крымцы, якія й раней ані года не давалі спакою паўднёвым землям Вялікага княства Літоўскага, цяпер насядалі яшчэ актыўней. У 1500 годзе яны дзейнічалі шырокім фронтам — напалі на Валынь, Берасцейскую зямлю, Малапольшчу. Гэтая тактыка павінна была скаваць войскі Княства і перашкодзіць хуткай падмозе з Польшчы.

Галоўную ролю ў арганізацыі абароны краіны браў на сябе гетман найвышэйшы — Канстанцін Іванавіч Астрожскі. Паспешліва мабілізаваўшы ўсіх, каго было можна, ён сабраў 3500 вершнікаў і ўжо ў маі 1500 года вырушыў з Вільні на ўсход — «стеречи границы».

Маскоўскія ваяводы даведаліся пра рух корпуса Астрожскага, калі той ужо пакідаў Менск і кіраваўся на Смаленск. Яны запатрабавалі сабе падмогі. Іван III кінуў пад Дарагабуж войскі ад Старадуба і Цверы, а галоўнакамандуючым усяго злучэння прызначыў Данілу Васіллевіча Шчэню.

Пераадолеўшы каля 500 км, Астрожскі ўвайшоў у Смаленск у апошнія дні чэрвеня. Большыя сілы на чале з самім Аляксандрам, якія рухаліся следам, тады толькі падыходзілі да Менска. Нельга было губляць часу. Умацаваўшы корпус смаленцамі на чале з намеснікам Станіславам Кішкам, Астрожскі праз тыдзень пакінуў горад і накіраваўся проста на групоўку ваяводы Кошкіна, якая стаяла каля Ведрашы — левага прытоку Дняпра, у 5 км на захад ад Дарагабужа. Ахоўваць Смаленск засталася зусім невялікая залога, — гэтак верылася, што большай сілы не спатрэбіцца, бо вораг будзе разбіты.

Спайманы пад Ельнію язык паведаміў, што да Кошкіна паспелі падысці падмацаванні і цяпер злучаныя маскоўскія сілы маглі сягаць 40 тысяч. У Астрожскага ж налічвалася каля чатырох з паловай тысяч вершнікаў... Далей па дарозе весткі пра такую колькасць непрыяцельскага войска пацвердзіліся. Весці 4 на 40 тысячаў — ці не самагубства? Але пасля нядоўгай нарады гетман цвёрда вырашыў: «малоль многоль Москвич будет, только вземши Бога на помощь битися с ними, а не бившися с ними назад не вернуться».

Каб з'явіцца перад ворагам нечакана і навязаць яму сваю тактыку бітвы, харугвы збочылі з тракту ды пайшлі праз густы лес і балота. 14 ліпеня першыя з іх прыблізіліся да Ведрашы. Маскоўскія палкі стаялі разам яшчэ на процілеглым — правым беразе, на шырокім Міцькавым полі, што каля вёскі Лапачына. «Бе Москвы 40 000 конных, кроме пеших, а Литвы полчетыре тысячи». Угледзеўшы блізка ад сябе непрыяцеля, яны ажывіліся ды пачалі шукаць зручнага месца для пераправы. Перадавы полк паспеў перайсці на левы бераг і распачаць там бой да падыходу асноўных сілаў Астрожскага. Конніца гетмана проста з паходных калонаў размяркоўвалася ў баявым парадку ды ўключалася ў бітву. Без цяжкасцяў разбіўшы перадавы полк, яна сама пераправілася на правы бераг Ведрашы ды заатакавала галоўныя сілы ваяводы Шчэні. Пачалася

сеча, якая доўжылася каля 6 гадзін. Маскоўскія ваяводы сціскалі стомленае доўгім маршам, зусім малалікае войска Астрожскага ды накідалі яму сваю тактыку бою. Нарэшце ўдар іх засаднага палка, які абышоў лесам поле змагання ды каршуном наляцеў збоку, канчаткова вырашыў зыход няроўнай бітвы. Рэшткі людзей гетмана найвышэйшага кінуліся ўцякаць, аднак мала хто ўратаваўся. Пераможцы разбурылі мост праз раку Трасну ў тыле зможаных ды бязлітасна секлі іх, тапталі, тапілі...

Гэтак загінулі амаль усе, хто прыйшоў з Астрожскім да Вебрашы,— лепшы склад войска Вялікага княства Літоўскага! Уцячы адтуль здолела адно колькі сотняў з чатырма ротмістрамі ды Станіславам Кішкам. Наваградскі намеснік Іван Храптовіч, маршалак Рыгор Осцікавіч, Мікалай Глябовіч і шмат хто яшчэ трапілі ў палон. Сярод захопленых у няволю быў і паранены Канстанцін Астрожскі.

Страшная вестка пра трагедыю на Вебрашы дайшла да Аляксандра, калі той з войскам ужо мінаў Барысаў. Вялікі князь быў ашаломлены, аднак не страціў рашучасці і паспяшаўся ўмацоўваць абарону Воршы ды Смаленска. Пасля рушыў да Полацка, бо і з поўначы дзяржаве пагражалі маскоўскія войскі.

Для ваяводаў Івана III перамога пад Дарагабужам далася такім дарагім коштам, што яны адразу пасля бітвы ізноў папрасілі падмацаванняў. Прыйшлі два свежыя палкі. Тады ж з Масквы ў Крым да Гірэя паімчаліся ганцы з просьбаю Івана III яшчэ раз ударыць па Вялікаму Княству. Аднак час быў згублены. Эфект ад грандыёзнай перамогі застаўся маласкарыстаным. Цяпер ваяводы мусілі мець справу з новымі сіламі, прыведзенымі Аляксандрам, з умацаванымі і гатовымі да адпору залогамі гарадоў. Пасля Вебрашы яны захапілі бадай толькі Пуціўль і Белае ды заняліся пушташэннем воласцяў.

А Вялікае княства Літоўскае аблятала змрочная навіна пра лёс корпуса Астрожскага. Ад 1435 года не вяло яно вялікіх войнаў, не практыкавалася ў бітвах і менш за ўсё чакала вось такога выніку ў канфрантацыі з Масквою. Фактычна Маскоўская дзяржава ў 1500 годзе ўпершыню здабыла значную перамогу над Вялікім Княствам...

Разгублены Аляксандр у шматлікіх пасольскіх ліс-

тах спрабаваў апеляваць да хрысціянскае маралі і заклікаў свайго цесця апамятацца. Нагадваў, што той без аніякае прычыны разарваў «докончанье и крестное целованье», што «чести своее запометавши и записы взрушивши» Іван III павёў на Вялікае княства Літоўскае свае шматлікія войскі і «поганство многое», што ваяводы маскоўскія тут «шкоды великие починили, замки знаменитые подобывали, волости попалили и люди забрали... к Москве завели».

У граматах да заволжскага хана Шых-Ахмета і да сваіх братоў — караля польскага Яна Альбрэхта і караля венгерскага Уладыслава — Аляксандр прасіў дапамогі ў вайне супраць «таковому окрутному и запаметалому неприяцелю», дэкляраваў рашучасць «земли своее боронити и кривды и обиды своее ему мстити», аднак на справе быў схільны любым шляхам залагодзіць канфлікт, каб хутчэй пазбавіцца жахлівай вайны. Нават па гэтых граматах да манархаў заўважалася слабасць вялікага князя Аляксандра: просячы дапамогі ў вайне, ён адначасна прасіў паспрыяць яму заключыць мір. Ён жадаў міру, — міру з Іванам III, які захапіў усю Севершчыну, частку Смаленшчыны ды іншыя ўсходнія землі Вялікага княства Літоўскага...

Трагедыя на Ведрашы стала заломам, што пазначыў пачатак новых часоў у супрацьстаянні двух буйнейшых дзяржаў Усходняй Еўропы, — часоў маскоўскай ініцыятывы.

У залітых волавам кайданах прывезлі Астрожскага ў Маскву да Івана III і трымалі там пад асабліва пільным наглядам. Маскоўскі двор не збіраўся выдаваць яго ні на якіх умовах, ні за якія грошы. Ад гетмана дамагаліся толькі аднаго: каб пайшоў служыць Івану III.

Апошні раз палоннага Астрожскага бачылі ў Маскве паслы Аляксандра, якія былі там у сакавіку — лютым 1501 года. Пасля гэтага яго перавезлі ажно ў Волагду, а рэшту нявольнікаў размеркавалі па іншых гарадах.

Пацягнуліся змрочныя дні няволі закаванага гетмана. І не цяжар паднявольнага жыцця, не здзеклівыя кпіны нахабнае варты сталі прычынаю пакутаў Астрожскага. Мройныя ўзгадкі таго няшчаснага дня, абліччы забітых паручнікаў, ротмістраў, безліч пасечаных вершнікаў, якіх павёў на смерць ён, найвышэйшы гетман, — вось што зноў і зноў пракручвалася ў памяці,

сціскала сэрца. На Ведрашы здарылася самае страшнае... Вязень валагодскага астрога цяпер глыбока ўсведамляў гэта. Скупыя весткі з далёкай Айчыны, што час ад часу даходзілі і да Волагды, яшчэ больш вярэдзілі душу.

Так, для Вялікага княства Літоўскага тая вайна была цалкам прайгранай. Маскоўскі ўладар спачатку нават слухаць не хацеў прапаноў Аляксандра аб спыненні вайсковых дзеянняў ды пачатку перамоў. Устрымацца ад далейшых захопаў яго прымусіла тое, што ў 1501 годзе Княства ўзнавіла унію з Польшчаю ды заключыла дыпламатычны саюз з нямецкім Ордэнам і заволжскімі татарамі. Хоць Іванавы ваяводы ў 1502 годзе яшчэ здабылі Воршу, выпалілі прадмесці Віцебска, ваколіцы Полацка і Мсціслава, забралі ў палон колькі тысяч людзей, — вайна канчалася. Нарэшце 25 сакавіка 1503 года было прынята пагадненне аб міры на 6 гадоў. Для Княства ўмовы гэтага пагаднення азначалі страту вялізных тэрыторый: да Масквы мусілі адысці Чарнігаў, Ноўгарад-Северскі, Бранск, Любеч, Гомель — агулам 19 гарадоў, 70 воласцяў, 22 гарадзішчы і 13 вёсак. Як адзначаў А. Гвагніні, «за адзін ваенны паход і за адзін год Масквіцін захапіў усё тое, што шмат гадоў і з вялікімі цяжкасцямі здабываў вялікі князь літоўскі Вітаўт».

Што да палоннага Астрожскага, дык Масква і пасля замірэння 1503 года не збіралася яго выдаваць.

На аслабленую вайною ды стратаю такіх тэрыторый дзяржаву ізноў актыўней пачалі нападаць крымцы. Іван III патрабаваў ад Менглі-Гірэя пустошыць не толькі землі Украіны, але і хадзіць «к Слуцку, и к Турову, и к Пинску, и к Менску». У 1503 годзе татары двойчы рабілі наезды на Беларусь, а трэці паход скіравалі на Падолле. У 1505 годзе 5 тысяч татарскіх коннікаў дайшлі да цэнтральнай Беларусі, паставілі кош пад Менскам і беспакarana гаспадарылі ў вялікай акрузе ад яго...

Праз год Менглі-Гірэй накіраваў на Княства двух маладзейшых сыноў з ардою ў 12—13 тысяч. Пераправіўшыся каля Лоева праз Прыпяць, тыя дайшлі да Слуцка, Клецка і адтуль рухаліся ў бок Наваградка ды Ліды. Магло дайсці да трагедыі, паколькі якраз у той час у Ліду прыехаў з жонкаю, дваром і скарбам хворы кароль і вялікі князь Аляксандр. Даведаўшыся пра

з'яўленне татараў гэтак блізка, той загадаў тэрмінова адвезці яго назад у Вільню, а збіраць войска і выбіваць татараў даручыў гетману найвышэйшаму Станіславу Кішцы ды маршалку дворнаму Міхалу Глінскаму.

Кішка з Глінскім сабралі 6 тысяч паспалітага рушэння і рушылі на Клецк, дзе знаходзіўся галоўны кош крымцаў. Па дарозе захварэў гетман, і каманду над войскам пры поўнай згодзе старэйшых чыноў пераняў Міхал Глінскі.

Раніцай 5 жніўня 1506 года конніца Глінскага падышла да Клецка і спынілася перад ракою Лань, на адваротным беразе якой стаялі ўжо падрыхтаваныя да бітвы татары. Збудаваўшы пад абстрэлам дзве гаці, той пераправіў свае войскі праз раку ды імкліва заатакаваў татараў. Крымцы не вытрымалі націску, кінуліся ўцякаць. Далёка яшчэ вершнікі Глінскага гналі патрапаныя рэшткі іх загонаў. Там, пад Клецкам, яны вызвалілі 40 тысяч жыхароў Беларусі, якіх татары вялі ў няволю.

Радасную вестку пра поўны разгром крымцаў яшчэ паспелі перадаць паміраючаму Аляксандру. Для Вялікага княства Літоўскага гэта была бадай першая перамога такога маштабу над татарамі за колькі тры-вожных дзесяцігоддзяў. Менглі-Гірэй неўзабаве пасля яе з зацятага ворага Княства часова зрабіўся яго саюзнікам.

Аднак ізноў нарасталая напруга на ўсходзе. Сам Аляксандр яшчэ на пачатку 1506 года ультыматыўна прапанаваў новаму маскоўскаму манарху Васілю III «вечны мір» пры абавязковым вяртанні Княству тэрыторый, страчаных тры гады назад. Той, безумоўна ж, адмовіўся. Тады ў Вільні сабраўся вольны сойм з тым, каб ухваліць узброеную акцыю па вяртанні земляў, перадусім — Севершчыны. Пачалася падрыхтоўка да вайны. Разам з Вялікім княствам Літоўскім антымаскоўскі саюз складалі Інфлянты і Крым. Для паходу на Севершчыну сабралася 14 тысяч паспалітага рушэння на чале з Кішкам. Але Васіль III апырэдзіў саюзнікаў ды сам ударыў па Княству. Два вялікія злучэнні — адно з Вялікіх Лукаў, другое — з Дарагабужа — увярваліся на Беларусь і пачалі пустошыць землі па Бярэзіну. Так пачалася чарговая, трэцяя вайна.

Кароль і вялікі князь даведаўся пра гэта ў Кракаве. Ён загадаў Станіславу Глябовічу цвёрда абараняць По-

лацк, Ольбрахту Гаштольду — Смаленск, а гетману Станіславу Кішку весці рушэнне пад Менск. Калі ж сам манарх 18 мая 1507 года з'явіўся ў Вільні для пачатку рашучых дзеянняў, маскоўскія войскі ўжо пакінулі межы Вялікага княства Літоўскага.

Напрыканцы лета Кішка перайшоў з конніцай да Друцка. Яго паасобныя харугвы пачалі ваяваць маскоўскае памежжа, захапілі 4 невялікія гарады, але хутка вярнуліся.

Гэтаксама татары, пасланыя ханам на Севершчыну, неўзабаве павярнулі ды паспяшаліся дамоў, бо Крыму сталі пагражаць нагайцы.

Пад восень 1507 года на Мсціслаў, Магілёў і Воршу напалі ваяводы Я. Захар'ін і В. Холмскі, але сустрэлі там рашучы адпор залогаў. Калі ж да Падняпроўя пайшлі і харугвы паспалітага рушэння, непрыяцель хутка адступіў у межы сваёй дзяржавы. І ўсё ж становішча на ўсходніх межах было занадта трывожнае, каб распачынаць запланаваны паход на Севершчыну.

Тым часам мянялася жыццё закаванага гетмана. Усе гэтыя гады Канстанцін Астрожскі прагна лавіў кожную вестку пра айчыну і пакутліва перажываў сваю нявольніцкую бяздзейнасць. Па смерці Івана III, калі яму чарговы раз прапанавалі адумацца і згадзіцца на прапанову вялікага князя маскоўскага, Астрожскі... не адмовіўся. Узрадаваны Васіль III загадаў як найхутчэй везці гетмана ў Маскву.

Ад зможанага вязня патрабавалі аднаго — падпісаць пісьмовую прысягу на вернасць Васілю III. А давалі — свабоду ў Маскоўскай дзяржаве, сан баярына, зямельныя ўладанні і галоўнае, дзеля чаго яго так доўга трымалі, — высокі вайсковы чын. Ён мусіў камандаваць асобнымі памежнымі сіламі, абараняць краіну ад татарскіх наездаў. Тэкст прысягі вымагаў рабскай пакоры і адданасці. «...Буду абавязаны служыць яму (Васілю III. — Г. С.) і дзецям яго да смерці... Аніякага зла яму ці дзецям яго чыніць і нават думаць пра тое не павінен... Калі ж супраць таго ўсяго ў нечым адступлюся... пакараць мяне вольны смерцю залежна ад маёй віны...» — чытаў Астрожскі. І 18 кастрычніка 1506 года... паставіў свой подпіс пад гэтымі радкамі. Мітрапаліт пацвердзіў яго.

Праз некалькі месяцаў паспяховай дзейнасці супраць татараў новы ваявода карыстаўся даверам

у Маскоўскага двара і ўжо мог самастойна адлучацца па справах.

Ці не гэтага чакаў ён усе шэсць змрочных гадоў?

У жніўні 1507 года Астрожскі выехаў з Масквы на Севершчыну, каб пракантраляваць там пільнасць сваіх залогаў. Адтуль, з татарскага памежжа, і пачаўся яго апошні кідок да волі. Далёка абыходзячы гарады, мінаючы людныя дарогі, ён безаглядна ўцякаў з краіны, якой не цяпеў, з якой мусіў і даўно прагнуў змагацца.

Пераапанутыя ў сялян, Астрожскі з ардынарцам супакоіліся, толькі ўбачыўшы старошу Вялікага княства Літоўскага — вершнікаў у шышаках, з тарчамі, даўгімі дзідамі і лёгкімі кордамі. А 25 верасня яны былі ўжо ў роднай Вільні...

Вяртанне Канстанціна Астрожскага стала значнай для Княства падзеяй. Жыгімонт вярнуў яму брацлаўскае староства. У дадатак князь атрымаў пасады старасты луцкага і маршалка валынскага. Ды ці не самым галоўным было вяртанне чына гетмана найвышэйшага, які ўжо праз месяц Жыгімонт забраў у Кішкі і перадаў яму. Трэба было бараніць краіну. Другі таленавіты ваяр Міхал Глінскі не браў аніякага ўдзелу ў ваенных падзеях таго года. Наадварот, якраз яго стараннямі дзяржава хутка ізноў апынулася ў небяспецы.

Князь Міхал Львовіч Глінскі прыходзіўся дзядзькам Канстанціну Іванавічу. Па словах самога Менглі-Гірэя, гэта быў «першы малойца» на ўсё Вялікае Княства. Свае юначыя гады ён правёў у Нямеччыне, на вайскавай службе ў саксонскага герцага, дзе шмат чаму навучыўся і здабыў немалую славу. Вярнуўшыся на радзіму, карыстаўся асаблівай павагай і даверам вялікага князя Аляксандра ды займаў пры ім важнейшым дзяржаўным пасады. Аднак трэба ж было такому здарыцца, што з-за Глінскага трапіў у няміласць да манарха троцкі ваявода Ян Забярэзінскі і нават страціў ваяводства. З таго часу Забярэзінскі ледзь стрымліваў нянавісць да маладога князя і дзе мог ціха шкодзіў яму. Калі ж не стала Аляксандра, ён абвінаваціў Глінскага ў дзяржаўнай здрадзе, а будучаму манарху Жыгімонту перадаў вестку, што герой бітвы пад Клецкам збіраецца сам заняць вялікакняскі пасада. Абражаны Глінскі праціў Жыгімонта разгледзець гэтую справу на судзе, зняць з яго абвінавачанні, а Забярэзінскага пакараць за па-

клёп, але той усё адкладваў судовы разбор. Тады самалюбівы князь узяў бунт помсты.

Здарылася гэта ў лютыя маразы на самым пачатку 1508 года. Сабраўшы з родных і блізкіх войска ў 700 коннікаў, мяцежны князь вырушыў са свайго Турава на расправу з Я. Забярэзінскім. Таго знайшлі ўжо 2 лютага ў маёнтку пад Гародняй і адсеклі яму галаву. Затым паспрабавалі ісці на Коўну, каб схапіць там важнага заложніка — Шах-Ахмета, аднак мусілі вярнуцца. Міхал Глінскі пачаў рассылаць з Турава лісты па краіне з прапановай далучацца да яго. Сюды ж, у ягоную рэзідэнцыю неўзабаве прыехаў пасланец Масквы дзяк Г. Маклакоў. Глінскаму прапанавалі прыняць падданства Васіля III. Масква гарантавала, што аддасць у поўнае валоданне бунтаўніку ўсе гарады і воласці, якія мае і якія яшчэ здабудзе сілай. І Глінскі пайшоў на ўсё...

Хутка ягоныя людзі забралі Мазыр (яго здаў Глінскаму мазырскі намеснік) і пайшлі на Слуцк ды сутыкнуліся там з рашучай абаронай. У Міхала Глінскага сталі з'яўляцца не толькі маскоўскія людзі, але і паслы крымскія, малдаўскія. Планаваліся вялікія ваенныя дзеянні. Трэба было толькі дачакацца маскоўскага войска.

І ваяводы паспяшаліся. Ужо ў красавіку 1508 года на Смаленск вырушылі Я. Захар'ін з Масквы і Д. Шчэня — з Вялікіх Лукаў. Асобныя групы ішлі на Полацк і Слуцк. А да Глінскага пад Бабруйск прывялі свае палкі князь В. Шамяціч і Мажайскі. У траўні яны разам пайшлі на Менск. Аблажыўшы горад, іх войска занялося рабаваннем і пусташэннем зямлі ў вялікім радыусе вакол Менска, хадзіла ажно да Слоніма.

Толькі тады дайшло да мабілізацыі сілаў на абарону краіны. Гетман Астрожскі першым сабраў вершнікаў і рушыў на мяцежнага дзядзьку. Яшчэ ў траўні ён заняў Тураў — гняздо бунтаўнікоў. У Лідзе збіралася шляхецкае рушэнне. Сюды праз Берасце ўжо спяшаўся з Кароны і Жыгімонт з 3—4-тысячным войскам палякаў. Калі сілы аб'ядналіся, кароль і вялікі князь прызначыў іх галоўнакамандуючым Канстанціна Астрожскага.

Астрожскі атрымаў прызначэнне 5 чэрвеня, а 20-га ўжо ўвайшоў у Менск: Глінскі з маскоўскімі памагатымі адступаў на ўсход. Па слядах непрыяцеля гетман

павёў войска на Барысаў, дзе хаваўся ўцякач. Тады Глінскі перайшоў да Воршы, дзе стаялі маскоўскія ваяводы. Цяпер іх злучаныя сілы налічвалі да 50 тысяч. Разам яны спрабавалі хутчэй захапіць стратэгічна размешчаную Воршу.

Хоць Глінскі гарэў жаданнем вялікай бітвы і ўгаворваў не ўхіляцца ад яе маскоўскіх ваяводаў, тыя не падзялялі аптымістычных планаў князя. Для іх тактыкі было натуральным не рызыкаваць войскам у адкрытай палявой бітве, а весці вайну пад мурамі, здабываць замкі і пустошыць воласці. І калі 13 ліпеня да Воршы стаў набліжацца Жыгімонт з 16-тысячным злучэннем Вялікага Княства і Кароны, яны паспешліва пераправіліся на левы бераг Дняпра і размясціліся ў лесе. На правым беразе ў баявым парадку паасобна спыніліся войскі К. Астрожскага, які кіраваў сіламі Княства, і М. Фірлея, які вёў палякаў. У цэнтры была пастаўлена пяхота, па флангах — конніца. Атакаваць ворага збіраліся на раніцу. Аднак уначы ваяводы зняліся ды хутка павялі свае палкі ў бок Дуброўны і далей на паўднёвы ўсход.

Назаўтра Жыгімонт вырашыў не даганяць непрыяцеля, а ісці з усёй сілай на Смаленск, накіраваўшы толькі маленькі аддзел для падстрахоўкі па правым беразе Дняпра. Са Смаленска К. Астрожскі разам з М. Фірлеем рушылі на Севершчыну — вяртаць адабраныя землі. Але асаблівага поспеху гэтая выправа не мела, бо гетманы не ладзілі між сабою і хутка вярнулі войска назад у Смаленск.

Тым не менш краіна была абаронена. Васіль III згаджаўся на канструктыўную размову з пасламі ад Княства. І 8 кастрычніка 1508 года з'явілася новае пагадненне аб міры паміж Масквой і Вільняй.

Толькі Глінскі, які ўсё яшчэ заставаўся ў Мазыры, наклікаў на краіну крымцаў. Татарская конніца наляцела нечакана, дайшла да Палесся. Гаспадарачы на левым беразе Прыпяці, крымчакі, відаць, мелі непасрэдныя кантакты з князем-зdraднікам. Тады Жыгімонт накіраваў на Палессе Астрожскага. Узяўшы некалькі тысяч конніцы, той выйшаў са Смаленска, зрабіў вялікі марш і каля Слуцка адразу ж разбіў галоўныя сілы крымскіх наезнікаў, а пасля за некалькі дзён даканаў іх у драбнейшых сутычках. Гетман рухаўся на Мазыр і быў ужо за нейкіх 10 км ад горада,

калі Міхал Глінскі, не ведаючы пра небяспеку, ад'язджаў са сваякамі ў Маскоўскую дзяржаву...

Так нядаўні маскоўскі вязень за некалькі месяцаў барацьбы стаў галоўным героем той вайны. Кароль і вялікі князь яшчэ 6 верасня ў Смаленску адзначыў яго ваенныя заслугі асобнай граматай, у якой за «верную и справедливую и знаменитую накладную службу», за тое, што ён жыцця свайго не шкадаваў у змаганні з кожным непрыяцелем, жалаваў гетману вёску Паворка на Валыні. Астрожскі атрымаў і вотчыну здрайцы — Тураў з акругай ды іншыя землі.

* * *

Толькі нядоўга прыйшлося цешыцца спакоем. Першымі мір парушылі крымцы. Яны спустошылі землі Княства ў 1509, 1510, 1512 гадах. Тады Канстанцін Астрожскі разбіў іх 25-тысячную арду, і наезнікі на тры гады прыціхлі. Аднак у тым жа 1512 годзе была перахоплена перапіска вялікага князя маскоўскага з містрам нямецкага ордэна, з якой стала вядома, што гэтыя дзяржавы даўно рыхтуюць вялікую вайну супраць Княства. І выкрыты Васіль III накіраваў у Вільню пасла з абвясчэннем пачатку ваенных дзеянняў.

Мэтаю чарговай агрэсіі было авалодаць Смаленскам. У кастрычніку 1512 года на Смаленск рушылі з усходу палкі І. Рэпніна-Абаленскага, І. Чэлядніна, а з Вялікіх Лукаў — В. Адоеўскага ды С. Курбскага. Ім загадвалася спаліць смаленскія пасады і разам ісці на Воршу, Друцк, у глыб Беларусі. А 19 лістапада з Масквы на захад выйшлі галоўныя сілы на чале з Васілём III ды ваяводамі Д. Шчэнем, А. Растоўскім, І. Варатынскім ды іншымі. Шэсць тыдняў яны аблягалі горад, абстрэльвалі яго з гармат, штурмавалі, а раць І. Рэпніна тым часам спустошыла землі ажно да Менска і Віцебска. Так і не ўварваўшыся ў Смаленск, але страціўшы нямала жывой сілы (толькі за адзін штурм у студзені 1513 года загінула каля 2 тысяч маскоўскіх ратнікаў), Васіль III адвёў свае войскі назад.

Але налета пачалася новая кампанія. Саюзнік Масквы Максімільян I прыслаў для паходу «аддзел пяхоты, гарматы і некалькі італьянцаў, дасведчаных у аблозе замкаў», а М. Глінскі наняў у Сілезіі і Чэхіі рэйтараў. Ужо ў чэрвені на Смаленск рушылі войскі з Вялікіх Лукаў і Дарагабужа. Хоць смаленскі на-

меснік і разбіў раць І. Рэпніна, ваяводы ізноў моцна заціснулі горад аблогай. А ў верасні сюды падышоў з дадатковымі сіламі і сам Васіль III ды полк В. Шуйскага, які вярнуўся са спусташальнага рэйду на Полаччыну. Разам пад Смаленскам зграмадзілася каля 80 тысяч войска, якое мела да 2-х тысяч пішчалаў. Абстрэл і штурмы шкодзілі фартэцыі, аднак абаронцы ў начной цемры аднаўлялі разбураныя ўмацаванні ды мужа адбіваліся. Пад Воршай жа Канстанцін Астрожскі з невялікай сілай разбіў дапаможны корпус маскоўскіх ратнікаў, які рухаўся на Смаленск. І ў лістападзе Васіль III мусіў чарговы раз зняць бясплённую аблогу, адклікаўшы таксама палкі М. Глінскага з-пад Віцебска і Полацка, якія захапілі «палону бесчислено, а города не взяли ни одного». А ўжо ў лютым 1514 года ў Маскве было прынята рашэнне аб трэцім смаленскім паходзе.

Зімой да вялікага князя маскоўскага прыехаў спецыяльны пасол ад Свяшчэннай Рымскай імперыі. Стараннямі імператара Максімільяна ды Васіля III была ўтворана ваенная кааліцыя еўрапейскіх дзяржаў супраць Вялікага княства Літоўскага і Кароны Польскай. Апроч Маскоўскай дзяржавы ды імперыі яе мелі скласці Данія, Брандэнбург, Саксонія, Валахія і Тэўтонскі ордэн. У Маскве саюзнікі абмеркавалі нават праект падзелу Польшчы і Вялікага княства Літоўскага. Пасля перамогі Імперыя прызнавала права Масквы на беларускія ды ўкраінскія землі, а Масква — права Імперыі на польскую тэрыторыю.

Належна падрыхтаваныя войскі выйшлі на Смаленск пад лета. З Дарагабужа іх вялі вопытныя Д. Шчэня і М. Глінскі, а з Вялікіх Лукаў — І. Марозаў і В. Шуйскі. Апошніх Васіль III накіроўваў пасля пад Воршу на Друцкія палі, каб блакаваць магчымую дапамогу Смаленску, а сам у ліпені 1514 года прывёў туды галоўныя сілы. Ізноў зграмадзілася 80-тысячнае войска. Пачаўся няспынны абстрэл горада з 300 гармат. «...От пушечного и пищального стуку и людского кричания и вопля, также и от градских людей супротивного бою пушек и пищалей земле колебаться и друг друга не видети, не слышати, и весь град в пламени и курении дыма мнешеся воздыматься», — адзначаў аўтар аднаго з маскоўскіх летапісаў. Абаронцы папрасілі спыніць абстрэл і згадзіліся на перамовы. З мас-

коўскага боку іх вёў М. Глінскі, які хацеў любым коштам угаварыць смялян капітуляваць, бо Васіль III абяцаў аддаць гэты горад яму. І Глінскі зрабіў сваю справу. 31 ліпеня Смаленск на льготных умовах капітуляваў. Намеснік Юры Салагуб загадаў адчыніць галоўную браму... Яму і ягоным бліжэйшым дазволілі выйсці з горада, а з гарнізона — каго паланілі і завезлі ў Маскву (камандныя чыны), каго за добрую плату ўзялі службы сабе. Пэўна іх меў на ўвазе імперскі пасол, калі пісаў, што праз колькі год бачыў у Маскве тысячы паўтары пяхоты з «літоўцаў і ўсялякай набрыдзі». А ўсіх жыхароў горада прывялі да прысягі на вернасць маскоўскаму ўладару.

Пасля капітуляцыі Смаленска маскоўскія ваяводы імкліва рухаліся ўглыбкі Беларусі. Васіль III спяшаўся скарыстаць грандыёзны поспех і захапіць што паболей тэрыторыі да таго часу, як супрацоўнік апамятаецца ды арганізуе абарону. Сапраўды, за Смаленскам здаліся Мсціслаў, Крычаў, Дуброўна...

Войскі Вялікага княства былі ўжо на маршы. Жыгімонт сабраў ці не ўсіх, каго мог: каля 15 тысяч конніцы паспалітага рушэння, 14 тысяч наёмных коннікаў з Польшчы ды 3 тысячы наёмнай пяхоты. Да гэтага корпуса далучыліся таксама паасобныя ахвочыя паны з Вяліка- і Малапольшчы. У Менску быў праведзены генеральны агляд сілаў, і войска хутчэй рушыла на Барысаў. Далей можна было сутыкнуцца з ворагам, таму сенатары ўгаварылі караля і вялікага князя застацца ў Барысаве. Жыгімонт пакінуў пры сабе толькі 4 тысячы вершнікаў, астатніх павёў наперад Астрожскі.

Ужо 28 жніўня яго перадавыя роты некалькі разоў сутыкаліся з маскоўскімі часткамі. На Бярэзіне і Бабрыяны лёгка пабілі супраціўніка і набралі языкоў. Ваявода Іван Чэляднін вырашыў не распыляцца і знішчыць усе войскі Княства ў генеральнай бітве. Ён адышоў на ўсход у пошуках зручнага месца і сабраў свае палкі за Дняпром на беразе Крапіўны, што паміж Оршаю і Дуброўнаю. Тут зграмадзілася ўся сіла маскоўскага войска — каля 80 тысяч феадальнай конніцы на чале з галоўнымі ваяводамі І. Чэлядніным і М. Булгакавым-Голіцай. Пастаўленыя ў традыцыйным баявым парадку, яны ўтваралі фронт шырынёю ў некалькі кіламетраў.

Гетман Астрожскі падышоў да Дняпра ўначы з 7 на 8 верасня і з ходу пачаў перапраўляць войскі праз раку. Для гэтага былі змайстраваны пантонныя масты са звязаных, добра заканапачаных бочак. У іншых месцах скарысталі змацаваныя ланцугамі і вяроўкамі бёрны, накідалі гаці. Частка конніцы магла перайсці Дняпро па бродзе ў вузкім месцы, недалёка ад Воршы.

Калі на левы бераг Дняпра пераправілася каля паловы войскаў Астрожскага, ваяводу І. Чэлядніну паведамілі аб гэтым і прапанавалі скарыстаць момант: ударыць па гэтай частцы і знішчыць яе. Галоўнакамандуючы маскоўскай арміяй самаўпэўнена адказаў: «Калі мы разаб'ём гэтую частку войска, дык застанецца яшчэ другая частка, з якой, відаць, змогуць злучыцца іншыя войскі, так што нам будзе пагражаць яшчэ вялікая небяспека. Пачакаем, пакуль не пераправіцца ўсё войска, бо нашыя сілы настолькі вялікія, што, несумненна, мы без асаблівых намаганняў зможам ці разбіць гэтае войска, ці атачыць яго ды гнаць, як быдла, да самай Масквы. У рэшце рэшт нам не застанецца нічога другога, як заняць усю Літву».

На досвітку 8 верасня ўся конніца, пяхота і артылерыя Астрожскага былі ўжо перад маскоўскімі палкамі. Гетман паспеў расставіць іх у баявым парадку: на правым фланзе — харугвы конніцы з беларускіх і летувіскіх земляў пад камандаю Ю. Радзівіла, на левым — польская конніца на чале з В. Сампалінскім і Я. Сварчоўскім, а паміж імі — роты пяхотнікаў з ручніцамі. Пад прыкрыццё пяхоты была пастаўлена частка гарматаў, астатнія — пакінуты ў засадзе.

Грымнулі бубны, затрубілі баявыя сурмы, і маскоўская конніца першай рынулася ў атаку. Войскі Астрожскага без цяжкасцяў адбілі яе. У бехцеры, без шышака, гетман гарцаваў наперадзе сваіх вершнікаў на даўга-ногім дрыкганту, насіўся, аддаючы кароткія загады, паміж харугвамі. Быццам выпрабоўваючы ворага, ён кінуў на маскоўскія палкі польскую кавалерыю з левага крыла. Чэляднін стрымаў іх націск ды ізноў ударыў сваёй конніцай. Гэтак да самага поўдня супраціўнікі асцярожна абменьваліся франтальнымі атакамі, не ўводзячы ў бой галоўныя сілы. Затым маскоўскія ваяводы паспрабавалі паслаць полк у тыл Астрожскаму і адначасова ўдарыць па флангу, аднак Канстанцін Іванавіч разгадаў гэты небяспечны ход і абедзве атакі ворага

сышлі намарна. Тады бітва дасягнула апагею. Ускінуўшы булаву, гетман рашуча павёў у атаку ўсю конніцу Вялікага княства Літоўскага. Хвіліны — і яна з лёту цяжка ўрэзалася ў густыя шыхты маскоўскіх ратнікаў. Пачалася лютая сеча. Астрожскі ізноў быў наперадзе, заклікаючы да мужнасці сваіх вершнікаў. Раптам — замяшанне ў яго харугвах, незразумелыя крыкі... Націск адразу аслабнуў, а яшчэ праз які момант сам гетман павяртаў іх... назад. Рэхам панесла радасны, пераможны крык тысячаў маскоўскіх коннікаў: «Літва ўцякае!» Вялізнымі сіламі рынуліся яны за харугвамі Астрожскага. Калі пагоня на ўсёй хуткасці падляцела да лесу, гетман ускінуў булаву, за ім палкоўнікі ўзнялі свае буздыганы, і «ўцекачы» як па камандзе крута павярнулі ў бакі, а маскоўская конніца апынулася перад чорнымі пашчамі гарматаў... Трапныя стрэлы ва ўпор касілі ашаломленых ратнікаў, і тыя панічна кінуліся ўцякаць. Цяпер ужо харугвы Астрожскага, разварнуўшыся, спяшаліся наўздагон рассяянму ворагу. Гэта быў поўны разгром усёй маскоўскай арміі. Пераслед яе даведзеных да жаху рэшткаў стаў падобны на бойню, якую спыніла ноч ды густыя пушчы, што ратавалі ўцекачоў ад помслівых вершнікаў Астрожскага. Але й там шмат хто знайшоў свой канец, патануўшы ў балоце, заблукаўшы ў бяскрайнім лесе. Іншыя патанулі ў Дняпры ды Крапіўне, калі ў паніцы спрабавалі пераправіцца...

Летапісцы лічылі, што пад Воршаю загінула ад 30 да 40 тысяч маскоўскіх ратнікаў. Шмат іх трапіла ў палон, у тым ліку ўсе вышэйшыя камандзіры: Булгакаў-Голіца, Чэляднін, якога дагналі, 8 іншых ваяводаў, — разам 48 военачальнікаў, а таксама 1500 дваранаў.

Васіль III уцёк са Смаленска, калі пачуў пра такі выход генеральнай бітвы, істотна ўмацаваўшы перад тым смаленскі гарнізон ды павесіўшы на валах тых, хто сімпатызаваў Літве. А Дарагабуж па дарозе на Маскву наогул загадаў спаліць — каб не скарыстаў непрямых.

Раніцай 9 верасня гетман Астрожскі правёў агляд палонных. 380 самых знатных накіраваў да Жыгімонта ў Барысаў, менш заможных разаслаў па замках*.

* Вялікі князь маскоўскі быццам забыўся пра сваіх падданных, бо, паводле перапісу палонных 1525 і 1518 гадоў, «вязні великой битвы» ўсё яшчэ сядзелі ў Берасці, Гародні, Драгічыне, Камянцы,

Затым з 6-тысячным корпусам ды часткаю лёгкай артылерыі (усё браць не выпадала, бо восеньскія дажджы ўжо папсавалі дарогі) рушыў на Смаленск. Але з-за прамаруджвання, недастатковай колькасці войска і асабліва гарматаў вярнуць горад з ходу не ўдалося. Аблога ж зацягнулася і была малаэфектыўнай. Таму, калі сталі блізіцца зімовыя халады, Астрожскі вырашыў вяртацца, так і не авалодаўшы стратэгічнай фартэцыяй. Ужо 3 снежня 1514 года ён трыумфальна ўязджаў у сталіцу праз Вострую Браму, як рымскі консул пасля вялікай перамогі, на чале сваіх пераможных харугваў, з багатай здабычай і шматлікім палонам.

Значэнне велікапышняй перамогі, здабытай на Крапіўне, наўрад ці можна было ацаніць адразу. У самы рашучы момант быў абаронены суверэнітэт дзяржавы, больш-менш стабілізавана становішча на ўсходзе краіны. На які час пацішэлі і крымскія наезнікі. А маральна стомленыя ад няўдач ваяры Княства нарэшце акрыліліся.

Астрожскі дамогся рэваншу за паразу на Ведрашы, звёў даўнія рахункі з Масквой, зусім не ведаючы, што ягоная перамога стане адной з самых значных ваенных падзей у гісторыі шматвяковага супрацьстаяння Масквы і Вільні. Яе будучь памятаць пакаленні. І ў 1561 годзе, напярэдадні Полацкай вайны, Жыгімонт Аўгуст напіша Івану Жажліваму: «Калі хочаш бітвы, дык ідзі са сваім войскам да Воршы, дзе Канстанцін Астрожскі даў вам сябе ведаць». І ў 1564-м, калі ўдасца лёгка адагнаць маскоўскія войскі ад Дуброўны і летапісец адзначыць, што «такой вялікай здабычы і пры вялікай бітве Аршанскай ня ўзята».

У той далёкай мінуласці была створана гістарычная песня, прысвечаная бітве каля Воршы. Народны твор усаўляў «пана Астроскага», сам горад:

Ой у нядзельку параненька
Узышло сонца хмарненька,
Узышло сонца над борам,
Па-над Сялецкім таборам,
А ў таборы трубы йграюць,

Моцібогаве, Навагрудку, Слоніме, Коўне, Троках, Вільні і г. д. Трымалі іх у неблагіх умовах. Прыкладам, у Берасці на 15 вязняў кожны тыдзень, апроч усяго, давалі «по два бараны, а по два боханы на чалавека хлеба, а по 10 головажён соли, а по бочце пива».

Да ваяцкае парады зазываюць.
Сталі рады адбываці,
Адкуль Воршу здабываці:
А ці з поля, а ці з лесу,
А ці з рэчкі невялічкі?
А ні з поля, а ні з лесу,
Толькі з рэчкі невялічкі.
А ў нядзелю параненьку
Сталі хлопцы-пяцігорцы
Каля рэчкі на прыгорцы
Гучаць разам з самапалаў,
З сяміпалых ад запалаў.
Б'юць паўсоткаю з гарматаў.
Масква стала наракаці,
Места Воршу пакідаці,
А як з Воршы уцякалі,
Рэчку невялічку пракліналі:
«Бадай ты, рэчка, сто год высыхала,
Як наша слава тутака прапала.
Бадай высыхала да сканчэння свету,
Што нашай славанькі ўжо нету».
Слава Воршы ўжо ня горша.
Слаўся пан Астроскі.

А ў кароткім Валынскім летапісе з'явілася ўзнёслая хвала гетману і яго слаўнаму войску. Князь Канстанцін Іванавіч, які разграміў страшную непрямцельскую сілу, «церкви божьи христианьскіи и многих мужек и жон от их насилуваньа оборонил», па мужнасці параўноўваўся аўтарам з вялікім царом індыйскім Пора́м, армянскім царом Тыгранісам, македонскім Антыо́хам, а воі ягоныя, «великии вдатныи витязи литовские, уподобилися есте своим мужеством храбрым макидоняном». Летапісец прыгадаў словы прарока Ісая: «За умножение злобы людей и многыи их неправды пролиется еров их, яко вода силна, хоробрыи и грѣдыи от мечов падут, один ратный справедливый погонитъ несправедливых 100, а от ста побегнета 1000 и плоть их будет на снѣдь зверем и птицам, и кости их на позор всякому животну» ды адзначыў, што на Крапіўне гэтае прароцтва і спраўдзілася: «Ныне тым пророчеством подарил Бог князя Костянтина Ивановича, навышшего гетмана литовского, што его справою и зряжением воиска плѣков и его смелого сердца и руки сягненъем люди московского побили и тых збитых плоти звери и птицы едят, по земли кости волочачи, а стопленых водами рыбы клюють». Падкрэсліўшы, што за здабытую перамогу Астрожскі варты таго, каб валодаць Ерусалімам, летапісец сканчаў аптымістычнымі зычэн-

нямі: «Великославному гасподарію кароліу Жыкгімонту Казіміровічу буді чэсць і слава на векі, павідзішаму недруга свогаму велікагаму князю Васілію москoвскагаму, а гетману яго, вдатнаму князю Канстанціну Іванавічу Астрожскаму дай Божа здарoв'е і шчасць вперад лепшэе как нынэ; павібіл сілу велікую москoвскую, абі так павібівал сілную рать татарскую, праліваючы кров іх бусурманскую».

Праз некалькі гадоў пасля славутой бітвы была створана сусветна вядомая карціна, на якой невядомы мастак алеем перадаў момант перад самым пачаткам бою. На палатно трапілі войскі Канстанціна Астрожскага ў часе завяршэння пераправы, а ўдалечыні — маскоўскія палкі. У цэнтры карціны змешчаны, праўдападобна сам гетман найвышэйшы. У вершнікаў на дзідах можна заўважыць трохкутныя штандары белага колеру з адной чырвонай паласой удоўж і другой, каля самага дрэўка — упоперак, — ці не самыя раннія выявы сцяжкоў з беларускімі нацыянальнымі колерамі. Цяпер гэтая карціна захоўваецца ў Музеі Нарадовым у Варшаве.

Тая акалічнасць, што пераможцам быў князь «рускі», грэцкай веры, дазволіла ўмацаваць свае пазіцыі ўсяму праваслаўнаму насельніцтву краіны. Скарыстаў з гэтага перадусім сам Астрожскі. Яшчэ на Крапіўне перад бітвай ён прасіў, звярнуўшыся ў малітве да Богае Маці, дараваць яму перамогу, і абяцаў за гэта збудаваць два праваслаўныя храмы. Ужо 30 лістапада 1514 года, калі гетман найвышэйшы быў яшчэ ў дарозе на Вільню, Жыгімонт выдаў асобную грамату на яго імя, у якой пісаў: «...Паколькі мы навучаныя Святым Законам і Евангеллем даваць абяцанні Богу і выконваць іх... мы ласкава дазволілі пабудаваць вышэйназваныя цэрквы: Святой Тройцы — на ўзгорку, праз які ідуць да брамы, што па дарозе ў Меднікі, дзе была старая царква з манастыром пад гэтакай самай назвай Св. Тройцы, пабудаваная з дрэва, і Святога Мікалая, якога называюць Вялікім, пасярод места нашага Вільні, — пабудаваць абедзве з каменя». Асабліва значным было аднаўленне Тройцкага храма і манастыра — адной з тых святыняў, якія мелі найбольшую пашану праваслаўных вернікаў краіны. Нездарма патрон гэтага манастыра адначасова з'яўляўся і віленскім намеснікам мітрапаліта. Праўдападобна, у тым жа часе стараннямі

князя Астрожскага была перабудавана і Пакроўская царква ў Вільні.

Што да міжнароднага значэння перамогі на Крапіўне, дык і яно мела тады асаблівую важнасць для краіны. Еўропа моцна ўразілася, калі пачула пра поўны разгром вялізнага войска маскавітаў. Жыгімонт пісаў пра перамогу рымскаму папу Льву X і містру Ордэна Альбрэхту Першаму, а таксама венгерскаму каралю ён нават паслаў у падарунак частку заможных вязняў, якіх, праўда, пераняў імператар і вярнуў Маскве. Сам рымскі папа святкаваў тады перамогу Жыгімонтавага гетмана над маскавітамі. А папскі легат Пізон адклаў запланаванае падарожжа ў Маскоўскую Русь. Максімільян жа адмовіўся падпісваць ваенны дагавор з Масквой (1514) і наагул не пажадаў браць на сябе аніякіх ваенных абавязкаў. Так разваліўся ваенны альянс супраць Вялікага княства Літоўскага і Польшчы, мэты якога ставілі пад пагрозу само існаванне гэтых дзяржаў і іх народаў.

Летам 1515 года засядаў Венскі кангрэс, у якім бралі ўдзел імператар Максімільян, Жыгімонт і ягоны брат венгерскі кароль Уладыслаў. Манархі паразумеліся. Імператар рэзка змяніў свае адносіны да Жыгімонта. Іх прымірэнне мела быць змацавана шлюбам Жыгімонта з унучкай імператара італьянскай прынцэсай Бонай. Максімільян канчаткова адмовіўся ад усіх тэрытарыяльных прэтэнзій, паабяцаў дапамагчы ў замірэнні з Масквой ды падкрэсліў сваю асаблівую прыязнасць да Кароны і Княства, сказаўшы, што цяпер ён «з Жыгімонтам гатовы пайсці і ў рай, і ў пекла».

НАЦЫЯНАЛЬНАЕ ПЫТАННЕ Ў ПРАГРАМЕ ДЗЕКАБРЫСТАЎ

Праграмныя дакументы дзекабрыстаў ужо падрабязна разглядаліся ў гістарычнай літаратуры. Змешчаны яны і ў спецыяльнай публікацыі (Восстание декабристов. Документы. М., 1958. Т. 7). Нацыянальнаму пытанню ў праграмах дзекабрыстаў удзелена менш увагі, чым іншым пытанням. Таму варта падкрэсліць некаторыя палажэнні такіх дакументаў і вытлумачыць ідэйнае абгрунтаванне дзекабрысцкіх поглядаў у гэтым пытанні, як у «Паўднёвым таварыстве», так і ў «Паўночным таварыстве».

Кіраўнік «Паўднёвага таварыства» П. І. Песцель распрацаваў асноўныя палажэнні грамадскага і дзяржаўнага ладу Расіі ў праграмным дакуменце «Руская праўда», які быў зацверджаны «Паўднёвым таварыствам». Песцель быў ворагам федэратыўнага ладу і прыхільнікам адзінай і непадзельнай Расіі. 4-ты раздзел «Рускай праўды» так і завецца: «Расія ёсць Дзяржава Адзіная і Непадзельная» (Восстание декабристов. Документы. Т. 7. С. 126). Як вядома, лозунг «Единая и неделимая Россия» шырока выкарыстоўваўся рускімі белагвардзейцамі пад час грамадзянскай вайны, бо белагвардзейцы былі супраць самастойных нацыянальных рэспублік, у першую чаргу савецкіх, на тэрыторыі былой Расійскай імперыі. Расія, паводле праекта П. І. Песцеля, падзялялася на губерні, якія не супадалі з межамі рассялення розных народаў. Фармальна, паводле канстытуцыйнага праек-

та Песцеля, усе жыхары Расіі мелі аднолькавыя палітычныя правы. Аднак частка горскіх каўказскіх народаў была залічана ім да буяных, якіх трэба было выселіць ва ўнутраныя расійскія губерні і пасяліць іх там у невялікай колькасці па розных валасцях. Рускіх каланістаў трэба было рассяліць на землях іншых народаў. Песцель пералічваў народы і краіны, далучаныя да Расіі, і сярод іх нагадваў Беларусь. Нагадвае Песцель і беларусаў (як частку рускага народа), што насяляюць Віцебскую і Магілёўскую губерні. Ён не ўспамінае беларусаў у іншых губернях, бо гэтыя губерні меркавалася, паводле пагаднення з польскім Патрыятычным таварыствам, перадаць у склад Польшчы. Песцель адмаўляў ім у праве на самастойнасць, бо яны «з-за слабасці сваёй ніколі не могуць складаць асобных Дзяржаў, а з-за гэтага ўсе яны... павінны адмовіцца ад права асобнай Народносці» (Тамсама. С. 122).

16-ты раздзел «Рускай праўды» меў праграмны загалавак «Усе плямёны павінны злітымі быць у адзін Народ» (Тамсама. С. 149). У гэтым раздзеле ставіцца задача: «...у адну агульную масу зліць так, каб насельнікі цэлай прасторы Расійскай Дзяржавы ўсе былі Рускія». Для гэтага трэба, каб «на цэлай прасторы Расійскай Дзяржавы панавала адзіная толькі мова расійская: усе зносіны тым самым надзвычайным чынам аблегчацца». Песцель таксама прапанаваў скасаваць заканадаўчым шляхам назвы іншых, нярускіх народаў і ўсіх назваць рускімі (Тамсама. С. 149). Выключэнне было зроблена толькі для Польшчы, якая павінна была застацца ў цесным палітычным і вайсковым саюзе з Расіяй. Жадаючы ўстанавіць сувязі з польскім Патрыятычным таварыствам для сумеснага паўстання супраць царызму і ўстанавіўшы іх, Песцель пайшоў на тэрытарыяльныя ўступкі на карысць Польшчы за кошт беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх зямель. У «Рускай праўдзе» вызначалася расійска-польская граніца наступным чынам: «Гэтая мяжа павінна ісці ад Палангена (Палангі) самай прамой рысай на Дынабург (Даўгаўпілс). Ад Дынабурга Дзвіною да Полацка. Ад Полацка па рацэ Ушачы да Бярэзіны. Адсюль лініяй Беразінскаю ў напрамку да Прыпяці. Потым балотамі Прыпяцкімі ў напрамку да горада Астрога Валынскай губерні. Ад Астрога да Карпацкіх гор» (Тамсама. С. 125). Такім чынам, уся Гродзенская і Віленская губерні і большая

частка Мінскай адыходзілі да Польшчы. У Мінскай губерні ад Барысава мяжа ішла прама на поўдзень, па Пцічы, пакідаючы ў Польшчы Ігумен і Слуцк. Усходняя частка Беларусі ўключалася ў Вяршынную вобласць (з цэнтрам у Смаленску), у склад якой уваходзілі Смаленская, Віцебская і Чарнігаўская акругі (губерні), дзе знаходзілася сучасная тэрыторыя Беларусі.

У якасці кур'эзнага падыходу да нацыянальнага пытання можна прывесці 14-ты раздзел «Рускай праўды» Песцеля, дзе ён гаворыць пра яўрэяў, якія пераважна жывуць у губернях беларускіх, маларасійскіх і літоўскіх і якія «тым адрозніваюцца ад усіх іншых народаў, што неймаверна цесную сувязь паміж сабою заўсёды захоўваць, ніколі адзін другога не выдаюць ні ў якіх выпадках і абставінах і заўсёды гатовыя да ўсяго таго, што ўласна для іх грамады можа быць выгадным або карысным» (Тамсама. С. 146). Песцель прапанаваў сабраць усіх польскіх і рускіх яўрэяў (звыш двух мільёнаў) у адзін зборны пункт, узброіць іх і даць нават у дапамогу войска, каб яны прайшлі праз Еўрапейскую Турцыю (Балканы) у Азіяцкую і там дзе-небудзь стварылі сваю Яўрэйскую Дзяржаву (Тамсама. С. 148).

У адрозненне ад Песцеля Мікіта Міхайлавіч Мураўёў у сваім праекце канстытуцыі прапанаваў федэратыўны лад Расіі паводле ўзору Паўночна-Амерыканскіх Злучаных Штатаў. Расійская імперыя падзялялася на федэратыўныя адзінкі, якія былі названы дзяржавамі. Беларускія землі, паводле гэтай канстытуцыі, былі ўключаны ў дзве дзяржавы: Заходнюю са сталіцай у Вільні і Дняпроўскую са сталіцай у Смаленску. Аднак гэтыя дзяржавы не мелі якога-небудзь нацыянальнага характару, а былі тэрытарыяльна-гаспадарчымі адзінкамі накіраванымі на паўночнаамерыканскіх штатаў.

Такім чынам, у канстытуцыі Мікіты Мураўёва нацыянальнае пытанне амаль не закраналася, што было звязана з ягонымі агульнымі дваранскімі поглядамі на Расію як рускую дзяржаву. У Песцеля гэтаму пытанню прысвечана шмат увагі. Ён перакананы прыхільнік «адзінай і непадзельнай» Расіі, як і сам цар і прадстаўнікі самадзяржаўя. Песцель прапанаваў у «Рускай праўдзе» правядзенне палітыкі жорсткай русіфікацыі ў Расіі пасля перамогі дваранскай рэвалюцыі дзекабрыстаў. Сродкі для гэтага, з нашага пункту гледжання, часам сур'ёзныя (увядзенне адзінай рускай мовы), а

часам паўанекдатычныя (заканадаўчыя забароны на-
роднасцям называцца сваім імем). Праўда, неўзабаве
Мікалай I выкарыстаў гэтую прапанову і ў 1840 годзе
забараніў у афіцыйных актах называць беларускія і лі-
тоўскія губерні сваімі імёнамі, а называць іх «Северо-
Западным краем России». Увогуле, трэба адзначыць,
што на праектах канстытуцыі дзекабрыстаў ляжыць
печатка дваранскай абмежаванасці і вялікадзяржаў-
нага рускага шавінізму. Асабліва характэрнымі былі
прапановы па русіфікацыі нярускага насельніцтва Паў-
ла Іванавіча Песцеля. Яны былі пастаўлены ў парадак
дня тады, калі яшчэ царскі ўрад праводзіў палітыку
культурнага апалячвання насельніцтва Беларусі (да
паўстання 1831 года на яе тэрыторыі), пашырыўшы
польскія школы і справаводства на польскай мове ў
дзяржаўных установах. Цікава і тое, што ў гэтых пра-
грамных палажэннях дзекабрысты мелі паслядоўнікаў
і ў XX стагоддзі. Трэба таксама адзначыць, што
П. І. Песцель і іншыя дзекабрысты дзялілі зямлю Бела-
русі з польскімі дваранскімі рэвалюцыянерамі, не пы-
таючыся, натуральна, аб гэтым у самога беларускага
народа. І ў гэтым таксама праяўлялася абмежаванасць
дваранскіх рэвалюцыянераў.

МАСКОЎСКІ НЕРОН

...А какой улицей ты ехал, батюшка,
всех сек, и колол, и на кол садил.

З песні пра Івана IV

Я люблю Полацк — наш найстаражытнейшы горад, сталіцу першай беларускай дзяржавы. Знявечаны да непазнавальнасці, зрусіфікаваны амаль да безнадзейнасці, — але люблю. І аднолькава не люблю маскоўскага цара Івана IV — Чорнага Уладара, што прынёс Полаччыне гэтулькі бяды.

Прыехаўшы да святой Полацкай Сафіі, мне заўсёды балюча чуць тое, што кажуць людзям тамтэйшыя экскурсаводы. Яны па-ранейшаму бадзёра апавядаюць, як «в 1563 году царь Иван Грозный освободил наш город...». Ад гэтай хлусні мяне ледзь не трасе. Але з імі хіба паспрачаешся? Яны табе спашлюцца на безліч бэсэсэраўскіх ды яшчэ больш аўтарытэтных саюзных выданняў, у якіх чорным па беламу напісана, што 15 лютага 1563 года адбылося менавіта «освобождение Полоцка русскими войсками от литовских феодалов». Гэтым і пытанне, як кажуць, здымаецца. Даводзіць нешта пасля спасылак на энцыклапедыі — марны занятак.

А мне карціць усё ж расправесці пра сапраўднае «вызваленне» Полацка, пра тую Полацкую вайну, пра самога цара Івана IV. Толькі называць яго буду не Грозным, а Жахлівым — такім, якім ён увайшоў у беларускую гісторыю.

На трэцім годзе Лівонскай вайны, калі маскоўскія ваяводы захапілі ўжо нямала інфлянцкіх замкаў, у Вільні была падпісана дамова, па якой тэрыторыя магутнага калісь ордэна мусіла адысці пад апеку Вялікага княства Літоўскага. Вялікі князь Старабеларускай дзяржавы і кароль польскі Жыгімонт запрапанавалі Івану Жахліваму кампраміснае выйсце: адвесці з Інфлянтаў (Лівоніі) адначасна як маскоўскія, гэтак і беларуска-летувіскія войскі. Цар адмовіўся, што азначала немінучую вайну. Страта ўжо захопленых земляў ці нават часовае замірэнне аніяк не задавальняла маскоўскага боку. Цяпер аб'ектам агрэсіі мелася стаць Беларусь. Іван Жахлівы, які неўзабаве пісаў нямецкаму імператару: «Мы з'яднаем нашыя сілы, каб Польшча і Літва (Беларусь. — Г. С.) не выслізнулі болей ад нас», сур'ёзна мерыўся здзейсніць даўнія мроі маскоўскіх уладароў — анексаваць тэрыторыю Беларусі. Таго самага прайшлі і маскоўскія памешчыкі, што хутка сказалі на саборы: «Мы холопи государевы за одну десятину земли Полотцкаго и Озернцкаго повету головы положим...»

Адмабілізаваная Маскоўская дзяржава рыхтавалася да вялікага паходу. Увесь 1562 год прайшоў у бясплэнных перамовах ды сутычках. Ужо тады царскія войскі рабілі спусташальныя рэйды да Мсціслава, выпальвалі ваколіцы Шклова, Дуброўны, Воршы, прыходзілі да Віцебска. Пра паход выбітнага царскага ваяводы Андрэя Курбскага на Віцебск змястоўна апавядае маскоўскі летапіс: «Острог взяли и пожгли и посады у города у Витебска все пожгли и наряд в остроге поимали и людей в остроге многих побии и села и деревни около Витебска пожгли и повоевали места многие». Курбскі быў бязлітасны. Толькі за гэты паход ягоныя аддзелы спалілі 24 праваслаўныя царквы і мноства касцёлаў. І ўсё адно цар папракае яго за няўдалыя дзеянні на Беларусі: «Вы были под Невелем с 15 000 и не умели разбить 4000 литовцев».

Нарэшце на Беларусь вырушыў сам Іван Жахлівы з амаль усімі сваімі войскамі. Гэта было на пачатку 1563 года. Ягоныя палкі кіраваліся з Вялікіх Лукаў праз Невель і — на Полацак. Па звестках Мацея Стрыйкоўскага, цар вёў 200 тысяч конніцы ды 60 тысяч пяхоты з 200 гарматамі. Сучасныя савецкія гісторыкі лічаць

гэтую лічбу моцна перавялічанай ды пагаджаюцца толькі на 60 тысяч, аднак і ў такім разе наступала незвычайна шматлікая арда.

31 студзеня царскія войскі ўжо шчыльна абступілі Полацк — буйнейшы горад тагачаснай Беларусі, сэрца ўсяго Падзвіння, ключ да сталіцы Княства. Густыя клубы чорнага дыму нізка паплылі над Полацкім краем, агнём заняліся людныя мястэчкі ды вёскі. Чужынцы пустошылі землі ад Асвеі і Дрысы да Глыбокага, Лукамля і Шклова. Пазней, складаючы скаргу Івану Жыхліваму, вялікі князь Жыгімонт пісаў пра гэта: «...вялікую шкоду людзі твае, Масква, чынілі, пачаўшы за мілю ад замку нашага Дрысы ажно да Дзісны, усе воласці па Дзвіне выпалілі». Спаленымі ён назваў Лукам'е, Вулу, Лепель, Бабынічы, Арэхаўну, Плюсну, Чуракі, Асвею, Глыбокае, Беразавец, Ластавіцу, Залессе, Задарожжа, Галамысла ды іншыя пасяленні...

Між тым гетман Мікалай Радзівіл, які кіраваў тады беларуска-летувіскімі войскамі, знаходзіўся зусім недалёка ад рабаўнікоў. Ды толькі што мог ён зрабіць, калі меў усяго... 3400 жаўнераў?! Заклікі Жыгімонта да шляхты, каб тая паспяшалася на абарону краіны ад цара — «Маскоўскага непрыяцеля спрадвечнага нашага», не далі чаканага плёну. У прызначаны дзень паспалітае рушэнне так і не сабралася да гетмана. Валынская зямля не прыслала наогул аніводнага чалавека...

Радзівіл з Хадкевічам наблізіліся да Полацка, калі той адбіваў ужо не першы прыступ. Яны сталі на прыстойнай адлегласці — за 8 міляў — і абмежаваліся назіраннем. Ім не пад сілу было б затрымаць нават тыя 15 тысяч татараў, што цар паслаў у бок Вільні, каб добра выведалі шляхі ад Полацка да сталіцы.

А Полацк бараніўся зусім невялікай сілай. Аднае начы палачане нават вылазку рабілі, спрабавалі адбіць гарматы. І хто ведае, колькі б яшчэ цягнуўся няроўны міжбой, каб не тактычныя памылкі полацкага ваяводы Станіслава Давойны.

Ашчаджаючы харчовыя прыпасы, той загадаў выправіць з горада 2 тысячы сялян, што раней займаліся абарончымі працамі, а царскія ваяўнікі палавілі іх ды прымусілі паказаць яму з харчам, прызначаным для полацкіх абаронцаў. Скарыстаў вораг і з таго, што ваявода, канцэнтруючы сілы толькі ў Ніжнім ды Верхнім замках, запаліў пасады: пад прыкрыццём густога дыму

стральцы ўварваліся ў горад, а пасля прыцягнулі сюды і артылерыю. Цяпер гарматы зусім зблізку прыцэльна стралялі па абодвух полацкіх замках. Драўляныя ўмацаванні пачалі гарэць. У дадатак да ўсяго пад адну са сценаў быў зроблены падкоп і там узарваны порах. Выбух моцна пашкодзіў фартэцыю. «Выжгли огнем 300 сажень стены», — адзначыў тое летапісец.

Знясіленыя абаронцы задыхаліся ў дыме, а шанцаў утрымацца ў палаючых вежах ды гароднях ці дачакацца падмогі сваіх войскаў не заставалася аніякіх. Пасля сёмага прыступу ваявода Давойна вырашыў капітуляваць. Прынамсі, у гэтым бачыўся ратунак зможанага гарнізона, бо цар паабяцаў дараваць волю ўсім, хто спыніць супраціўленне. 15 лютага ваявода, полацкі ўладыка ды лепшыя ад шляхты выйшлі да маскоўскага войска: прасілі не страляць болей па Полацку з гарматаў...

Хоць гэта й вырашыла лёс горада, полацкая шляхта ды 500 чалавек «кароннага рыцарства» адчайна адбіваліся яшчэ колькі сутак.

Ужо на другі дзень пасля капітуляцыі Полацка дваранская конніца імкліва пайшла ў паўднёва-заходнім накірунку. Перадавыя аддзелы гэтага войска хутка былі за нейкіх 12 міляў ад муроў непадрыхтаванай да адпору Вільні... І чым далей заходзілі царскія ваяўнікі, тым большаю рабілася прага Івана Жыхлівага на чужыя землі. Цяпер ён пісаў ужо, што і Валынь, і Галічына, і Вільня — гэта ягоная «вотчына», якую справядліва вяртае сабе, а «тем всем делом можно ли без кровопролития делатися».

Што да самога Полацка, дык маскоўскі ўладар не стрымаў свайго царскага слова. На абяцаную волю ён адпусціў толькі 500 палякаў, абдараваўшы іх футрамі ды іншымі каштоўнымі рэчамі. Гэта быў адмысловы палітычны знак: маўляў, з Польшчаю Масква ваяваць не збіраецца. Астатніх палачанаў — ваяводу Давойну з жонкаю й дзецьмі, епіскапа Арсенья, шляхту, мяшчан ды сялян, што хаваліся ў горадзе, павязаных і паўапранутых, па лютаўскім марозе праз снежныя сумёты павялі ў Маскоўскую дзяржаву. Гісторыкі пішуць, што гэтых нявольнікаў было 11 160 чалавек, з якіх 7253 — кабеты, дзяўчаты, дзеці. Па іншых звестках палонных было значна больш. Гэтак Аляксандр Гвагніні, непасрэдны ўдзельнік гэтай вайны, які слу-

жыў камендантам у Віцебску, паведамляў, што маскоўскі цар павёў з Полацка 50 000 палону. На працягу пяці галодных дзён іх, па словах Стрыйкоўскага, «як іудзеяў да Бабілону», гналі да Масквы, а там — раздалі баярам і ваяводам. Сюды ж з Полацка была перавезена ўся казна, уласнасць шляхты і наогул усе каштоўнасці, што вабілі вока новых гаспадароў.

Мала хто са зняволеных палачанаў вярнуўся з Масковіі. Ваявода Давойна адпакутаваў у аковах 4 гады, пакуль яго не абмянялі на трох маскоўскіх ваяводаў. Жонка ж ягоная так і памерла ў палоне. Віленскага ваяводзіча Яна Глябовіча цар усё спрабаваў скарыстаць у вайне супраць Княства, за што абяцаў яму Полацк, Інфлянты, і нават польскі пасад! Глябовіч вярнуўся з няволі толькі ў 1569-м. Цяжкі лёс выпаў таксама на долю Корсакаў, Неміровічаў, Ешманаў ды іншай беларускай шляхты. Што ж да паспалітага людю «полацкага палону», дык аб іх і звестак не дашукацца.

Але яшчэ больш трагічным сталася «вызваленне» Полацка для тых, хто застаўся ў горадзе. Забойствы пачаліся ў першыя ж дні. Як падае Пскоўскі летапіс, «каторыя былі в гораде, жили люди жидове, и князь великий велел их с семьями в воду в речную вметати...». Іх выганялі на Дзвіну ды Валовае возера, абсякалі вакол лёд — і тапілі. Бернардынцаў, якія знаходзіліся ў Полацку, цар загадаў перарэзаць, а храм іх спаліць. Тое самае было зроблена з дамініканцамі, пратэстантамі ды іншымі «поганымі».

З акупацыйным войскам у горад была занесена зараза. Мор касіў людзей Полаччыны ў 1563, 1565, 1566 і 1567 гадах. На шматлюднай калісь зямлі не хапала святароў, каб адпяваць памерлых, і з Маскоўшчыны везлі сваіх.

Тым часам чужынцы працягвалі пустошыць усю паўночную Беларусь. Па начах берагі Дзвіны ўсцяж фарбаваліся ў чырвань вогненных заранак. Зіхоткае полымя высвечвала спічастыя шапкі стральцоў ды халодны бляск іх даўгіх бердышоў. Адна за другою нішчыліся заможныя воласці Падзвіння. Жыхароў — каго забіралі ў няволю, каго прыводзілі да прысягі на вернасць цару. Пакінутых Іван Жахлівы мог заганыць у свае войскі, скарыстоўваць для аблогі беларускіх замкаў.

Калі ў 1567 годзе акупацыйныя ўлады заўважылі

ажыўленне патрыятызму мясцовага жыхарства, дык пачалі ладзіць карныя экспедыцыі. Спецыяльныя фармаванні не шкадавалі ні жанчын, ні дзяцей. Пасля іх заставаліся адно чорныя папялішчы ды мерцвякі ў лужынах крыві.

Гэта тады прачула аплакваў Полаччыну маршалак дворны Астах Валовіч, што пісаў пра яе, як пра «няшчасны полацкі край», дзе ад бяды нават «стары Рубон абудзіўся са сну ды ўвесь страпянуўся». Гэта тады плакаў па Полаччыне сам кароль і вялікі князь Жыгімонт...

У 1579 годзе, калі пераможныя войскі вялікага князя літоўскага і караля польскага Сцяпана Батуры (Стэфана Баторыя) ужо набліжаліся да Полацка, акупанты пайшлі на яшчэ большую лютасць: яны наладзілі забойства жыхароў горада адно дзеля таго, каб знявечаныя трупы палачанаў прывязваць да бёрнаў і спускаць з Полацка ўніз па Дзвіне. Гэтак думалі застрашыць тых, што наступалі...

Да поўнага выгнання палкоў Івана Жахлівага з Беларусі Полацкі край, дзе яны гаспадарылі больш як 16 гадоў, па-сапраўднаму абязлюдзеў і здзічэў. Каб выжыць, сяляне паўцякалі нават з самых глухіх закуткаў. Пазней, калі прыйшлося адбудоўваць пабураныя замкі, людзей бралі ажно з Магілёўшчыны. З тае пары Полацк аніколі болей не меў сваёй былой заможнасці ды велічы. Ён так і не вярнуў сабе ранейшай палітычнай вагі ў Княстве. Ён ніколі не акрыяў ад той вайны, ды стаў правінцыйным месам.

Вось тое, што да гісторыі полацкага «вызвалення».

Калі на здаровы розум, дык палітыкаю Івана Жахлівага было не вызваленне, а генацыд. І дзень 15 лютага — дзень захопу Полацка маскоўскім царом — гэта дзень нашага смутку.

Апалогія тыранства

Толькі ў нас усё як у Краіне Крывых Люстэркаў. Тут можа адбывацца самае неверагоднае. Вось і беларускія дзяржаўныя выдавецтвы «Ураджай» ды «Мастацкая літаратура» ў 1987 годзе раптам перавыдалі раман-трылогію расейскага пісьменніка В. І. Костылева «Іван Грозны» (у трох кнігах) накладам у 300 тысяч асобнікаў! Наклад максімальны для рэспублікі. Для

параўнання адзначу, што расейскамоўная кніжка М. Булгакава выдадзеная ў рэспубліцы колькасцю ў 100 тысяч, а творы найбольш чытальнага беларускага пісьменніка У. Караткевіча выходзяць накладам у 60 тысяч. Такім чынам, бестселер 1940-х сталінскіх ініцыятываю беларускіх выдавецтваў стаў бестселерам канца 1980-х перабудовачных гадоў: яго імгненна раскупілі. Калі ў 1948 годзе раман Костылева атрымаў Сталінскую прэмію за апалогію царскага дэспатызму, дык пасля грандыёзнага поспеху ў БССР яго ўключылі ў план 1988 да выпуску па абанементах на макулатуру накладам да 2—3 мільёнаў!

Раман, што й казаць, цікавы. Ужо ў анатацыі чытаю: «Грозный изображается царем, все дела которого подчинены интересам народа». А далей на тры кніжкі — салодкая рамантычная казка пра добрага чалавека і вялікага рускага патрыёта Івана Васільевіча. Цара, здаецца, займалі толькі дзве думкі: «как служить Богу и как истреблять врагов России». То ён «пожалел, простил и отменил казнь» растоўскаму князю, якога нядобразычлівыя баяры засудзілі да смерці, то паўстае на абарону Маскоўскай дзяржавы: Лівонскую вайну распачынае са словамі «Не хочу терпеть обиду, учиненную мне и моему народу». Праўда, цар тлумачыць сваю антылівонскую ініцыятыву і яшчэ адной прычынай: «Ливонские земли — извечно русские...»

Далей Костылеў паказвае, як высакародна Іван IV ваяваў у Прыбалтыцы з падступнымі немцамі, як ягоныя стральцы шчыра сябравалі з тамтэйшым людям. «Любо было московским ратникам в деревнях слушать песни латышских девушек под нежную музыку струн куокле, напоминающих русские гусли», — вычитваю ў рамане. І спрабую ўявіць, як гэтыя ваяўнікі, паводле аўтара, «словно к родне, толпами ходили к латышам в гости».

Ёсць у Костылева і пра вайну на Беларусі. Гэта Жыгімонт Аўгуст «бесчестно липнет как смола к московским границам», таму цар і вырашыў ісці на Вялікае княства Літоўскае вайною. Толькі ў мэтах самаабароны, у інтарэсах бяспекі Маскоўскай дзяржавы! Гэтаксама як раней падбіваў Казанскае ды Астраханскае ханствы, падпарадкоўваў башкіраў ды іншыя народы, «чтобы не зорили наших городов, не уводили в полон наших людей...».

Прыгадваюцца ў творы і полацкія падзеі. Фларэнтыец Джыявані Тэдалдзі, паміж іншага, пераконвае папу, што «московский царь вовсе не такой, каким его изображают польский король и паны», што цар Іван не тапіў у Полацку манахаў закону святога Францыска. «Одинаково лгут и про то, будто он утопил евреев», — даводзіць Костылеў вуснамі фларэнтыйца.

Час ад часу адзін з герояў рамана кажа: «Люблю ба-тюшку государя, как бы отца родного... Мудрый он». А сканчальная сцэна наогул кранае. На палубе флагманскага карабля расейскага ваеннага флоту стаіць узнёслы Пётр I ды задумлёна прамаўляе: «Достохвальные памяти царь Иван Васильевич мудрый был государь...»

Вось, выходзіць, які быў Іван Жахлівы. Зусім не такі, як у нас на Беларусі. Ці, можа, костылеўскі вобраз Івана IV — недарэчнае выключэнне ў савецкай літаратуры, нявартае сур'ёзнай увагі? Можа, гэты расейскі пісьменнік зусім не лічыўся з рэальнасцю мінулага таму, што і не браўся за гістарычныя даследаванні — балазе пісаў мастацкі твор? Усё якраз наадварот. Не выключэнне, а правіла, ды яшчэ й паводле афіцыйных навуковых пастулатаў.

Так, прагледзеўшы адпаведную літаратуру, лёгка пераканацца, што савецкая дзяржава ставіла на мэце стварыць у грамадскай свядомасці станоўчы і прывабны вобраз лютага цара. Уражвае кантраст у ацэнках асобы Івана Жахлівага, якія даваліся гісторыкамі да Кастрычніцкай рэвалюцыі і пасля яе. Лепшая расейская інтэлігенцыя дарэвалюцыйных часоў (прыкладам, гісторыкі М. Карамзін, В. Ключэўскі, М. Кастамараў, С. Платонаў ды шмат хто іншы), нават шчыра манархісцкая па перакананнях, выступала з вострай крытыкай гэтага каранаванага разбойніка. «Пачварай, якая хлусіць на кожным слове», назваў яго Кастамараў, «зверам ад прыроды» — Ключэўскі, а Салаўёў наогул пісаў, што гісторык аніколі «не прамовіць словы апраўдання такому чалавеку».

Славуты расейскі гісторык памыляўся. Адразу пасля рэвалюцыі ў савецкай гістарычнай літаратуры з'явіліся не толькі словы, — сапраўдныя оды «во славу царя Ивана Грозного». Першым за такую пераацэнку ўзяўся гісторык Р. Віппер. У шматлікіх выданнях ягонай кнігі «Иван Грозный» (1922, 1942, 1944) маскоўскі дэспат па-

казаны «повелителем народов и великим патриотом», «одним из величайших дипломатов истории всех времен». Аўтар не пакінуў нават самай бяскрыўднай крытыкі ў адрас цара ды знайшоў гістарычнае апраўданне... апрычніне!

Удоставіў наўсхваляў Івана Жыхлівага і гісторык С. Бахрушын. Гэта ён у 1942 ды 1945 гадах выдаваў манаграфію «Иван Грозный», затым уключаў яе ў збор твораў, пісаў адпаведныя часткі падручнікаў па гісторыі. Гэта ён пераконваў, што дзейнасць першага маскоўскага цара сустрэла гарачую падтрымку народа, што народ захаваў «яркую памяць о грозном царе Иване Васильевиче».

Бахрушын трывала замацаваў у савецкай гістарыяграфіі менавіта такі — ідэалізаваны вобраз тырана. Адкрыўце школьны падручнік па «Истории СССР» самага апошняга выдання і пабачыце, што тэкст аб цараванні Івана Жыхлівага называецца «Укрепление государственной власти и безопасности страны в середине XVI в.», а сам цар паўстае ў цалкам прывабным святле. Ды што падручнік! Гляньце ў «Советскую историческую энциклопедию», і знойдзеце тое самае: «Иван IV Васильевич сыграл большую роль в укреплении сильной централизованной власти в России... был образованным для своего времени человеком, обладал значительным литературным талантом... Он был знатоком древней литературы и философии, мастером русского языка; в то же время... верил в волшебство, чародейство и т. д.». І нарэшце сёлетні дапаможнік для студэнтаў «Русская философская мысль X—XVII вв.» падае Івана Жыхлівага як філосафа ды зноў пераконвае, што ён быў «не только великим правителем, но и незаурядным писателем, идеологом и мыслителем России XVI в. Широкий диапазон поведения и мышления Грозного проявляется в лексике его посланий...»

Нават гэтых прыкладаў даволі, каб заўважыць, што раман Костылева вярнуўся невыпадкова. Ён адпавядаў дзяржаўным стандартам гістарычнага твора наогул і твораў пра Івана IV у прыватнасці. Грамадства чакала такога рамана...

Але для Беларусі гэты цар — забойца і захопнік, бо толькі з тым хадзіў ён на Полаччыну. Няўжо толькі ў нашу гісторыю ён увайшоў у абліччы тырана, а для астатніх быў «мудрый государь», «отец родной», ці,

як пішуць тытулаваныя вучоныя,— «незаурядный писатель», «мастер русского языка»?

Каб звесці канцы з канцамі, трэба адкласці кніжкі савецкіх гісторыкаў ды пісьменнікаў і самім звярнуцца да фактаў.

Вакханалія садызму

Яшчэ калі цару было 12 гадоў, аднае начы ў ягоную спальню ўварваўся раз'юшаны натоўп, што прагнуў забіць мітрапаліта. Ад моцнага пераляку ў маленькага манарха, відаць, нешта адбылося з псіхікай. І без таго схільны да анамальных паводзінаў (прыкладам, любіў скідваць з высачэзных дахаў катоў, здэкавацца з дробнай жывёлы), ён стаў яшчэ больш жорсткі і помслівы. Садызм урэшце зрабіўся патрэбаю.

Калі слон, прывезены з Персіі, не стаў па загаду на калені перад Іванам IV, цар сказаў пасекчы яго на кавалкі.

Калі маскоўскі баярын Рэпнін адмовіўся ад непрыстойнай гульні ў п'янай кампаніі манарха, па загаду Івана IV яго зарэзалі проста ў царкве пад час малітвы...

Калі князь Абаленскі-Аўчынін сказаў непрыемныя словы царскаму ўлюбёнцу Басманаву, каранаваны дэспат уласнаручна ўсадзіў яму нож у сэрца проста за сталом у часе піру... А героя казанскага паходу князя Варатынскага цар засмажыў на вуголлі...

Ракою лілася кроў бязвінных у гады апрычніны. Толькі ў Ноўгарадзе Вялікім узімку 1570-га царскія апрычнікі больш месяца забівалі па 500—1000 чалавек штодзённа. Вось як жудасна пісаў пра тое летапісец: «И повеле государь приводить из Великого Новгорода владычных бояр и иных многих служилых людей... и жен их и детей пред себя, и повеле государь их пред собою горце и люте и безчеловечне различными муками мучить. А тех мученых и поджаренных людей за руки и за ноги и за власы опако вязати... и привязывать их повеле по человеку с камнем, и повеле их быстро за санми влещи на Великий Волховский мост, и метати с мосту в реку Волхов». Хто выплываў, тых апрычнікі «копий и рогатинами прободаючи, и топоры секуще и во глубину речную без милости сурово погружающе...».

У Маскве «по указу великого государя» аднае ліпеньскае раніцы таго ж года на плошчу перад Крамлём цар-

скія служкі вывелі адразу 300 чалавек. Там ужо былі падрыхтаваныя «300 плах, а в них 300 топоров, и 300 палачей стояху у плах оных». Сам тыран з'явіўся ў «чорном платы и на чорном кони с сотники и стрельцы и повеле палачам имати по человеку... по роспики именитых людей казнити».

Яшчэ не высахла разлітая на плошчы кроў, як туды прыгналі новую партыю ахвяраў. «Отец родной» звярнуўся да натоўпу: «Народ! Увидишь муки и гибель. Но караю изменников. Ответствуй, прав ли суд мой?» І адказам раўло тысячагалоснае: «Да живет многие лета государь великий! Да погибнут изменники!» ...У той самы дзень «мудрый государь» прымусіў падлетка Басманава забіць свайго бацьку. А яшчэ праз тры дні, замаліўшы грахі, цар Іван IV ізноў загадаў прыгнаць на плошчу дваран, ізноў чынілася жудаснае забойства. Жонак перабітых — 80 ані ў чым не павінных кабет — утапілі ў рэчцы. Жонку вяльможы Віслага згвалцілі на вачах у мужа ды павесілі, а яму адсеклі галаву...

Асабліваю асалодаю дэспата была расправа над «литовским полоном» — захопленымі ў няволю беларускімі жаўнерамі. Гэты занятак ён чаргаваў з пышнымі пірамі. Адноўчы проста з-за стала цар з немалою дружнаю кінуўся ў крамлёўскія лёхі біць вязняў. У часе разні нейкі шляхціц Быкоўскі выхапіў дзіду з рук Івана Жаклівага і ледзь не праткнуў яго, ды быў забіты царэвічам. Зарэзаўшы больш за сотню чалавек, цар задаволіўся і ўся кампанія пад крыкі «Гойда! Гойда!» вярнулася да стала...

Хто злічыць усіх забітых, закатаваных, задушаных, утоплёных гэтым маньякам з бязмежнаю ўладаю. Не веру, што такія злачынствы могуць быць апраўданыя перад гісторыяй.

Цяпер вернемся да «величайшего дипломата истории всех времен», «мастера русского языка», «незаурядного писателя, идеолога и мыслителя России XVI в.».

Тыя гісторыкі, што робяць з Івана Жаклівага таленавітага дыпламата і палкаводца, не хочуць ведаць пра факты супрацьлеглага характару. Сам цар прызнаваўся пасля Казанскага паходу, што ён там страшэнна баяўся, што сам ён ісці туды не хацеў, ды наракаў, што з ім былі толькі «немногие люди», хоць тое войска сягала 120—130 тысяч! Лівонскую вайну ён праіграў начыста — і дыпламатычна, і на палёх бітваў.

Найлепей пра гэта сказаў сучаснік падзеяў пскоўскі летапісец: «Царь Иван не на велико время чужую землю взем, а по мале и своей не удержа, а люди вдвое погуби...»

Што да літаратурных і філасофскіх здольнасцяў маскоўскага дэспата, дык гісторыкі кажуць, што яны выявіліся перадусім у палемічным ліставанні цара з Андрэем Курбскім, які ў 1564 годзе, ратуючыся ад Івана Жыхлівага, уцёк на Беларусь. Але пакуль што пад пытаннем сама аўтэнтчнасць гэтых твораў. Прыкладам, амерыканскі славіст Э. Кінан лічыў іх ліставанне «апокрыфам», складзеным нашчадкам Курбскага ў XVII стагоддзі. Гэта па-першае. А па-другое, нават калі творы цара й сапраўдныя, дык па іх не скажаш, што творы напісаныя «незаурядным пісателем», «знатоком», «мыслителем», «мастером». Нястрымная лайка і хлуслівае самаапраўданне тырана — вось ці не ўсё, што ў ягоных лістах да Курбскага. Нездарма сам Курбскі казаў пра іх, што гэта «басни неистовых баб». Адукаваны сучаснік Івана Жыхлівага князь Андрэй Курбскі, як бачым, даваў ягоным пасланням куды больш скептычную ацэнку ды раіў свайму апаненту, што іх наагул «не следовало было пасылать в такую страну (у Вялікае княства Літоўскае. — Г. С.), где есть много людей искусных в грамматических, риторических, диалектических и философских учениях».

Гэтакія ж лісты «незаурядного писателя» з маскоўскага трону — «даўжэзныя, падобныя на цэлыя тамы... напоўненыя зласлоўем ды лайкай» — па якім часе абрынуліся на Сцяпана Батуту і, нягледзячы на ягоную вытрымку, даводзілі караля да глыбокага раздражнення.

Дзіўная рэч. Па сваёй лютасці ды звярыным садызме маскоўскі тыран можа стаяць упоравень хіба толькі з рымскім Неронам. Але паганец Нерон увайшоў у гісторыю антыгероем. Яго аніколі не ўсхвалялі і не ўсхваляюць пакаленні нашчадкаў Рымскае імперыі. А хрысціянін Іван IV стараннямі імперскае ідэалогіі ўслаўляецца ў нас як «лучший писатель своего времени», уключаецца ў падручнікі за «юмор, огромную начитанность», «широкий диапазон поведения и мышления»...

Яшчэ больш дзіўна пераконвацца, што і тады, у гады крываваых распраў, цар не сустрэў ані супраціву, ані асуджэння. Так, ахвяры захоўвалі любоў да свайго тырана! Народ нібы дараваў яму недаравальнае!

Аніхто не паўставаў супраць тырана. Хіба што два чалавекі — мітрапаліт Піліп і князь Курбскі. Ды першы асудзіў цара хутчэй з абавязкаў свайго царкоўнага сана, — і манарх абрынуў на яго свой гнеў, а другі, не чакаючы ўласнай смерці, выратаваўся ўцёкамі. Выкрываць Івана Жахлівага ён пачаў ужо з бяспечнага месца — з Вялікага княства. Але нават гэты натуральны ўчынак апальнага князя цяперашнія гісторыкі абвясцілі «предательством» ды «изменой родине».

Як ненажэрны воўк цягне са статку безабаронных авечак, гэтак беспакarana распраўляўся са сваімі падданымі цар. А маскоўскі летапісец у той час пісаў, што цар — «муж чуднаго разсуждения в науке книжного почитания доволен и многоречив, зело к ополчению дерзостен и за свое отечество стоятелен...».

Што гэта, калі не гістарычны парадокс?

Разгадка яму — у асаблівасцях расейскай гісторыі.

Дзяржава непадзельнага дэспатычнага адзінаўладдзя, якая трымаецца на тэроры супраць уласнага народа ды ідэалогіі сваёй богаабранасці і непагрэшнасці — вось ці не найбольшая бяда, пакінутая Расеі цараваннем Івана Жахлівага. Менавіта ён, што стаў першым маскоўскім царом, узнёс сябе на ролю ўладара ў біблейскім сэнсе, узняўся над законам. Як азіяцкі дэспат, ён пачаў кіраваць дзяржавай «по Божию изволению, а не по многмятежному человеческому хотению». І калі, распачынаючы апрычніну, абвясціў з Аляксандраўскай слабады, што пакідае дзяржаву, вышэйшыя станы рахмана казалі: «Он наш владыка, Богом данный: иного не ведаем!», а мяшчане ды купцы дадавалі: «Пусть царь укажет нам своих изменников: мы сами истребим их!»

Цар загадаў Земшчыне: «Судите праведно, наши виноваты не были бы», — і ў вялізнай краіне знікла нават прывідная законнасць.

Цар прымусіў князёў ды баяраў падпісвацца словам «халоп», — і слова гэтае зрабілася ледзь не самым ганаровым у зносінах з манархам, а дваранства Мас-

ковії ціха перайшло ў халопства. Эліта народа стала бяспраўным халопствам. Князі не былі нават грамадзянамі, а ўсяго толькі слугамі. І Курбскі, уратаваўшыся ад смерці, усё адно застаўся слугою: служыў новаму гаспадару, ваяваў са сваёй Масковіяй.

Цар загадаў «слушать... всяких людей всяких речей и писати тайно» ды разаслаў па краіне адданных апрычнікаў, — і казаць сталі не тое, што думалі, і знікаць сталі тыя, што думалі тое...

Адзін лівонскі гісторык пісаў, што знаёмы князь Сугорскі з Масковіі бясконца паўтараў: «Жизнь моя — ничто: только б государь наш здравствовал!» ды апавадаў, як самавіты маскоўскі вяльможа, нізашто пасаджаны Іванам Жахлівым на кол, жыве яшчэ цэлыя суткі і ўсё шаптаў у канвульсіях: «Боже! Помилуй царя!..»

Цяпер лягчэй зразумець, чаму ў расейскім фальклоры безліч прыкладаў абсалютна станоўчай ацэнкі крывавага дэспата. Бясконцыя расправы ўспрымаліся як доказ «истинности» богаабранага цара. Так, жорсткі, карае, але «па неабходнасці», маўляў, — змагаецца з ворагамі. Паспрыяла ідэалізацыі Івана IV у народнай свядомасці і знешнепалітычная актыўнасць — вялікія войны, захопы новых земляў. Так і ўвайшоў Іван Жахлівы ў памяць ягонага народа «справедливым судьёй» ды «грозным царем Иваном Васильевичем». А манархісцкія ілюзіі зрабіліся адметнай асаблівасцю расейскага нацыянальнага характару.

Адзіна праўдзівы вобраз Івана Жахлівага, засведчаны ў расейскім фальклоры, гэта вобраз «Цара-Сабакі». І нядумна, каб ён з'явіўся ў Масковіі. Хутчэй недзе на землях, далучаных да Масквы жалезам і крывёю, бо там цара ўспрымалі адпаведна ягоным дзеянням. Прыкладам, на Пскоўшчыне старац Мікола кінуў тырану проста ў вочы: «Харчуешься чалавечаю плоццю ды крывёю, забываючыся не толькі пра пост, але й пра Бога».

Для цывілізаванай Еўропы маскоўскі цар быў такім дэспатам, роўных якому не існавала ні ў Старажытным, ні ў Новым Свеце. Як пісаў Одэрборн, жудасныя чуткі пра неверагодную лютасць цара хадзілі па ўсіх еўрапейскіх краінах. Ён лічыў, што «ва ўсім свеце не знойдзецца чалавека, які б не жадаў тырану ўсялякіх пякельных пакутаў». Еўрапейцы ведалі Івана Жахлівага не толькі па ягоных войнах ды расправах, але й па

адмысловай дыпламатыі. Ангельскую каралеву Елізавету ён называў «пошлой девицей», польскага караля і вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста — «паче худейша худейшых рабов суца», а шведскаму каралю кінуў не менш абразлівае: «Ты мужичий род, а не государственной». Нічога дзіўнага, цар жа лічыў сябе непараўнальна вышэйшым за ўсіх манархаў Еўропы, бо толькі ён у сваёй дзяржаве «вольны добрых жаловати, а лихих казнити», а яму — «никто не может указу учинити». Без пагарды маскоўскі ўладар паглядаў хіба што на турэцкага султана, на Еўропу ж раўняцца зусім не меўся...

* * *

Пакуль у беларускім Полацку людзі на дзяржаўных пасадах цвердзяць, што гэты горад калісьці «освободил Иван Грозный», пакуль на Беларусі выходзяць раманы Костылева, пакуль паўтараюць старыя догмы імперскія гісторыкі,— датуль мы жывём у хлусні.

Мы не называем рэчаў сваімі назовамі. Мы не хочам прызнаць, што калі для Расеі цар Іван IV — «Иван Васильевич», «Иван Грозный», дык для Беларусі — Іван Жахлівы, Цар-Сабака. Уся розніца ў тым, з чыйго боку глядзець. Наша гісторыя наскрозь складзена з падзеяў, якія ў Маскве бачыліся і разумеліся зусім не так, як у Вільні, Полацку ці Менску. Для Полацка лютыя забойствы 1563 года былі страшным горам, а маскоўскі летапісец запісаў пра гэтыя справы свайго цара пасвойму: «Божиим же неизреченным великим милосердием и государскою теплою верою к Богу и его государским умыслом в Полотцску в городе и в остроге ротмистров и королевских дворян и всяких воинских людей и черных из наряду много бесчисленно побили...»

МУРАЎЕЎ-ВЕШАЛЬНІК

Асоба Мураўёва павінна апошні раз прайсці перад нашымі вачыма ва ўсёй злачыннай гнюснасці сваёй... Змоўшчык, які выйшаў з турмы з павышэннем у чыне, генерал, які не бываў у баях, рабалежны нахабнік, выкрыты казнакрад — выкараняльнік злоўжыванняў, кат, інквізітар, што канчае жыццё за смяротнымі прысудамі...

А. І. Герцэн

На Палессі бытуе павер'е: каб ніколі не ўваскрос той, хто, жывучы, рабіў зло, трэба пасля яго смерці высекчы асінавы кол і забіць у магілу...

Гэты допіс — асінавы кол у магілу аднаго з самых крываваых катаў беларускага, польскага і літоўскага народаў.

Міхаіл Мікалаевіч — так яго звалі — Мураўёў нарадзіўся ў 1796 годзе ў Маскве. Ні ў дзяцінстве, ні потым, у час вучобы ва універсітэце, ён асаблівых здольнасцей не выявіў. Тым не менш, будучы студэнтам, арганізаваў таварыства матэматыкаў, якое ставіла мэту распаўсюджваць матэматычныя веды. Да таварыства прымкнулі не толькі студэнты, але і некаторыя выкладчыкі. За старшыню яго быў абраны бацька Мураўёва — генерал-маёр М. М. Мураўёў, у доме якога і праводзіліся заняткі. На базе гэтага таварыства паступова ўзнікла вучылішча калонаважатах, — яно рыхтавала афіцэраў рускай арміі, як тады называлі, па «квартирмейстерской части». Калі пачалася вайна 1812 года і Напалеон са сваім войскам уварваўся ў Расію, Мураўёў-малодшы паступіў у свету імператара Аляксандра I, удзельнічаў у Барадзінскай бітве і быў паранены. Аднак, паправіўшыся, не пакінуў вайскавай службы, а накіраваўся за мяжу, дзе

пры штабе рускай арміі праслужыў да 1815 года, пасля чаго вярнуўся ў Маскву і пачаў працаваць у вучылішчы калонаважатых, якім кіраваў яго бацька. Напісаў і выдаў некалькі падручнікаў для навучэнцаў вучылішча, прымыкаў да тайных таварыстваў дэкабрыстаў. Быў арыштаваны. Але яго не судзілі, як некаторых, бо паспеў апраўдацца і пакаяцца, выдаўшы пры гэтым усё, што ведаў. Гэта па-належнаму было ацэнена, і М. М. Мураўёва-малодшага зноў узялі на дзяржаўную службу. У 1826 годзе яго прызначаюць віцэ-губернатарам у Віцебск. На гэтай пасадзе Мураўёў прабыў нядоўга — ужо ў 1828 годзе яго пасылаюць губернатарам у Магілёў. Прыехаўшы на новую пасаду, першае, на што звярнуў сваю ўвагу губернатар, — гэта што ў судаходстве тут карыстаюцца Літоўскім статутам і беларускай мовай. У спецыяльнай запісцы на імя імператара Мікалая I ён хадайнічаў пра неабходнасць адмены Літоўскага статута і ўвядзенне ў судаходства і кіраванне рускай мовы. Імператар Мікалай I не марудзіў з адказам — 1 студзеня 1831 года выдаў закон аб адмене Літоўскага статута і забароне карыстацца беларускай мовай у судах і ў афіцыйных установах на ўсёй тэрыторыі Беларусі. У той самай запісцы на імя імператара Мікалая I былі і іншыя прапановы, якія датычылі змен у Заходнім краі, як тады пачалі называць Беларусь. Так, напрыклад, прапаноўвалася ў навучальных установах неадкладна перавесці выкладанне ўсіх прадметаў на рускую мову, адхіліць каталіцкае і уніяцкае духавенства ад выхавання моладзі і г. д.

У 1830 годзе Мураўёў працаваў у штабе рускай арміі і падаўляў паўстанні, што ўспыхвалі ў Мінскай, Віцебскай і Гродзенскай губернях, наладжваў масавыя расправы над усімі, хто ўдзельнічаў у паўстанні. Менавіта ў тыя гады, у час падаўлення сялянскага бунту, у Крошыне была зачынена апошняя беларуская школа ў Беларусі, якую арганізаваў ксёндз Магнушэўскі, быў арыштаваны, а потым здадзены на дваццаць пяць гадоў у салдатчыну адзін з яе вучняў, выдатны паэт Паўлюк Багрым. У 1831 годзе Мураўёў прапанаваў зачыніць Віленскі універсітэт, сярод 48 выкладчыкаў якога было 36 беларусаў, лічачы яго галоўным расаднікам непакоры і сепаратызму. Па яго прапанове на Беларусі была скасавана Унія і былі забаронены казані на беларускай мове ў святынях (1839), а ў 1840 годзе «Государь Імпе-

ратор повелеть изволил», каб не ўжываць нідзе, ні ў адным афіцыйным дакуменце назваў Беларусь і Літва.

Жорсткасць, з якой абыходзіўся з бяспраўным тутэйшым людам Мураўёў, прымушала доўга не трымаць яго на адным месцы, перакідваць з губерні ў губерню. Так, у 1831 годзе яго прызначаюць губернатарам у Гродна, у 1832-м — у Мінск, потым у Курск... І ўсюды, дзе б ні апынуўся, ён пакідаў пра сябе нядобрую памяць. Даслужыўся Мураўёў да кіраўніка міністэрства дзяржаўнай маёмасці, якое ператварыў з міністэрства, што павінна было клапаціцца пра сялян, у міністэрства па здзіранню з іх сямі скур, па папаўненню дзяржаўнай казны. Ён распрацаваў новыя, проста драконаўскія законы аб абкладанні падаткамі і іх спагнанню і ўвёў іх у дзеянне сваімі ўказами ад 11 і 23 студзеня 1859 года, што выклікала абурэнне не толькі ў сялян, а і ва ўсёй перадавой рускай грамадскасці. Мураўёў быў адным з самых непахісных і заядлых абаронцаў прыгону, арганізаваў партыю памешчыкаў-прыгоннікаў і стаў адным з яе лідэраў-кіраўнікоў. У 1861 г. пад напорам грамадскасці ён змушаны быў пакінуць пасаду, а яшчэ праз год і зусім пайшоў у адстаўку.

Пра Мураўёва ўспомнілі, калі ў 1863 годзе ўспыхнула ў Заходнім краі новае паўстанне. Ён жыў тады ў Пецярбургу, нават не паспеў яшчэ пераехаць з казённой кватэры ў свой уласны дом. Выкліканы да імператара Аляксандра II, адразу ж даў згоду на прызначэнне яго Віленскім генерал-губернатарам з незвычайнымі, фактычна дыктатарскімі паўнамоцтвамі, у падначаленне якога пераходзілі і ўсе іншыя шэсць Паўночна-Заходніх губерняў (сёмая, Аўгустоўская, перайшла ў яго падначаленне крыху пазней). 1 мая 1863 года адбылося афіцыйнае прызначэнне на новую пасаду, а ўжо 12 мая Мураўёў выехаў цягніком у Вільню. Па дарозе ён спыніўся ў Дзінабургу (цяпер Даўгаўпілс) і ў спецыяльным вагоне накіраваўся ў крэпасць, дзе выступіў з прамоваю перад прадстаўнікамі дваранства і прыняў самыя рашучыя захады да абароны крэпасці на выпадак нападу паўстанцаў. Там жа ён даў сваю згоду на пакаранне смерцю графа Лявона Платэра, прысуджанага за сувязь з Рэвалюцыйным Камітэтам да расстрэлу.

14 мая Мураўёў прыехаў у Вільню. Пасяліўся ён у Палацы-рэзідэнцыі генерал-губернатараў горада. На наступны дзень, раніцою, сабраўшы гарадскія ўлады і

прадстаўнікоў усіх саслоўяў, саноўна, пры ўсіх сваіх рэгаліях, выйшаў з вялізнай світай і ласкава прывітаў вайскоўцаў і гвардыю, перадаў ім падзяку ад імператара. Потым прыняў грамадзянскіх чыноў, сярод якіх большасць былі людзі тутэйшыя — беларусы, палякі, літоўцы, яўрэі, — і сурова напамніў ім пра іх абавязкі, не забыўшы пры гэтым папярэдзіць, што калі хто не згодны з палітыкай царскага двара і асабіста яго, то павінны адразу ж пайсці ў адстаўку. Асаблівы прыём быў аказаны праваслаўнаму духавенству, бо менавіта на яго рабіў сваю галоўную стаўку генерал-губернатар. Каталіцкае духавенства генерал-губернатар прыняў толькі на наступны дзень і патрабаваў ад яго падаць прыклад адданасці законнай уладзе, і яшчэ — каб яно прыняло ўсе неабходныя меры да спынення паўстання.

— Я не магу адказваць ні за чые погляды, — запярэчыў яму Літоўскі мітрапаліт Іосіф.

— Але вы нясеце адказнасць за погляды сваіх падначаленых, — быў адказ генерал-губернатара.

І каб, мабыць, даказаць каталіцкаму духавенству, што ён не мае намеру жартаваць, у Вільні было праведзена першае публічнае пакаранне смерцю — быў расстраляны ксёндз Ішора. Вось як апісвае гэтую падзею адзін з непасрэдных яе ўдзельнікаў:

«...22 мая. Ускалыхнулася ўся Вільня. З раніцы на вуліцах, рынках і плошчах б'юць барабаны: аб'яўляюць пра смяротнае пакаранне — яно адбудзецца сёння ж. На вуліцах незвычайны рух — усе імкнуцца ў адзін бок, на прадмесце Лукішкі, дзе павінна адбыцца кара. З натоўпам людзей бягу туды і я. Вось плошча з фатальным слупам — уся яна запоўнена людзьмі; на ўзгорках, што акружаюць яе, шматлікія купкі жанчын у жалобным адзенні. Пачуліся крыкі: «Вядуць! Вядуць!» Надыходзяць жахлівыя хвіліны. Сэрца б'ецца часцей як звычайна, цяжка дыхаць. Чытаюць прысуд; шматтысячны натоўп нібы анямеў. Усіх аглушае залп стрэлаў, за ім — стогн жанчын... Тут, у дзесяць гадзін, паводле прыговору ваеннага суда, быў расстраляны адзін з зачыншчыкаў бунту, вікарны ксёндз жмудскага касцёла Лідскага павета Станіслаў Ішора» («Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі», Мн., 1940. Т. 2. С. 552—553). Віна пакаранага смерцю была ў тым, што ён прачытаў адзін з маніфестаў паўстанцаў парафіянам, што сабраліся ля касцёла.

Праз два дні былі расстраляны там жа, на Лукішках, стары ксёндз Раймонд Зямацкі і сын памешчыка Альберт Ляскоўскі — яны таксама абвінавачваліся ў тым, што чыталі сялянам рэвалюцыйны маніфест, а значыцца, падбухторвалі сялян да бунту...

Адна за адной з'явіліся самыя розныя забароны — весці перапіску і ўжываць польскую мову ў афіцыйных установах, насіць жалобу і рэвалюцыйныя знакі, наладжваць палітычныя маніфестацыі, без дазволу ўлад выезджаць з горада, жыць без пашпарта, без ліхтароў выходзіць на вуліцу пасля дзевяці гадзін вечара... У пачатку чэрвеня быў пакараны смерцю праз павешанне, прычым вешалі двойчы, бо першы раз парвалася вяроўка, паўстанец, дваццацідвухгадовы шляхціц з Лідскага павета Балеслаў Колышка, а потым, праз нейкі час, вядомы польскі публіцыст, камандуючы ўзброенымі сіламі паўстанцаў Ковенскай губерні Зыгмунт Серакоўскі — паранены ў сутычках з царскімі войскамі, ён быў узяты ў палон і амаль два месяцы правёў у турэмным шпіталі... Мураўёў падсылаў да паўстанца свайго родзіча князя Шахаўскога, які быў знаёмы з Серакоўскім па вучобе ва універсітэце, каб выведаць хоць што-кольвечы пра паўстанне. Але гэта Шахаўскаму не ўдалося. Тады, раззлаваны, Мураўёў сказаў: «Я яго не расстраляю, я яго павешу». І павесіў — пасля таго як ваенна-судовая камісія вынесла Серакоўскаму свой прысуд, Мураўёў, зацвярджаючы яго, распарадзіўся: «Згаджаючыся з меркаваннямі ваенна-судовай камісіі, я вызначаю: Серакоўскага пакараць смерцю, але замест расстрэла — павесіць...» У ноч перад павешаннем Мураўёў зноў прапаноўваў Серакоўскаму, спасылаючыся на волю імператара, купіць жыццё здрадай. Але Серакоўскі з гнева адхіліў гэта...

Расправай над паўстанцамі — праз расстрэлы, павешанне — Мураўёў не абмежаваўся. Неўзабаве былі прыняты новыя меры — паліліся, знішчаліся хутары і цэлыя вёскі, што падтрымлівалі сувязь з паўстанцамі ці аказвалі ім якую-небудзь дапамогу. Жыхары хутароў і вёсак разам з жонкамі і дзецьмі высылаліся ў Сібір, — адны без суда і следства, іншыя — з судом і следствам, хоць прыналежнасць іх да паўстанцаў не заўсёды даказвалася. Пры гэтым у багатых рэквізаваліся маёнткі. Усяго з хутароў і вёсак было выслана ў Сібір больш за 5 тысяч чалавек...

Велізарнымі штрафамі і кантрыбуцыямі абкладваліся вёскі і маёнткі, у якіх бывалі паўстанцы ці хтосьці даносіў, што тыя там бываюць. Не дзіўна, сяляне самі лавілі паўстанцаў і выдавалі царскім чыноўнікам: баяліся быць пакаранымі. Насельніцтва, паводле загадаў генерал-губернатара Мураўёва, павінна было аплачваць утрыманне войск, што прысылаліся на падаўленне паўстання, прычым людзі рускай нацыянальнасці плацілі ў дзесяць разоў менш, чым палякі, беларусы і літоўцы. Была распрацавана цэлая сістэма пабораў і штрафаў — за размовы «па-польску», за нашэнне жалобы; з католікаў спаганяліся выдаткі за высылку з прыхода парафіян, утрыманне вясковай стражы і г. д. Ва ўсе паветы былі прызначаны новыя вайсковыя начальнікі, лясы працэсваліся салдатамі, а то і зусім высякаліся... Генерал-губернатар звярнуўся з просьбай да епіскапа Красінскага, каб памагаў падаўляць паўстанне, а калі той адмовіўся гэта рабіць, выслаў яго ў Казань, дзе Красінскі пражыў да 1883 года, — тады толькі быў, нарэшце, адпушчаны за мяжу. Там ён і памёр.

Вядома, не ўсе жыхары карэнных нацыянальнасцей аказвалі супраціўленне царызму. Былі і тыя, хто пераходзіў да яго на службу. Супраць такіх паўстанцы арганізавалі «кінжальшчыкаў», якія каралі здраднікаў... Каб вылавіць «кінжальшчыкаў» і ўсіх, хто звязаны так ці інакш з паўстаннем, Мураўёў наняў цэлую армію даносчыкаў, якія днём і ноччу высочвалі ўсіх падазронах і паведамлялі куды трэба. Быў злоўлены і наш нацыянальны герой Кастусь Каліноўскі, які пасля арышту многіх кіраўнікоў паўстання стаў фактычна яго адзіным кіраўніком. Як апісвае біёграф М. М. Мураўёва А. Масалоў, гэта адбылося так: «У ліку асоб, з якімі меў справу палкоўнік Лосеў*, быў адзін малады чалавек, найбольш дапушчаны ва ўсе таямніцы галоўных дзеячаў паўстання. Палкоўнік Лосеў зразумеў гэта, абяцаў выпрасіць памілаванне і пакарыстаўся яго шчырасцю. Малады арганізатар гэты выдаў не толькі галоўных кіраўнікоў паўстання і ўсе змены, што праходзілі ў іх складзе, але і само месцазнаходжанне Каліноўскага, з якім ён быў у самых блізкіх адносінах. Шыфраваная тэлеграма з паведамленнем пра гэта атрымана

* Начальник асобай камісіі, якая была паслана М. М. Мураўёвым у Мінскую губерню для наведвання там парадку.

была ў Вільні ў 9 гадзін вечара; у ёй былі апісаны прыкметы Каліноўскага і сказана, што ён жыве з фальшывым пашпартам гродзенскага двараніна Вітольда Вітажэнца ў Святаянскіх мурах. Гэтыя апошнія абставіны былі крыху туманныя, бо гэтак называліся ўсе будынкі, якія належалі калісьці касцёлу Св. Яна, што займалі амаль цэлы квартал і выходзілі адным бокам да Палаца. У велізарных будынках, якія належалі калісьці Езуіцкай калегіі, а потым універсітэту, знаходзіліся: гімназія, музей старажытнасці, цэнтральны архіў, абсерваторыя, шмат кватэр для служачых і нават наймаліся прыватныя кватэры. Змест тэлеграмы захоўваўся ў глыбокай таямніцы. Паліцмейстару было даручана высветліць у кнігах (яны толькі што былі прыведзены да Новага года ў парадак) дакладны адрас Вітажэнца, і, як заўсёды здараецца пры паспешлівасці, імя яго было не заўважана пры разглядзе кнігі, хоць яно было там і ўпісана. Давялося зноў зрабіць вялізны вобыск і ачапіць увесь Святаянскі квартал, дзеля чаго спатрэбілася дзве роты салдат, раздзеленых на 10 партый пры афіцэрах паліцыі і асобых чыноўніках. Імя асобы, якую патрэбна было арыштаваць, было аб'яўлена толькі ноччу перад вобыскам.

Каліноўскі наймаў ужо другі месяц пакой у кватэры аднаго настаўніка гімназіі, які паехаў кудысьці ў адпачынак. Яго заспелі на пляцоўцы лесвіцы з свечкаю ў руцэ і калі спыталі прозвішча, ён самаўпэўнена адказаў: «Вітажэнец» і ў тую ж хвіліну быў затрыманы... Першы дзень Каліноўскі толькі кусаў сабе губы, неахвотна нават адказваў на пытанні; але к вечару не вытрымаў і аб'явіў сваё сапраўднае імя. Нягледзячы на ўсе старанні членаў камісіі, ім не ўдалося вырваць у Каліноўскага падрабязнага паказання аб асобах, якія складалі рэвалюцыйную арганізацыю краю. Ён, аднак, шчыра прызнаўся, што быў распарадчыкам жонда ва ўсім краі, і, як відаць з паказанняў іншых асоб, ён умеў падтрымліваць рэвалюцыйны дух польскага насельніцтва, які пачынаў падаць. Багацці яго баяліся, ён свабодна раз'язджаў між імі, натхняў нерашучых і запалохваў слабых. Каліноўскі быў гадоў 26, моцнага складу цела і з тварам жорсткім і выразным; кароткія русыя валасы былі зачасаны назад; такога бачыў я яго ў турме за некалькі дзён да смерці. Яму далі пяро і паперу і дазволілі свабодна выказваць свае думкі. Ён напісаў

выдатнай рускай мовай даволі цікавае разважанне аб адносінах рускай улады да польскага насельніцтва Заходняга краю, у якім, між іншым, выказаў думку пра нетрываласць урадавых дзеянняў і поўную нянавісць да рускіх чыноўнікаў, якія прыязджалі ў край. Каліноўскі ўсведамляў, што з яго арыштам паўстанне немінуча патухне; але што ўрад не зможа пакарыстацца набытымі выгодамі...»

М. М. Мураўёў, як піша А. Масалоў, увесь час, пакуль ішло следства, праяўляў выключную цікавасць да справы К. Каліноўскага, сачыў за яе ходам, «пастаянна пасылаў» «чыноўнікаў сваіх» у Дамініканскі манастыр, які па ўказанню генерал-губернатора быў ператвораны ў турму. К. Каліноўскі паводзіў сябе мужа. Нягледзячы на ўсе ўжытыя пры допытах катаванні, не ўдалося атрымаць тых звестак, якія былі патрэбны душыцелю паўстання і следчай камісіі.

Пасля заявы, якую ён зрабіў следчай камісіі 26 лютага, стала зразумела, што дапытваць яго не мела сэнсу. Мураўёў, пазнаёміўшыся са справай, якая была яму даслана, распарадзіўся: «Каліноўскага аддаць ваеннаму суду і закончыць гэты суд за тры сутак».

4 сакавіка 1864 года суд вынес канчатковае рашэнне па справе Кастуся Каліноўскага: «За злачынствы яго, якія сведчаць пра вышэйшую ступень удзелу ў бунце супраць ураду з падбукторваннем да таго іншых дзейным распаўсюджваннем і падтрымкай паўстання... пакараць смерцю павешаннем».

Пасля суда Мураўёў на справе К. Каліноўскага наклаў такую рэзалюцыю: «Згодзен. Выканаць прысуд у Вільні».

«Пакаранне смерцю Каліноўскага, — піша А. Масалоў, — адбылося ўжо ў сакавіку ці ў канцы лютага 1864 года* і было ці не апошнім у Вільні.

Была ясная халодная раніца; Каліноўскі ішоў на кару смела; прыйшоўшы на плошчу, ён стаў прама тварам да вісельні і толькі час ад часу кідаў погляды на далёкі натоўп**. Калі яму чыталі канфірмацыю, ён па-

* Дакладна — 10(22) сакавіка 1864 г.

** Паводле ўспамінаў нашых сведак К. Каліноўскі «як бы машынальна абводзіў вачыма натоўп, што яго акружаў, а можа быць, ён шукаў там каго-небудзь са сваіх таварышаў, хацеў даць зразумець якім-небудзь знакам, што таямніцу пра іх ён нясе з сабою ў магілу». (І. Нікоцін. «Русская старина». 1904, ліпень. С. 119.)

чаў рабіць заўвагі; так, напрыклад, калі назвалі яго імя: «Дваранін Вікенцій Каліноўскі», ён крыкнуў: «У нас няма дваран, усе роўныя!» Паліцмейстар паківаў яму галавою і папрасіў змоўкнуць...»

Але К. Каліноўскі не змоўк. Як стала зусім нядаўна вядома дзякуючы вучоным, якія даследавалі архіў часопіса «Русская старина», дзе ў 1883 (№ 10—12) і ў 1884 (№ 1) гадах упершыню друкаваліся «Віленскія нарысы» А. Масалова, царская цензура выкрасліла там вельмі важныя словы, а менавіта: «З самых апошніх выкрыкаў Каліноўскага відаць было, што ён не толькі быў... паўстанцам, але дзіцём сусветнай сацыяльнай рэвалюцыі».

А. Масалоў, як і Мураўёў, як і ўсе тыя, хто дапытваў і катаваў выдатнага рэвалюцыянера, вядома, не ведалі пра «Пісьмо з-пад шыбеніцы», якое напісаў па-беларуску перад смерцю і таемна перадаў на волю К. Каліноўскі. «Браты мае, мужыкі родныя! — гаварылася ў ім. — З-пад шыбеніцы маскоўскай прыходзіць мне да вас пісаць, і, можа, раз астатні. Горка пакінуць зямельку родную і цябе, дарагі мой народзе. Грудзі застогнуць, забаліць сэрца, но не жаль згінуць за тваю праўду.

Прымі, народзе, па шчырасці маё слова прадсмертнае, бо яно як бы з таго свету толькі для добра твайго напісана.

Няма, браткі, большага шчасця на гэтым свеце, як калі чалавек у галаве мае розум і навуку. Тады ён толькі можа быць у радзе, жыць у дастатках і тады толькі, памаліўшыся Богу, заслужыць неба, бо, збагаціўшы навукай розум, разаўе сэрца і народ свой шчыра палюбіць. Но як дзень з ночай не ходзяць разам, так не ідзе разам навука праўдзіва з няволяй маскоўскай. Ды пакуль яна ў нас будзе, у нас нічога не будзе, не будзе праўды, багацтва і ніякай навукі, адно намі, як скацінай, варочаць будучь, не для добра, но на пагібель нашу».

І заканчвалася гэтае апошняе слова — пасланне да народа «Яські-гаспадара з-пад Вільні» — К. Каліноўскага палымяным заклікам да паўстання — «ухапіўшы за што зможаш, за касу, сякеру, і цэлай грамадой ідзі ваяваці за сваё чалавечае і народнае права, за сваю зямлю родную».

Тым часам паўстанне, якое ўвайшло ў гісторыю як паўстанне 1863 года і якое не было па-належамаму падрыхтавана і падтрымана народам, без надзейнага кі-

рукуючага цэнтра, як гэта і прадбачыў К. Каліноўскі, доўга не магло існаваць — яно сапраўды неўзабаве патухла. Разрозненыя невялікія атрады паўстанцаў, сярод якіх быў і выдатны паэт Францішак Багушэвіч, пераходзілі мяжу ці шукалі сабе прытулку ў іншых месцах на вялікіх абсягах Расійскай імперыі. М. М. Мураўёў быў аб'яўлены ледзь не выратавальнікам Айчыны — яму пасылаліся віншавальныя адрасы, тэлеграмы, пісьмы, абразы... Газеты друкавалі яго партрэты, пісалі пра яго як пра нацыянальнага героя. П. А. Вяземскі, ды і іншыя паэты, склалі ў яго гонар вершы...

Натхнёны ўсім гэтым, Мураўёў пачаў ажыццяўляць меры «по умиротворению и обрусению» краю, каб навечна прыяднаць яго да Расіі. Перш за ўсё ва ўсе паветы былі пасланы жандарскія каманды, якія павінны былі сачыць за ўсім, што адбываецца навокал, а найперш, выяўляць тых, хто не пакараўся царызму, мог аказаць супраціўленне. У склад гэтых камандаў уваходзіў афіцэр, які называўся начальнікам жандармерыі, і ад 16 да 10 унтэр-афіцэраў. Кожнаму з іх назначалася вялікая плата, каб даражылі сваёй службай. Зачыняліся каталіцкія манастыры, касцёлы і ператвараліся ў праваслаўныя цэрквы. Адабраныя ў высланых у Сібір польскіх, беларускіх і літоўскіх паноў маёнткі перадаваліся памешчыкам рускай нацыянальнасці ці, у некаторых выпадках, немцам. Усяляк падтрымлівалася праваслаўнае духавенства, наразаліся яму ў валоданне казённых земляў, адкрываліся новыя прыходы. Заахвочвалася і перасяленне ў Заходні край рускіх, асабліва старавераў, выдзяляліся дзеля іх па льготных умовах землі, а найчасцей аддаваліся тыя паселішчы, з якіх былі высланы ў Сібір замешаныя ў паўстанні... Чыноўнікам, што прыязджалі на службу ў Заходні край, Мураўёў дамогся надбаўкі «содержания» — аж на пяцьдзесят працэнтаў, таму сюды рынулі чыноўнікі з усёй Расіі, выцясняяючы выхадцаў з тутэйшых гарадоў і вёсак... Але і гэтага здалася Мураўёву мала. Каб «водворить здесь русскую народность», ён дамогся раздачы вольных земляў унтэр-афіцэрам, звольненым у адстаўку. Рабіўся ўсялякі націск на мясцовых уладальнікаў маёнткаў, каб яны высяляліся і свае ўладанні прадавалі. А каб рускія паны і чыноўнікі мелі за што гэтыя маёнткі набываць, былі спецыяльна выдзелены вялікія сумы грошай, — іх мог браць кожны, хто хацеў займець

маёнтак у Заходнім краі. Словам, ён тварыў — «ткаў» — тую «густую павуціну», пра якую У. І. Ленін пісаў: «Ні ў адной краіне няма такога мноства чыноўнікаў, як у Расіі. ...Армія чыноўнікаў, якія народам не выбраны і не абавязаны даваць адказ народу, саткала густую павуціну, і ў гэтай павуціне людзі б'юцца, як мухі» (Ленін. Полн.собр. соч. Т. 7. С. 137). Паспешліва зачыняліся ранейшыя школы і гімназіі і адчыняліся новыя, у якіх навучанне вялося толькі на рускай мове. «Чрезвычайно важный вопрос для начальных училищ округа, — пісаў папачыцель Віленскай вучэбнай акругі, у якую, як вядома, тады ўваходзіла Беларусь, Шырыманскі-Шахматаў міністру народнай асветы Е. В. Пуцяціну, — составляет язык, на котором должна быть преподаваема грамота. Конечно, преподавание русского яз. и других предметов на этом языке обязательно для всех училищ... В губерниях же Виленской, Гродненской и Минской большая часть населения говорит наречием белорусским; поэтому и народные училища в этих местностях должны быть чисто русскими. Но так как значительная часть жителей этих губерний принадлежит к римско-католическому исповеданию, то, не нарушая свободы совести каждого из них, для доставления им молиться на родном языке, следовало бы главнейшие молитвы и краткий катехизис перевести на русский язык, равным образом производить на том же языке и преподавание закона божия в первоначальных училищах, а в приходах православных ввести и преподавание языка славянского... Привлечь на службу в округ как можно более способных и знающих людей чисто-русского происхождения, чего можно достигнуть усилением содержания... Здесь следует воскресить древнюю коренную русскую народность... Поэтому, директорские и инспекторские места должны быть предоставляемы преимущественно русским людям, способным и деятельным, душою преданным интересам своего отечества. Вызвать таких деятелей можно назначением им содержания, превышающего содержание директоров и инспекторов в России» («Дакументы і матэрыялы...» Т. 2. С. 555—557).

У другім дакуменце той самы Шырыманскі-Шахматаў прапаноўвае і такое дзеля «мисионеров святого дела возвращения отторгнутого силою исторических событий от своей русской национальности племени, не

утвержденного еще ни в веру отцов, ни в сознании, что оно вполне русское»: «Весьма важным пособием я считаю также издание особой книги для чтения в Западных губерниях, составленной со строгою осмотрительностью в духе главной цели...» (Тамсама. С. 558).

У неабмежаванай колькасці завозіліся кнігі, падручнікі, малітоўнікі, карціны духоўнага зместу, партрэты імператара, імператрыцы і іх дзяцей, і прадавалася ўсё гэта па самай таннай цане. Мяняліся вывескі на магазінах і ўстановах, уводзілася ва ўсім справаводстве толькі руская мова. Без ведання рускай мовы нікога не бралі на службу... На русіфікацыю краю не шкадавалі грошай — толькі на будаўніцтва праваслаўных цэркваў і сабораў штогод з казны адпускалася па 200 тысяч рублёў. Для арганізацыі царкоўнага будаўніцтва ва ўсіх губернях уведзены былі спецыяльныя камітэты... Але Мураўёў не супакойваўся — пісаў адно за адным пісьмы імператару, міністрам, іншым уплывовым асобам, — у іх прапаноўваў новыя і новыя праекты па русіфікацыі краю, уплыву і ўмацаванню рускай праваслаўнай веры...

25 красавіка 1864 года М. М. Мураўёў паехаў сам са сваёй світай у Пецябург. У Пецябургу яго сустрэкалі як героя — з вагона вынеслі ў знарок дзеля гэтай падзеі змайстраваным крэсле, на пероне быў выстраены караул, графіня А. Блудава падала хлеб-соль...

Дом, дзе пасяліўся Мураўёў, ператварыўся ў месца паломніцтва. Да «выратавальніка Айчыны» ехалі з усіх канцоў Расіі, каб ён узяў да сябе на службу, паслаў у Заходні край. Яго наведвалі сенатары, міністры, генералы... Цэлую дэпутацыю накіравала маскоўская купецтва...

Само сабою зразумела, Мураўёў быў ласкава прыняты імператарам, і той прасіў генерал-губернатара астацца кіраваць у Заходнім краі «колькі хопіць сіл». Тады ж М. М. Мураўёву быў дадзены тытул графа. У знак асаблівай павагі прыняла яго і імператрыца...

Гонар сапраўднага рускага народа, які не паддаўся на «патрыятычны» ўздых рэакцыі, і гэты раз выратаваў вялікі рэвалюцыянер-дэмакрат А. І. Герцен. У часопісе «Колокол», што, як вядома, выдаваўся за мяжой, ён змясціў некалькі матэрыялаў у абарону паўстанцаў і паўстання 1863 года. У дні ж рабскага рабалецтва перад «вадзяным Неронам на Літве» ён надрукаваў

фельетон «Партрэт Мураўёва», у якім навечна прыбіў да ганебнага слупа гэтага царскага сатрапа, ката-вешальніка. «Такога мастацкага падабенства між зверам і яго знешнасцю,— пісаў Герцэн,— мы не бачылі ні ў статуях Буанароцці, ні ў бронзах Бенвенута Чэліні, ні ў клетках заалагічнага саду... Кат, замест кляйма, адзначыць сваімі рысамі паўшую частку рускага грамадства, тую, якая апладзіруе пакаранням смерцю, як перамогам, і выбрала гэтага вырадка сваім вялікім дзеячам. Усе брыльянты імператарскай кароны і ўвесь алей памазання не выратуюць венчаны лоб чалавека, які адшукаў дзесьці закінутага людзеда, каб яго паслаць на «умиротворение» няшчаснага краю.

Партрэт гэты няхай захоўваецца дзеля таго, каб дзеці навучыліся ненавідзець тых бацькоў, якія ў п'яным рабалестве тэлеграфавалі любоў і спачуванне гэтаму бясшыйнаму бульдогу, налітаму вадой, гэтай жабе з адвіслымі шчокамі, з напаўзаплыўшымі вачыма, гэтаму калмыку з выразам платаяднай злосці, якая дасягнула нейкай расліннай беспачуццёвасці...»

Дзейны, нястомны Мураўёў там жа, у Пецяярбургу,— «куй жалеза, пакуль гарачае»,— склаў Запіску цару, у якой выклаў свае меркаванні адносна будучыні Заходняга краю і кіравання ім. Галоўная думка, якая пранізвае гэтую Запіску,— неабходнасць прызнаць Заходні край раз і назаўсёды рускім і весці ўсе справы тут менавіта ў гэтым кірунку, каб у мясцовых жахараў не ўзнікала нават думка адносна іншага лёсу.

«Для утверждения русского владычества в Северо-Западном крае,— пісаў ён,— необходимо принять следующие главные меры:

Упрочить и возвысить русскую народность и православие... В сих видах в особенности занятыя прочным устройством быта крестьян и распространением общественного образования в духе православия и русской народности... Обратитъ особенное внимание на устройство возможно большего числа народных школ как в селениях, так и в городах. В этих школах преподавать самые элементарные знания и преимущественно русскую и славянскую грамоты, первые начала счисления, молитвы, первоначальные понятия о догматах православной веры и обучать пению в клиросе... Достаточно было бы оставить гимназии в губернских городах и, по особым уважениям, в виде исключения, в некоторых

других местностях, преобразовав оные совершенно и заместив все преподавательские места учителями из России... Обратить особенное внимание на правильное преподавание русской истории и в особенности истории западной России... Подтвердить окончательно о повсеместном введении русскога языка... во всех официальных и служебных сношениях, а также и в наружных изображениях всякого рода, особенно в местах, посещаемых народом... Немедленно все высшие служебные должности по всем ведомствам, а также все места, имеющие прикосновение с народом, заместить русскими чиновниками, прочие же должности замещать русскими постепенно... Заселять край русскими сколько возможно сосредоточеннее. Заселение это производить, не отстраняя старообрядцев, ибо они блее других сохраняют русскую народность...» і г. д. («Дакументы і матэрыялы...» Т. 2. С. 573—575).

Большасць прапаноў М. М. Мураўёва атрымалі ўхвалу, па некаторых жа, напрыклад, прыёму ў навучальныя ўстановы і універсітэты (Мураўёў прапаноўваў прымаць толькі 10 працэнтаў мясцовых, а астатніх — рускіх) узніклі спрэчкі. Але і гэты пункт быў прыняты, праўда, з агаворкай, што ён будзе дзейнічаць як часовая мера... (Між іншым, сярод прапаноў Мураўёва была і прапанова спыніць друкаванне — кніг, газет, часопісаў — на беларускай мове. Гэтая прапанова была ажыццёўлена ў 1867 годзе спецыяльным загадам.)

Дамогшыся амаль усяго, чаго хацеў, Мураўёў вярнуўся ў Вільню таксама як пераможца. Вядома, і ў Вільні яму была наладжана пышная сустрэча цемрашаламі-чарнасоценцамі, каго ён прыгрэў ля сябе, а найперш — жандарамі і войскам...

7 ліпеня 1864 года ў Вільню прыехаў імператар Аляксандр II, каб публічна падтрымаць і натхніць на новыя, яшчэ больш рашучыя дзеянні Мураўёва, хоць той і без гэтага праводзіў паспяхова, па-дыктатарску, палітыку рускага царызму ў Заходнім краі, павялічыўшы адразу ж пасля вяртання з Пецяўбурга «содержание» свяшчэннікам і папам, замяніў гімназіі і прагімназіі на двухкласныя народныя вучылішчы. А. Масалоў піша, што «многа ахвяравана было на навучальную справу і, можна сказаць, найбольш было зроблена дзеля «обрусения» краю гэтым самым плённым шляхам». У Вільні быў адчынены рускі тэатр, а на

пабудову цэркваў асігнаванні былі павялічаны да 700 тысяч рублёў. Толькі за адзін год з 46 каталіцкіх і уніяцкіх манастыроў было зачынена 27...

Як і ў кожнага, у Мураўёва былі не толькі прыхільнікі, але і nepřыяцелі. Сярод апошніх быў і вялікі князь Канстанцін Мікалаевіч. Калі Канстанціна Мікалаевіча прызначылі Старшынёй Дзяржаўнага Савета, становішча дыктатара Заходняга краю пахіснулася. І гэта ён адчуў адразу ж, яшчэ калі Канстанцін Мікалаевіч праяджаў праз Вільню, кіруючыся ў Пецярбург. Канстанцін Мікалаевіч не выйшаў з вагона на перон, загадаў, каб генерал-губернатар сам да яго прыйшоў... Праўда, у сваіх запісках «Об управлении Северо-Западным краем и умиротворением в нем мятежа 1863 г.», Мураўёў крыху інакш паказвае гэтую сустрэчу з Канстанцінам Мікалаевічам: «Пры праездзе ён спадзяваўся, што я сустрэну яго ў Вільні з усімі ўрачыстасцямі, як галоўнакамандуючага і царскага брата, і мне дадзена было па тэлеграфе ведаць аб выездзе яго з Варшавы». Аднак ён, Мураўёў, маўляў, такога нічога не зрабіў, — няйнакш збаяўся, што вялікі князь выкажа свае адмоўныя адносіны да яго публічна там жа, на пероне пры сведках... Баяцца Мураўёву было чаго — папаўзлі ж чуткі: Мураўёў не толькі падаўляў паўстанне, але і не забываў пра сябе — набіваў кішэні грашыма, якія браў усюды, нават бессаромна залез у дзяржаўную казну...

18 сакавіка 1865 года Мураўёў пакінуў Вільню і зноў паехаў у Пецярбург. Гэты раз яму не была наладжана такая ўрачыстая сустрэча, як у папярэдні яго прыезд, хоць ён і спадзяваўся на яе — сустракалі толькі блізкія і знаёмыя. Гэта надта ж падзейнічала на генерал-губернатара, ён аж захварэў...

Імператар Аляксандр II прыняў свайго вернага васала толькі праз тыдзень, да таго ж зусім холадна. Мураўёў, адчуўшы, што ён «прышоўся не да двара», змушаны быў прасіць вызваліць яго ад пасады... Аляксандр II толькі дзеля ветлівасці сказаў генерал-губернатару, каб не спяшаўся, даў час пашукаць пераемніка...

5 красавіка Мураўёў меў апошняю сустрэчу з імператарам. Гэты раз даклад яго быў вельмі кароткі — ён папрасіў узнагародзіць некаторых блізкіх яму людзей, якія дапамаглі падавіць паўстанне і навесці парадак у

Заходнім краі, а таксама выказаў свае меркаванні адносна ўмацавання там рускіх уплываў.

Роўна праз два гады пасля прызначэння — 1 мая 1865 года — ён быў вызвалены ад пасады генерал-губернатора... У Найвышэйшым рэскрыпце, які быў дадзены на імя генерала ад інфантэрыі графа Мураўёва Другога, падпісаным «шчыра вам удзячны Аляксандр» гаварылася:

«Граф Міхаіл Мікалаевіч. Я паклікаў вас да кіравання Паўночна-Заходнімі губернямі ў цяжкі час, калі вераломнае паўстанне, якое ўспыхнула ў Царстве Польскім, распаўсюджвалася ў яго межах і паспела пахіснуць ужо ў ім трывалыя асновы ўрада і грамадзянскага парадку...

Паўстанне падаўлена; моц урадавай улады адноўлена, грамадскі спакой устаноўлены і забяспечаны шэрагам мер, прынятых з уласцівай вам нястомнай дзейнасцю, распарадчасцю, веданнем мясцовых умоў і непахіснай цвёрдасцю. Вы звярнулі ўвагу на ўсе галіны кіравання ў давераным вам краі. Вы здзейснілі і ўмацавалі намераную мною перабудову побыту сялянскага насельніцтва, у пераважнай большасці вернага свайму абавязку і цяпер зноў пацверджанага глыбокага ўсведамлення старажытнага і непарыўнага адзінства Заходняга краю з Расіяй. Вы паклапаціліся пра паляпшэнне побыту праваслаўнага духавенства, пра ўзнаўленне ў народнай памяці векавых святынь праваслаўя, садзейнічалі ўладкаванню і ўпрыгожванню праваслаўных храмаў і, разам з памнажэннем колькасці народных вучылішчаў, палажылі пачатак перабудовы іх у духу праваслаўя і рускай народнасці...»

Ад'язджаючы з Вільні Мураўёў пакінуў там надзейных наследнікаў чарнасоценцаў-русіфікатараў, якія прадаўжалі пачатую ім справу. Адзін з іх пісаў:

«Михаил њ Николаевич Муравьев создал, ввел в действие эту систему; так она и должна оставаться навсегда. Боже, сохрани, если ее поколеблят. В нынешнее царствование мы увидели желанный результат конец Кавказской войны. На Кавказе происходила борьба грудь с грудью с полудикарями и покончена русским штыком. Здесь своего рода Кавказ: нравственная, неоконченная борьба русских начал против враждебных политических и религиозных обществ. Бог даст, увидим при нашем государе конец и этой страшной и продолжи-

тельной нашей борьбы с интригами иезуитского лже-христианства, ксендзов и шляхты...

Кроме школ, нам нужны книги. Книги по содержанию своему должны служить той цели, которую мы здесь преследуем, именно распространению православно-христианского учения и возбуждению в народе сознания, что он — русский». Словам, як пісаў сам М. М. Мураўёў у адной з сваіх Запісак цару: «Надобно всем постоянно разъяснять, что край Северо-Западный всегда был и есть русский».

Пра М. М. Мураўёва ўспомнілі ў царскім доме пасля таго, як 4 красавіка 1866 года ўдзельнік рускага рэвалюцыйнага руху Дзмітрый Каракозаў ля варот Летняга саду ў Пецярбургу страляў у імператара Аляксандра II. Тады Мураўёва зноў адшукалі і тэрмінова прызначылі старшынёй Вярхоўнай камісіі па разгляду гэтай справы. З якім энтузіязмам ён за яе ўзяўся! «Я шчаслівы, што пастаўлены гасударом на чале такой установа, якая павінна служыць выкрыццю злоснай задумы злачынца,— заявіў ён 10 красавіка 1866 г. на абедзе, наладжаным у зале пецярбургскага дваранскага сходу кіраўнікоў дваранства, прадстаўнікоў земства і гарадскога таварыства Маскоўскай губерні, якія прыехалі ў Пецярбург для паднашэння вернападданага адраса Аляксандру II.— Я хутчэй лягу ў магілу, як пакіну нераскрытым гэтае злачынства, злачынства не аднаго чалавека, але многіх, што дзейнічалі разам». Як піша той жа А. Масалоў, Мураўёў некалькі месяцаў ні ўдзень ні ўночы не меў спачыну, амаль не спаў — пісаў запіскі і пісьмы імператару, міністрам, іншым уплывовым асобам, у якіх імкнуўся даказаць, што вальнадумства і непакорнасць пусцілі ў Расіі глыбокія карані, і трэба прымаць рашучыя і неадкладныя захады, каб усё гэта спыніць. Менавіта ў тыя дні самымі рэакцыйнымі сіламі тагачаснага рускага грамадства яму было наладжана некалькі ўрачыстых абедару і вечароў, на адным з якіх М. А. Някрасаў, жадаючы выратаваць ад разгрому часопіс «Современник», рэдактарам якога ён быў, прачытаў напісаны ў гонар Мураўёва-вешальніка свой верш, які заканчваўся словамі: «виновных не щади».

Той верш М. А. Някрасаў адразу ж знішчыў, ніколі і нідзе яго не друкаваў, а сам факт чытання верша застаўся для паэта назаўсёды прадметам пакутлівых

успамінаў і пакаяння. Вярнуўшыся з вечара дадому, ён занатаваў такія радкі:

Ликует враг, молчит в недоуменьи
Вчерашний друг, качая головой,
И вы, и вы отпрянули в смущеньи,
Стоявшие бессменно предо мной
Великие страдальческие тени,
О чьей судьбе так горько я рыдал,
На чьих гробах я преклонял колени
И клятвы мести грозно повторял...
Зато кричат безличные: «Ликуюем!»
Спеша в объятья к новому рабу
И пригвождая жирным поцелуем
Несчастливого к позорному столбу.

Мураўёў спяшаўся закончыць даручаную яму справу, каб на фактах даказаць усё тое, што выкладаў у сваіх запісках і пісьмах, спрабаваў злучыць у адно — паўстанне ў Заходнім краі і рускія рэвалюцыйныя гурткі, удзельнікам аднаго з якіх быў Д. Каракозаў... Але завяршыць апошнюю сваю крываваю справу не паспеў — 31 жніўня раніцою яго знайшлі ў пасцелі мёртвага.

А. І. Герцен у своеасаблівым некрологу «Вісельня і Мураўёў» з гэтага выпадку пісаў: «За чатыры дні да пакарання смерцю Каракозава, у вясковай глушэчы, цёмнай ноччу, без сведак, без слоў пакаяння, без блізкіх і папоў, без слёз і дапамогі, задыхнуўся вампір, як бы адваліўся ад грудзей Расіі. Якія вобразы палохалі яго нямую агонію, ад каго ўцякаў ён, паміраючы без голасу, ці не прыходзіла «чорная жанчына», тая, якая ўяўлялася князю Гарчакову... ці не ішоў цэлы строй маладых герояў з вяроўкай на шыі?.. Ні гасудар, ні грамадства не змыюць плямы, якую ім пакінуў памёрлы кат. Імя Мураўёва застанецца выпаленым на царскім плячы, як імя Аракчэева на плячы Аляксандра І. Розніца ў тым, што Аракчэева ненавідзела мінулая Расія, а Мураўёва насіла на руках сучасная. Розніца ў тым, што Аляксандр І любіў Аракчэева і ведаў яго сумленнасць, а Аляксандр II цярэць не мог Мураўёва і ведаў яго карыслінасць. Розніца ў тым, што Аляксандр І вылучыў Аракчэева бязмоўнай імперыі, а Мураўёва вылучыла рэакцыя (як нам асабіста хваліўся адзін з яе прадстаўнікоў) бязмоўнаму гасудару».

Пахавалі Мураўёва ў Пецярбургу на могілках Аляксандра-Неўскай лаўры. На яго магіле была збуда-

вана капліца — дакладная копія той, якая была збудавана ў Вільні ў памяць рускіх воінаў, тых, каго пасылаў ён на падаўленне паўстання 1863 года, толькі меншага памеру... Правесці ў апошнюю дарогу «выратавальніка» Айчыны «пожалявал» сам імператар Аляксандр II...

А яшчэ праз некаторы час — 1 сакавіка 1881 года збыліся і прарочыя словы А. І. Герцэна, які, як ужо гаварылася, папярэджваў: «Усе брыльянты імператарскай кароны і ўвесь алей памазання не выратуюць лоб чалавека, які адшукаў дзесьці закінутага людаеда, каб яго паслаць на «умиротворение» няшчаснага краю...»

Сын гэтага «няшчаснага краю», ураджэнец маёнтка Басін, што на Бабруйшчыне, рэвалюцыянер Ігнат Грынявіцкі кінуў бомбу ў Аляксандра II, — ёю быў забіты імператар і смяротна паранены сам выканаўца гэтага прысуду...

1989

БЕЛАРУСКІ ЛЕС
АРЫНЫ РАДЗІВОНАЎНЫ

Калі параўноўваць лёс Арыны Радзівонаўны Якаўлевай, нянькі Пушкіна, з лёсам Беларусі, яны, лёсы гэтыя,— вельмі і вельмі падобныя паміж сабой сваёй трагічнасцю, якую склалі шчодрасць душы, вялікі мастацкі талент і рабскае становішча ў свеце.

Мала хто ведае, што нянька Пушкіна сама мела чатырох дзяцей ад мужа Хведара Мацвеева, карэла па нацыянальнасці (памёр у 1798 годзе): Ягора (нарадзіўся ў 1782 годзе), Надзею (1788), Марыю (1789), Стэфана (1798). Калі яна карміла сваіх дзяцей, ёй у абавязак было пастаўлена ўласнымі грудзмі выкарміць панскіх дзяцей: Вольгу і Аляксандра. Апроч гэтых дваіх яна карміла яшчэ некаторых з пяцёрых дзяцей Пушкіных (яны ў маленстве памерлі). Самага малодшага, Льва, яна толькі даглядала. Паміралі дзеці і ў яе; тады карміла толькі панічоў. Больш таго — Арына Радзівонаўна выкарміла яшчэ некалькі дзяцей гаспадаровых сваякоў. Пры кармленні была чарга: спачатку ішлі панскія дзеці, а ўжо потым свае. Неабходна заўважыць, што бацькі паэта, як, відаць, і большасць людзей гэтага асяроддзя, мала займаліся сваімі дзецьмі, перада-ручаючы іх нянькам і гувернёрам.

Паводле кодэксу маралі тых часоў, прыгонныя такога рангу, як нянька, мелі вельмі абмежаваную мажлівасць выходзіць сваіх уласных дзяцей, не гаворачы ўжо пра ўнукаў. Бацькі і дзеці

жылі на працягу амаль усяго жыцця ў разлуцы. І часта любоў да сваіх дзяцей у прыгонных знаходзіла выйсце ў любові да панічоў.

... Уважліва ўчытайцеся ў верш Пушкіна «Няне» — і вы адчуеце стан адзінокай чалавечай душы. Ці не таму Арына Радзівонаўна часам зазірала ў кілішак? Нас зачароўвае прыгажосць верша «Зимний вечер», але колькі там тугі і нязбыўнага душэўнага болю! І гэта пры тым, што там дзве жывыя душы, і келіх, і віно. Маючы шчодрую душу, хто б не хацеў сам адчуць у адказ душэўную шчодрасць да сябе, але не толькі часовую, выкліканую збегам акалічнасцей?! Ды дзе там! Хіба ведаем мы, дзе пахаваная нянька паэта — гонару Расеі?

Летам 1828-га сямідзесяцігадовая Арына Радзівонаўна пераехала з Міхайлаўскага ў Пецярбург да Вольгі Сяргееўны Паўлішчавай (Пушкінай) і ў тым жа годзе памерла. Дзе яе пахавалі, ніхто не ведае і па сённяшні дзень. Адны сцвярджаюць, што на Смаленскім могільніку, другія — што на Мала-Охцінскім (абое — у Пецярбургу), трэція — што ў сяле Міхайлаўскім.

Сам Пушкін жыў пасля смерці сваёй нянькі яшчэ дзесяць гадоў, але, відаць, і ён не наведаў сумны ўзгорак. Іначай сябра Пушкіна паэт М. М. Языкаў у 1830 годзе ў вершы «На смерть няни Пушкина» не пісаў бы: «Я отыщу тот крест смиренный...» Нельга не заўважыць, што тут жа Языкаў гаворыць і пра ўплыў Арыны Радзівонаўны не толькі на Пушкіна, але і на паэтаў яго асяроддзя.

І ўсё-такі чым жа вытлумачыць такія адносіны да жанчыны, якая адыграла выключную ролю ў фармаванні дзіцячых уражанняў паэтычнага генія расейцаў, да чалавека, якога расейскі геній, па словах роднай сястры паэта, палюбіў з дзяцінства і чый унікальны дар ацаніў, калі жыў на выгнанні ў Міхайлаўскім. Неабходна адзначыць, што ад Арыны Радзівонаўны захаваліся ў запісе паэта сем казак і дзесяць песняў. Казкі пра цара Салтана і пра папа і пра яго работніка Балду таксама сышлі з вуснаў нянькі Пушкіна. Сюжэты некаторых казак Арыны Радзівонаўны паэт падараваў сваім сябрам, напрыклад, пра цара Берандзея — Васілю Жукоўскаму. Па сведчаннях той жа сястры Пушкіна Вольгі Сяргееўны, нянька па-майстэрску расказвала казкі, ведала некаторыя павер'і і сыпала прыказкамі і прымаўкамі. Натуральна, што

і ў яе будучы паэт вучыўся прыгажосці і вобразнасці мовы.

З імем Арыны Радзівонаўны звязаны шмат якія творы паэта: «Ах, умолчу ль о мамушке родной...», «Сон», «Зимний вечер», «Няне» (Подруга дней моих суровых...), «Вновь я посетил...». Широку вядомасць імя нянькі Пушкіна набывае пасля таго, як выходзіць у свет у 1828 годзе трэці раздзел «Евгения Онегина», і аўтар не ўтойвае, што Арына Радзівонаўна — «оригинал няни Татьяны» — Філіп'еўны. Гэта ж датычыцца і вобраза нянькі Уладзіміра Дуброўскага — Арыны Базыровай, а таксама «мамушкі» царэўны Ксеніі ў «Барысе Гадунове». Дарэчы, «Дуброўскі», як вядома, напісаны на беларускім матэрыяле.

І вось... ніхто з сяброў Пушкіна не ведае, дзе, на знак памяці да той, што абагрэла сваёй душою і іх, пакласці на магілу свежыя кветкі. Не засталася і прыжыццёвага партрэта Арыны Радзівонаўны. А тады ж было модным замаўляць партрэты — і свае, і сваіх блізкіх.

І ўсё ж што гэта?!. Звычайныя няўважлівасць і няўдзячнасць? А можа, сімпатыі і любоў, што выйшлі з-пад пяра — сімпатыі часовыя, сімпатыі чалавека, які сам трапіў у бяду; калі ў асобе раба ў пэўнай ступені любіш сябе, калі твая душа, да ўсяго, жывіцца ад гэтай другой паэзіяй. А прысутнасць вобраза ў творах — проста прысутнасць удалай натуры і, відаць, не болей?!. А можа, тут усяму прычынай рабскі клімат грамадства ды недастатковая прысутнасць у душы Бога?!. І таму атрымалася: літаратура сама па сабе, а жывое жыццё само па сабе. Пабочна мог паўплываць элемент зайздрасці і рэўнасці. Нездарма пляменнік Пушкіна Л. М. Паўлішчаў у сваіх «Воспоминаниях» пра дзядзьку скардзіцца на тое, што біёграфы і сябры паэта празмерна перабольшвалі ролю непісьменнай сялянкі-нянькі Арыны Радзівонаўны ў паэтычным лёсе паэта.

А цяпер давайце паглядзім на тыя абставіны, што могуць у нейкай ступені сведчыць аб беларускім паходжанні нянькі Пушкіна. У некаторых гістарычных і літаратурных крыніцах паведамляецца, што сваім нараджэннем Арына Радзівонаўна Якаўлева, у замужжы — Мацвеева (1758—1828) звязана з Кобрынам.

Адразу прыходзіць думка: ці не з тым, што пасля трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай быў уключаны ў

склад Расей і які ўказам Кацярыны II ад 15 жніўня 1795 года быў падараваны ў вечнае і спадчыннае валоданне генерал-фельдмаршалу графу Аляксандру Сувораву-Рымніцкаму за здружэнне нацыянальна-вызваленчага паўстання Тадэуша Касцюшкі і ўдзел у акупацый суседняй дзяржавы. Ці не з тым Кобрынам, што знаходзіцца пад Брэстам? А мо з тым сялом Кобрынам, што пад Пецярбургам, паблізу Гатчыны? А аказваецца, што і з тым, і з другім, а дакладней — з другім, які сваю генеалогію вядзе ад першага.

У час сваіх захопніцкіх рэйдаў на Беларусь царскія войскі вельмі часта гналі ў маскоўскае рабства нашых людзей. Адначасова Расея, асабліва пры маладым імператару, Пятру I, выяўляла вялікую актыўнасць у заваяванні і асваенні Балтыйскага ўзбярэжжа. Ад ваенных дзеянняў паміж Расеяй і Швецыяй асабліва пакутавала мясцовае насельніцтва — вепсы, іжорцы (інгерманландцы), карэлы, фіны, эсты.

Імкнучыся да хутчэйшага засялення гэтага краю, Пётр I пры раздачы тэрытарыяльнай здабычы членам царскага дома, сваім палкаводцам і дзяржаўным дзеячам абавязваў новых уладароў перасяліць у іх памесці сялян з вялікарасейскіх губерняў і, вядома, з Рэчы Паспалітай. Прыгнаных прыгонных пасялялі, як правіла, не на голым месцы, а ў захопленых мызах, якія часта атрымлівалі новыя назвы.

Адносна назваў сяла Кобрына і рачулки Кобрынка, што пад Гатчынай, можна сказаць: цалкам верагодна, што яны, назвы гэтыя, прыйшлі сюды разам з прыгнанымі з Кобрына-брэсцкага ці Кобрыншчыны людзьмі.

На мой зварот на імя галавы адміністрацыі Гатчынскага раёна з просьбай паведаміць паходжанне назваў «Кобрына» і «Кобрынка», а таксама даты іх першага ўпамінавання я атрымаў адказ наступнага зместу: «Па рэчышчы ракі здабывалі торф і складвалі яго ў прыстасаванне, якое называлася копра; адсюль пайшла назва ракі Копрынка, ад ракі пайшла назва паселішча Копрына; затым яны перайначыліся на Кобрынку і Кобрына, што больш мілагучна. Упершыню дадзеныя назвы згаданы ў канцы XV стагоддзя. У XIV—XV стагоддзях гэтыя землі ўваходзілі ў склад Гаспадзіна Вялікага Ноўгарада».

Літаратурныя крыніцы сведчаць, што перайменаванне адбылося ў першай палове XVIII стагоддзя.

Гэта якраз той час, калі прыгналі сюды нявольнікаў з Рэчы Паспалітай. Застаецца толькі дзівіцца, як «клапатліва» падабралі месца рассялення: да новай назвы прывыкаць амаль не трэба, яна зусім твая.

Адказ жа на тое, хто былі спаконвечныя жыхары тутэйшых мясцін, знаходзім у Пушкіна: «Приют убогого чухонца...». Чухонцы, як вядома, — дарэвалюцыйная (1917) народная назва эстонцаў, а таксама карэла-фінскага насельніцтва наваколляў Пецярбурга.

А ўвогуле гэтыя мясціны Пётр I у свой час падараваў свайму паплечніку Пятру Мацвеевічу Апраксіну, пераможцу віцэ-адмірала Нумберга і генерала Краніюрта. Дарэчы, царская адміністрацыя ведала толк у працавітых і сумленных беларускіх людзях. Нездарма ж пазней паэт і губернатар Г. Р. Дзяржавін пры ўзвядзенні свайго маёнтка «Званка», што на Валагодчыне, змяніў мясцовых работнікаў на будаўнікоў з Беларусі. У 1757 годзе ўладанні Апраксіна набыў арап Пятра Вялікага — Абрам Пятровіч Ганібал, прадзед Пушкіна па маці. Потым яно было падзелена паміж яго сынамі. Частка маёнтка Восіпа Абрамавіча Ганібала пры разводзе з жонкаю Марыяй Аляксееўнай Ганібал (гэта бацькі паэтавай маці) адышло да яе. Пасля некагарага драблення ўладанні бабулі Пушкіна былі прададзены зусім. За атрыманыя грошы адразу ж быў куплены падмаскоўны маёнтak Захарава, дзе, акружаны клопатамі і пяшчотай бабулі і нянькі, правёў сваё шчаслівае дзяцінства будучы паэт.

Дык вось, па сведчаннях сястры Пушкіна Вольгі, Арына Радзівонаўна была родам з сям'і Кобрына, якое знаходзілася вярстах у шасцідзiesiąці ад Пецярбурга. Некаторыя сведкі сцвярджаюць, што нянька Пушкіна нарадзілася ў недалёкай Суйдзе (Васкрасенскім), а ў Кобрына была аддадзена замуж. Прыгонны «стаж» Арыны Радзівонаўны выглядае так: 1 год — прыгонная Апраксіных, 22 гады — Ганібала, потым — ягонага сына, потым — бабулі паэта. Заўважым, што пры продажы Кобрына Марыя Аляксееўна пакінула Арыну Радзівонаўну з яе дачкой Надзеяй сабе. Надзея і яе муж Мікіта Казлоў па волі гаспадароў жылі разлучана: яна ў Захараве, ён у Пецярбургу, пры Пушкіне. Не бачыліся гадамі. У 1799 годзе, як сцвярджаюць многія літаратурныя крыніцы, Арына Радзівонаўна атрымала вольную, але палічыла за лепшае застацца ў Пушкіных.

Хто ж былі бацькі Арыны Радзівонаўны? Яны — Радзівон Якаўлеў (1728—1767) і Лукер'я Кірылава (1730—1796) былі прыгоннымі згаданага вышэй Ф. А. Апраксіна. Радзівон Якаўлеў (Якаўлеў — гэта не прозвішча: прыгонныя ў Расеі прозвішчы мелі вельмі рэдка; відаць, гэта імя па бацьку) па дакументах вядомы як сірата. Сіратой, як сцвярджаюць літаратурныя крыніцы, была і Лукер'я Кірылава. Бацькі асірацелых нідзе не ўспамінаюцца. Паўстае законнае пытанне, ці не з'явіліся гэтыя сіроты-падлеткі тут разам з іншымі, дарослымі кобрынцамі-беларусамі? І ці не чужына, да ўсяго, і зблізіла іх, і паслужыла перадумовай стварэння сям'і, у якой потым нарадзілася сямёра дзяцей? Сям'я гэта рана страціла бацьку. Сярод усіх з сям'і асабліва цяжка даводзілася Арыне як старэйшай з дзяцей. А было ёй тады толькі 10 гадоў. І жыццё яе, як пачалося бязрадасна, так без радасці і прайшло.

Звернемся цяпер да іншых фактаў, якія маглі б дадаткова сведчыць аб адносінах Арыны Радзівонаўны да такой шматпакутнай, як і яна сама, Беларусі. Цікавым бачыцца факт, што паўстанне прыгонных Ганібала (1766) вылілася ва ўцёкі «ў Польшчу». Ці не дадому?!. А той факт, што адзін з сыноў Арыны Радзівонаўны быў уладальнікам вельмі не характэрнага для Расеі і пашыранага на Беларусі мужчынскага імя — Стэфан. Дадамо, што само імя Арына, як і імя Радзівон, адносіцца да старажытных беларускіх імёнаў.

Даследчыкі жыцця і творчасці Пушкіна часта ўказваюць на мілагучнасць і напеўнасць мовы Арыны Радзівонаўны. Гэтыя якасці мовы жывуць і сёння на Беларусі. А пра беларускія элементы ў мове нянькі Пушкіна гаворыць фанетычнае афармленне, што дайшло да нас у двух невялікіх лістах, якія былі адпраўлены ёю на адрас паэта 30 студзеня і 6 сакавіка 1827 года. Адказу на іх, праўда, не маем. Можа, яго і не было.

Як першы ліст, напісаны пад дыктоўку кімсьці з малапісьменных дваравых, так і другі, запісаны таксама пад дыктоўку, але ўжо Ганнай Міхайлаўнай Вульф, сведчаць аб аднолькавасці гучання некаторых слоў і выказаў у Арыны Радзівонаўны і ў сучаснай гутарковай мове заходнепаляшускага дыялекту. Напрыклад: «дружочик», «мачиха», «ніхто», «Арына

Родивоноўна», «цалую вашы рукі». Чытаючы гэтыя лісты, адчуваеш, як у стыхіі расейскай мовы бруіцца беларуская гаворка.

А сюжэты яе казак! Возьмем, напрыклад, казку пра папа і пра работніка яго Балду. Такую антыцаркоўную (маецца на ўвазе інстытут праваслаўнай папоўшчыны) накіраванасць, такую раскутасць чалавека духу наўрад можна было сустрэць у расейскіх казках таго часу.

Разважаючы пра лёс Арыны Радзівонаўны, хочацца выказаць горкае шкадаванне, што мы, праяўляючы вялікую цікаўнасць да донжуанаўскага спісу Пушкіна, праходзім міма трагічнага лёсу чалавека, які так па-анёльску паўплываў на паэта.

Так, лёс Арыны Радзівонаўны трагічны, як трагічны лёс Беларусі. І ці не адсюль мой боль, несціхаючы, патаемны боль? Бо мне думаецца, што пры шчаслівым збегу акалічнасцей зямля Беларусі магла мець сваю Сафо, сваю чарадзейку слова...

СЯРГЕЙ ДУБАВЕЦ,
ГЕНАДЗЬ САГАНОВІЧ

СТАРАЖЫТНАЯ ЛІТВА
І СУЧАСНАЯ ЛЕТУВА

Нічога ў нас, беларусаў, не атрымаецца, пакуль не пачнём называць рэчы сваімі імёнамі.

Ну, сапраўды, калі Вы, напрыклад, называеце *гэта* сталом, а я гэта самае называю дзвярыма... Тады, маючы на ўвазе адно, мы будзем казаць пра рознае. У выніку атрымаем або недарэчную камедыю, або недарэчную трагедыю. Прынамсі, нічога *разам*, супольна мы з Вамі зрабіць не здолеем, аніякае карысці ад нашых перабудоваў не будзе.

Альбо — такая сітуацыя. Уявіце, што Вы самі не маеце пэўнага, *свайго* імя. Нехта кліча Вас Васілём, а нехта Ганнай, хтосьці Пазьняком, а хтосьці Дземянцеем. Праз такую няпэўнасць Вы адначасова і белы, і чорны, і левы, і правы, і цвёрды, і мяккі. Усялякі і ніякі. Вы не маеце *свайго* імя, *свае* назвы.

А калі *свайго* імя не мае цэлы край і цэлы народ?

Нешта падобнае адбываецца з назвамі БЕЛАРУСЬ і БЕЛАРУСЫ. Пагартайце старыя кнігі, і Вы ўбачыце, як часта мянялася наша назва. Былі мы і русінамі, і літвінамі, і тутэйшымі, і нават палякамі. А зямля наша была і Руссю, і Літвой, і «Северо-Западным краем», і «Западной Россией»...

Чаму гэта важна? Таму што *імя* краіны і народа — гэта іхні маральны тыл і капітал. І пасля

кожнай новай замены сваёй назвы мы, беларусы, назаўсёды страчвалі свой надзейны тыл і з нуля пачыналі свой капітал.

Уявіце, калі б сёння Беларусь называлася Расеяй, а мы, беларусы,— расейцамі. Ды мы б адразу пачалі глядзець на сябе зусім іначай, пранікліся б нацыянальнаю годнасцю і сваёй «сусветнай місіяй». Іначай глядзелі б на нас і ў свеце, нас бы *заўважылі*.

А Расея называлася б Беларуссю...

— Дзе ж гэта такі край? — пыталіся б у свеце, як цяпер пытаюцца ў нас.— Не чуваць нешта такога ў гісторыі.

Хто ведае гісторыю, таму вядома, што мы некалі і прэтэндавалі на непадзельнае валоданне гэтаю назваю — Русь... Рускімі нас, беларусаў, называлі ў тыя часы, калі сучасных рускіх называлі не іначай як маскавітамі, маскалямі. Маскоўская дзяржава тады яшчэ не была *Рускаю*.

А літоўцамі і называлі нас, і мы самі сябе лічылі да мінулага стагоддзя. «О, Літва, мая Айчына»,— пісаў пра Наваградчыну, пра Беларусь Адам Міцкевіч. «Продкі мае выйшлі з літоўскіх балотаў»,— пісаў пра Піншчыну, пра Беларусь Фёдар Дастаеўскі.

Беларускі пісьменнік Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч «Літваю» лічыў Менск, у якім тады жыў,— сучасную сталіцу Беларусі. Беларускага паэта Уладзіслава Сыракомлю сучаснікі называлі «лірнікам літоўскім», а другі вядомы беларускі пісьменнік Арцём Вярыга-Дарэўскі, які нарадзіўся на Лепельшчыне і жыў у Віцебску, пісаў у сваім творы: «Літва — родная зямелька». Дарэчы, і верш ягоны з красамоўнаю назваю «Літвінам, што запісаліся ў мой «Альбом», на развітанне» (1858) быў адрасаваны маладым беларускім літаратарам. У ім аўтар, між іншым, усклікаў: «Чый гэта голас? Гэты словы нашы, браценькі-літоўцы».

Такіх прыкладаў безліч. З іх відаць, што ў XIX стагоддзі словы «Літва» і «літвін» выкарыстоўваліся як саманазва беларусаў заходняе і цэнтральнае частак нашага краю. Гэтаксама называлі нас і суседзі. З вуснаў украінца пра беларуса можна было пачуць: «Хіба лихо озме литвина, щоб він не дзекнув». Жыхары Курскай і Арлоўскай вобласцяў Расіі называлі беларусаў «літвінамі» ажно да другой сусветнае вайны. А на Беласточчыне ўжо ў наш час запісана пра бела-

руса: «Як сыр не закуска, так ліцьвін — не чалавек!» або «Ліцьвін — то чортаў сын!»

Дзесяткі вёсак на Беларусі маюць назву Літва. Пэўна, кожны з нас мае знаёмых беларусаў з прозвішчамі Літвін, Літвіновіч, Літвінка...

Але чым тады была ў мінулым сённяшняя *Літва*? У XIX стагоддзі тэрыторыя цяперашняе Літвы, блізкая па абрысах да тэрыторыі Літоўскае рэспублікі міжваеннага перыяду, найчасцей звалася сваім адвечным імем — Жмудзь. Пра гэта ёсць багата сведчанняў, напрыклад, у матэрыялах паўстання 1863 года.

Такім чынам, яшчэ ў зусім недалёкай мінуласці землі заходняе і цэнтральнае Беларусі мелі сваю адметную назву — Літва. Нават прадстаўнікі афіцыйных уладаў Расійскае імперыі, што мелі на мэце сцвярджаць у нашым краі «извечную Россию», разглядалі Віленскую, Гродзенскую і Менскую губерні, а таксама Беласточчыну, як Літоўскі край. Таксама і раней, скажам, адразу пасля падзелаў Рэчы Паспалітай землі заходняй Беларусі ўваходзілі ва ўтвораную Літоўскую губерню, а потым — у Літоўскае генерал-губернатарства.

Нават царскія ўлады пакідалі этнічна беларускім адміністрацыйна-тэрытарыяльным утварэнням назву Літва. Няўжо выпадкова? Не, паводле глыбокай гістарычнай традыцыі.

Яшчэ ў XV—XVII стагоддзях — у часы існавання магутнай еўрапейскай дзяржавы Вялікага княства Літоўскага, ядром якога былі беларускія землі, дакументы найчасцей фіксавалі кароткую форму назвы гэтае дзяржавы — Літва. У якасці палітоніма, гэта значыць дзяржаўна-палітычнага вызначэння, слова «Літва» замацоўвалася нават за паўночнымі і ўсходнімі землямі Беларусі, якія мелі ўжо і сваю этнанімічную назву — «Белая Русь».

Напрыклад, беларуская народная песня, якая ўслаўляла буйную перамогу гетмана Астрожскага над маскавітамі ў 1514 годзе, сведчыць: «Слава Воршы ўжо не горша сярод мест літоўскіх». Згодна летапісу XVII стагоддзя адзін з гарадоў-фартэцый, заснаваных Іванам IV (Жахлівым) на акупаванай Полаччыне, быў «от литовских городов от Лепля пол — 30 верст, от Лукомля 20 верст». Апавядаючы пра рэйд невялікага варожага аддзела на Смаленшчыну ў 1565 годзе, маскоўскі летапіс адзначае, што гэта былі «литовские

люди», а затым удакладніў: «мстиславцы и кричевцы».

Ну а як называлі сябе самі жыхары тагачаснае Беларусі? Можна прывесці мноства прыкладаў, калі сярэднявечныя беларусы выкарыстоўвалі вызначэнне «літвін» менавіта як саманазву. Полацкі студэнт Францішак Скарына ў Кракаве запісаўся «літвінам» (Іван Фёдараў тамсама — «масквіцінам»), беларускі гуманіст XVI стагоддзя М. Цішкевіч (аўтар трактату «Праворавы татарав, літвінав і маскавітав» паўсюль падпісваўся Міхалонам Літвінам. Простыя сяляне і гараджане сярэднявечнае Беларусі, захопленыя царскімі войскамі, называлі сябе ў Маскве «літоўскімі пашаннымі людзьмі розных гарадоў беларусцамі». Кожны паасобку запісваўся так: «ліцвін беларусец Ашмянскага павету», «літоўка беларуска Мсціслаўскага павету» і г. д. Сваю зямлю палонныя беларускія шляхціцы таксама называлі Літвоем. І нават А. Філіповіч, гэты апантаны змагар за адыход Беларусі «пад высокую руку» праваслаўнага маскоўскага цара, нават ён у 1667 годзе месцазнаходжанне Купяціцкага манастыра, адкуль пісаў, называў Літвоем, а гэта ж — «міля ад Пінска».

Але самае цікавае, што і беларускую мову — дзяржаўную мову Вялікага княства Літоўскага — тады называлі літоўскаю. Яшчэ чэшскі тэолаг Геранім Пажскі, пабыўшы пры Вітаўце місіянерам у Княстве, пісаў, што ў гэтай дзяржаве «мова народа ёсць славянская», а паводле назвы дзяржавы яе называюць «літоўскаю». Вось як сведчыць пра гэта выпадак, апісаны ў Актах Маскоўскае дзяржавы (запіс 1618 года): «... выехали из деревни человек с пятнадцать, а на них магерки литовския, и почали им говорить по-литовски: не утекайте-де!» Або іншы прыклад. Беларускі асветнік Л. Зізані ў 1626 годзе па заказе патрыярха напісаў праваслаўны «Катэхізіс» і растлумачыў у ім назву самога твора так: «по-литовску это оглашение, русским же языком нарицается беседословие». Праз год сам маскоўскі цар пытаўся ў яго: «По литовскому языку как вы говорите «собра»?», на што асветнік адказваў: «Тожде и по литовскому языку «собра».

Як дзяржаўная мова магутнай некалі Літвы — Вялікага княства Літоўскага, беларуская мова яшчэ і ў XVIII стагоддзі нягледзячы на інтэнсіўную паланізацыю краю, і на захадзе — для Польшчы, і на ўсходзе — для Расійскай імперыі, — заставалася «лі-

тоўскаю». І адданы новай валадарцы Кацярыне II праваслаўны ўладыка В. Садкоўскі пагражаў беларускім святарам на случкім епархіяльным саборы: «Я вас скорэню, знішчу, штоб і языка не было вашаго проклятаго літовскаго і вас саміх; я вас у зсылкі парасылаю альбо ў салдаты пааддаю, а сваіх з-за кардону пановаю!»

Назве «Літва» ўжо хутка як тысяча гадоў.

Летапісцы сведчаць, што ў XII стагоддзі плямёны, якія насялялі Літву, залежалі ад Полацка і плацілі яму даніну. Далёкі Кіеў падпарадкаваў сабе толькі частку гэтай зямлі. Літва вылучалася тады ваеннай актыўнасцю. Крыніцы паведамляюць пра шматлікія супольныя паходы палачанаў і літоўскага войска на Смаленск, Пскоў, Ноўгарад. Калі была неабходнасць, Полацк прапускаў літоўскія дружыны праз сваю тэрыторыю. Толькі ў XIII стагоддзі паміж Полацкім княствам і Літвой пачалі ўзнікаць нейкія канфлікты. Віцебскія, менскія і турава-пінскія князі таксама выкарыстоўвалі ваенны патэнцыял Літвы ва ўласнай палітыцы, наймалі літоўскія войскі для сваіх паходаў.

Літоўскія даследчыкі лакалізуюць літапісную Літву ў межах Аўкштайціі — усходняе часткі сучаснай Літвы. Яны сцвярджаюць, што ўзгоркі і нізіны Аўкштайціі і сталіся калыскаю старажытнай літоўскай дзяржаўнасці, што ўтварэнне Вялікага княства Літоўскага адбывалася праз заваяванне славянскіх земляў безумоўна балцкаю Літвой. І нарэшце, — што з этнічнага пункту погляду Княства складалася «з двух процілеглых элементаў — пануючага літоўскага і падпарадкаванага рускага» (Г. Лаўмяньскі).

Такія пастулаты, не ўважаючы на іхнюю відавочную хісткасць і слабую абгрунтаванасць, ужо не першае дзесяцігоддзе задавальняюць і ўсю савецкую афіцыйную гістарыяграфію. Супроць гэтых стэрэатыпаў адважыўся выступіць беларускі гісторык Мікола Ермаловіч. Прааналізаваўшы тэксты летапісаў і тапаніміку, ён паказаў, што ў XII—XIII стагоддзях Літва знаходзілася не ў Аўкштайціі, а на тэрыторыі сучаснай Беларусі, у басейне верхняга Нёмана. На поўначы па Бярэзіне яна межавалася з Полацкім княствам, на ўсходзе — з Менскім, на поўдні мяжа яе праходзіла па Шчары, а на захадзе — па рэках Мышанка і Валюка, якія аддзялілі Літву ад ятвягаў.

Летапісная Літва месцілася якраз паміж асноўнымі

этнічна беларускімі землямі — Полацкай, Турава-Пінскай і Новагародскай. Яна і дала назву Вялікаму княству Літоўскаму — сярэднявечнай дзяржаве, ядром якой была наша Беларусь. А існавала княства амаль пяць стагоддзяў.

Ці была Беларусь «заваяваная літоўскімі феадаламі», ці былі беларусы «падначаленымі» ў вялікай Літве — Вялікім княстве Літоўскім? Факты супярэчаць гэтай замшэлай імперскай версіі. У сапраўднасці да заняпаду Княства Беларусь увасабляла ў ім свой суверэнітэт. І гістарычная назва «Літва» для яе не менш, а нават больш *свая*, чым для Аўкштайціі і Жмудзі, бо менавіта на беларускіх землях нарадзілася, пашыралася і ўмацоўвалася гэтая назва, а на тэрыторыю Аўкштайціі яна перайшла пазней. Што да Жмудзі, дык яна заўсёды была адасобленая ад Літвы. Яшчэ ў XIII стагоддзі паміж ёю і Літвой пралегла цень варажнечы. Як асобную і нярэдка варожую да Літвы зямлю разглядаў яе храніст Пётр Дюсбургскі ў сваёй «Хроніцы Прускай зямлі» (1326). Такой бачыў Жмудзь і вялікі князь Вітаўт. У дакументах 1506 года пра межы дзяржавы з Лівоніяй Жмудзь выдзелена з Літвы як самастойная зямля. Самі жмудзіны ў XVI стагоддзі чынна змагаліся, каб вялікі князь пацвердзіў непарушнасць старых межаў, якія аддзялялі Жмудзь ад Літвы.

Але ці магло такое адбыцца — каб назва нейкага там племя так мяняла сваё значэнне, пераходзіла на магутныя дзяржавы і велізарныя тэрыторыі? — засумняваецца скептык. А вось магло. І гісторыя ведае нямала такіх прыкладаў. Заваяваныя нямецкімі рыцарамі прусы — нешматлікія балцкія плямёны, якія жылі паміж Віслаю і Нёманам на ўзбярэжжы Балтыйскага мора, далі сваю назву вялікай нямецкай дзяржаве Прусіі. А слова «рымлянін», якім спачатку мог звацца адно «грамадзянін поліса Рыма», у часы Рымскае імперыі азначала ўжо ўсіх італікаў і нават людзей нелацінскага паходжання — жыхароў правінцы. Калі ж хрысціянства зрабілася дзяржаўнаю рэлігіяй імперыі, усе прыхільнікі афіцыйнага веравызнання склалі адну вялікую супольнасць візантыйцаў, аднак самі сябе яны лічылі «рамеямі», а гаварылі па-грэцку. Хоць сярод гэтых «рамеяў» былі і славяне, і сірыйцы, і армяне... Нарэшце, у XIX стагоддзі далёкія нашчадкі былых падданных Рымскае імперыі,

высланых некалі на тэрыторыю Дакіі, назвалі сябе румынамі, што таксама значыла «рымляне».

Сёння мы павінны зразумець, *што* мы страцілі разам са сваёй гістарычнай назваю *Літва*; *што* разам з назваю набыла сучасная Літва, якая ў Вялікім княстве Літоўскім мела іншую назву — Жмудзь і Аўкштота.

Літва набыла падмурак кансалідацыі, адзінства свайго народа — багатую гісторыю, а значыць, і будучыню. Мы ж атрымалі поўную блытаніну ва ўласнай гісторыі і сучаснасці, бо само слова *Літва* (за якім нашыя 500 гадоў) мы ўспрымаем сёння як нешта асобнае ад нас і чужое. Як чужую ўспрымаем мы і *Вільню* — калыску беларускай нацыі, дзяржаўнасці і культуры, нашу старажытную сталіцу. Што такое ў беларускай мове *Вільнюс*? Тое самае, што Дэлі, Сант'яга або Ганалулу...

І як абсурдна выглядаюць нядаўнія прэтэнзіі Вярхоўнага Савета БССР на *Вільнюс*!..

Сёння Літва і Літва — два розныя паняцці. Першае — гістарычнае, якое адносіцца да сучасных беларусаў, літоўцаў і ўкраінцаў. Другое — сучаснае, датычнае гістарычных жмудзінаў і аўкштотаў.

Трэба называць рэчы *сваімі* імёнамі. А сваё імя ў сучаснай Літвы — ЛЕТУВА. Саманазва сучаснага літоўца — ЛЕТУВІС. Пакінем, нарэшце, гістарычнае — гісторыі, а сучаснае — сучаснасці.

Дарэчы, каб пазбегнуць тэрміналагічнае блытаніны, польскі гісторык Ф. Канечны яшчэ ў 1929 годзе прапанаваў пад назваю «Літва» разумець усе землі Вялікага княства Літоўскага незалежна ад этнічнае прыналежнасці насельніцтва, а неславянскую частку гэтае дзяржавы называць «Летува» — як яна называе сябе сама». Пра тое ж сведчыць і досвед беларускае эміграцыі, якая даўно выкарыстоўвае тэрміны: Летува, летувіс, летувіскі.

Вось жа ў выпадку з Руссю мы стол назвалі сталом хутчэй, чым у выпадку з Літвой. Слова *Расея* і *расейцы* ўжо досыць трывала замацаваліся ў беларускай мове. А *Русь* і *рускі* мы разумеем як гістарычныя назвы Беларусі і беларусаў. У поўнай згодзе з гісторыяй, якая і тут мае нямала сведчанняў.

Наша *Беларусь* застанеца. Пад гэтым імем ішло ўсё наша нацыянальнае адраджэнне новага часу. Гэтае імя знаходзім і ў гістарычных дакументах. Дый

мы самі, сучасныя беларусы, прымаем яго як *сваё*, як крэўнае імя нашае Бацькаўшчыны. Але мы не павінны страчваць і нашыя гістарычныя назвы, нашы тыл і капітал, выразнае бачанне нашае тысячагадовае гісторыі.

Сапраўды ж узнікае недарэчная сітуацыя, калі, згадваючы Старажытнабеларускую дзяржаву — Вялікае княства Літоўскае, сучасны беларускі гісторык мусіць як быццам выбачацца і кожны раз тлумачыць, што і мы, беларусы, маем да гэтага княства нейкае дачыненне; або пісаць поўную назву княства — Літоўскае, Рускае, Жмудскае... быццам такі пералік робіць праблему больш зразумелаю.

Пісаць сёння: літоўска-беларуская дзяржава, літоўска-беларускія князі, літоўска-беларускае войска і г. д. — калі гаворка ідзе пра сярэднявечча — недарэчнасць. Паводле сярэднявечнае тэрміналогіі трэба пісаць: літоўска-руская або проста літоўская, а паводле сучаснае тэрміналогіі — беларуска-летувіская дзяржава, войска, князі.

Аддзяліўшы ад сябе слова *Літва* і *Русь*, мы ніколі не разберамося, што ў нашай культуры нашае, а што чужое, дзе мы, а дзе не мы, адкуль мы, а адкуль іншыя. Мы проста не знойдзем у *сваёй* гісторыі *сябе*.

Трэба называць рэчы сваімі імёнамі. Гэта аніяк не сапсуе нашых дачыненняў з суседзямі. Доказ гэтаму — хоць бы й словы, выпісаныя намі са свежага нумара канадскай беларускай газеты «Зважай»:

«Віншуем Летувісаў, Латышоў і Эстонцаў! Няхай жывуць адноўленыя незалежныя балтыйскія рэспублікі!»

Тут дзверы названыя дзвярыма.

Нёман. 1991. № 1
Пераклад з рускай Уладзімір Арлоў

ТЫСЯЧАГАДОВАЕ СУСЕДСТВА

Беларуска-літоўскія сувязі — тэма нагэтулькі ж малавывучаная, як і ўсеабдымная. Гэта, бадай, і не тэма. Гэта, можа, нават лёс — двух народаў і дзвюх культураў. І калі б мы, беларусы, ведалі гісторыю роду — кожны свайго, прынамсі, на пяць пакаленняў углыбіню, і гісторыю народа — за тысячу гадоў, і гісторыю Радзімы — мы б зразумелі, што не пра сувязі гутарка, але хутчэй пра адрозненні ў адзінстве. Ці магчыма якой-небудзь кнігай, хай шматтомнай энцыклапедыяй, ахапіць лучнасць гаспадароў дзвюх спрадвечна суседніх хатаў — сваякоў, суродзічаў? Гэтак і з жыцця беларусаў і літоўцаў можна вылучыць толькі найбольш яскравыя, прыкметныя старонкі кантактаў. Гэта і зрабілі ўпершыню Альма Лапінскене і Адам Мальдзіс у кнізе «Перазовы сяброўскіх галасоў», якая выйшла ў 1988 годзе ў менскім выдавецтве «Навука і тэхніка» — кнізе, насычанай такімі вось найбольш яскравымі фактамі, што выклікаюць жаданне разважаць пра цеплыню і «пахаладанні» ў дачыненнях паміж народамі-суродзічамі, спрацаца і, вядома, дапаўняць, дапаўняць, дапаўняць...

Цікавасць да Літвы ў беларускім грамадстве не згасала ніколі і асабліва ўзрасла ў той час, калі мы ўбачылі на тэлеэкранах літоўскіх дэпутатаў — выкшталцонных парламентарыяў, калі Літва па-

братняму дапамагала правесці Устаноўчы з'езд Беларускага Народнага Фронту.

Наогул беларуска-літоўскія кантакты заўсёды былі і застаюцца прыкметай дэмакратызму, і адбываюцца яны не гэтулькі ў міжнацыянальнай сферы, колькі ў агульнадэмакратычнай. Звычайна гэтыя кантакты «нефармальныя», самадзейныя. У афіцыйных жа дачыненнях дзвюх рэспублік за пампезнымі цырымоніямі пагадненняў аб сацсаборніцтве доўгія гады адчуваецца халадок адчужання...

Напэўна, прычыны нашае цікавасці да Літвы — у «голase крыві», генетычнай памяці: як сведчыць археалогія (даследаванні масквіча В. У. Сядова і інш.), антрапалогія, параўнальная этнаграфія і фалькларыстыка, мовазнаўства, балты — продкі літоўцаў, латышоў — насялялі ўсю тэрыторыю (а не яе частку, як мяркуе А. Мальдзіс), на якой пасля склаўся беларускі этнас. У жылах беларусаў цячэ і балцкая кроў. Уласна кажучы, працэс фармавання і папаўнення беларускага этнасу за кошт аславяненых балтаў, пачаўшыся тысячагоддзе таму, сканчаецца на нашых вачах, калі пераходзяць на беларускую мову апошнія літоўскія вёскі Гарадзеншчыны (а шкада: унікальны літоўскія дыялект гэтых вёсак варты таго, каб яго зберагчы як з'яву культуры).

Як піша А. Мальдзіс, «гістарычны лёс беларусаў і літоўцаў шмат у чым склаўся аднолькава, бо яны жылі ў адных і тых жа дзяржаўных утварэннях. На працягу некалькіх стагоддзяў беларускія землі ўваходзілі ў адзінае Вялікае княства Літоўскае, дзяржаўнай мовай якога з'яўлялася старажытная беларуская мова». Удакладнім: не проста ўваходзілі, але ўвасаблялі ў Княстве свой суверэнітэт. І для літоўцаў, і для беларусаў Княства было Айчынай, на алтар якой неслі і аддавалі сілы, а часам і жыццё. Надалей амаль усе павароты гісторыі нашых народы праходзілі адначасова: інкарпарацыя ў Расейскую імперыю, проціакупацыйныя паўстанні XVIII—XIX стагоддзяў, рэвалюцыі стагоддзя XX-га, абвяшчэнне незалежных рэспублік у 1918 годзе... З гэтага моманту палітычная гісторыя Беларусі і Літвы пайшла рознымі шляхамі.

Абвостраная нашая цікавасць да Літвы — і праз прызму Вільні, Віленшчыны — літоўска-беларускага ўзмежжа, дзе спрадвеку два народы жылі разам, прычым гісторыя не данесла звестак пра якія-небудзь

спрэчкі і сваркі паміж імі. Вільня — Вільнюс — святы, вялікі горад і для літоўца (сталіца!), і для беларуса. Бо гэтыя камяні памятаюць Скарыну і Каліноўскага, Купалу, Івана і Антона Луцкевічаў... А. Мальдзіс нагадвае, што ў XVI стагоддзі палову насельніцтва Вільні складалі праваслаўныя беларусы (значыць, наогул беларусаў — таксама іншых вызнанняў — было болей)!

Балесная праблема, звязаная з перапляценнем нашых лёсаў, — энтонімы, саманазвы народаў. Альма Лапінскене зазначае, што ў У. Караткевіча Кастусь Каліноўскі завецца «ліцвінам-беларусам (у адрозненне ад ліцвіна-жамайціса)». Адаму Мальдзісу ж даводзіцца ў дужках раскрываць значэнне іншага тэрміну: «у Вялікім княстве Літоўскім» стала надзённым размежаванне літоўскага і «рускага» (беларускага) нацыянальных пачаткаў. Па-рознаму называлі сябе мы самі, па-рознаму звалі нас літоўцы. Адзін літоўскі аўтар кліча беларусаў старажытным словам «гудай» (гуды), другі — чамусьці «балтагуджэй» (бела-гуды). Двухвер'е беларусаў — сярод нас і праваслаўныя, і каталікі — са стратаю беларуска-літоўскае дзяржаўнасці прывяло да таго, што людзі трацілі і нацыянальную самасвядомасць, рабіліся проста «тутэйшымі» — «рускай» ці «польскай» веры. Але ў XX стагоддзі слова «тутэйшы», насуперак значэнню, увайшло ў сістэму сімвалаў нацыянальнага адраджэння беларусаў. Гэтымі словамі называюць праграмныя п'есы (Купала), яго бяруць за псеўданім (аўтар брашуры пра беларуска-літоўскія дачыненні «Супольным шляхам». Вільня, 1935 г.), урэшце, імя «Тутэйшыя» прыбірае радыкальная суполка маладых літаратараў у Менску ўжо ў нашыя часы. Тым не менш мноства этнічных назваў — ліцвіны і русіны, крывічы і тутэйшыя, гуды і беларусы — спрыяла гістарычнай блытаніне, перашкаджала росту нацыянальнай самасвядомасці беларусаў ды іхняй кансалідацыі. Шмат якія супольныя культурныя набыткі нашых народаў памылкова прыпісваліся толькі літоўцам, часам няслушна вызначалася нацыянальная прыналежнасць таго ці іншага дзеяча. Кніга «Перазовы сяброўскіх галасоў» багата прасвятляе ў гэтым сэнсе нават для непадрыхтаванага чытача. Адна з тэмаў кнігі — спаборніцтва двух нацыянальных пачаткаў у культурным жыцці сярэднявечнай Вільні, іх свядомае і высакароднае супрацоўніцтва.

Першая, «даваенная» палова кнігі, напісаная астравецкім — чытайма віленскім! — беларусам з літоўскім прозвішчам Мальдзіс (ад «малда» — малітва, маленне), — гэта някепскі кампендыюм беларускай гісторыі без «белых плямаў». У першым раздзеле — «У Велікославном месте Виленском» — гаворка пра Францішка Скарыну ды іншых друкароў. Напрыклад, пра Яна Ліцвіна (Джон Літоў) — літоўца ці беларуса, аднаму Богу цяпер вядома — які за 35—40 гадоў да Скарыны заснаваў першую друкарню не абы-дзе, але ў лонданскім Сіці. Пэўна, менавіта Ян Ліцвін дапамагаў Швайпольту Фіёлю выпусціць першыя царкоўна-славянскія кнігі для «русінаў» (Кракаў, 1491). Дарэчы, пра гэтыя кнігі. Усходнеславянскія рысы іхняе мовы дазваляюць меркаваць, што Фіэль меў памочнікаў — беларусаў ці ўкраінцаў. Ва ўсякім разе, Фіэлева кніга, што перахоўваецца цяпер у Бібліятэцы АН Літвы і трапіла туды з даваеннага Віленскага Беларускага музея імя Івана Луцкевіча, мае пажоўклы цэтлік для нейкай выставы: «Першая друкаваная беларуская кніга».

Гэта, безумоўна, не падрывае аўтарытэту і «першародства» Скарыны: «Ян з Літвы, — піша Мальдзіс, — дзейнічаў пераважна ў інтарэсах іншых народаў і іншых краін, Скарына ж — на карысць свайго народа, а калі ўлічваць аддаленыя вынікі, то і на карысць усіх народаў княства, у тым ліку літоўскага». І далей — галавакружная, амаль неверагодная гісторыя пра тое, як Скарына ледзьве не стаў і літоўскім першадрукаром. Памятаеце яго вандроўкі ў Каралявец (Караляўчус, Кёнігсберг, цяпер Калінінград) і назад? Адам Мальдзіс, робячы, праўда, цэлы шэраг дапушчэнняў, але абгрунтоўваючы гіпотэзу лагічна, уважае, што прускі герцаг Альбрэхт спадзяваўся на дапамогу Скарыны ў друкаванні кніг на літоўскай мове — адной з моваў карэнных жыхароў Прусіі. І ўсё ж выклікае сумлеў, ці мог Скарына авалодаць літоўскаю.

Кранае аўтар і ролю Скарыны ў абуджэнні літоўскай нацыянальна-культурнай свядомасці ў Княстве. Тут расквітнела беларуская кніжная культура (быў, быў «залаты век» старой Вільні, і не трэба прыпісваць яго «фантазіі кансерватараў ды нацыяналістаў», сцвярджае Мальдзіс). Скарына ў 1522 годзе «засноўвае кнігадрукаванне ў Вільні, у выніку чаго «руская»

культура ў княстве ўзнялася на адзін «парадак» вышэй... І вось, нібы ў адказ, у 1522—1527 гадах ствараецца «Кроніка Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага». Хоць Кроніка была напісаная па-старабеларуску, аднак, уважае Мальдзіс, мела палітычныя мэты, «літоўскія па сваёй нацыянальнай сутнасці». Аўтар даводзіць уплыў друкаванага слова Скарыны на літоўскіх першадрукароў Марцінаса Мажвідаса і Мікалоюса Даўкшу. «Сваім вялікім патрыятычным і гуманістычным зарадам выданні беларускага першадрукара садзейнічалі рашучаму павароту да народных моў прадстаўнікоў іншых народаў, што насялялі Вялікае княства Літоўскае. Скарына стаіць ля калыскі не толькі беларускага, але і літоўскага кнігадрукавання, плённых літаратурных сувязей двух народаў-суседзяў».

Кніга развейвае многія распаўсюджаныя ў беларускай масавай свядомасці міфы. Хоць тут і пішуць пра «прышлых польскіх землеўладальнікаў» (паводле закону ў Княстве іншаземцам забаранялася набываць зямлю), але затое ёсць цікавая ўскосная характарыстыка Радзівілаў, якіх сёй-той па-ранейшаму лічыць «літоўскімі прыгнятальнікамі беларускага народа». Князі хутчэй за ўсё балцкага паходжання, нясвіжскія Радзівілы, да перыяду паланізацыі карысталіся беларускаю мовай (пра гэта сведчыць творчасць іхніх дворскіх паэтаў); Мальдзіс паведамляе пра ўпартую барацьбу з Радзівіламі літоўскага патрыёта Гаштольда. Інакш кажучы, Радзівілы былі для Гаштольда носьбітамі беларускай ідэі.

Уражвае перапляценне гістарычных лёсаў нашых народаў, увасобленае ў долі канкрэтных людзей ды іхніх сем'яў. Большасць сярэднявечных дзеячоў літоўскае культуры добра валодалі дзяржаўнаю старабеларускаю моваю. Ужо ў XX стагоддзі нямала беларуска-літоўскіх сем'яў стварылі выдатныя дзеячы абедзвюх культур. Прыгадаем паэтку Алаізу Пашкевічанку (Цётку), мужам якой стаў лідэр літоўскай сацыял-дэмакратыі Сцяпас Кайрыс. Жонкай знакамітага пісьменніка, вучонага і палітыка Вацлава Ластоўскага была Марыя Ластоўская-Ластаўскене, якая пісала з сястрой Сафіяй пад псеўданімам Лаздзіну Пяледа. Мужам і жонкаю былі заходнебеларускі — віленскі — публіцыст, рэдактар часопіса «Калосьсе» Янка Шутовіч і паэтка Она Міцютэ. Кожная такая

сям'я становілася — дзякуючы сяброўскім сувязям з інтэлігенцыяй абодвух народаў — своеасаблівым магнітам, што прыцягваў беларускіх і літоўскіх культурных дзеячаў. Зазірнуўшы «на цяпельца» да Лас-тоўскіх, знаёміліся паміж сабой пісьменнікі, мастакі, кампазітары двух народаў.

На дзвюх мовах пісалі Людас Гіра, Она Міцютэ, з беларусаў — Алесь Смаленец (Ружанец-Ружанцоў). Людас Гіра пачаў пісаць па-беларуску пад уплывам Купалы. У сваю чаргу літоўскі пісьменнік і крытык, прадстаўнік, як піша Мальдзіс, «літаратуры, якая тады ўжо на адно пакаленне, на адзін «парадак» была старэйшая», дапамог Купалу пазбавіцца залішняй рытарычнасці, выявіць усе грані свайго таленту. Шкада, што няма згадак пра беларускую дзейнасць аднаго з літоўскіх «абуджальнікаў» Ёнаса Басанавічуса — Яна Басановіча; пра сімвалічную долю трох братоў з Лідчыны, адзін з якіх — інжынер-хімік, публіцыст Вацлаў Іваноўскі — стаў ля вытокаў беларускага нацыянальнага руху, другі брат Тадас Іванаўскас — увайшоў у гісторыю як выдатны літоўскі біёлаг, ну а трэці пайшоў у Войска Польскае, дзе даслужыўся да высокіх чыноў. Шчыра кажучы, нязвыкла сёння ўспрымаецца інфармацыя пра такое ўзаемапранікненне беларускай і літоўскай культур, пра іх спалучэнне ў адной творчай асобе ці адной сям'і. Бо цяпер для пераважнае большасці маіх суайчыннікаў Літва стала чымсьці няўлоўна далёкім; нягледзячы на блізкасць геаграфічную, аддалілася духоўна. Ёсць гэтаму суб'ектыўныя і аб'ектыўныя прычыны.

Так, палітычная гісторыя нашых народаў пайшла ў розных кірунках з 1918 года, калі літоўцы стварылі сваю незалежную дзяржаўнасць. (Між іншым, Маніфест аб незалежнасці Літоўскай рэспублікі, рызкуючы трапіць у рукі да нямецкіх акупантаў, друкаваў той самы Марцін Кухта, перадсмяротную ўдзячнасць якому за адзіную сваю прыжыццёвую кнігу «Вянок» паспеў выказаць у апошнім чатырохрадкоўі Максім Багдановіч.) Але гісторыя культур, больш вузкая — літаратур, мела свае асаблівасці заўсёды, і, пэўна, гэтыя асаблівасці нейкім чынам выявіліся ў гісторыі нашых народаў у XX стагоддзі. Несумненна, што літоўцы ўвайшлі ў гэтае жахлівае і бесчалавечнае стагоддзе больш падрыхтаваныя да барацьбы за ўласнае фізічнае і духоўнае выжыванне, чым мы.

Кніга А. Лапінскене і А. Мальдзіса сур'эзна дапамагае пераадолець кляты наш беларускі комплекс культурна-гістарычнае непаўнавартасці. Доўгія вякі адсутнасці суверэнітэту, палітыка ідэалагічнай і культурнай каланізацыі, якую вялі то Польшча, то Расія, паспяхова адвучвалі нас арыентавацца ў пакоях і калідорах, вокнах і дзвярах роднага еўрапейскага дома.

Беларусь — усходняя мяжа каталіцтва і заходняя — праваслаўя. Сярэдзіна. Гісторыкі, культуролагі вылучаюць рэгіён Сярэдний (Цэнтральна-Усходний) Еўропы не толькі і не гэтулькі з геаграфічнага пункту гледжання, колькі з культурна-гістарычнага. «Вынік апошняй хвалі раннесярэднявечнага перасялення народаў і больш позніх тысячагадовых заваёў, каланізацый і нацыянальнай барацьбы, такое мноства нацыянальных груп і моўных супольнасцяў у гэтым рэгіёне — непераўзыдзенае ў астатняй Еўропе», — пісаў знакаміты англійскі славіст Робэрт Оты.

Яго дапаўняе чэшскі філосаф і публіцыст Мілан Кундэра ў сваёй працы «Адсечаны Захад»: «Што такое Сярэдняя Еўропа? Зона малых нацый паміж Германіяй і Расіяй ... Малая — гэта такая нацыя, існаванне якой у кожны момант можа завіснуць на валаску, якая можа знікнуць і ведае гэта. Французы, расейцы або ангельцы не задаюць сабе пытання, ці ацалее іхняя нацыя...

Сярэдняя Еўропа, айчына малых нацыяў, стварыла ўласны светапогляд, заснаваны на глыбокім недаверы да гісторыі. Багіня Гісторыі Гегеля і Маркса, увасабленне Розуму, што судзіць і вызначае наш шлях, — гэта гісторыя пераможцаў. А нацыі Сярэдняй Еўропы — не пераможцы. Неаддзельныя ад гісторыі ўсёй Еўропы і не здольныя без яе жыць, яны, ахвяры і аўтсайдэры, сталі нібы адваротным бокам гэтае гісторыі. Арыгінальнасць і мудрасць іхніх культур вынікае з поўнага расчараванняў гістарычнага досведу».

Разлеглая тэрыторыя ад Балтыкі да Чорнага і Адрыятычнага мораў, падзеленая ў свой час паміж Расейскай, Асманскай, Аўстра-Вугорскай і Прускай імперыямі, з канца XVIII і да XX стагоддзя перажыла дзівоснае адраджэнне бабілонскае шматкалёрнасці моваў і культур — ад Эстоніі да Грэцыі, ад Чэхіі да Украіны. Імперыі рассыпаліся, і картографы падбіралі новыя фарбы для толькі што абвешчаных вольных Айчынаў. Сцягам барацьбы за нацыянальнае

вызваленне паўсюль было роднае слова. Адны нацыі Сярэдняй Еўропы набылі большую ўпэўненасць у будучыні, другія па-ранейшаму поўныя недаверу да бязлітаснай гісторыі — да гэтай групы можна аднесці і беларусаў. На жаль, клішыраваны вобраз добрай маткі — імперыі, акружанай удзячна прысмактанымі дзіцяняткамі — «нацыянальнымі ўскраінамі», не развешаўся, а толькі перайначыўся ў канцэпцыю «моцнага цэнтру». Канцэпцыя «працуе» і ў культуры. У «нацыянальнай», г. зн. нерасейскай школе расейская мова — абавязковы прадмет, а ў расейскай школе, нават калі яна на зямлі іншага народа, — вывучэнне мовы гэтага народа неабавязковае. У беларускіх школах на вывучэнне «літаратуры народаў СССР» г. зн. зноў жа «нерасейскіх літаратур») адведзена чатыры гадзіны, прычым у курсе расейскае літаратуры, на расейскай жа мове. Чатыры гадзіны на Шаўчэнку і Нізамі, Райніса і Руставелі, на Данялайціса і Майроніса ... Куды ўжо тут да Майроніса!...

Такая вось «культурная» палітыка шмат у чым ёсць дапушчэнне культурнае лучнасці паміж народамі, у тым ліку і суседнімі, толькі пры пасярэдніцтве «цэнтру». Свет быў падзелены на ячэйкі з ідэалагічнымі цэтлікамі. Літва трапіла ў «Прыбалтыку», а нашая традыцыйная шчырасць, гатоўнасць успрымаць каштоўнасці і дзяліцца імі замкнулася на ўсходзе. Не дзіва, што ў масавай свядомасці беларусаў аказалася амаль сцёртаю памяць пра тысячагадовае гістарычнае адзінства з літоўцамі, пра шчыльныя сувязі з іншымі нашымі суседзямі (між іншым, таму калі-нікалі знаходзяць спрыяльную глебу пушчаныя бюракратыяй правакацыйныя чуткі, мэта якіх — распаліць недавер паміж беларусамі і літоўцамі). Але адзіны паратунак для нашай культуры, мовы, значыць, і для народа, — гэта ўсведамленне сябе нармальнай нацыяй.

Вельмі падобныя шляхі беларускай і літоўскай літаратур у XIX стагоддзі, калі нашыя народы апынуліся ў складзе імперыі. Абедзве літаратуры, як піша Мальдзіс, «канчаткова сталі свецкімі па змесце і народна-размоўнымі па форме. Падобнымі былі шляхі іх развіцця: ад пераадолення класіцысцкай зададзенасці да рамантычнага захаплення ўсім народным і фальклорным, а потым, у другой палавіне стагоддзя, — да рэалістычнага адлюстравання рэчаіснасці. Аднолькавымі былі і задачы беларускіх і літоўскіх пісьмен-

нікаў: выхадцы, як правіла, з асяроддзя дробнай, апалячанай шляхты, яны павінны былі пераадолець саслоўныя забабоны, арыентавацца пераважна на сяляніна, які тады з'яўляўся галоўным носьбітам нацыянальнай мовы. Гэтым абумоўлены і сіла і слабасць абедзвюх літаратур у XIX ст.».

Афармленне новых беларускай і літоўскай літаратур спрыяла размежаванню ў грамадскай свядомасці двух «літоўскіх» народаў, замацоўвала ва ўжыванні тэрмін «Беларусь», хоць, як нагадваюць аўтары, і Вінцук Дунін-Марцінкевіч, і Уладзіслаў Сыракомля лічылі сябе «ліцвінамі».

Многія літоўскія літаратары, падобна як іхнія беларускія калегі, перш чым прыйсці да ўсведамлення сябе сынамі свайго народа, пісалі па-польску. Гэта — Ян Баршчэўскі і Антанас Клементас, Ян Чачот і Сіманас Станявічус; у творчасці гэтых беларускіх і літоўскіх пачынальнікаў аўтары заўважаюць і тыпалагічнае падабенства. Магутны ўплыў А. Міцкевіча, ідэі віленскіх гурткоў філаматаў і філарэтаў зведалі абедзве літаратуры; досвед вялікага Адама, беларуса па нараджэнні, які айчынай назваў «Літву», па-свойму выявіўся ў кожнай з іх. Натхнёны эпічным размахам і глыбінёй «Пана Тадэвуша», Антанас Баранаўскас піша патрыятычную паэму «Анікшчайскі бор». Наш Дунін-Марцінкевіч узяўся за пераклад на родную мову самога «Пана Тадэвуша». Адметнасць літаратурных традыцый двух народаў у XIX стагоддзі Мальдзіс бачыць у жанравых асаблівасцях. Прыкладам — хоць літоўская проза і зарадзілася раней — выяўляецца, што да ўзнікнення першага яе значнага твора спрычыніўся беларус. (У 1823 годзе на літоўскую была перакладзена аповесць польскамоўнага менскага літаратара Яна Ходзькі). Безумоўна, вывела літоўскую культуру на новы ўзровень і легальная перыёдыка XIX стагоддзя: тое, чаго, на жаль, яшчэ не было ў нас. Адною з прычын больш актыўнага развіцця літоўскай культуры ў XIX ст. А. Мальдзіс лічыць тое, што «царскія ўлады глядзелі на літоўскі нацыянальна-культурны рух куды больш прыхільна, чым на беларускі, імкнуліся выкарыстаць гэты рух у барацьбе з польскімі тэндэнцыямі». У сваю чаргу, арыгінальную беларускаю з'яваю сталі сатырычныя ананімныя паэмы, раней адбылося станаўленне беларускай драматургіі. Але відавочна, і гэта пацвярджае Мальдзіс, што нашай

культуры («больш сялянскай», больш заземленай, паводле аўтара) бракавала лідэра-трыбуна, лідэра-рамантыка, якім для літоўцаў стаў вялікі Майроніс. Сапраўднае яго прозвішча Мачуліс, ён — каталіцкі святар, як і Баранаўскас, і большасць літоўскіх «абуджальнікаў».

Вышэйзгаданы Робэрт Оты неяк адзначыў, што ля вытокаў адраджэння моўнай годнасці і нацыянальнай самасвядомасці чэхаў, славенцаў, славакаў, румынаў, балгараў ды іншых сярэднеёўрапейскіх народаў стаялі рэлігійныя дзеячы. Літоўцы — не выключэнне; мяркую, што перавага святарскага стану ў літаратурным адраджэнні толькі спрыяла больш хуткаму ўлучэнню маладой літаратуры ў агульнаеўрапейскі культурны кантэкст і нават, як гэта ні парадаксальна, яе свецкаму характару. У беларусаў было інакш, і прычынай таму — адсутнасць у XIX ст. нацыянальнай рэлігіі. Каталіцызм стаў прыладаю апалячвання (да гэтага часу сотні тысяч карэнных жыхароў Гарадзеншчыны і Віленшчыны, чые продкі стагоддзямі размаўлялі, ды і самі размаўляюць на чысцюткай беларускай, уважаюць сябе за палякаў толькі таму, што ходзяць у касцёл); праваслаўе ж — інструментам імперскай палітыкі русіфікацыі. Беларускамоўнае уніяцтва было гвалтоўна знішчана царызмам у 1839 годзе. Царкоўная інтэлігенцыя на Беларусі прыйшла да нацыянальнай ідэі, да служэння роднай культуры пазней, чым у Літве. Шкада, што цензурныя рагаткі (кніга рыхтавалася да друку ў часы «ранняй перабудовы») не дазволілі аўтарам шырэй засяродзіцца на гэтай праблеме, тым болей што многія духоўныя асобы — літаратары былі і жывым увасабленнем беларуска-літоўскіх культурных кантактаў. Маю на ўвазе найперш Адама Станкевіча, выдатнага беларускага ксяндза, публіцыста, гісторыка і грамадскага дзеяча, а таксама выбітнага літоўскага каталіцкага святара Юргіса Матулайціса (беларусы звалі яго Юры Матулевіч), нядаўна залічанага да блаславёных. Айцец Матулевіч-Матулайціс, стаўшы віленскім біскупам ужо на новым вітку гісторыі, у часы акупацыі Заходняй Беларусі Польшчай, заслужыў удзячную памяць беларускіх каталікоў цвёрдасцю ў абароне правоў беларускай мовы ў святынях, у тым ліку віленскіх (касцёл св. Мікалая). Матулайціс упершыню даў духоўны дазвол на выхад беларускай каталіцкай літара-

туры. Дзякуючы Матулайцісу як ніколі шырока разгарнулі культурна-рэлігійную дзейнасць беларускія святары, у тым ліку айцец Адам Станкевіч. Станкевіч — аўтар шматлікіх кніг, брашур, эсэ па беларускай гісторыі, лідэр заходнебеларускага нацыянальна-вызваленчага руху хрысціянскіх дэмакратаў — самай уплывовай палітычнай сілы краю пасля разгону палякамі Беларускае Сялянска-Работніцкае Грамады. У гісторыю беларуска-літоўскіх культурных дачыненняў ён увайшоў і сваёю спробаю асэнсаваць роль выдатнай постаці князя беларуска-літоўскай дзяржавы Вітаўта Вялікага ў беларускай гісторыі (кніга «Вітаўт Вялікі і беларусы»). Айцец Адам валодаў літоўскаю мовай і ў некалькіх нумарах віленскага беларускага часопіса «Калосьсе» змясціў мовазнаўчую працу «З літуанізмаў у беларускай мове», якая ўвайшла ў бібліяграфію сусветнай балта-славістыкі.

Увогуле складаецца ўражанне, што ў мінулым стагоддзі, а надта ў міжваенны перыяд ХХ ст., культурныя кантакты беларусаў і літоўцаў былі калі не больш актыўныя, чым зараз (сродкі сувязі, інфармацыі, руху непараўнальныя), дык больш значныя, глыбінныя, змястоўныя. Адна з асноўных прычын, відаць, — тагачасная полікультурнасць Вільні. Мальдзіс узгадвае нараканні Ю. Марцінкявічуса на тое, што гэты горад стаўся радзімаю беларускае кнігі, кнігі латышкае, але — не літоўскае. У міжваенны перыяд у акупаванай палякамі Вільні выходзілі сотні беларускіх перыядычных выданняў, друкаваліся літоўскія газеты і часопісы. Памянёны часопіс «Калосьсе» стала звяртаўся да літоўскай тэматыкі, пра што пішуць Мальдзіс і Лапінскене (прыгадаю яшчэ эсэ літоўскага мастака і мастацтвазнаўцы Уладаса Дрэмы «Беларускае народнае мастацтва», дзе ён прасочвае спрадвечную блізкасць вобразаў і выяўленчых сродкаў традыцыйнага мастацтва суседзяў). Значнаю падзеяй у культурным жыцці Заходняй Беларусі стаў тэматычны пятнаццаты нумар «Калосься» з падборкаю твораў літоўскай літаратуры, пераважна віленскіх аўтараў. Адам Мальдзіс адзначыў прыныповае значэнне публікацыі своесаблівай прадмовы да падборкі — артыкула Еранімаса Цыцэнаса «Аб краіне, якая свабодна жыве». Мальдзіс каментуе яе такімі словамі: «Праўда, парадкам у буржуазнай Польшчы аўтар супрацьпастаўляў не жыццё ў Савецкай Беларусі, а «свабоду»

ў смятонаўскай Літве. Аднак нават такое супастаўленне павінна было выклікаць у беларускага чытача станоўчую рэакцыю. Гаворачы пра тое, што літоўскі народ у адрозненне ад насельніцтва Заходняй Беларусі дабіўся нацыянальнай незалежнасці, што ў яго ёсць і ўласны універсітэт, і больш сотні сваіх часопісаў, Цыцэнас падводзіў чытача да думкі, што беларусам і літоўцам ва ўмовах санацыйнай Польшчы жывецца дрэнна, што трэба шукаць нейкі выхад». Вядома, смятонаўская дзяржава не была ідэальная, але захаванню нацыі і развіццю літоўскай культуры яна спрыяла куды больш, чым сталінская мясарубка, у якую трохі пазней трапіла Літва і ў якой ужо знаходзілася (1938 год!) Беларусь Савецкая.

Дарэчы, упершыню ў беларускай савецкай навуцы кніга А. Мальдзіса і А. Лапінскене абагульняе даробак нацыянальна-культурнай працы беларусаў міжваеннай Літвы, Міністэрства беларускіх спраў Літвы. Вяртаюцца ў навуковы ўжытак і ў культурнае асяроддзе імёны К. Дуж-Душэўскага, А. Смаленца. Калі кніга рыхтавалася да друку, яшчэ існавалі праблемы вакол імя В. Ластоўскага, і тым больш істотна, што тут ідзеца пра яго дзейнасць у ковенскай эміграцыі да выезду ў БССР і трагічнай смерці ад рук сталіністаў. Шкада толькі, што ні словам не ўзгадваецца праца, выдадзеная В. Ластоўскім у Коўне — «Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі». Дасюль гэтая фундаментальная высокапрафесійная праца — неадменны спадарожнік беларускага мовазнаўцы і даследчыка літаратуры. Між іншым, вокладка кнігі выканана рускім мастаком М. Дабужынскім, які аддаў шмат гадоў жыцця Беларусі і Літве і нават распрацоўваў праект нацыянальнага сцяга Літвы.

З раздзелу «Маці мая, Беларусь!» шмат каму будзе цікава даведацца пра літоўскую літаратуру ў міжваеннай БССР. Факты багатага, разнастайнага культурнага жыцця літоўцаў-перасяленцаў, а таксама палітычных эмігрантаў сведчаць, як у 20-я гады палітыка беларусізацыі спалучалася з захаваннем і развіццём культур нацыянальных меншасцяў, з фактычнай рэалізацыяй прынцыпу нацыянальна-культурнай аўтаноміі. Свая прэса, радыёперадачы, чатырнаццаць школ, кнігавыдавецкая дзейнасць, клубы, акадэмічная і пісьменніцкая секцыі забяспечвалі на пэўны час і да пэўнай ступені магчымасць самавыяўлення літоўскіх

талантаў на беларускай зямлі. У нас працавалі паэты, пісьменнікі, перакладчыкі А. Дабулявічус, В. Скардзіс, Б. Паўлюкявічус, А. Мяргітэ, Ф. Содайніс, іншыя. Безумоўна, літаратурныя дасягненні шмат каго з гэтых аўтараў варта ацэньваць у кантэксце традыцый беларускай савецкай літаратуры таго часу, «іх лірычны герой — новы савецкі чалавек, які выходзіць у поле са шчаслівай песняй» з прычыны калектывізацыі ў літоўскіх вёсках БССР. У кнізе паведамляецца, што дбаннем, між іншым, В. Міцкявічуса-Капсукаса (у свой час аднаго з «айцоў» буфернай Літоўска-Беларускай ССР, дзе ў якасці афіцыйных гучалі толькі расейская ды польская мовы) былі зламаныя нясмелыя спробы адкласці калектывізацыю ў літоўскіх вёсках з прычыны спецыфікі нацыянальнай псіхалогіі.

Фінал гісторыі літоўскай літаратуры ў БССР змрочны: большасць пісьменнікаў, як, зрэшты, і літоўскіх вучоных, і грамадскіх дзеячаў, былі знішчаны ў сталінскіх катавальнях. Пра гэта паведамляюць аўтары «Перазоваў». У сутарэннях ГПУ, у сібірскіх лагерах гінулі, ляжаць у далёкай зямлі поруч беларусы і літоўцы. Нам не ўпершыню давялося запаўняць супольны мартыралог, схіляць галаву перад супольнымі некропалямі. На віленскіх могілках Роса пахаваныя беларускія пісьменнікі Ядвігін Ш. (Антон Лявіцкі), Казімер Сваяк (К. Стэповіч), Улад-Ініцкі (У. Паўлюкоўскі). Іхнія магілы, як і суседнія магілы М. К. Чурлёніса, Е. Басанавічуса, адчуваюць дотык цёплых рук, яны прыбраныя. На іх — кветкі. Гэтай апошняй радасці пазбаўлены літоўскія пісьменнікі, што трапілі разам з усім сваім народам у 1940 годзе ў страшныя жорны і закапаныя ў брацкіх магілах пад Чэрвенем. У чэрвені 1941 года сталіністы расстралялі тут менчукоў і прывезеных з Літвы грамадзян, у іх ліку — пісьменнікаў Казіса Бізаўскаса, П. Купчунаса, П. Бальчунаса, пісьменніка, сына выдатнага мовазнаўцы Е. Яблонскіса — Ёнаса.

Мы ведаем пра гэта з чэрвеньскай публікацыі 1988 года ў газеце «Гімтасіс Краштас». І, зразумела, з напружаннем успрымаем ідылічную танальнасць раздзела кнігі пад назвай «У адзінай сям'і», прысвечанага ўваходжанню Літвы ў склад СССР. Пачынаючы ад застаўкі, на якой намалёваная постаць у літоўскім нацыянальным строі з кніжкай ва ўзнятай руцэ

на фоне Крамля і ўзброеных людзей — і сканчаючы ўспамінамі П. Броўкі («Мы чакалі вас, дарагія сябры», — казаў у хвіліну сяброўскай шчырасці Пятрас Цвірка Янку Купалу), — шмат чаго ў гэтым раздзеле выклікае дваістае пачуццё.

Чатыры заключныя раздзелы кнігі прысвечаны гісторыі кантактаў нашых літаратур у пасляваенны час і належаць яру Альмы Лапінскене. Яна сабрала — практычна вычарпальна — матэрыялы пра гэтыя кантакты, прафесійна прааналізавала развіццё ўзаемаперакладу. Хроніка Тыдняў і Дзён беларускай і літоўскай літаратур, абмен нумарамі «тоўстых» часопісаў, бібліяграфія перакладаў, здавалася б, павінны былі сведчыць пра шчыльныя духоўныя сувязі. Гэта, на жаль, перабольшанне. Перш за ўсё, і гэта адзначае А. Лапінскене, па колькасці ўзаемаперакладаў з літоўскай і на літоўскую нашу літаратуру апырэдзілі латышская, украінская, эстонская. Шмат якія беларускія літаратары прысягаюць у любові да Літвы (як, зрэшты, і літоўскія — да Беларусі), тыражуючы штампаваныя вобразы; гэтыя вершы «ахвотна друкуюцца і дэкламуюцца ў час розных Дэкад, Тыдняў і Дзён дружбы». Нам далікатна намякаюць, што больш дзейсная сімпатыя, увасобленая ў канкрэтную справу, прыкладам, у асваенне мовы. Цытаваць няёмка: «Пераклад з арыгінала, без падрадкаўніка — самы ідэальны. Сярод калектыву, які рыхтаваў анталогію, гэты спосаб быў даступны аднаму Алесю Разанаву... Усяго над анталогіяй працавалі 48 перакладчыкаў» (гаворка пра двухтомную анталогію «Літоўская савецкая паэзія» 1977 г.). На шматлікіх прыкладах Лапінскене даказвае, што праз мутнае шкло падрадкаўніка нельга разгледзець сапраўдны колер суседняе зоркі. Цяжкія для перакладу вершы Саламеі Нярыс загучалі па-беларуску ў поўную моц толькі ў Разанаву, які глыбока ведае ды інтуітыўна адчувае літоўскую мову, літоўскае пісьменства: «Па яго словах, у літоўскай мове ёсць таемная глыбіня, нешта непахіснае і спакойнае, што цяжка паддаецца перадачы».

А. Лапінскене падае агляд беларускае літаратуры, звязанае з літоўскаю тэматыкай, і літоўскіх твораў, што тычацца Беларусі. Супольныя «камяні» ды гістарычныя постаці абумовілі перавагу ў гэтай групе твораў на гістарычныя тэмы. Не магу згадзіцца з папрокам А. Лапінскене Уладзіміру Караткевічу ў тым, што

ён у гістарычных раманах «ігнаруе ролю Літвы ці трактуе яе аднабакова». Рэч у тым, каб перапляценні нашых культурна-гістарычных шляхоў знаходзіць сваё, памятаючы і пра ўнёсак суседзяў. А. Лапінскене піша пра віленчукоў кампазітара К. Галкаўскаса, мастака Р. Яхімавічуса, але мы лёгка пазнаем у іх дзеячаў беларускай культуры К. Галкоўскага і Р. Яхімовіча.

Як сталася, што мільёны людзей у нас вывучаюць ангельскую мову, а вывучыць мову суседзяў спрабуюць адзінкі? Маём вынік тае ж палітыкі «пасярэдніцтва цэнтру». Упэўнены: знойдзеца багата ахвочых спасцігнуць «таемную глыбіню» старажытнае мовы. Нам не абысціся без курсаў літуаністыкі і — шырэй — балтыстыкі (з экскурсам у балцкую мінуўшчыну беларусаў) у нашых універсітэтах; у сваю чаргу студэнты-філолагі Віленскага універсітэта маглі б слухаць курс беларусістыкі. (Ужо створаны факультэт беларусістыкі ў Віленскім педінстытуце.) Пільна патрэбныя агульнадаступныя курсы моваў, беларуска-літоўскія, літоўска-беларускія слоўнікі... Дзеля захавання літоўскае нацыянальнае меншасці ў нас варта было б закладаць літоўскія школы. З жэстамі ў адказ (зусім не рытарычнымі) у Літве, перш за ўсё ў Віленскім краі, сітуацыя можа быць больш складаная. Акрамя тых, хто ўважае сябе за беларусаў і сярод каго вядуць цяпер асветніцкую працу клуб «Сябрына», маладзёжнае аб'яднанне імя К. Каліноўскага і Беларускае культурнае таварыства, шматлікія «тутэйшыя» ані не падзраюць, што іхняя родная мова завецца беларускаю. Атаясаміць сябе з беларускім народам гэтыя людзі па вайне наўрад ці маглі, бо ўжо перад вайной беларуская віленская інтэлігенцыя была рэпрэсаваная (як памянёныя А. Станкевіч, А. Луцкевіч, А. Шутовіч, Я. Багдановіч і сотні іншых) альбо выехала ў Менск, і беларускае нацыянальна-культурнае жыццё ў краі спынілася — да 1988 года, да стварэння «Сябрыны». Беларускія каталіцкія дзеячы альбо былі сасланыя — яшчэ палякамі, альбо загінулі ад рук зладзеяў з зоркаю на фуражцы ці са свастыкай на рукаве. Касцёл зноў стаўся сродкам паланізацыі. Рэдка згадваў ролю Вільні як старажытнага асяродку беларускае культуры літоўскі друк, хоць літоўскія навукоўцы-філолагі добра ведаюць моўную сітуацыю на Віленшчыне. «Пануючай мовай паўднёва-ўсходняга кутка Літоўскай ССР

з'яўляецца мясцовая беларуская гаворка... Хоць беларуская мова тут не з'яўляецца афіцыйнаю, аднак сфера яе ўжывання параўнальна шырокая. Мясцовая беларуская гаворка тут выконвае асаблівую ролю рэгіянальнае мовы... Людзі, што ўжываюць гэтую гаворку, звычайна сябе за беларусаў не ўважаюць, а сваю мову трактуюць як своеасаблівую гаворку мясцовае польскае (ці рускае) мовы», — піша мовазнаўца Алаісас Відугірыс у працы «Пра кантактаванне моваў у паўднёва-ўсходняй Літве» (1983). Пакуль што і мы ў Беларусі гэтых беларускамоўных людзей амаль не зважалі (хіба што Арсень Ліс ездзіў збіраць фальклор ды яшчэ дыялектолагі — самабытнае слоўніцтва).

Цікавая ў гэтай сувязі згадка ў кнізе пра тое, як творы і выступы Цёткі (Алаізы Пашкевічанкі) перад віленскімі і новавіленскімі работнікамі ў 1905—1907 гадах спрыялі іхняму беларускаму самавызначэнню.

Аўтары падаюць кароткі агляд бібліяграфіі да этнічнае гісторыі Віленшчыны — краю, дзе безупынна ішоў працэс беларусізацыі літоўцаў; называюць працы Я. Карскага, М. Доўнар-Запольскага, сучасных літоўскіх гісторыкаў.

Няўмольнае пасярэдніцтва расейскае мовы прывяло да таго, што ў нас не існуе адзіных правілаў транслітарацыі або транскрыпцыі літоўскіх імёнаў на беларускую мову. Старажытная традыцыя забытая, сучаснікі мовы не ведаюць, у выніку — разнабой, немагчымасць дакладнае адваротнае транскрыпцыі. Кніга «Перазавы...» дзякуючы шматлікасці літоўскіх імёнаў ды назоваў замацоўвае пэўныя традыцыі, але і тут — агрэхі, непаслядоўнасць: Нерыс і Нярыс, Данелайціс, але Аўкштайтэя, Вэвіс, але Межалайціс (на маю думку, слушныя — другія варыянты); замест правільных «Пювіс», «Айдас» — «Пювіс», «Аідас».

Гэта, дарэчы, яшчэ адно выразнае сведчанне змярцвення (ці ўмярцвення) натуральнае лучнасці паміж народамі-суседзямі. Сёння спатрэбіцца багата ўдакладненняў ва ўсім, што аб'ядноўвае і раз'ядноўвае нас. А для гэтага замала аднае, нават добрае кнігі, замала кабінетных распрацовак колькіх спецыялістаў. Патрэбная жывая стыхія сумоўя, у якой ажыве сам дух нашага тысячагадовага добрасуседства.

ПРА НАШЫ ПОМНІКІ,
«СВОЕАСАБЛІВАЕ ВАРВАРСТВА»
І «ЛЮДЗЕЙ АСОБАГА СКЛАДУ»

У XX стагоддзі ў нашай краіне, якая напачатку была Расійскай імперыяй, а потым стала называцца Савецкім Саюзам, ужо двойчы праводзіліся буйнамаштабныя рэдагаванні «манументальнага летапісу». Першы раз пасля Кастрычніцкіх падзей, калі ў адпаведнасці з інтарэсамі малаадукаванай новай улады знішчаліся сведчанні інтэлектуальнай перавагі «старога свету» над «новым». Другі — пасля XX з'езда КПСС, калі ўлада знішчала сведчанні ўласнага варварства. Разбурэнне большавізава-ным натоўпам пад кіраўніцтвам ідэолагаў «пра-летарскай культуры» храмаў і палацаў смела можна параўнаць з загадзя прадуманым забойствам, а дэмантаж тысяч помнікаў Сталіну — са свядомым знішчэннем рэчавых доказаў злачынства. Сямідзесяціметровы манумент рабому, кры-ванагаму і сухарукаму карліку з гнілымі зубамі і канібальскімі схільнасцямі, што стаяў калісьці ў Сталінградзе, гаварыў бы нашчадкам (дай Бог, разумнейшым за нас) аб балышавіцкім «сацыялізме» не менш красамоўна, чым баракі Асвен-цыма і крэматорый Бухенвальда аб нацыянал-са-цыялізме.

Зараз ідзе трэцяя хваля «рэдагавання» гісто-рыі, занатаванай у помніках і манументах. У першым і другім выпадку вызначальным быў палітычны разлік вярхоў, зараз — эмацыянальны настрой нізоў. (Праўда, сям-там на гэтым настроі робіцца вялікая і не вельмі сумленая палітыка.

Партыйна-савецкі апаратчык разумее, што лепей скінуць з пастамента бронзавага Ільіча, чым самому сягаць з алімпа ўлады ў хвалі віруючага натоўпу. Хай, маўляў, сатруць у пыл сымболь улады, і на гэтым пытанне аб уладзе будзе лічыцца вырашаным. Хай ляснуцца долу манументы «барацьбітам за ўладу Саветаў», думае сёй-той, але стаіць плот вакол ягонай дачы...)

У пэўным сэнсе можна сказаць, што «трэцяя хваля» аднаўляе гістарычную справядлівасць. Не капай другому яму! Не рабі другому, чаго сабе не жадаеш. Пад лозунгамі роўнасці і братэрства «будаўнікі новага свету» і сапраўды зраўнялі ландшафт расійскай гісторыі. Знікалі помнікі імператарам і вялікім князям; героям, што выратавалі Масковію ў 1612 годзе і Расію ў 1812-м, магілы арыстакратаў і святароў і проста асоб непралетарскага паходжання. Цяпер нашчадкі тых «будаўнікоў» з той жа бальшавіцкай непрымрымасцю прыкідваюць, як бы гэта, абкруціўшы канатамі, скінуць з пастаментаў «галоўнага архітэктара» і ягоных «прарабаў». Як кажуць, «чому навучил, то и получил». Заведзеная аднойчы машына разбурэння не можа спыніцца сама сабою. І нават калі націснуты тормаз, некаторы час яна будзе рухацца па інерцыі.

Дарэчы, бальшавіцкі стыль дыскусіі, калі на апанента пазіраюць з вежы браневіка, быў распаўсюджаны не толькі ў «дзяржаве рабочых і сялян». Прыблізна ў той час, як у Маскве ператварылі ў гару смецця храм Хрыста-Збавіцеля, у Варшаве тое ж самае зрабілі з цудоўным будынкам праваслаўнага сабора Аляксандра Неўскага — шэдэўрам архітэктуры так званага руска-візантыйскага стылю. Яго будавалі лепшыя архітэктары і аздаблялі лепшыя мастакі Расіі пачатку XX стагоддзя. Бальшавікі ў Маскве і пілсудчыкі ў Варшаве кіраваліся аднолькавай логікай: не здольныя зрабіць нешта лепшае за свайго ідэалагічнага апанента (у маскоўскім варыянце — Старая Расія, у варшаўскім — Расія ўвогуле), яны нішчылі плён чужой працы і памяці аб лепшых часах, каб не было з чым параўноўваць. Ды нам змагацца з бальшавізмам і ягонай спадчынай бальшавіцкімі ж метадамі нельга. Для нацыі гэта самагубны шлях, бо ў такой «барацьбе» нараджаюцца новыя пакаленні варвараў. Мінулае нельга знішчыць, выкрасліць з памяці. Яго трэба пераадолець. Незалежная ад майго ўласнага стаўлення да ка-

муністычнай ідэі, яе мёртвых карыфеяў і жывых носьбітаў, я не хацеў бы, каб перасталі існаваць помнік Леніну ў Берліне работы Томскага, помнік Карлу Марксу ў Хемніцы (у «ГДРаўскі» час — Карл-Маркс-Штаце) работы Кербеля, шэраг іншых манументальных твораў за межамі СССР і ў Саюзе, у якіх даволі спрэчная камуністычная ідэя знайшла таленавітае адлюстраванне. Падкрэсліваю *таленавітае*, няздарнае штукарства не шкада. Яшчэ падкрэслію, што не варта рабіць з разбурэння свята, і мастацкая недасканаласць помніка не можа быць апраўданнем вандалізму. Усё, у тым ліку і дэмантаж сімвалаў адыходзячай эпохі, трэба рабіць цывілізавана.

Гісторыю нельга перапісаць, і тым болей не варта вырываць з яе старонкі. Прыкладам цывілізаванага стаўлення да мінуўшчыны можа быць для нас Фінляндія. На Сенацкай плошчы Хельсінкі стаіць помнік расійскаму імператару Аляксандру II, скульптурная выява ягонага дзеда — Аляксандра I упрыгожвае франтон манументальнага будынка непадалёку. Шануецца памяць маршала Манергейма, які змагаўся з бальшавікамі за незалежнасць краіны ў 1918 і 1939 гадах. І разам з тым ніхто не робіць замахаў на мемурыяльныя шыльды на дамах, дзе жыў Ленін. Стаіць помнік салдатам Манергейма і помнік фінскім чырвонагвардзейцам, людзям з другога полюса грамадзянскай вайны.

Страсць да разбурэння не трэба блытаць з прагай свабоды. Скажам, у некалькіх гарадах Грузіі, у тым ліку і ў Тбілісі, зняты помнікі Леніну, але нікому нават у галаву не прыходзіць паставіць пытанне аб дэмантажы помніка крываваму дыктатару Сталіну ў Горы. Бо гэты кат — «свой». У Польшчы зняты ўсе помнікі Леніну і іншым дзеячам, якія маюць хоць ускоснае дачыненне да камунізму. Хто ж зойме іх месца на п'едэстале? Пілсудскі, дыктатар мясцовага гатунку. Ён таксама абыходзіўся ў палітыцы без маралі, будаваў дзяржаву на крыві і лічыў, што мэта апраўдвае сродкі. Але гэта зрэшты ўнутраная справа Рэспублікі Польшча — ставіць на пастамент «дзядулю Леніна» ці «дзядэка Юзю». Між тым некаторыя аспекты ідэалагічнай перабудовы ў гэтай сумежнай з Беларуссю дзяржаве датычаць не толькі палякаў. Я маю на ўвазе лёс савецкіх воінскіх пахаванняў у Польшчы. Да паведамленняў савецкай прэсы аб чарговых знішчэн-

нях у Рэспубліцы Польшча помнікаў савецкім воінам-вызваліцелям (цяпер палякі гавораць аб іх як аб «занявольніках») мы ўжо прызвычаліся. (Думаю, што немцы ў аналагічнай сітуацыі «прызвычайвацца» не сталі б.) Ды вось нядаўна ў друку прайшла інфармацыя, якая разанула па сэрцы нават тых людзей, што не схільныя драматызаваць палітычную сітуацыю ў Польшчы. Маўляў, час такі, што людзі азлобіліся...

«Справа, аднак,— піша карэспандэнт «Известий» Л. Тапаркоў,— не абмяжоўваецца тым, што знаходзіцца на паверхні. У Кракаве, напрыклад, ёсць намер, так бы мовіць, рыць глыбей. Там мясцовыя ўлады распрацавалі праект не толькі ліквідацыі помнікаў савецкім воінам і іх маршалу І. Коневу, якія выратавалі Кракаў ад немінучага разбурэння, што рыхтавалі яму фашысты, але і пахаванняў нашых афіцэраў у раёне Барбакана ў цэнтры горада. Віцэ-прэзідэнт Кракава Р. Бочан тлумачыць такую «праяву своеасаблівага варварства» (выраз дэпутатаў, што выступаюць супраць праекта) «неабходнай умовай для аздараўлення псіхікі польскага народа». Відаць, гаворачы пра аздараўленне хвораў псіхікі палякаў, віцэ-прэзідэнт Кракава меў на ўвазе метады шокавай тэрапіі. Мне ж падаецца, што большасць палякаў успрыняло факт знішчэння савецкіх воінскіх магіл якраз спакойна. Палякі ніколі не вызначаліся любоўю ці проста людскім стаўленнем да сваіх бліжэйшых суседзяў. Вэрхал у польскім грамадстве падняўся бы, калі б нешта здарылася з польскімі магіламі ў СССР. Шок хутчэй давядзецца перажыць тым савецкім грамадзянам, якія яшчэ не пазбавіліся паланафільскіх шораў на вачах і нейкіх ілюзій адносна развіцця падзей у Рэспубліцы Польшча; тым, хто дагэтуль не жадае бачыць уплыву гэтых падзей на сацыяльна-палітычную абстаноўку не толькі ў сумежных з Польшчай рэспубліках СССР, але, бадай, і ў глыбінных раёнах краіны. Думаю, невыпадкова менавіта з Гродзеншчыны, дзе мясцовыя ўлады разыграюць супраць БНФ і беларускага Адраджэння «польскую карту», дзе касцёл паступова забірае ўладу ў КПБ, а «касцельныя палякі» гавораць беларусам: «Убірайцеся прэч з польскай зямлі» — менавіта адсюль ідуць паведамленні аб актах вандалізму, аб апаганьванні помнікаў Леніну і савецкім салдатам.

Станаўленне да ўсяго рускага, савецкага (палякі

звычайна розніцы не бачаць) у пасляваеннай Польшчы (ПНР) было, так бы мовіць, неадназначным. Як мне падаецца (хацеў бы я памыліцца), паляк ці не ад нараджэння мае ўпэўненасць, што ўсё чалавецтва, не гаворачы ўжо пра бліжэйшых суседзяў,— даўжнік Польшчы, што палякі — любімы народ Ісуса Хрыста, а Маці Божая — вяршыня, вянец польскай (менавіта польскай) дзяржавы. З гэтай прычыны разуменне таго, што вызваленнем ад гітлераўскай акупацыі, увогуле існаваннем у якасці дзяржавы Польшча *абавязана* не самой сабе, а найперш Савецкаму Саюзу, неабходнасць быць удзячнымі вялікаму суседу ціснула на псіхіку палякаў як цяжкая хвароба. Але мяжуючы з Германіяй, краінай страшнай у сваёй непрадказальнасці (што ўвогуле ўласціва вялікім народам), краіне, якая пасля самай страшнай у сваёй гісторыі ваеннай паразы так хутка аднаўляла статус вялікай дзяржавы, што гэта палохала не толькі ПНР, Польшчы даводзілася сядзець ціха, прыхаваць сваю пыху і фанабэрыю да іншых часоў. «Немцы — надзвычайны народ. Не хацеў бы я жыць з імі па суседству», — сказаў гэта не хто-небудзь, а вялікі нямецкі палітык XX стагоддзя Конрад Адэнаўэр. Становішча Польшчы ўскладняла тая акалічнасць, што немцы памятаюць, як раней называліся Гданьск, Шчэцын, Вроцлаў. Хто не ведае — нагадаю: Данцыг, Штэцін, Брэслаў.

Была і яшчэ адна даволі важкая прычына не вытыркацца са сваімі амбіцыямі раней часу. Ад «братніх» стасункаў з СССР Польшча мела і немалыя выгоды. Напрыклад, у сваіх мемуарах Эдвард Герэк, пералічваючы свае заслугі перад Польшчай, з гордасцю піша пра тое, як умела ён «даіў» Брэжнева. З моманту вызвалення Польшчы ў 1944 годзе сумежныя з ёю савецкія рэспублікі бяруць на сябе цяжар эканамічных праблем «братняй» краіны, пастаўляючы ў Польшчу неабходныя самім прамысловыя тавары, сыравіну, прадукты, энерганосьбіты. І не толькі... Па просьбе польскага ўрада была «ўдакладнена» ў 1944 годзе польска-савецкая (польска-беларуская) дзяржаўная мяжа, у выніку беларускі горад Беласток адышоў да Польшчы. Зноў жа па просьбе Польшчы са згоды паслухмянага Маскве ўрада БССР ад Беларусі быў адрэзаны кавалак Брэсцкай вобласці з часткай Беларускай пушчы (Польшча, маўляў, не можа без зуб-

роў!). Зразумела, што суверэнная Беларусь не дазволіла б рабіць на сваім целе такія хірургічныя аперацыі. У пасляваенны час дзеля ўмацавання «братэрства» ўрад СССР перадаў Польшчы нямала культурных і гістарычных каштоўнасцей і рэліквій беларускага народа, сярод іх частку Радзівілавай партрэтнай галерэі з Нясвіжа, а зусім нядаўна рэчы з пахавання караля Рэчы Паспалітай Станіслава Панятоўскага ў Воўчыне.

Адаючы пасля вызвалення Беларусі Беласток і Беласточчыну з беларускім насельніцтвам Польшчы, урад СССР фактычна аддаваў гэты край на здзек і пакуты. Зноў загучалі на беларускай зямлі, толькі-толькі вызваленай ад нямецкай акупацыі, аўтаматныя стрэлы, запалалі ўначы беларускія вёскі, падпаленыя ўжо не гітлераўскімі карнікамі, а іх кроўнымі братамі-бандытамі з Арміі Краёвай. Так Польшча вярталася на «крэсы»... Дзеянні Арміі Краёвай падлягаюць пад вызначэнне «генацыд». І што найбольш брыдка, грамадская думка Польшчы была (і ёсць!) на баку забойцаў. Я на ўласныя вочы бачыў мемарыяльныя шыльды ў гонар гэтых «барацьбітоў за незалежнасць Польшчы». А ў СССР дагэтуль не кранаюць «далікатнай» тэмы, каб не нерваваць амбіцыёзнага суседа.

Сёння ў Польшчы вельмі папулярная тэма сталінскіх рэпрэсій супраць палякаў. Пад шум гэтых разважанняў і знішчаюцца помнікі савецкім салдатам. Нібыта воін-вызваліцель павінен адказваць за ката-гэпэўшніка. (Дарэчы, калі ў гэтым пытанні карыстацца польскай логікай, дык менавіта Польшча павінна несці адказнасць за злачынствы ВЧК — КДБ, бо заснавальнікам бальшавіцкай катойні быў паляк Фелікс Дзяржынскі.) Калі ж прытрымлівацца фактаў, дык уласна Польшчы сталінскі тэрор не крануў. Яго спазналі жыхары заходніх абласцей Беларусі і Украіны, захопленых пілсудчыкамі ў 1920 годзе і далучаных Сталіным да СССР у 1939-м. На гэтых землях не было ўвогуле ці было вельмі мала этнічных палякаў, а толькі так званыя «касцельныя» — беларусы і ўкраінцы, якія атаясамліваюць каталіцкае веравызнанне з польскай нацыянальнасцю. Польшча, імкнучыся зацвердзіць сваю манаполію на іхнія пакуты, прымервае на сваю галаву чужы цяжарны вянец.

Відавочна, што толькі пад эгідай Масквы польская дзяржава магла так пашырыць свае межы (Данцыг, Штэцін, Беласток), толькі ў абмен на лаяльнасць да

кіраўніцтва СССР карыстацца падтрымкай вялікага суседа ў міжнародных справах і ўнутранай палітыцы, найперш у нацыянальным пытанні. Таму і магла з'явіцца і рэалізоўвацца практычна палітычная канцэпцыя «Польшча — аднанацыянальная краіна», «Польшча — краіна палякаў». Беларусаў Беласточчыны гэтая палітыка выракала да нацыянальнай смерці.

І ўсё ж, нягледзячы на ўсё пералічанае вышэй, рамантыка-інфантаільная і разам з тым амбіцыйна-агрэсіўная польская натура ўспрымала становішча Польшчы як выключна трагічнае. Відаць, ад таго польскім актёрам надзіва ўдаюцца менавіта трагічныя ролі, што ў ролю народа-пакутніка, гэткага «Хрыста Еўропы» ўжылася польская нацыя. Нават тыя падонкі з Арміі Краёвай, што палілі беларускія вёскі і руйнавалі праваслаўныя храмы, лічылі сябе святымі пакутнікамі.

Сёння эканамічны і ідэалагічны крызіс пахіснуў становішча СССР як звышдзяржавы, а цэнтрабежныя працэсы ў Савецкім Саюзе ўвогуле ставяць пад сумненне яе будучыню. У Польшчы на хвалі антыкамунізму і антысавецкіх прыйшлі да ўлады сілы, якія маюць мэтай выклікаць з таго свету цень Юзафа Пілсудскага. Настальгія па далёкіх часах, калі яшчэ кволая Масковія і яшчэ моцная Польская Карона спрачаліся на роўных, і Кароне іншы раз шчасціла браць верх; і аб часах блізкіх, калі маскоўскія бальшавікі, седзячы за «рыжскай мяжою» плацілі Пілсудскаму даніну-кантрыбуцыю, стала дзяржаўнай рэлігіяй Польшчы.

Кожны, хто мае вочы, бачыць: ідзе буйнамаштабная кампанія па вынішчэнню памяці аб лёсавызначальнай ролі, якую адыграў у польскай гісторыі савецкі салдат-вызваліцель. Пачалося са знішчэння так званых помнікаў удзячнасці, а цяпер дайшло і да магіл. На жаль, гэта дзяржаўная палітыка. Сёння пры ўладзе «Салідарнасць». Разам з уладай учарашняя апазіцыя вымушана ўзяць на сябе і немалую долю адказнасці за эканамічныя цяжкасці краіны. Няздольнасць хутка вывесці Польшчу з крызіса і штурхае новую ўладу на пошукі вінаватага. А паколькі ў гэтай сітуацыі глядзецца ў люстэрка не хочацца, вінаватым абвешчаецца ўжо не існуючы ў Польшчы камунізм і ўжо не ўплываючы на польскую палітыку Савецкі Саюз. Таму «Салідарнасць», якая у час барацьбы за

ўладу асуджала акты вандалізму ў адносінах да савецкіх помнікаў, сёння бласлаўляе вандалізм. Я не разумею тых маскоўскіх літаратараў, якія пішуць пра разбурэнне савецкіх помнікаў у Польшчы ў падкрэслена нейтральным ці нават апраўдальным тоне. Апраўдваць такое — фактычна быць саўдзельнікамі. Але, як гавораць, іншаму ў вочы плюнь, а ён скажа дождж ідзе.

Калі карыстацца моваю алегорыі, разбуральная кампанія ў Рэспубліцы Польшча чымсьці нагадвае сюжэт старажытнай байкі, дзе дробная парнакапытная жывёла штурхае нагою паміраючага льва. Толькі ў дадзенай сітуацыі леў не памірае, а толькі хварэе. І незалежна ад таго, захаваецца ў будучым Савецкі Саюз ці не, суверэнныя Беларусь, Украіна, Расія застануцца тымі дзяржавамі, з якімі Польшча ўсё роўна будзе вымушана шукаць згоды. Думаю, што сённяшнія праявы «своеасаблівага варварства» ў Рэспубліцы Польшча надоўга застануцца ў памяці народаў.

Міжволі пачынаеш думаць, ну а калі б Чырвоная Армія, вызваліўшы ад гітлераўцаў уласную зямлю, на гэтым і спынілася, не перайшла дзяржаўнай мяжы Савецкага Саюза, якой тая была на 22 чэрвеня 1941 года? Калі б вайна для СССР скончылася не капітуляцыяй немцаў у Берліне ў 1945 годзе, а перамір'ем годам раней, падпісаным, скажам, у Беластоку: абмяняліся б палоннымі і пакінулі б Еўропе самой разбірацца з Гітлерам, што было б тады? А тое, што Савецкі Саюз абвінавачвалі б сёння ў нацыянальным эгаізме, у няздольнасці адгукнуцца на чужое гора, у бессардэчнасці і зрэшты ў зговары з нямецкім фашызмам за кошт інтарэсаў братоў-славян. Менавіта так і не інакш.

Спрэчкі, што дагэтуль вядуцца вакол Варшаўскага паўстання (1944), мяне ў гэтым пераконваюць. Польскія навукоўцы, здаецца, пазбягаюць катэгарычных меркаванняў, але простыя палякі, тыя, хто складае так званую грамадскую думку, упэўнены: у паражэнні паўстання, у ахвярах, якія панеслі Варшава, Польшча, вінаваты Савецкі Саюз і ягонае Чырвоная Армія, якая не паспяхалася на дапамогу паўстанцам. Ніякія контраргументы, такія, як стомленасць войска, вялікія страты, што панесла Чырвоная Армія ў час Беларускай аперацыі, расцягнутасць камунікацый, адарванасць фронту ад тылоў — не прымаюцца. Павінны былі

дапамагчы, і ўсё! А чаму, уласна кажучы, рускі Іван павінен быў праліваць кроў за Варшаву? Асабліва калі ўлічыць, што польскі Янэк не надта рваўся абараняць Маскву. Не сакрэт, хоць і не агульнавядома, што першае польскае войска ў СССР — армія Андэrsa, сфарміраваная, узброеная і экіпіраваная Савецкім Саюзам у найбольш крытычны для яго перыяд вайны (1941 — пачатак 1942) не пажадала ваяваць на савецка-германскім фронце «за вашу і нашу свабоду» і фактычна, калі называць рэчы сваімі імёнамі, дызерціравала ў Іран пад брытанскае крыло. І чамусьці зусім забываюць, што галоўнай і адзінай мэтай Варшаўскага паўстання было апярэдзіць Чырвоную Армію і не пусціць яе ў сталіцу Польшчы.

Гэты гістарычны экскурс я зрабіў, каб давесці, што для ўсіх добрым не будзеш і што трэба думаць найперш пра ўласную хату. Сумны лёс помнікаў, якія ў вачах нядаўніх саюзнікаў СССР лічыліся сімваламі «вялікага брата», гэта пацвярджае.

Польская канцэпцыя перагляду манументальнай спадчыны эпохі сацыялізму не падыходзіць Беларусі цалкам. Шмат агульнага з польскім мае і летувіскі падыход да гэтага пытання. Летувісаў можна ўхваляць за рашучасць і аператыўнасць, з якой яны мяняюць назвы вуліц і адраджаюць помнікі часоў незалежнасці, але радыкалізм на мяжы экстрэмізму ў стаўленні да помнікаў савецкай эпохі не зробіць гонару цывілізаваным людзям. Есць, на жаль, у гэтай справе ідэалагічная непаслядоўнасць, а дакладней — двайная бухгалтэрыя. Так, сённяшняе кіраўніцтва Летувы спасылаецца на Леніна як на ісціну ў апошняй інстанцыі ў пытаннях незалежнасці Летувіскай Рэспублікі і яе тэрытарыяльных інтарэсаў. Ленінскі дагавор з Летувай (1920), у якім маскоўскія бальшавікі прызнаюць Летуву ў якасці суверэннай дзяржавы і падтрымліваюць яе прэтэнзіі на заходнія землі Беларусі (беларускай думкай на конт гэтага, зразумела, Масква і Коўна не пацікавіліся) — сёння галоўны аргумент Летувіскай Рэспублікі ў перамовах з Цэнтрам. Бо вельмі ж не хочацца разам з аднаўленнем канстытуцыі Летувы 1938 года вяртацца ў дзяржаўныя межы, зацверджаныя гэтай канстытуцыяй, пераносіць сталіцу на старое месца... Разам з тым па ўсёй Летуве здымаюцца помнікі Леніну, хоць, здавалася б,

хросны бацька Летувіскае Рэспублікі мае права на ўдзячную памяць. Па логіцы: калі спасылаешся на аўтарытэт Леніна, дык шануй яго помнікі — ці, калі руйнуеш помнікі і робіш з гэтага народнае свята, не спасылайся на ленінскую спадчыну, на той жа бальшавіцка-летувіскі дагавор. Тым болей што гэта такая ж чорная старонка ў палітычнай гісторыі Еўропы як Мюнхенская змова і пакт Молатаў-Рыбентроп. Думаю, самім летувісам не надта спадабалася б, калі Цэнтр абгрунтоўваў сваё права на Балтыю адпаведнымі пратаколамі Савецка-Германскага пакта. Зрэшты, было б і няблага, каб Масква і Вільня не спыняліся на паўдарозе і, падобна на тое, як гэта ўжо зроблена ў адносінах да пакта Молатаў — Рыбентроп, далі б нарэшце адпаведную маральную і палітычную ацэнку бальшавіцка-летувіскага дзеляжу беларускіх земляў у 1920 годзе. Гэта акцыя ў духу новага мыслення стала б добрым прыкладам і для Варшавы. Сумесная савецка-польская ці расійска-польская заява з асуджэннем Рыжскай змовы бальшавікоў і пілсудчыкаў у 1921 годзе як амаральнай і зневажальнай для беларускага народа падвяла б рысу пад змрочным мінулым, паставіць крыж на бальшавізме ў міжнароднай палітыцы. Такім чынам, Расія, Летува і Польшча атрымалі б шанец увайсці ў новую Еўропу з чыстым сумленнем.

Аднак вернемся да помнікаў. Крыў Божа, я не збіраюся павучаць летувісаў, што і як ім рабіць. Я пішу для сваіх, думаючы пра нашу, беларускую, сітуацыю. Але ж адзначу, што і Летува мне не чужая. Я памятаю ўстаноўчы з'езд Беларускага народнага фронту. Памятаю, як зала скандзіравала: «Беларусь — Летува! Саюззіс — БНФ!» Як беларус, які хоча бачыць сваю Бацькаўшчыну незалежнай дзяржавай, я ўдзячны Летуве за тое, што яна першай сярод рэспублік СССР ступіла на шлях незалежнасці. Калі-небудзь гісторыкі назовуць Дэкларацыю ад 11 сакавіка 1990 года пачаткам канца імперыі. Менавіта таму мне крыўдна бачыць тое, што не бачыць немагчыма.

Неўзабаве і нам давядзецца распачаць рэвізію нашай «Ленініяны», а крытычна асэнсаваўшы вопыт суседзяў, мы можам пазбегнуць непатрэбных нам сацыяльных канфліктаў. Чырвоны сцяг, серп-молат, Ленін — гэта прызнаныя ва ўсім свеце сімвалы савецкай звышдзяржавы. На Беларусі, дзе многія проста

не разумеюць слова «незалежнасць», увогуле не ўяўляюць, як гэта можа без Саюза ССР, без Масквы, знявага сымболяў (нават выпадковая) можа напахоць і без таго знерваваных людзей, можа быць скарыстана ў прапагандысцкіх мэтах «вандэяй».

Аднак у палітычнай барацьбе агульнавядомыя сімвалы непазбежна пераасэнсоўваюцца. Сёння, да прыкладу, на савецкіх антыкамуністычных плакатах па-братэрску спалучаюцца бальшавіцкая чырвоная зорка і фашыстоўская свастыка. Цалкам выключыць магчымасць канфліктаў немагчыма, бо для камуністычных артадоксаў любыя дзеянні, накіраваныя на дэкананізацыю Леніна — крамола, блюзнерства, злачынства. Паставіўшы помнікі Леніну на гарадскіх пляцах так, каб іх бачылі ўсе і адусюль, трэба зараз прымаць як непазбежнае тое, што гэтыя сімвалы камуністычнай улады аказаліся ў цэнтры палітычных страсцей. Калі зыходзіць з артадаксальна-бальшавіцкай логікі дык нават антыкамуністычная дэманстрацыя на пляцы, дзе стаіць помнік «правадыру пралетарыату» ўжо ёсць знявага дзяржаве.

Ведаю, што многія неадназначна ўспрынялі акцыю ўскладання да помніка Леніну дароў, сімвалізуючых бальшавіцкі тэрор — ватоўку савецкага зэка, шыбеніцу з шыльдай «сацыялістычны выбар», чырвоную зорку, «аздобленую» чалавечым шкілетам і распісаную датамі вялікага тэрору, распачатага ў кастрычніку 1917 года, і яшчэ сёе-тое такое ж. Акцыя праводзілася 7 лістапада на мітынгу БНФ у Мінску. Што тут казаць? Не было б кастрычніка, узначаленага Леніным, не было б гвалту і тэрору, не было б ГУЛАГа, ды жылі б мы зараз як людзі — не было б у такіх акцыях патрэбы...

Помнік не мазалі фарбай ці брудам, не падпальвалі, абліўшы газай — проста паклалі дары каля пастамента. Якая ж гэта знявага? Дарэчы, кветкі, што былі пакладзены сюды раней, патаптала «абараняючы» помнік, міліцыя.

Асабіста я лічу знявагай грамадства і абразай памяці ахвяраў генацыду ўскладанне кветак да статуі чалавека, які не ўяўляў, як можна «совершить революцию без расстрелов», і шкадаваў, што «русский человек — слишком добр. Он не в состоянии принять решительные меры революционного террора. Тем не менее, совершенно необходимо попробовать...». Лепшай

гарантыяй абароны помнікаў Леніну ў сённяшні знерваваны час стала б змена іх сацыяльнага статуса. Яны не павінны болей быць сімваламі ўлады. А для гэтага ад улады павінны адмовіцца тыя, хто гэтыя помнікі паставіў. Аднак заява бюро ЦК КПБ адносна падзей на мінскай плошчы Леніна 7 лістапада, дзе ёсць прамыя ўказанні заканадаўчым і выканаўчым уладам рэспублікі, сведчыць, што бэсэсэраўскія камуністы не ўспрымаюць усур'ёз скасаванне шостага артыкула Канстытуцыі. Так што, баюся, захаваць помнікі Леніну як знакі часу будзе даволі цяжка... Цікава, што акцыя 7 лістапада мела своеасаблівы працяг у красавіку 1991 года, калі абураныя чарговым падвышэннем цэнаў мінскія рабочыя на шматтысячным мітынгу кідалі да помніка Леніну свае зашмальцаваныя спяцоўкі.

У ідэале помнік — гэта матэрыялізаванае ўвасабленне ўдзячнасці, прызнанне заслуг асобы перад народам. Ці ёсць беларусам за што дзякаваць Леніну? Для палякаў Ленін — гэта прызнанне іх навароджанай дзяржавы (у былым музеі Леніна ў Пароніне плануецца зрабіць карчму). А ў якасці падарунка да дня нараджэння Ільіч прапаноўваў Польшчы «мир на условиях неприкосновенности ее границ, хотя эти границы простираются гораздо дальше, чем чисто польское население» (В. И. Ленин. ППС, Т. 41, стр. 110). (Як вядома, Расія з Польшчай не мяжуе. Мяжуе Беларусь.) Такі ж падарунак ад «правадыра пралетарыята» мела ў дзень нараджэння і Летувіская рэспубліка. Летувісам, згодна з дагаворам 1920 года, бальшавікі дазволілі лічыць сваімі Вільню, Гародню, Ліду...

Для нас жа Ленін — гэта знішчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі і ператварэнне Беларусі ў аб'ект палітычнага гандлю дзеля сусветнай рэвалюцыі. Таму, калі мы нарэшце пачнём рэвізію беларускай «ленініяны», ніхто не зможа абвінаваціць нас у няўдзячнасці і няведанні гісторыі. І ўсё ж ставіцца да шматлікіх «Ленінаў» трэба як да знакаў часу і вырашаць лёс кожнага помніка асобна, зыходзячы найперш з эстэтычных і культуралагічных крытэрыяў. Большасць ні з гістарычнага, ні з мастацкага боку цікаўнасці не ўяўляюць. Гэткі правінцыйны сацрэалізм, каланіяльны ампір. Але ж дабротныя, прафесійна зробленыя «Леніны» Анікейчыка, Бембеля, Глебава, Гумілеўскага трэба ўзяць пад ахову дзяржавы разам з руіна-

мі феадальных замкаў і рэшткамі першабытных стойбішч.

Немалыя цяжасці паўстануць перад архітэктарамі і мастакамі, калі справа дойдзе да перагляду мастацкага аздаблення Дома ўрада. Як захаваць яго ў якасці комплекснага помніка архітэктурцы і мастацтва 30-х гадоў, адзінага на Беларусі і адзінага ў сваім родзе, і адначасова зрабіць адпавядаючым новаму часу? Помнік Леніну перад будынкам і «БССРаўскі» герб на фасадзе не будуць стасавацца з бел-чырвона-белым сцягам. Сумясціць бальшавіцкія сімвалы з сімваламі суверэннай Беларускай дзяржавы — немагчыма. Але ж і нішчыць той фасадны герб у мірны час, калі ён перажыў вайну, не гуманна. Думаю, хай застаецца на фасадзе нахштальт памятнай шылды, што тут з 1919-га па нейкі час была БССР. Але проста над ім трэба размясціць выяву «Пагоні» — герба Рэспублікі Беларусь.

Помнік Леніну таксама як і герб БССР будзе напамінкам аб мінуўшчыне. Прыгледзіцеся да помніка, звярніце ўвагу на пастамент. Пад нагамі Ільіча, вялікага як фараон, мітусяцца маленькія савецкія чалавечкі: кудысьці бягуць са зброяй (ці не на штурм Зімяга?), кудысьці ідуць з граблямі ды косамі (на калгасныя палеткі ці на змычку горада і вёскі?), нешта будуць (сацыялізм?). Мітусня амаль алегарычных чалавечкаў, сымбалізуючых народ, супрацьпастаўлена падкрэслена статычная, нібыта замарожаная постаць «правадыра». Чым не вобраз таталітарнай дзяржавы? Мітусня нізоў ніяк не ўплывае на становішча вярхоў. «Кожнаму сваё» — як напісана на варотах Бухенвальда. Вораг камунізму не прыдумаў бы лепей, чым савецкі скульптар Манізер і ягоныя заказчыкі.

Зараз дастаткова дапоўніць помнік надпісам, з якога было б зразумела, што стрэлы ў Курапатах і выбух у Чарнобылі — гэта рэха гістарычнага стрэлу «Аўроры» і змясціць ля пастамента (там, дзе ў дзень нараджэння Леніна кладуць вянкi і карзіны кветак ад ЦК КПБ) скульптурную выяву закатаванага беларуса. Помнік у славу таталітарнага рэжыму ператворыцца ў мемарыял ахвярам чырвонага тэрору.

Хай дэпутаты парламента Рэспублікі Беларусь кожны дзень маюць яго перад вачыма; хай памятаюць, якая ёсць альтэрнатыва прававой дзяржаве.

Мінскі помнік Леніну мае культуралагічную каш-

тоўнасць. Ён створаны ў першай палове 30-х гадоў, калі імя лідэра Кастрычніцкага перавароту было ўжо не толькі кананізавана — абагоўлена. Першыя помнікі Леніну былі падкрэслена «дэмакратычныя»: адносна невысокі пастамент, адносна невысокая скульптура. Алегарычныя фігуры рабочага ды селяніна — адзін з сярпом, другі з молатам, яшчэ хто-небудзь са сцягам, такога ж памеру, як і сам «правадыр». Гэта ішло яшчэ ад традыцый расійскай манументальнай пластыкі. Прыгадайце помнік Кацярыне II у Пецярбургу, помнік Аляксандру II у Хельсінкі. У першым выпадку фігуры выдатных дзеячаў Кацярынінскай эпохі, у другім — алегарычныя скульптуры аднолькавага памеру, як і постаці венцаносцаў. Але чым далей ад старой Расіі і бліжэй да «развітога сацыялізму», калі, як занатавана ў партыйных дакументах, «сацыялізм развіваецца на ўласнай аснове» — тым болей мастакі падпарадкоўваюцца ўласна новай, уласна савецкай традыцыі. Яна выдатна ўвасоблена ў «Леніне» перад Домам урада ў Мінску.

Інтэр'еры Дома ўрада — іншая справа. Тут давядзецца не дапаўняць існуючы архітэктурна-пластычны ансамбль новымі элементамі, а, наадварот, — здымаць са сцен лішнія. Рэльефы 30-х гадоў і пазнейшыя аздобы (бюст Леніна ў зале пасяджэнняў Вярхоўнага Савета і іншае) стане часткай экспазіцый «Музея афіцыёзу». Туды ж трэба было б звесці, але спачатку адшукаць, помнік Сталіну, што стаяў у Мінску да XX з'езда. Потым па загаду з Масквы помнік знялі, але пераплавіць «бацьку народаў» у мінскага начальства рука не паднялася. Кажуць, яго адносна нядаўна бачылі на гаспадарчым двары адной з мінскіх аўтабаз. Але сёння, каб не аддаць «бацьку» на патрэбу ворагам-нефармалам, бальшавікі сапраўды могуць пераплавіць бронзавага Сталіна.

Яшчэ адзін штрэх да партрэта мясцовай парткратыі. Рэльеф з выявай Сталіна знік з інтэр'ераў Дома ўрада (ён размяшчаўся, здаецца, над уваходам у залу пасяджэнняў Вярхоўнага Савета) год ці два назад.

Далей зоймемся плошчай, на якой стаіць Дом урада. Яна яшчэ не мае сваёй дамінанты. Усе яе пабудовы — Чырвоны касцёл, Дом урада, гмах педагагічнага інстытута (пакуль імя Горкага) — толькі фон для галоўнага аб'екта, для якога нібыта спецыяльна пакінута месца

ў цэнтры плошчы. Ім мог бы стаць Храм Маці Божай ахвяраў Чарнобыля ці манумент у памяць 25 сакавіка 1918 года. А там, глядзіш, дойдзе чарга даць іншую назву Кастрычніцкай плошчы і падумаць, які помнік паставіць перад Палацам Рэспублікі (чаму б ёй не стаць пляцам Грунвальдскай перамогі). Не знайсці лепшага месца для пляца Паўстання 1863 года, чым сённяшняя плошча Калініна, і лепшай назвы для галоўнай вуліцы сталіцы Беларусі, чым праспект Францыска Скарыны. Можа атрымацца, што на ўсёй лініі праспекта выпрабаванне часам вытрымлівае толькі адна «савецкая» назва — плошча Перамогі... Гэта будучыня, і як паказваюць падзеі дня сённяшняга — не такая ўжо далёкая будучыня.

У шэрагу краін свету ёсць законы, якія забараняюць даваць вуліцам, плошчам імёны асоб, перш чым гістарычнымі не назаве іх час. Павінна прайсці некалькі дзесяцігоддзяў з дня смерці, і толькі потым імя з'явіцца на шыльдачцы з назвай вуліцы. У Савецкім Саюзе іншая практыка. Нямала гарадоў былі перайменаваны ў гонар жывых наменклатурных бальшавікоў (Троцк, Сталінград, Калінін) ці адразу пасля іх смерці (Усцінаў, Андропав, Брэжнеў). Гэта не гаворачы пра вуліцы, плошчы, калгасы, заводы. У гэтым свая логіка: усе добра разумелі, што гэтыя «гістарычныя» асобы наўрад ці могуць спадзявацца на ўдзячную памяць, і таму «бясмерце» забяспечвалася ім праз гвалт над грамадствам і здзек з гісторыі.

У кожным горадзе Беларусі абавязковыя назвы ў імя айцоў-карыфеяў — Леніна — Маркса — Энгельса. Мясцовыя начальнікі, дэманструючы сваю лаяльнасць Маскве, часта называюць галоўную вуліцу Маскоўскай. У Мінску, напрыклад, у адным канцы горада вуліца Маскоўская, у другім кінатэатр «Масква» (найлепшы ў горадзе), у трэцім станцыя метро «Маскоўская». Абавязкова ў цэнтры што-небудзь (плошча, вуліца, праспект) Савецкае, Кастрычніцкае, Камуністычнае, Камсамольскае; абавязкова што-небудзь у гонар «людзей асобага складу» маскоўскага ўзору: Дзяржынскага, Калініна, Куйбышава, Луначарскага. Ніжэй, так бы мовіць, ідзе мясцовы каларыт. На Беларусі найперш гэта Мяснікоў (для яго наш край заўжды быў «так называемой Белоруссией»), далей Ландэр, Кнорын і іншыя вартаўнікі інтарэсаў Цэнтра. У іхнім разуменні Беларусь была толькі Заходняй

вобласцю РСФСР, а ўтварэнне БССР толькі часовай уступкай буржуазнаму Захаду, які не ўхваляў знішчэнне балышавікамі (у хаўрусе з пілсудчыкамі) адроджанай беларускай дзяржавы — Беларускай Народнай Рэспублікі. Праўда, і заступацца за яе не стаў, зрабіўшы стаўку ў стрыманні распаўзання «сусветнай рэвалюцыі», зразумела, не на мірную Беларусь, адзіная мэта якой была — суверэннае існаванне без усялякіх прыблудных апекуноў, а ваяўнічую Польшчу Пілсудскага. Пройдзе дваццаць год і Польшчу, як няздольную справіцца з заданнем, тыя ж сілы аддадуць на падкормку новага фаварыта — гітлераўскай Германіі...

Аднак вернемся зноў да нашых помнікаў. Сёння на ўдзячную памяць могуць разлічваць толькі такія беларускія камуністы, як Зміцер Жылуновіч ці Аляксандр Чарвякоў. Дзякуючы такім людзям Беларусь захавала хоць прывід дзяржаўнасці — статус Рэспублікі, а значыць, і надзею на тое, што Рэспубліка будзе незалежнай. Дарэчы, іх імёнамі названы далёка не цэнтральныя вуліцы Мінска.

Іншая справа, паслухмяная Цэнтру рэспубліканская наменклатура і паслухмяная Мінску — абласная і раённая. Быў «правільным» пры жыцці — будзе вуліца твайго імя ў райцэнтры ці ў абласным горадзе, у залежнасці ад таго, да якой пасады пры жыцці даслужыўся. Ну а калі сягнуў у Дом урада ці ЦК — будзе вуліца ў Мінску.

У сталіцы Рэспублікі адна з самых старых вуліц — Даўгабродская ўжо колькі гадоў перайменавана ў вуліцу імя В. Казлова, сябра Цанавы. Яму, кату Беларусі, прысвяціў Казлоў сваю кнігу «Людзі асобага складу». Так і напісаў у прысвячэнні: «Майму дарагому сябру і саратніку Лаўрэнцію Фамічу Цанаве» (скажы мне, хто твой сябар...). Потым В. Казлоў па зразумелых прычынах у наступным выданні пра сябра «забыўся», тое прысвячэнне зняў разам з дыфірамамі ў ягоны адрас. Тыя, хто чытаў першае выданне, кажуць, што вельмі падобна на стыль часопіса «Новая Карэя». Толькі замест Кім Ир Сена праз радок прыгадаецца Цанавы. Думаю, ёсць патрэба даць аб'ектыўную ацэнку дзейнасці і маральных якасцяў не толькі прыгаданых сябрукоў, але і іншых «людзей асобага складу», пачынаючы з кастрычніка 1917 года, і раней.

Як вядома, Беларусь займае першае месца ў свеце

па колькасці ядзерных ракет, радыяцыйнаму апраменьванню і колькасці помнікаў Леніну на душу насельніцтва і квадратны метр тэрыторыі. Другая па «сацыяльнай значнасці» пасля «ленініяны» тэма «манументальнай прапаганды» — Вялікая Айчынная вайна. У мемарыялах, якія сёння маюць статус афіцыйнай святыні, упарта і прасталінейна праводзіцца ідэя барацьбы і пакутніцтва беларусаў у імя праграмных палажэнняў Праграмы ВКП(б) — КПСС, у імя сацыялістычнага выбару і камуністычнай перспектывы. Возьмем абеліск на Мінскай плошчы Перамогі. Тут табе і герб БССР, і ордэн Перамогі, і сцяг з выявай Леніна — Сталіна. (Праўда, Сталіна пасля XX з'езда збілі). Нават у Хатынскім мемарыяле ў тэксце на Вянцы памяці (яго, дарэчы, спачатку зрабілі на беларускай мове, а потым нехта вырашыў, што беларусу плакаць па-беларуску — гэта нацыяналізм; гэты тэкст і ўсе астатнія ў мемарыяле цяпер прадубліраваны па-руску — Вянец памяці пры гэтым страціў мастацкую выразнасць) ёсць словы пра тое, што беларусы паміралі з верай у Савецкую Радзіму. Толькі і было Язэпу Камінскаму клопату, калі ён выносіў з полымя паміраючага сына, што думаць пра Савецкую Радзіму ды бацьку-Сталіна... Памятаю адкрыццё помніка спаленай вёсцы Літавец на Койданаўшчыне. Памятаю, як абвясцілі: «Ганаровае права адкрыць помнік даецца...», і пайшоў пералік прозвішчаў мясцовага партыйнага і камсамольскага начальства. І толькі ў самым канцы спіса назвалі трох ці чатырох жыхароў Літаўца, якія цудам засталіся жывымі ў той дзень, калі акупанты палілі іхнія хаты... Ідэя і субардынацыя найперш за ўсё!

Асабліва складаная праблема — што рабіць з афіцыйнымі помнікамі, гвалтам уціснутымі ў асяроддзе унікальнай гістарычнай забудовы. Скажам, стандартны танк на пастаменце побач з Францысканскім сабрам і будынкам тэатра і стандартны бюст маршала Сакалоўскага сярод будынкаў XVII—XIX стагоддзяў у Гародні, відавочна стаяць не на сваім месцы. Сапраўдная мэта гэтых помнікаў — не ўшанаванне памяці воінаў, а «саветызацыя» горада, які ўсё яшчэ нягледзячы на намаганні гарадскіх начальнікаў і падначаленых ім архітэктараў, захоўвае свой гістарычны твар. Было б разумна перанесці названыя помнікі ў раён новабудоўляў ці ў раён вайсковых казарм.

У цэнтры горада, у парку, і так ёсць сціплы, але даволі густоўны помнік над магіламі палеглых пры вызваленні горада. Да яго прывыклі, ён стаў арганічнай часткай вобраза Гародні. Да танка і маршала прывыкнуць немагчыма. Кожны нармальны чалавек разумее, што аж тры ваенныя помнікі (дадайце сюды чацвёрты — помнік Чапаеву) на такім малым «пятачку» гістарычнай забудовы, як цэнтр Гародні (адзіны на ўсю Беларусь, і таму яшчэ больш каштоўны), — замнога. У той час, як у цэнтры Гародні няма месца Кастусю Каліноўскаму, Францыску Скарыне, Янку Купале.

Сама сталіца Рэспублікі падае прыклад, як можна вырашаць такія пытанні. У 1972 годзе ў сувязі са стварэннем купалаўскага мемарыяла ў парку, што носіць імя паэта, адсюль быў перанесены на новае месца бюст Героя Савецкага Саюза лётчыка Грыцаўца. І ніхто не палічыў гэта за абразу, за знявагу памяці героя. Проста было перагледжана колішняе неразумнае рашэнне гарадскіх улад, якія паставілі ваенны помнік у Купалаўскім парку на вуліцы Купалы.

Магчыма, сёй-той чытач, нягледзячы на прыведзеныя мною аргументы, будзе шукаць паралелі паміж рашэннем гарадскіх уладаў Вільні аб дэмантажы помніка генералу арміі Чарняхоўскаму ў сталіцы Летувіскай Рэспублікі і маімі прапановамі адносна помніка-бюста маршалу Сакалоўскаму і танка-помніка вызваліцелям Гародні. Можа, нават мяне запішуць у адну кампанію з тымі, хто апаганьвае магілы савецкіх салдат у Польшчы і Балтыі, а цяпер ужо і ў нас, на Гарадзеншчыне. Таму ўдакладню сваю пазіцыю.

Помнік Чарняхоўскаму ў Вільні ўпрыгожвае горад — чаго не скажаш пра бюст Сакалоўскага і помнік-танк у Гародні. Ён знаходзіцца за межамі ўласна гістарычнага ядра Вільні — прыгаданыя вышэй помнікі стаяць у самым цэнтры. Помнік Чарняхоўскаму зроблены выдатным савецкім скульптарам Томскім, гарманіруе з асяроддзем, якое фарміравалася ў гэтай частцы Вільні з улікам дамінуючай ролі помніка. Ён ужо неад'емная частка горада. Усяго гэтага нельга сказаць пра гарадзенскія аб'екты, выкананыя на ўзроўні дрэннага рамесніцтва і гвалтам уціснутыя ў чужое архітэктурнае асяроддзе. Акрамя таго, трэба ўлічваць абставіны нараджэння помніка: Віленскі помнік у адрозненні ад гарадзенскага — надмагільны. Генерал

арміі Чарняхоўскі быў пахаваны ў Вільні па просьбе ўрада Летувіскай ССР як нацыянальны герой Летувы, як вызваліцель Рэспублікі і «Малой Летувы» (так летувісы называюць Усходнюю Прусію) ад нямецкіх захопнікаў. Гэтая дэманстрацыя ўдзячнасці Савецкім Узброеным Сілам павінна была, на думку яе аўтараў, зрабіць добрае ўражанне на Сталіна і паспрыяць таму, каб ён падарыў Летуве Кёнігсберг, як гэта ўжо было з Вільняй, Мемелем. З гэтай жа мэтай летувісы дамагаюцца, каб менавіта іх скульптарам даручылі працу над помнікам героям штурму горада-крэпасці Кёнігсберг. Помнік у Кёнігсбергу разам са сваімі калегамі рабіў вядомы, вельмі паважаны ў Летуве майстар Мікенас. Вядома ж, у адпаведнасці са сталінскімі ўяўленнямі аб эстэтыцы. Аднак стараліся дарма. Не даў «бацька народаў» Летуве Кёнігсберга: вырашыў, што хопіць з іх даваенных падарункаў. Значыць, цяпер трэба знішчыць помнік генералу Чарняхоўскаму і выкінуць нябожчыка з зямлі? А для абгрунтавання нецывілізаваных паводзін натоўпу запісаць баявога генерала ў сталінска-берыеўскі хаўрус? Маўляў, усе савецкія аднолькавыя: і той, хто закрываў сабою амбразуры нямецкіх дотаў, і той, хто канваіраваў зэкаў на Калыму?

Гэта зноў жа той аспект летувіскага вопыту, да якога беларусам трэба ставіцца вельмі крытычна. Адна справа — зняцце помнікаў у імя гістарычнай справядлівасці ці перанос помнікаў у іншае, больш адпавядаючае ім асяроддзе, зыходзячы з эстэтычных крытэрыяў; другая — помста мёртвым, за якімі, дарэчы, няма ніякай віны. І ўвогуле палітычныя скокі на магілах нічым апраўдаць нельга. З усіх магчымых відаў палітычнай барацьбы гэты — самы горшы.

Цяпер наконт «дружбы народаў», якая, па словах пісьменніка Міхаіла Задорнага, у апошні час моцна абвастрылася, і аб адной з яе праяў — «баявой садружнасці»... У свой час савецкімі гісторыкамі дзеля добрых стасункаў СССР і ПНР, КПСС і ПОРП перабольшвалася роля сфарміраванага Савецкім Саюзам Войска Польскага у перамозе над гітлераўскай Германіяй. Цікава, што самі немцы ўспрымаюць паразу Германіі і перамогу СССР у другой сусветнай вайне даволі спакойна, як гістарычна абумоўлены вынік бойкі еўрапейскага і еўраазіяцкага гігантаў — але лічаць за абразу тое, што на апошняй стадыі штурму

Берліна Сталін пусціў у сталіцу рэйха палякаў. Бо месца Польшчы ў Еўропе і яе ролю ў Сусветнай вайне немцы адзеньваюць даволі аб'ектыўна... Якое гэта мае дачыненне да нас, да Беларусі? Менавіта на Беларусі, на Магілёўшчыне, у мястэчку Леніна своеасаблівы помнік фальсіфікацыі гісторыі «Музей савецка-польскай баявой садружнасці».

Калі ўжо гаварыць пра «савецка-польскую», дык трэба і пра «савецка-латышскую», «савецка-летувіскую», «савецка-азербайджанскую» і іншыя баявыя садружнасці. Войска Польскае было не адзіным нацыянальным фарміраваннем у складзе Чырвонай Арміі. Сярод палеглых на Вісле ў 1944 годзе цэлыя палкі складаліся з адных беларусаў. Тое, што Войска Польскае фармальна лічылася самастойным, нічога не мяняе на справе. Савецкі Саюз яго сфарміраваў, узброіў, даў сваіх афіцэраў, падпарадкаваў Вярхоўнаму камандаванню Чырвонай Арміі.

Уласна кажучы, мемарыял «савецка-польскай баявой садружнасці» прысвечаны так званай «бітве пад Леніна». Гледзячы на манументальны будынак музея, можна падумаць, што гэта падзея з таго ж шэрагу, такая ж эпахальная, што і Сталінградская, Курская бітва ці бітва пад Масквою. А то і больш важная, бо ні Валгаград, ні Курск, ні Масква не маюць нічога падобнага на той музейны цуд у Леніна. Але калі рассяець ідэалагічны флёр вакол гэтай падзеі, дык высветліцца, што гэта быў нічым непрыкметны эпізод Беларускай аперацыі Чырвонай Арміі. Падобных у той жа дзень на савецка-германскім фронце былі тысячы. Яго асабліваць толькі ў тым, што ў гэты дзень на гэтым месцы прыняла хрост вайсковая часць, сфарміраваная пераважна з палякаў (і тое, яшчэ трэба высветліць, хто былі па нацыянальнасці гэтыя жыхары заходніх абласцей Беларусі і Украіны) — дывізія Касцюшкі. Вось таму тут і стаіць мемарыял не менш маштабны (не скажу каб велічны), чым мемарыял у берлінскім Трэптаў-парку. Але ці мала розных батальёнаў, палкоў, дывізій прынялі на Беларусі першы бой? Што ж па кожным такім выпадку мемарыял ладзіць? Дык за якія ж заслугі дывізіі Касцюшкі асобая пашана; толькі за тое, што яна ваявала пад польскім сцягам? Мы ўжо звыкліся, што ў нашай краіне лепей быць чалавекам з замежным пашпартам, чым грамадзянінам СССР. Лягчэй жыць. Але ж, аказ-

ваецца, чужаземец у СССР (БССР) мае прывілеі і на пасмяротную памяць.

Зыходзячы з прынцыпу аб'ектыўнасці і гістарычнай справядлівасці можна паставіць пытанне аб пераглядзе статусу музея ў Леніна. Ён мог бы стаць музеем Вялікай Айчыннай (ці другой сусветнай) вайны на Магілёўшчыне. А ў ягонай экспазіцыі які-небудзь стэнд мог бы апавядаць і пра дывізію Касцюшкі, пра Войска Польскае. А пакуль пытанне будзе вырашацца, экспазіцыю музея «Савецка-польскай баявой садружнасці» можна было б дапоўніць новымі экспанатамі — рэшткамі знішчаных у нядаўні час у Польшчы помнікаў удзячнасці і фотаздымкі мітынгаў у польскіх гарадах пад лозунгамі «Саветы, убірайцеся дадому!». Такая вось садружнасць...

Здаецца, столькі на Беларусі помнікаў, мемарыяльных шыльдаў, памятных знакаў, прысвечаных падзеям Вялікай Айчыннай вайны, а сапраўдная гісторыя Беларусі ў вайне не напісана. Не занатавана ў «манументальным летапісе», дагэтуль не ўшанавана памяць беларусаў, што загінулі на іншых франтах другой сусветнай вайны, а не толькі на савецка-германскім. Менавіта з жыхароў заходніх абласцей Беларусі былі сфарміраваны «польскія» часці, якія ў час высадкі брытанскіх войск у Італіі (1944) штурмавалі Монтэ-Касіна. Забытыя беларусы — афіцэры Войска Польскага, што сталі ахвярамі сталінскіх катаў у Катынскім лесе.

Ды і ўвогуле, хто паклапоціцца аб памяці нашых суайчыннікаў — беларусаў, што ў розныя часы, далёкія і блізкія, у сусветных войнах і «рэгіянальных канфліктах» загінулі за межамі Беларусі на тэрыторыі іншых дзяржаў, хто, калі не мы?

Але ж помнікі ім можа паставіць толькі суверэнная Беларусь. Пераацэнка манументальнай спадчыны адыходзячай эпохі — крок да суверэнітэту. І зрабіць гэту справу трэба спакойна, разважліва, як належыць цывілізаваным людзям, без «своеасаблівага варварства», да якога так схільныя «людзі асабага складу».

**ЧАЛАВЕК З МІНУЛАГА,
АБО ЧАМУ ЦЯЖКА СЦІРАЦЬ
«БЕЛЫЯ ПЛЯМЫ» Ў ГІСТОРЫІ
БЕЛАРУСКАГА МОВАЗНАЎСТВА**

У 1978 годзе, рэцэнзуючы выдадзены ў Мінску біябібліяграфічны слоўнік М. Булахава «Восточнославянские языковеды», славенскі русіст Франц Якопін звярнуў увагу на тую дзіўную акалічнасць, што пасля надзвычай актыўнай навуковай дзейнасці ў 20-я гады некаторыя мовазнаўцы нечакана зусім замаўкалі ў пачатку наступнага дзесяцігоддзя. Толькі звяртаючыся да літаратуры, што прыводзіцца ў канцы слоўнікавых артыкулаў, піша навуковец, можна зрабіць ускосныя высновы аб лёсах гэтых лінгвістаў у 30-я гады. Так, у бібліяграфічнай даведцы пра беларускага навуковага і грамадскага дзеяча С. Некрашэвіча (1889—1937) пустка паміж 1929-м і 1967-м гадамі. М. Дурнаво (1876—1937) апублікаваў апошнія артыкулы ў 1932-м. Пра П. Бузука (1891—1943)* пачалі пісаць у 60-я гады, а пра Г. Ільінскага (1876—1937) і Б. Тарашкевіча (1892—1938) — у канцы 50-х гадоў.

Калі б у булахаўскім слоўніку быў змешчаны артыкул пра рэпрэсаванага ў пачатку 30-х гадоў беларускага мовазнаўца Язэпа Лёсіка і калі б Ф. Якопін гэтак жа ўважліва, як і ў іншых выпадках, пазнаёміўся з бібліяграфіяй пры гэтым артыкуле, то ён, відаць, быў бы змушаны здзіўлена адзначыць, што пра гэтага вучонага сталі пісаць і зусім у 70-я гады. Але артыкула пра Лёсіка ў «Восточнославянских языковедрах» няма, і я ўжо

* Праўдзівая дата смерці П. Бузука — 1937-ы год. — С. 3.

не ведаю, хто і ў звязку з чым калісьці заўважыць, што вось, маўляў, Лёсік быў уведзены ў актыў беларускай лінгвістычнай навукі ўжо нават не ў 70-я, але толькі на схіле 80-х гадоў.

Зрэшты, ці сапраўды ўведзены?

Папраўдзе, у канцы 80-х імя Язэпа Лёсіка пасля працяглага перапынку зноў з'явілася ў рэспубліканскім друку і нават трапіла на старонкі некаторых цэнтральных выданняў. Пачынаючы з восені 1987 года, на працягу двух гадоў літаральна не было месяца, калі б хто-небудзь з беларускіх пісьменнікаў у вусных ці друкаваных выступах не закранаў якіх-небудзь аспектаў дзейнасці гэтага навукоўца ці не звяртаўся да характарыстыкі сітуацыі, якая склалася вакол яго імя. Пра Лёсіка і ў звязку з Лёсікам за гэты час выказаліся В. Зуёнак, Б. Сачанка (шматкроць), В. Быкаў (таксама неаднаразова), У. Арлоў, Р. Шкраба, У. Казбярук, У. Калеснік, іншыя пісьменнікі. Усе названыя літаратары гаварылі і пісалі пра Лёсіка ў спачувальным кантэксце. І ўсё ж, выявілася, адзінства поглядаў на творчую спадчыну рэпрэсаванага мовазнаўца няма. Супраць рэабілітацыі навуковых поглядаў Лёсіка выступілі некаторыя навукоўцы, спецыялісты, чыё аўтарытэтнае меркаванне пры развязанні падобных спрэчных пытанняў мае асаблівую вартасць.

Да гэтых спробаў утрымаць у забыцці спадчыну вучонага, чыя дзейнасць у 20-я гады ў многім вызначала лінгвістычнае жыццё на Беларусі, варта прыгледзецца ўважліва.

Першае, што кідаецца ў вочы пры чытанні артыкулаў, якія непахвальна трактуюць Лёсіка, — гэта задэклараваная іх аўтарамі выключная адданасць праўдзе. «Людзям патрэбна праўда і толькі праўда, — пісаў у артыкуле «Не адступаючы ад урокаў праўды», апублікаваным у 1988 годзе ў газеце «Советская Белоруссия», кандыдат гістарычных навук М. Сташкевіч. — Не павінна быць месца фальшу і паўпраўдзе, упрыгожванню і падтасоўкам... Любая прыблізнасць, недакладнасць — недапушчальныя».

Цяжка не згадзіцца з усім сказаным за выключэннем хіба што апошняга: усё ж ад фактычных памылак або прыблізнасці не застрахаваны ніхто. Але калі аўтар пажадаў быць у адносінах да названых недахопаў такім непрымірым — гэта яго права, аднак у дадзеным выпадку мы маем права разлічваць, што М. Сташкевіч з

няменшай нецярпімасцю паставіцца і да агрэхаў, дапушчаных ім самім.

А «недакладнасці» і «прыблізнасць» у артыкуле «Не адступаючы ад урокаў праўды» ёсць.

Вось піша, напрыклад, М. Сташкевіч аб тым, што некаторыя дзеячы Рады БНР — у тым ліку Я. Лёсік, С. Некрашэвіч, П. Бадунова, А. Цвікевіч — вярнуліся на Беларусь пасля амністыі Прэзідыума ЦВК БССР 1923 года. Каб пераканацца ў тым, што аўтар «Советской Белоруссии» быў тут не зусім дакладны, трэба звярнуцца... ну хаця б да падшыўкі газеты «Савецкая Беларусь».

У нумары ад 1 лістапада за 1922 год змешчаны матэрыял, у якім апавядаецца пра ўрачыстае пасяджэнне ў Беларускай дзяржаўнай універсітэце, прымеркаванае да першых угодкаў яго заснавання. Вось пра што пісаў аўтар гэтай нататкі, што мела назву «Трыумф»:

«Мы звяртаем увагу на прамовы тых прафэсараў і тых грамадзянскіх дзеячоў, якія дагэтуль хоць і лайяльны былі да Савецкай улады, але адкрыта перад усім грамадзянствам не дэкларывалі сваіх палітычных симпатыяў да яе». Аўтар коратка спыніўся на выступах прафесара Нікольскага і доктара Лунца. І пасля: «Нарэшце трэба адзначыць прамову Лёсіка, быўшага праціўніка савецкага строю на Беларусі, які першы раз дэклараваў сваю симпатыю Савецкай уладзе, дзякуючы якой Беларусь мае універсітэт, і закончыў сваю прамову клічам: «Хай жыве Савецкая ўлада!» У вуснах Лёсіка, які ня кідае слоў на вецер, — заўважыў невядомы хранікёр «Савецкай Беларусі», — такі кліч азначае прызнаньне сваіх памылак і мае выключнае палітычнае значэнне».

Тое, што мела выключнае палітычнае значэнне для журналіста 20-х гадоў (відавочна, і не толькі для яго), выяўляецца, не мае найменшага значэння для сучаснага летапісца беларускай палітычнай гісторыі савецкага перыяду. І ўсё ж: быў Лёсік у 1922 годзе (г. зн. да амністыі 1923 года) у Менску ці не быў?

Зрэшты, знаходжанне Лёсіка на Беларусі пазначана больш ранняй датай, чым 1922 год.

Са зборніка «Адраджэнне», выдадзенага ў Менску ў 1922 годзе, можна даведацца, што ў папярэднім годзе Лёсік выкладаў на Менскіх дзевяцімесячных лектарскіх курсах. У тым жа 1921 годзе ў Менску была апублікавана ягоная «Практычная граматыка», і тады ж

ён пачаў чытаць курс беларускай мовы ў Беларускам універсітэце. Есць і іншыя сведчанні знаходжання Лёсіка (як, дарэчы, і С. Некрашэвіча, і П. Бадуновай) у Менску да 1923 года. Калі не ўваходзіць у супярэчнасць з законам фізікі, то трэба прызнаць, што ўсё гэта было б немагчыма, калі б Лёсік у гэты час знаходзіўся ў эміграцыі. Факт удзелу Лёсіка ў культурным будаўніцтве Беларусі яшчэ да амністыі 1923 года, вядома, вельмі істотны. Навошта ж яго «забываюць»?

Ці піша М. Сташкевіч аб тым, што, «парваўшы з мінулым, і В. Ластоўскі, і Я. Лёсік, і С. Некрашэвіч, і А. Цвікевіч жылі ў пастаянным прадчуванні пагібельнага сутыкнення. Гэтае сутыкненне адбылося ў абставінах культу асобы. Да іх перш за ўсё рос недавер і падазрэнне ў тыя трагічныя гады». Трэба заўважыць, што недавер (зусім заканамерны, як пра гэта намякае М. Сташкевіч) да Лёсіка мог расці хіба што ў работнікаў пэўнага зацікаўленага ведамства. У іншых смяротных для падазрэнняў наўрад ці маглі быць сур'ёзныя падставы. Бо ж усяго за паўтара года да арышту, у самым канцы 1928 года, пастановай Савета народных камісараў БССР Лёсік быў зацверджаны сярод першых акадэмікаў Беларускай Акадэміі навук. У 1929 годзе ён знаходзіўся ў зеніце славы, і казаць прымяняльна да гэтага часу аб недаверы або падазрэнні да яго наўрад ці дарэчы. Няпраўда і тое, што ў 20-я гады Лёсік, Ластоўскі і іншыя жылі ў «пастаянным прадчуванні» расплаты за колішнія «грахі». Тое, што Лёсік дапускаў «абуральныя» — з пункту гледжання 30-х гадоў і пакуль яшчэ, на жаль, і з сучаснага пункту гледжання — выказванні аб характары ўзаемаадносін беларускай мовы з рускай (напрыклад, «у беларускай мове... слоў расійскіх і ц.-славянскіх бадай што зусім няма»), і тое, што Ластоўскі быў адным з сааўтараў апублікаванага ў 1928 годзе ў «Савецкай Беларусі» ліста, у якім сцвярджалася, што рэпертуар беларускіх тэатраў праз меру насычаны перакладнымі п'есамі, сведчыць аб іх зусім даверлівых адносінах да савецкай улады і аб адсутнасці ў іх боязі, што ім нагадаюць пра іх палітычнае мінулае.

Але не будзем завельмі дакараць М. Сташкевіча. Усё ж ён не мовазнавец, і яму не цікавыя заслугі Лёсіка на лінгвістычнай ніве. Раскрыццём вартасцяў і недахопаў навуковых канцэпцый вучонага павінны займацца перадусім лінгвісты, і з прыходам перабудовы яны

гэта зрабілі. Апублікаваны ў 1987 годзе ў газеце «Звязда» артыкул кандыдата філалагічных навук В. Шчэрбіна меў выразную назву «Класавы дальтанізм: Каму патрэбна рэанімацыя «навуковых» поглядаў Язэпа Лёсіка?»

Сутнасць поглядаў В. Шчэрбіна на мовазнаўчую спадчыну Лёсіка можна звесці да некалькіх палажэнняў.

Першае. У сваіх навуковых публікацыях і падручніках Лёсік, як напісаў наш вучоны муж, «дапускаў свядомыя памылкі нацыяналістычнага характару» (выкарыстоўваў радкі з «забароненых» вершаў «нацыяналістычна настроеных паэтаў»; прыводзіў прыклады накішталт «пабралі дзяцей у свае школы ды сталі вучыць іх чужою моваю», «гасподзь ад Сіона», «літвін, як лін»; грашыў ненавуковымі палажэннямі, як, напрыклад, «гэтая песьня не народная, а масква-фільская імітацыя народных сьпеваў»).

Другое. Лёсік змагаўся з «аб'ектыўнымі тэндэнцыямі ў развіцці беларускай арфаграфіі» і, у прыватнасці, насуперак Б. Тарашкевічу і рэкамендацыям рэформы беларускага правапісу 1933 года імкнуўся «навязаць беларускаму народу штучнае вымаўленне асобных складоў у запазычаных словах».

Трэцяе. Лінгвістычным поглядам Лёсіка ўласціва русафобія: «Лёсік рашуча выступаў у друку супраць ужывання беларускімі пісьменнікамі і вучонымі любога, нават спрадвечна беларускага слова, калі яно па знешняй форме супадала з рускім словам». Тут, вядома, нядрэнна было б працытаваць самога Лёсіка, але В. Шчэрбін гэтага не робіць. Замест гэтага ён падмацоўвае свой пункт гледжання цытатай з выступу апанента Лёсіка, беларускага мовазнаўца І. Воўка-Левановіча: «Самым перадавым правадыром змаганцаў супраць русіцызмаў быў заўсёды, як вядома, Я. Лёсік. З русіцызмамі апошні вёў заўсёды сістэматычную барацьбу».

Чацвёртае. Дзейнасць Лёсіка насіла антынародны характар. «Пасля «ўпарадкавання» слоўнікавага саставу беларускай мовы агульнымі намаганнямі Я. Лёсіка, А. Баліцкага, В. Ластоўскага і некаторых іншых з нацыяналістычнымі поглядамі асоб тагачасная беларуская літаратурная мова, паводле слоў Воўка-Левановіча, «прадстаўлялася шырокім сялянскім масам нечым чужым, навізаным і мала зразумелым, менш зразумелым, чым нават руская мова». «Аб'ектыўна працэс

«беларусізацыі» ў галіне мовазнаўства (так, як разумеў яго Язэп Лёсік і да яго падобныя) хутчэй перашкаджаў, чым дапамагаў шырокім народным масам Беларусі атрымаць адукацыю на роднай мове».

Non multa, sed multum. Не шмат, ды многае. Прынамсі, зусім дастаткова для таго, каб не прапусціць Лёсіка ў межы, якія ахопліваюцца паняццем «беларускае савецкае мовазнаўства».

Але што ж праўда з таго, што паведаміў нам пра Лёсіка В. Шчэрбін?

Адказаць на гэта пытанне дзевядзецца наступным чынам: няпраўда тут усё.

Што датычыць «забароненых» вершаў «нацыяналістычна настроеных паэтаў», то неабходныя тлумачэнні на гэты конт ужо дадзены Б. Сачанкам (у лік паэтаў-нацыяналістаў В. Шчэрбін запісаў аўтараў, якія складаюць гонар беларускай літаратуры — В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, М. Багдановіча, З. Бядулю, А. Гаруна, Я. Коласа і іншых).

Прыклад «пабралі дзяцей у свае школы ды сталі вучыць іх чужою моваю», відавочна, не можа кваліфікавацца ў якасці «рэчавага доказу» нацыяналістычнага светапогляду Лёсіка. Мала таго што нам дакладна не вядома, пра якіх дзяцей ідзе гаворка і чые школы называюцца чужымі, але выяўляецца, у працах Лёсіка можна знайсці і прыклады-антыподы, скажам, «пабралі дзяцей у школы ды сталі вучыць іх роднаю моваю».

Што да прыкладу «літвін, як лін», то варта, відаць, параіць В. Шчэрбіну звярнуцца да першага тома «Прыказак і прымавак», выдадзенага Інстытутам мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР у 1976 годзе. Там ён знойдзе не толькі злашчаснага літвіна, якога па-шкодніцку параўноўваюць з лінём, але і прымаўкі «ятвеж, як еж», «палавец — акунец», «магілёўцы — кулажнікі, а смаленцы — ражкі», «мсціслаўцы — недасекі» і іншыя. Да выпуску гэтага тома мае дачыненне рэдакцыйная калегія серыі «Беларуская народная творчасць» (пяць чалавек), укладальнік, рэдактар, два рэцэнзенты. Якая прастора для выкрыццяў!

Выказванне Лёсіка пра песню, якая імітуе народную, зусім неабавязкова з'яўляецца памылковым*.

* Выраз «выказванне Лёсіка» тут не зусім карэктны, бо ў нескарочаным выглядзе цытата з падручніка Лёсіка па марфалогіі выглядае наступным чынам: «гэтая песня не народная, а масква-фільская імітацыя народных сьпеваў, як гаворыць Карскі ў «Белорусах».

Такія песні існавалі, і пра гэта неяк нагадалі аўтары ліста ў рэдакцыю «Советского славяноведения» (глядзі трэці нумар часопіса за 1988 год).

З напісаным В. Шчэрбіным пра арфаграфічныя погляды Лёсіка зусім атрымліваецца канфуз. Лёсік не мог змагацца з «аб'ектыўнымі тэндэнцыямі ў развіцці беларускай арфаграфіі», засведчанымі ў рэформе беларускага правапісу 1933 года, з тае простае прычыны, што, быўшы арыштаваным і пазней высланым, з сярэдзіны 1930 года ён быў выключаны з навуковага і грамадскага жыцця Беларусі. Тое, што Лёсік прапаноўваў напісанні тыпу *мэтад*, *мэлёдыя*, *пэдагогіка* не супярэчыла, а супадала з рэкамендацыямі на гэты конт Б. Тарашкевіча.

Абвінавачванне Лёсіка ў выключнай нелюбові да слоў, тоесных рускім, таксама даводзіцца прызнаць негрунтоўным.

У 1924 годзе ў артыкуле «Некаторыя ўвагі да беларускае літаратурнае мовы» Лёсік пісаў: «Наша літаратурная мова як бы сумысьля ўхіляецца ад злучніка *да*, адносячы яго да русіцызмаў, а тымчасам гэты злучнік у народнай мове ўжываецца даволі шырока і мае свае цікавыя асаблівасці». Лёсік вылучае чатыры тыпы ўжывання ў беларускай мове злучніка *да*.

1925 год. У артыкуле «Неўстаноўленыя выпадкі нашага правапісу» Лёсік выказваецца на карысць ужывання ў беларускай мове слоў *сямілетка* і *сталецьце*: «па-беларуску трэба, ня мудруючы лукава, гаварыць так, як і па-расійску: *сямілетка*, а не *сямёхгодка*, а таксама *сталецьце*, а не *стагодзьдзе*». У працягу артыкула «Некаторыя ўвагі да беларускае літаратурнае мовы» поруч з прыназоўнікам *аб* Лёсік вылучае прыназоўнік *а* (*пагаворым а прыгодзе*) і крытычна выказваецца пра тэндэнцыю замяняць прыназоўнік *для* прыназоўнікам *дзе*ля («падмену прыназоўніка *для* прыназоўнікам *дзе*ля можна аб'ясніць сабе незнаёмствам з фактамі роднае мовы; мабыць, некаторыя думаюць, што ў беларускай мове зусім няма прыназоўніка *для*». У гэтым жа артыкуле Лёсік неадабральна адзваецца аб экспансіі прыназоўніка *да* на страту прыназоўніка *к* («вельмі часта ў нашай літаратурнай мове прыназоўнік *да* ставіцца там, дзе ў народнай мове стаіць прыназоўнік *к*»).

1926. У публікацыях гэтага года, а таксама на акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага права-

пісу і азбукі Лёсік прапаноўвае адмовіцца ад абазначэння на пісьме асімілятыўнага змякчэння свісцячых і афрыкат (замест *звер*, *сьнег* прапануе пісаць *звер*, *снег*). Вучоны выказваецца на карысць прымянення для беларускай мовы кірылічнай графікі (некаторыя ўдзельнікі канферэнцыі аддавалі перавагу лацінскай). Лёсік выступаў за тое, каб замяніць літары *ы* літарай *и* і, як вынік, за напісанні *жиць*, *шиць* і інш.

А вось што пісаў Лёсік у «Граматычных нататках», апублікаваных у часопісе «Узвышша» ў 1927 годзе: «У нас баяцца чужых слоў... Нашыя газеты стараюцца кожнае расійскае слова перадаць як-небудзь па-свойму. Тэндэнцыя пахвальная, але рэзультаты — сьмешныя. Ну, нашто, напрыклад, перарабляць *зямлятрасеньне ў земляўдрыг*, *перагаворы* — *ў перамовы*, калі ў нас ёсць і *зямля*, і *трасьці*, і *перагаварыць*? Гэтых і падобных расійскіх слоў і перарабляць ня трэба, бо яны аднолькава і беларускія, як *вада*, *рука*, *галава* і сотні іншых. Гэтаксама няма ніякае патрэбы замяняць беларускага слова *рад* польскім словам *шэраг*, як гэта зазвычай робіцца ў нашай літаратуры». А вось цытата з артыкула 1929 года: «Нашы газеты і некаторыя выданьні ставяць прыназоўнік *ва* ў такіх разох: *ва ўрадзе*, *ва ўнівэрсітэце*. Гэта няправільна... у паказаных выпадках трэба ставіць прыназоўнік *у*, падобна да расійскага: *у учителя*, *у университета*».

Ці ж прыходзіцца пасля гэтага сумнявацца, што Лёсік не мог «рашуча выступаць супраць ужывання беларускімі пісьменнікамі любога слова, калі яно па знешняй форме супадала з рускім»?

(Кожны выпускнік філалагічнага факультэта, які мае спецыяльнасць «беларуская мова і літаратура», добра ведае, што сярод беларускіх лінгвістаў 20-х гадоў было нямала такіх, якія настойліва імкнуліся «адарваць» беларускую мову ад рускай. І вось пры непрадзятым звяртанні да працаў аднаго з іх — а Лёсік быў класічным «адрываўльнікам» — выяўляецца, што гэта было, магчыма, і не зусім так. Ці не ўпадзе пры больш уважлівым разглядзе і ўвесь «русафобскі» будынак беларускай лінгвістыкі 20-х гадоў, выбудаваны беларускай навукай наступных дзесяцігоддзяў і ў прынцыпе не разбураны да апошняга часу?)

Абвінавачванне ў лінгвістычнай русафобіі ў адносінах да беларускіх мовазнаўцаў з поспехам прымянялася ў 30-я гады ў якасці пункта палітычнага абвіна-

вачвання, і ўжо таму сучасныя лінгвісты павінны выкарыстоўваць гэтую небяспечную зброю з надзвычайнай асцярожнасцю. Не маючы пад сабою падстаў, падобнае абвінавачванне — блюзерскае. Аднак усё бляднее перад высунутай В. Шчэрбіным прэтэнзіяй да Лёсіка ў антынароднай сутнасці ягонай дзейнасці. Беларускі мовазнавец у межах беларускага мовазнаўства фарміруе мову, якая беларускаму ж народу менш зразумелая, чым іншая, небеларуская мова, — ці можаце вы сабе ўявіць гэткае варварства? Але што ж тады давала падставы рэцэнзентам 20-х гадоў пісаць аб мове кніг Лёсіка як аб «добрай, чыстай, зразумелай» («Асвєта», 1926, № 3, с. 175), «простай, дакладнай, агульназразумелай» («Асвєта», 1927, № 2, с. 127)? І як узгадняюцца адзначаныя рэцэнзентамі 20-х гадоў у падручніках Лёсіка «прастата і агульнадаступнасць выкладу» («Асвєта», 1926, № 8, с. 118) з яго ж імкненнем (паводле Шчэрбіна, праўда, ненаўмысным) перашкодзіць адукацыі шырокіх народных мас?

На растыражаваны ў 1987 годзе Беларускім тэлеграфным агенцтвам артыкул М. Сташкевіча «Людзі з мінулага» (у ім раскрывалася «ўся праўда» пра беларускага грамадскага і літаратурнага дзеяча Антона Луцкевіча; і Я. Лёсік у гэтым артыкуле быў названы ў ліку іншых нявартых нашай увагі асоб мінулага) адгукнуўся адзін з чытачоў газеты «Літаратура і мастацтва», які заўважыў, што, маўляў, ці не зашмат на старонках беларускай перыёдыкі барацьбы з «людзьмі з мінулага?» З аргументамі гэтага чытача, які лічыць, што трэба больш пісаць пра сучаснасць, можна было б і паспрачацца, аднак не магу не пагадзіцца з яго агульным пафасам, які не прымае падобных публікацый. Мне, аднак, не падабаецца не тое, пра што пішуць, але як пішуць. А пішуць, на жаль, часту менавіта так, як напісаў пра Лёсіка В. Шчэрбін, і адзначаныя вышэй падтасоўкі — гэта толькі частка ўсіх недарэчнасцяў ягонага невялікага па аб'ёме артыкула.

Шматлікія скажэнні артыкула «Класавы дальтанізм», зрэшты, зусім не перашкодзілі яго аўтару заклікаць нас да «ўсебаковага ўліку існуючых гістарычных фактараў». Уважлівы перагляд «з класавых пазіцый і з улікам гістарычных фактаў» нашай спадчыны, на думку В. Шчэрбіна, «даўно ўжо стаў жыццёвай неабходнасцю».

І тут, відаць, чытачы не прамінуць задаць мне пы-

танне. Але чаму ж, запытаюць яны, чаму аўтары, якія дамагаюцца «праўды і толькі праўды» і заклікаюць да «ўсебаковага ўліку існуючых фактараў», у сваіх уласных выступак гэтай самай праўдай і фактарамі лёгка ахвяруюць? Дый ці можна ўвогуле пры гэткім вольным абыходжанні з фактамі выбудаваць хоць трохі навуковую канцэпцыю?

Але рэч у тым, што артыкул М. Сташкевіча (пераважна) і артыкул В. Шчэрбіна (цалкам) на пабудову навуковых канцэпцый і не разлічаны. Гэта артыкулы не навуковыя, а палітычныя.

Гісторыя беларускага мовазнаўства ведае дастатковую колькасць палітычных артыкулаў.

Калі ў канцы 1930 года спатрэбілася тэарэтычнае абгрунтаванне рэакцыйнасці навуковых працаў і падручнікаў Лёсіка і іншых арыштаваных лінгвістаў («практычнае» абгрунтаванне было зроблена доблеснымі органамі ГПУ), то хутка знайшліся людзі, якія задаволілі гэты сацыяльны заказ. 19 снежня ў газеце «Савецкая Беларусь» быў апублікаваны артыкул да гэтага мала каму вядомага Язэпа Мацюкевіча. На пачатку 1931 года гэты артыкул быў перадрукаваны органам Беларускай Акадэміі навук «Савецкая краіна», і ў тым жа годзе з'явіўся шэраг іншых падобных публікацый, сярод якіх трэба адзначыць абагульняльную «тэарэтычную» працу «Навука» на службе нацдэмаўскай контррэвалюцыі», якая змяшчала раздзелы па мовазнаўству, этнаграфіі, краязнаўству.

Якія ж грахі інкрымінараваліся Лёсіку ў гэтых публікацыях?

Акрамя абвінавачванняў агульнага характару, што прымяняліся ў адносінах да ўсіх лінгвістаў-«нацдэмаў» (як, напрыклад, прыхільнасць да архаізмаў, наватвораў і паланізмаў, непрыязнасць да саветызмаў і русізмаў), сярод іх былі і вельмі арыгінальныя.

Лёсік быў абвінавачаны, напрыклад, у тым, што ён прапанаваў выдаць беларускую граматыку XVI стагоддзя. У артыкуле аб мове тэстаментна князя Саломерацкага ён (гэткі нягоднік!) прыводзіў фотаздымкі тэстаментна, апісваў яго пячаткі, характарызаваў умовы, у якіх ён быў створаны. І гэта тады, калі аўтарам артыкула «Мовазнаўства як сродак класавай барацьбы» Л. Бабровічу і І. Шпілеўскаму было дакладна вядома, што беларуская культура і беларуская мова «бярুць свой пачатак ад Кастрычніка, а не ад розных

сярэднєвяковых папоўстваваўшых дзеячоў» («Савецкая краіна», 1931, № 3, с. 68)!

У першым нумары «Савецкай краіны» за 1931 год Мацюкевіч абураўся тым, што на акадэмічнай канфэрэнцыі Лёсік канстатаваў (паводле Мацюкевіча «заявіў»), што «Інбелкульт (правобраз будучай Беларускай Акадэміі навук.— С. З.) стаіць на чале культурнай працы на Беларусі». Гэта, вядома, было нікуды не варты. Але вось у рамках «пралетарызацыі» акадэміі на старонках «Савецкай краіны» ў 1931 годзе быў надрукаваны ліст-наказ рабочых завода «Энергія», у якім яны пісалі, што «акадэмія павінна кіраваць усёй навуковай працай у БССР». І нікога гэта не абурыла!

На лінгвістычнай дыскусіі ў 1930 годзе Лёсік выказаў «крамольную» думку аб тым, што выкарыстанне лексічных наватвораў для маладых нацыянальных моў натуральнае і заканамернае. На гэтай жа дыскусіі ён (як, дарэчы, і П. Бузук, і М. Дурнаво) не прыняў «найноўшай марксісцкай» яфетыдалагічнай тэорыі Н. Мара і быў выкрыты як «сапраўдны індаеўрапеіст».

Але больш за ўсё перапала Лёсіку за «контррэвалюцыйныя» прыклады ў яго падручніках. Ягоныя граматыкі выдаваліся неаднаразова, прыкладаў у іх было вялікае мноства, і адмысловае іх прачытанне ў спалучэнні з рэвалюцыйнай пільнасцю давала надзвычайныя вынікі з пункту гледжання прадудзятых інтэрпрэтацый.

Бачыць, напрыклад, Мацюкевіч у падручніку прыказку — «працуй зрання аж да зьмяркання». Здавалася б, што тут запярэчыш? Аж не. Паводле Мацюкевіча яна змешчана ў падручніку, каб... «змазаць» той факт, што на Беларусі «вялікі процант прадпрыемстваў пераведзены на 7-гадзінны рабочы дзень».

Чытае Мацюкевіч іншую прыказку — «болей думай, меней гавары» — і не бянтэжыцца: «Лёсік супроць самакрытыкі».

У прыкладзе «к свабодзе, роўнасці і брацтву мы працярабім сабе сьлед» Мацюкевіч убачыў... атаку на дыктатуру пралетарыята.

Пад канец 1931-га — у 1932-м годзе хваля выкрыццяў арыштаваных у 1930 годзе вучоных-мовазнаўцаў трохі спала, але ў 1933-м ускінулася з новай сілай. Вельмі актыўны ўдзел у дыскрэдытацыі спадчыны беларускіх лінгвістаў 20-х гадоў накіравана было ўзяць беларускім пісьменнікам, якія накіроўваліся і

натхняліся аргкамітэтам Саюза пісьменнікаў Беларусі.

Пасля прыняцця ў 1933 годзе пастановы СНК БССР «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу» (і рэзкай крытыкі, якую выклікаў гэты дэкрэт у заходнебеларускім друку) у снежні 1933 года быў праведзены агульны сход пісьменнікаў беларускай сталіцы, на якім былі абмеркаваны пытанні, звязаныя з прынятай рэформай. Відаць, сход меркаваўся правесці за адзін дзень, аднак — як паведамлялі тагачасныя газеты — «з прычыны велізарнай цікавасці пісьменнікаў да новага правапісу» і «вялікай колькасці жадаючых выказацца» сход два разы пераносіўся і працягваўся, такім чынам, тры дні — 11, 13, і 15 снежня. Удзельнікі сходу аднадушна падтрымалі праведзеную рэформу правапісу і асудзілі выступы на гэты конт замежнай прэсы. Вось вытрымкі з выступаў некаторых прамоўцаў.

К. Крапіва: «Дэкрэт урада аб спрашчэнні беларускага правапісу з'яўляецца велізарнейшым стымулам для далейшага развіцця беларускай соцыялістычнай культуры, для развіцця і ўзбагачэння беларускай мовы... Нам зразумела і тое выццё, якое паднялі беларускія фашысты за мяжой, і шушуканне нацдэмаў тут у нас з прычыны абвясчэння дэкрэта аб спрашчэнні правапісу. Яны выюць таму, што дэкрэт ударыў па іх самым балючым месцы». П. Галавач: «нацыянал-фашысты і іхная агентура нацдэмы крычаць пра ненавуковасць дэкрэта СНК, абзываючы яго проста загадам. Нам няма патрэбы спрачацца з фашысцкімі пісакімі з Заходняй Беларусі і іхнымі вернымі памочнікамі нацдэмамі з гэтага боку». Р. Мурашка: «Рэформа беларускага правапісу мае велічэзнае значэнне... Змены, унесеныя ў правапіс, з'яўляюцца пачаткам, штуршком, стымулюючым небывалае развіццё беларускае мовы».

Гэта што датычыць рэформы і ацэнкі яе за мяжой. Але на гэтым сходзе пісьменнікі выказвалі таксама свае адносіны да лінгвістычнай спадчыны 20-х гадоў і да асоб, якія яе стваралі. Вось яны:

К. Крапіва: «гэта «чыстата» мовы дасягалася (лінгвістамі-«нацдэмамі». — С. З.) тым, што вытручваліся ўсе тыя элементы, якія былі агульнымі для рускай і беларускай мовы, уведзілася маса паланізмаў, ствараліся штучныя наватворы, абы толькі зрабіць мову найменш падобнай да рускай. Такім чынам, мова засмечвалася і рабілася незразумелай для шырокіх працоўных мас».

М. Хведаровіч: «Нямала пашкодзілі ў гэтай справе (у беларускім правапісе. — С. З.) класавыя ворагі. Заядлыя нацдэмы — розныя Лёсікі, Некрашэвічы стараліся адарваць беларускую жывую мову ад мовы працоўных усяго Савецкага Саюза. Яны ўскладнялі правапіс рознай непатрэбшчынай, стараліся ўводзіць як найбольш паланізмаў, баючыся хаця, каб якое-небудзь слова не было падобна на рускае, хаця б канчатак якога-небудзь слова не напамінаў рускі канчатак».

А. Куляшоў: «Недарма Лёсікі, Некрашэвічы, Байковы прапаведвалі ў сваіх «навуковых працах», што калі ў беларускай мове ёсць словы, падобныя да рускіх, — іх не ўжываць».

Былі і «чыста тэарэтычныя» меркаванні.

«Што ўжо гаварыць аб паланізмах, якія маюць адно прызначэнне: працягнуць контррэвалюцыйную інтэрвенцыянісцкую тэорыю адрыва БССР ад СССР і «арыентацыю на Захад» (Я. Бранштэйн). «Ужыванне ў творчасці архаізмаў з'яўляецца ні чым іншым, як звязаннем разрахункаў з сучаснасцю» (Р. Мурашка; тут мелася на ўвазе *рэвалюцыйная* сучаснасць. — С. З.).

З «праграмным» дакладам на гэтым сходзе выступіў намеснік старшыні аргкамітэта СП БССР, паэт Андрэй Александровіч. Ён, у прыватнасці, казаў: «Тэорыі» контррэвалюцыйнага нацыянал-дэмакратызму пра так званы «самабытны» шлях развіцця беларускае мовы крыюць у сабе выразную антысавецкую сутнасць... Нацдэмы змагаліся супроць слоў, народжаных пралетарскай рэвалюцыяй, супроць слоў, аднародных з рускай мовай. Нацдэмы, паланізуючы мову, змагаліся за ўтварэнне буржуазнай рэспублікі, за падначаленне працоўных Савецкай Беларусі фашысцкаму ладу жыцця... Зусім зразумела, што Лёсіку трэба даць працоўным масам такую мову, якая ім незразумела, каб лаўчэй праводзіць сваю падрыўную работу».

Як паведамляюць газеты 1933 года, заключныя словы даклада А. Александровіча «пакрыліся гучнымі апладысментамі». Але, калі разабрацца, апладзіраваць не было чаму. Бо ж велізарная большасць палажэнняў, якія прагучалі ў дакладзе А. Александровіча (як і ўвогуле на сходзе), не адпавядала рэчаіснасці, была *ненавуковай*. І на сходзе прысутнічалі людзі, якія на гэтую ненавуковасць маглі паказаць. Скажам, Якуб Колас. Ён вельмі добра ведаў лінгвістычныя погляды Лёсіка; быўшы ягоным пляменнікам па лініі маці, сябраваў з

ім. У 1926 годзе ён быў удзельнікам акадэмічнай канферэнцыі, на якой падтрымаў практычна ўсе прапановы Лёсіка. Погляды Коласа супадалі з поглядамі Лёсіка і ў выдадзенай у першай палове 1930 года кнізе «Беларускі правапіс. Праект», дзе змешчаны іх сумесныя заўвагі да праекта. Відаць, ён мог выкрыць непраўдзівасць многіх меркаванняў, што прагучалі на гэтым сходзе? Аднак гэтага не адбылося. Як і іншыя прамоўцы, ён гаварыў пра тое, што «адным з довадаў правільна праведзенай рэформы беларускага правапісу з'яўляецца і той факт, што замежныя беларускія нацыянал-фашысты толку Станкевічаў, Луцкевічаў, Астроўскіх і іншых паслугачоў польска-нямецкага фашызму, гэтыя шпіёны, палітычныя спекулянты і балаганныя кандыдаты ў беларускія міністры, паднялі шалёную кампанію супроць праведзенай рэформы беларускага правапісу». Або К. Крапіва. У 1927 годзе ён уваходзіў у кіраўніцтва літаратурнага згуртавання «Узвышша» і, вядома, чытаў артыкулы Лёсіка, апублікаваныя ў аднайменным друкаваным органе згуртавання. Ці ж не мог ён звярнуць увагу ўдзельнікаў абмеркавання на тое, што Лёсік, было, не толькі не імкнуўся не ўжываць слоў, тоесных з рускімі, але і, наадварот, іранізаваў з празмернай паслядоўнасці ў практыцы перакладу з рускай мовы на беларускую?

(Пастаўленыя тут пытанні з'яўляюцца, вядома, рытарычнымі. Пасля арышту вядомага ў рэспубліцы аўтара падручнікаў, якім быў Лёсік, па законах таталітарнай дзяржавы яшчэ больш заўважная фігура, родзіч арыштаванага, акадэмік і народны паэт Беларусі Якуб Колас проста павінен быў асвятліць справядлівасць дзеянняў карных органаў — інакш... Так у канцы лістапада 1930 года з'явіўся, а ў снежні быў апублікаваны «пакайны ліст» паэта, у якім, на жаль, не быў абойдзены ўвагай і Я. Лёсік: «Падручнікі для школ у тых ці іншых формах таксама праводзілі шкодніцкія нацыянал-дэмакратычныя ідэі шляхам прыкладаў і падборам спецыяльнага матэрыялу, што асабліва кідаецца ў вочы ў школьных граматыках Лёсіка». У святле гэтага факта становіцца відавочнай уся немагчымасць для Якуба Коласа хоць неяк процістаяць паклёпам на свайго родзіча ў 1933 годзе. Што ж да К. Крапівы, то і ён свой выбар зрабіў яшчэ ў 1930-м, апублікаваўшы раздзел са тырычнай паэмы «Хвядос — Чырвоны нос», у якім у карыкатурным выглядзе паказаў не толькі свайго бы-

лога універсітэцкага выкладчыка, але і ранейшых папличнікаў па літаратурным згуртаванні Я. Пушчу, У. Дубоўку, а таксама некаторых іншых арыштаваных летам 1930 года вучоных і літаратараў.)

З правядзеннем у 1933 годзе моўнай рэформы і са звальненнем з пасады дырэктара Інстытута мовазнаўства П. Бузука разгром беларускай мовазнаўчай навукі, які пачаўся ў 1930 годзе, быў закончаны. З гэтага часу імёны ўсіх беларускіх мовазнаўцаў 20-х гадоў маглі згадвацца толькі ў лаянкавых кантэкстах, а іхнія навуковыя ідэі былі аддадзены ўладзе нябыту. І калі, напрыклад, у 1935—1936-м гадах у Менску былі выдадзены кнігі «Беларуская граматыка. Фанетыка і правапіс» і «Беларуская граматыка. Марфалогія» Ц. Ломцева, які прыехаў з Масквы для ўмацавання мясцовых мовазнаўчых кадраў, то ў прадмове аўтара да першай з іх можна было прачытаць, што яна «прадстаўляе ў навуковай літаратуры першую спробу ўстаўлення фанетычнай сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы», і да другой — што яна з'яўляецца зноў жа «першай спробай навуковай апрацоўкі і вывучэння сучаснай беларускай літаратурнай мовы». Як быццам ніколі не існавала раней плённага «інбелкультаўскага» перыяду беларускага мовазнаўства з яго шматлікімі артыкуламі пра літаратурную мову і кнігамі таго ж Лёсіка і А. Багдановіча!

Былі, на жаль, гэткія сумныя факты ў гісторыі беларускага мовазнаўства. Але калі яны і атрымалі ацэнку ў беларускай навуцы, дык пераважна «з пазіцый учыненага», г. зн. з пункту гледжання свядомасці 30-х. І да гэтага часу ў беларускім мовазнаўстве схільныя лічыць Ломцева стваральнікам першага навуковага курса сучаснай беларускай літаратурнай мовы, рэформу 1933 года — «вынікам напружанай шматгадовай працы лепшых лінгвістычных сіл рэспублікі», а 30-я гады — больш спрыяльнымі для развіцця навукі аб літаратурнай мове, чым 20-я.

Але вернемся да Лёсіка.

З вялікімі цяжкасцямі сутыкалася беларускае савецкае мовазнаўства ў першай палове — сярэдзіне 20-х гадоў: лінгвістаў, здольных займацца беларусісткай, бракавала, затое працы для іх было ўдосталь. Нешматлікасць беларускіх мовазнаўцаў і іх перагружанасць рознымі работамі ў нейкі час выклікалі нават заняпад дзейнасці мовазнаўчай секцыі Інбелкульту і яе

аб'яднанне з літаратурнай. Беларускія лінгвісты 20-х змушаны былі працаваць (і працавалі!) за дваіх, траіх, а то і за чацвярых. І пастаянная наша ўдзячная памяць пра вучоных, якія ўдзельнічалі ў станаўленні беларускай савецкай лінгвістыкі яшчэ на самых ранніх яе стадыях — пра С. Некрашэвіча і М. Байкова.

З поўным правам у гэтым кароткім радзе павінна быць змешчана і імя Язэпа Лёсіка.

Акрамя выкладання на курсах беларусазнаўства, ва універсітэце і выдання «Практычнай граматыкі» 1921 год быў пазначаны для вучонага і іншымі падзеямі. У гэтым жа годзе ў часопісе «Вольны сыцяг» былі надрукаваны два ягоныя артыкулы аб ананімнай паэме XIX стагоддзя «Энеіда наываварат». Тады ж у Вільні выйшла другім выданнем ягоная літаратурная чытанка для пачатковых беларускіх школ «Наша крыніца». У 1921 годзе ў «Вестнике Народного Комиссариата Просвещения ССРБ» Лёсік апублікаваў падборку граматычнай тэрміналогіі беларускай мовы, якая стала пазней асновай для больш дэталёвага прадыярства, якім быў выдадзены ў 1927 годзе «Слоўнік граматычна-лінгвістычнае тэрміналогіі».

У пачатку 1922 года поруч з Янкам Купалам, Якубам Коласам і акадэмікам Яўхімам Карскім Язэп Лёсік быў зацверджаны правадзейным членам Інстытута беларускай культуры. У гэтым жа годзе ў Менску выйшаў першы сшытак літаратурна-навуковага весніка Інбелкульты «Адраджэнне», у якім былі змешчаны адразу чатыры публікацыі вучонага. У 1922 годзе былі таксама артыкул у «Вольным сыцягу», два выданні падручнікаў, берлінскае выданне «Нашай крыніцы».

Ці ж мала гэта для таго хаця б, каб не быць папіханым зусім адукаванымі сучаснымі кандыдатамі навук? Зрэшты, гэта быў толькі пачатак.

У 1923 годзе Лёсік надрукаваў некалькі артыкулаў, у 1924 — 1925-м выдаў некалькі падручнікаў і апублікаваў вялікі артыкул «Некаторыя ўвагі да беларускае літаратурнае мовы». Але сапраўднай вяршыняй навукова-педагагічнай дзейнасці вучонага сталі 1926—1927 гады. За гэтыя два гады розныя дапаможнікі Лёсіка выходзілі дзесяць разоў. Былі апублікаваны брашура і артыкулы аб спрашчэнні беларускага правапісу. У гэтыя гады Лёсік быў адной з галоўных дзейных асоб на акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускай азбукі і правапісу, удзельнічаў у рэдагаванні зборніка

«Чатырохсотлецыце беларускага друку», рэцэнзаваў «Беларуска-расійскі слоўнік» М. Байкова і С. Некрашэвіча. У 1927 годзе Лёсік уваходзіў у склад акадэмічнай рады Інбелкульту, у склад рады аддзелу гуманітарных навук, узначальваў Інстытут навуковай мовы, працаваў на кафедрах гісторыі беларускай мовы і жывой беларускай мовы, уваходзіў у камісію беларускай літаратурнай мовы, а таксама ў правапісную і дыялекталагічную камісіі. Як бачым, у 1926—1927 гадах Лёсік працаваў нават не за чацвярых. І калі ў 1928 годзе ў артыкуле, надрукаваным у нямецкім часопісе «Zeitschrift für slavische Philologie», П. Растаргуеў аглядаў развіццё беларускага мовазнаўства за 1917—1927 гады, то з 24-х пазіцый, адзначаных ім у бібліяграфіях да раздзелаў «Падручнікі сучаснай беларускай літаратурнай мовы» і «Арфаграфія сучаснай беларускай літаратурнай мовы», палова належала Я. Лёсіку.

У рэцэнзіях 20-х гадоў на падручнікі Лёсіка можна было знайсці наступныя высновы: «Кніжка Лёсіка як нельга больш адказвае патрэбам беларускае школы» (пра дапаможнік «Беларуская мова. Правапіс»); «Пачатковую граматыку» Лёсіка з поўным правам можна лічыць адным з найбольш удачных выданняў у беларускай мове»; «для сярэдніх школ, для тэхнікумаў, для БДУ і іншых вышэйшых навучальных устаноў кніжка, бязумоўна, вельмі карысна» (пра падручнік «Граматыка беларускае мовы. Фанэтыка»); «цікавая па змесце, навуковая па мэтаду, агульнадаступная па выкладанню» (пра «Школьную граматыку беларускае мовы»).

І менавіта без гэтага лінгвіста беларускае савецкае мовазнаўства абыходзіцца вось ужо шэсць дзесяцігодзяў! І варта было толькі ў колах зусім не лінгвістычных прагучаць — вось, маўляў, Лёсік меў немалыя лінгвістычныя заслугі, як адразу ж з «мовазнаўчага лагера» пачуўся кваліфікаваны вокрык: мы ведаем, каму патрэбна рэанімацыя «навуковых» поглядаў Лёсіка («ідэолагам імперыялізму», вядома ж, і «дзеячам беларускай буржуазна-нацыяналістычнай эміграцыі»). Ці ж не дзіва!

Аналізуючы прычыны, якія нізрынулі Лёсіка з навукова-педагагічнага Алімпу, нязменна вяртаецца да адной, зыходнай, падзеі, якая стала сігналам да наступных ганенняў — арышту. Якім жа фатальным чынам гэтая радавая «фізічная» падзея адбілася на «тэарэтыч-

ным» лёсе вучонага! Бо ж менавіта з-за яе Лёсік пазней быў аб'яўлены нікчэмным вучоным, і з-за яе нас нязменна пераконвалі, што ягоныя працы навуковай каштоўнасці не ўяўляюць.

Арышты вядучых беларускіх лінгвістаў у пачатку 30-х гадоў (а арыштаваны былі вельмі многія, і лягчэй назваць тых, каго абмінуў гэты лёс) зрабілі вялікі ўплыў на развіццё тэарэтычнай думкі беларускага мовазнаўства, а многія лінгвістычныя пабудовы 30-х і зусім былі абумоўлены імі. То бок, калі б не было рэпрэсій — не было б і пэўных канцэпцый.

Аднак насуперак гвалтоўнаму адхіленню Язэп Лёсік тым не менш прысутнічае ў сучасным беларускім мовазнаўстве, хоць у большасці выпадкаў пра яго прысутнасць мы нават і не здагадваемся.

У 1924—1925 гадах вучоны апублікаваў вялікі — каля 80-ці машынапісных старонак — артыкул «Некаторыя ўвагі да беларускае літаратурнае мовы», у якім выклаў агульную канцэпцыю фарміравання беларускай літаратурнай мовы і разгледзеў шматлікія прыклады сінтаксічных, марфалагічных і іншых нормаў беларускай мовы, а таксама адхіленні ад іх з пункту гледжання правільнасці і чысціні. Наступная больш-менш грунтоўная публікацыя ў галіне культуры мовы ў беларускай лінгвістыцы з'явілася нягледзячы на тое, амаль праз сорок гадоў, калі імя Лёсіка было забыта — у 1961 годзе выйшла ў свет кніга «Пытанні культуры мовы» Ф. М. Янкоўскага. Многія культурамоўныя рэкамендацыі, што былі змешчаны ў гэтай кнізе, пазней трывала ўвайшлі ў кола з'яў, якія нязменна абмяркоўваюцца, калі гутарка заходзіць пра культуру беларускай літаратурнай мовы. Быўшы ўключанымі ў наступныя кнігі Ф. Янкоўскага, гэтыя рэкамендацыі неаднаразова перадаваліся, пра іх абавязкова расказвалі і расказваюць студэнтам — будучым настаўнікам беларускай мовы.

Справядлівасць, аднак, патрабуе прызнаць тое, што многія культурамоўныя назіранні, зафіксаваныя ў кнізе Ф. Янкоўскага, былі яшчэ ў нарысе «Некаторыя ўвагі...» і іншых артыкулах Лёсіка.

Ф. Янкоўскі быў не адзіным беларускім лінгвістам, які даследаваў розныя моўныя з'явы, не спасылаючыся на прыярытэт у іх вывучэнні Я. Лёсіка. У некаторых сваіх даследаваннях па культуры мовы гэткімі былі і А. Наркевіч, і Л. Падгайскі, і Т. Тамашэвіч, дый пат-

рыяrx беларускага мовазнаўства К. Крапіва, які на-
стойліва адстойваў, напрыклад, немагчымасць у нека-
торых выпадках замяняць прыназоўнік *к* прыназоў-
нікам *да*. Але наўрад ці будзе справядліва дакараць
названых вучоных парушэннем навуковай этыкі —
спасылацца на Лёсіка да нядаўняга часу было забаро-
нена, гэтаксама як і немагчыма было сур'ёзна пісаць
пра праблемы культуры мовы, абмінаючы з'явы, раней
разгледжаныя Лёсікам.

Не, не будзе перавелічэннем сказаць, што, як лінг-
вістычная дысцыпліна, культура беларускай мовы вый-
шла з «Лёсікавага шыняля».

Мяркуючы хоць бы па тым, што першы намеснік
старшыні Вярхоўнага Савета БССР С. Шушкевіч, які,
дарэчы, зусім прыстойна валодае беларускай мовай, у
сваім маўленні схільны ўжываць выразы тыпу «дзеля
нашай працы», «падзякаваць вас» і некаторыя іншыя,
можна зрабіць вывад, што рэкамендацыі Лёсіка і іншых
беларускіх вучоных, спецыялістаў у галіне культуры
мовы, яшчэ не хутка страцяць сваю актуальнасць. Ад-
нак хацелася б звярнуць увагу не толькі на дакладнасць
практычных рэкамендацый Лёсіка, але і на плённасць
ягоных некаторых тэарэтычных пабудов, што зусім не
страцілі свайго значэння і праз шэсцьдзсят з лішкам
гадоў.

Я маю на ўвазе гэткую глабальную — але зусім не
распрацаваную — праблему беларускай лінгвістыкі, як
суверэннасць развіцця беларускай літаратурнай мовы.

Уважлівы чытач беларускіх лінгвістычных прац,
створаных за некалькі апошніх дзесяцігоддзяў, вядома,
заўважыў, што ў іх выяўляецца адна ўстойлівая тэн-
дэнцыя.

«Беларускі правапіс у сваім развіцці павінен усё
больш набліжацца да самай прагрэсіўнай арфаграфіч-
най сістэмы — сістэмы рускай мовы», — без хітрыкаў
абвяшчаў у 1950 годзе аўтар артыкула «Да пытання аб
гісторыі фарміравання беларускай арфаграфічнай сі-
стэмы», будучы дырэктар Інстытута мовазнаўства
АН БССР М. Суднік. Ён быў далёка не адзіны, хто так
думаў.

Калі на пачатку 50-х гадоў сектарам мовы Інсты-
тута літаратуры, мовы і мастацтва АН БССР быў рас-
працаваны праект зменаў і ўдакладненняў беларускага
правапісу, то першым з двух пастулатаў, прынятых
у якасці зыходных пры распрацоўцы гэтага праекта

быў прынцып «набліжэння беларускай арфаграфіі да рускай арфаграфічнай сістэмы». Пра гэта гаварыў у 1952 годзе на навуковай канферэнцыі па пытаннях беларускага правапісу адзін з распрацоўшчыкаў праекта, П. Глебка, які таксама пазней пабываў на пасадзе дырэктара Інстытута мовазнаўства.

Падобныя ўплывы прапагандаваліся і для іншых моўных сфераў.

У апублікаваным у 1952 годзе артыкуле «Аб некаторых пытаннях беларускай мовы» зноў-ткі будучы дырэктар Інстытута мовазнаўства і шматгадовы апякун беларускіх мовазнаўцаў К. Крапіва канстатаваў значнае папаўненне лексічнага складу нацыянальнай мовы беларусаў. Якім жа чынам папаўняўся слоўнікавы склад? Вельмі простым: «Невычарпальнай крыніцай узбагачэння з'явілася для нас мова вялікага рускага народа». Толькі абмеркаваўшы розныя аспекты ўплыву рускай мовы на беларускую, заўважыўшы, што «мы і далей будзем папаўняць слоўнікавы састаў нашай мовы за кошт больш багатай і роднай нам рускай мовы», а таксама паўтарыўшы, што «руская мова з'яўляецца невычарпальнай крыніцай абагачэння нашай беларускай мовы», К. Крапіва спыніўся на фактарах развіцця беларускай мовы, абумоўленых яе ж — беларускімі — моўнымі рэсурсамі.

Пра рускую мову як «асноўную крыніцу ўзбагачэння слоўнікавага складу беларускай мовы неабходнымі лексічнымі і іншымі моўнымі сродкамі» гаворыцца ў выдадзенай у 1982 годзе кнізе доктара філалагічных навук А. Баханькова «Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд».

(Беларускае савецкае мовазнаўства — у адрозненне, дарэчы, ад «несавецкага» — і да сённяшніх дзён не «парахавалася» з рэформай беларускага правапісу 1933 года, накіраванай сярод іншага на ліквідацыю «штучнага бар'ера паміж беларускай і рускай мовамі». Ці варта ў такім разе здзіўляцца, што ідэі гэтай рэформы так паспяхова дажылі да сярэдзіны 80-х? Бо ж выкарыстанне рускай мовы ў якасці «асноўнай краніцы ўзбагачэння» беларускай, несумненна, у канчатковым выніку вядзе да ліквідацыі «штучнага бар'ера» паміж імі.)

Але няўжо не было ў беларускай мове іншых, адрозных шляхоў, якія не былі б накіраваны на «няўхільнае збліжэнне» і не вялі б да дэградацыі і асіміляцыі адной з найбагацейшых славянскіх моў?

Такія шляхі былі, і яны паспяхова рэалізоўваліся беларускімі лінгвістамі ў 20-я гады, аднак былі забытыя ў наступныя дзесяцігоддзі. І з увядзеннем у навуковы ўжытак прац Я. Лёсіка, В. Ластоўскага, лінгвіста-эмігранта Я. Станкевіча, з больш «прадузятым» вывучэннем лінгвістычнай спадчыны «напаўрэабілітаванага» С. Некрашэвіча сучаснае беларускае мовазнаўства змушана будзе — жыццё прымусіць! — заняцца і пытаннямі суверэннасці развіцця беларускай літаратурнай мовы, якія так доўга замоўчваліся ці разглядаліся вельмі тэндэнцыйна.

І тады выявіцца, што зусім не страціла актуальнасці, напрыклад, такая думка Лёсіка: «Бяда ня ў тым, што літаратурная мова часам пазычае чужыя словы; пазычыць трэба, калі іх няма. Калі няма ў краі газы, а яна краю патрэбна, то яе трэба дастаць адтуль, дзе яна ёсць, бо выдумаць сваю газу няможна. Памен паасобнымі словамі адбываецца паміж усімі культурнымі народамі... Тымчасам, было б зусім не па-гаспадарску купляць, скажам, нам, беларусінам, лес у суседзяў, калі мы маем свой; таксама зусім неразумна браць чужыя словы, калі ёсць свае, беларускія». Або гэтая: «Літаратурная мова павінна быць морам, куды ўліваюцца народныя дыялекты. Як паасобныя рэчкі гінуць у моры, падймаючы й асвятляючы яго ровень, так і народныя гутаркі павінны разыходзіцца ў літаратурнай мове, каб асвятляць яе ды павелічаць яе глыбіню й шырыню». Або вось гэтыя, выключна свежыя, асабліва калі ўлічыць наступны ход падзей: «Мова, як чалавек, павінна шанавацца, паважацца і прыбірацца з кожным разам у лепшыя, багацейшыя і зграбнейшыя ўбранні. Кожнае адметнае слова, кожны асобісты выраз нашых беларускіх гаворак мы павінны з пашанаю страчаць і з вялікаю любасцю, як надзвычайную вартасць, далучаць у агульную скарбніцу нашае літаратурнай мовы... Наша мова так багатая, пекная і гучная, што часам, дапраўды, ня ведаеш, якое слова, які выраз лепей ужыць, — ажно вочы разьбягаюцца. Апрача гэтага, мова так узгадоваяная, усімі гаворкамі выпешчаная, робіцца здатнай, сардэчнай, усім любай і лёгка зразумелай кожнаму, хто хоць крышку падвучыцца». Падобныя прыклады можна множыць.

Жадаючы адказаць на пытанні, пастаўленыя перад беларускай лінгвістычнай навукай у апошнія гады, беларускія лінгвісты, несумненна, не змогуць унікнуць

дэталёвага — і пазбаўленага дагматызму — абмеркавання перыпетый лінгвістычнага жыцця Беларусі 20—30-х і наступных гадоў. І ў гэтых сваіх новых пошуках праўды яны ніяк не змогуць абысці ўвагай гэткую заўважную фігуру на лінгвістычным небасхіле Беларусі, якой быў Язэп Лёсік.

Хацелася б спадзявацца, што гэтыя новыя звяртанні да гісторыі шматпакутнай беларускай лінгвістыкі будуць напоўнены разумееннем і павагай.

Нёман. 1991. № 6

З рускай мовы пераклаў аўтар

АДКУЛЬ ПАЙШЛА БЕЛАРУСКАЯ МОВА

Палемічныя нататкі

Адкуль пайшла беларуская мова?
Легенда, створаная філолагамі, на гэта адказвае так.
Жыла-была калісьці агульная мова ўсіх славян: яшчэ тады, калі ўсе месціліся побач. Потым яны разышліся. І на новых жыхарствах узніклі тры новыя мовы, паўднёvasлавянская, заходнеславянская і ўсходнеславянская.

Апошняя, усходнеславянская, была агульнай мовай Старажытнай Русі — першай дзяржавы ўсходніх славян. Таму філолагі завуць яе яшчэ «старажытнаруская» («древнерусский язык»). Старажытнаруская мова мела магчымасці застацца навек адзінай. Але адбыўся палітычны катаклізм: прыйшла навала з усходу. Татара-манголы захапілі большую частку Русі, рэштка трапіла ў склад Вялікага княства Літоўскага, а потым — Рэчы Паспалітай. Да таго адзіны «старажытнарускі народ» аказаўся падзеленым. У выніку падзялілася, «распалася» і «старажытнаруская мова»: ад расейскай адпалі ўкраінская ды беларуская, што зазналі летувіскі і польскі ўплыў.

Такая схема. Яна ўвайшла ў безліч школьных і інстытуцкіх, універсітэцкіх падручнікаў, з дапамогай якіх убіваецца ў галовы кожнаму новаму пакаленню. Нездарма ж адзін з чытачоў «Народнай газеты» выказаўся так: «Белорусский язык — это тот же русский, по которому походил польский сапог». І што цікава, газета не знайшла, чым гэта абвергнуць!..

А абвергнуць жа можна было! І не толькі мож-

на — трэба. Бо ёсць яшчэ людзі, якія ўспрымаюць змаганне за незалежнасць Беларусі як валтузню: маўляў, навошта нам незалежнасць, калі беларусы — тыя самыя рускія, па якіх пахадзіў польскі бот? Раз яны былі калісьці гвалтоўна адарваны ад рускіх братоў, дык чаму б да іх не вярнуцца? І ўжо, глядзіш, прымаюцца дзе-нідзе рэзалюцыі — ні болей, ні меней — аб далучэнні нейкага завода да РСФСР... Менавіта гэтага і дамагаўся сотні гадоў расейскі царызм, а пасля яго — КПСС на чале з Леніным, Сталіным, Хрушчовым, Брэжневым.

Любая просценькая схема ўражвае сваёй закончасцю. Але давайце накладзём яе на гістарычныя факты.

Найноўшы «Лингвистический энциклопедический словарь» (М., 1990) сцвярджае, што «древнерусский язык» распаўся на тры асобныя ўсходнеславянскія мовы ў XIV—XV стагоддзях (с. 143). Сапраўды, калі чытаць літаратуру, створаную на тэрыторыях Расеі, Украіны ды Беларусі, то можна заўважыць, што да XV стагоддзя і нават пазней яна пісалася на адной мове, а потым на Беларусі ды Украіне тэксты пачынаюць усё болей ад адхіляцца. Але ці не прымаем мы за распад мовы штось іншае?

Лінгвісты з доктарскімі ступенямі, акадэмікі не могуць не ведаць, што і сёння кніжная мова і гутарковая — не адно і тое ж. І сёння, напрыклад, на Беларусі існуе дыялектны падзел, ажно паляшук ды палачанін, гаворачы кожны па-свойму, не надта разумеюць адзін аднаго. А кніжную мову Кіеўскай Русі чамусьці лічаць адзінай гутарковай для ўсяе дзяржавы!

Згодна з «Лингвистическим энциклопедическим словарем» (с. 143), «старажытнаруская мова» сфармавалася ўжо ў VII—VIII стагоддзях. Значыцца, да свайго «распаду» існавала 700—800 гадоў! І раптам — «распалася». З-за падзелу «древнерусского народа» паміж татарамі ды Літвой.

Калі такое магчыма, дык павінны быць і іншыя прыклады распаду мовы. Але дзе яны?

Ні ў XIV—XV стагоддзях, ні перад імі, ні пасля іх у Еўропе не распадалася аніводная мова, хаця народы, было, падзяляліся. Так, нямецкі этнас дзяліўся паміж дзесяткамі дзяржаў. Але ў моўным сэнсе застаўся адзіным. Частка румынаў стагоддзі стагнала пад прыгнётам Турцыі, частка ўваходзіла ў Аўстра-Венгрыю з яе афіцыйнай нямецкай моваю. Але з-за гэтага дзве

румынскія мовы не ўзніклі. Больш за сто гадоў палова Польшчы знаходзілася пад Расеяй, палова — пад Германіяй ды Аўстра-Венгрыяй. Але польская мова ад таго не падзялілася.

Дык, можа, «древнерусский народ» пасля падзелу трапіў у нейкія асаблівыя ўмовы? Аніяк не скажаш гэтага! Ці маглі зрабіць татары на расейцаў сур'ёзны моўны ўплыў, калі жылі далёка ў стэпах, а «кіраванне» Масквой з іх боку вылівалася толькі ў збіранне даніны ды рабаўніцкія набегі? Невыпадкова ж расейская мова — найбліжэйшая да «старажытнарускай».

А аб якім моўным ціску з боку летувісаў можна гаварыць, калі ў Вялікім княстве Літоўскім дзяржаўнай мовай напачатку была менавіта «старажытнаруская», якую замяніла старабеларуская? Летувісы ж і пісьмовасці не мелі аж да XVI стагоддзя. Можна прама сказаць, што ў Вялікім княстве меліся якраз найлепшыя ўмовы для захавання і развіцця «старажытнарускай». Дык чаму ж яна тут, згодна з «Лингвистическим энциклопедическим словарем», ужо з XIV стагоддзя пачынае саступаць месца беларускай?

І яшчэ загадкавая з'ява. Чаму ў межах Вялікага княства Літоўскага са «старажытнарускай» утварыліся аж дзве новыя мовы — беларуская ды ўкраінская? Чаму ўкраінская не бліжэйшая да расейскай, хаця Кіеў быў «адарваны» ад Расеі на 200 гадоў меней, чым Беларусь? (Да сярэдзіны XIV стагоддзя разам з Масквой уваходзіў у склад Залатой Арды, а ў 1654 годзе далучыўся да Расеі, у той час як Беларусь была захопленая Расеяй напрыканцы XVIII стагоддзя, татарскага ж панавання не ведала зусім).

Камуністычная расейская філалогія такіх пытанняў не ставіць, бо яны невыгодныя для тэорыі адзінага паходжання расейцаў, украінцаў ды беларусаў, не працуюць «на грядущее» зліццё ўкраінцаў ды беларусаў з расейцамі, г. зн. паглыннанне апошнімі першых. Дык паспрабуйце адказаць на іх самі. А для гэтага ў першую чаргу прыгледзімся: што ж гэта за «старажытнаруская мова», ад якой пайшла нібыта наша?

Як было ўжо згадана, «Лингвистический энциклопедический словарь» вызначае часам яе сфармавання «ў Старажытнарускай дзяржаве» сёмае-восьмае стагоддзі. Пры гэтым аўтара артыкула «Древнерусский язык» В. В. Иванова зусім не б'янтэжыць, што Рурык паводле летапісных звестак пачаў князяваць толькі ў

862 годзе, г. зн. ані ў сёмым, ані ў восьмым стагоддзях Старажытнаруская дзяржава не існавала. І як звесці гэта са сцвярджаннем таго ж «Лингвистического...», што «старажытнаруская (усходнеславянская) мова» ідзе непасрэдна ад агульнаславянскай (с. 95)? Калі «старажытнаруская» — прамая наступніца агульнаславянскай, то навошта для яе «фармавання» была патрэбна дзяржава?

Вось у чым рэч. Схеме моўнага развіцця: агульнаславянская мова — усходнеславянская супярэчаць факты. Бо як трэба разумець генеалогію моў? Драбленне моў выклікалася драбленнем іхніх носьбітаў — вось як. Калі існавала некалі агульнаславянская мова, то гэта значыць, што было адно нейкае племя, якое карысталася ёю. Потым, павялічыўшыся, яно падзялілася на тры плямёны: паўднёвае, заходняе і ўсходняе. Адпаведна гэтаму з ранейшай агульнай іх мовы ўзніклі тры новыя: паўднёvasлавянская, заходнеславянская ды ўсходнеславянская. А тыя, у сваю чаргу падзяліўшыся, далі сучасныя славянскія мовы...

Нешта падобнае і накрэслівае кіеўскі летапіс — «Аповесць мінулых гадоў» («Повесть временных лет»). Ён паведамляе, што славяне спачатку жылі на Дунаі, адкуль разышліся «и прозвашася имени своими, где съдше на которомъ мѣстѣ». Так узніклі маравы, чэхі, харваты, сербы, харутане. Славяне, што прыйшлі на Віслу, спачатку назваліся ляхамі. Потым ляхі падзяліліся, у выніку чаго з'явіліся палякі, луцічы, мазаўшане, памаране.

Такім чынам, для заходніх славян прамы ўказваецца носьбіт іх агульнай мовы — ляхі. Для паўднёvasлавянскай жа мовы такога носьбіту не ўказваецца. Не згадана ў летапісе і племя, ад якога пайшлі б, як ад ляхаў палякі, луцічы, мазаўшане ды памаране, усходнеславянскія плямёны.

Згодна з «Аповесцю...», славянамі Кіеўскай Русі былі славяне Ноўгарада, паляне (раён Кіева), север (Чарнігаўшчына), драўляне (на паўночны захад ад Кіева), драгавічы (між Прыпяццю і Дзвіною) ды палачане (Полацк). І ні слова пра тое, каб усе яны былі нашчадкамі аднаго племя.

Адкуль канкрэтна прыйшло кожнае? Пра гэта летапіс маўчыць. Ясна ўсё ж, што не ўсе з Дунаю, бо тады летапісец сказаў бы. А мы што ведаем?

У арыгінале «Аповесці...» палякі названыя паляна-

мі. (гл. Изборник. М., 1969, с. 28). Гэтаксама звалася і племя, што жыло вакол Кіева. Хто-небудзь скажа: ну і што? Там палі — і там палі, дык чаму і тыя, і другія не маглі назвацца ад поля? А вось паглядзіце, што піша аўтар «Аповесці...» «Бяше около града (Кіева.— І. Л.) лѣсъ и боръ великъ» (Изборник, с. 32). Бачыце, не «поле», а лѣсъ і боръ великъ»! і займаліся паляне Кіева галоўным чынам не земляробствам: «бяху ловоше звѣрь, бяху мужи мудри и смыслени, нарицахуся поляне» (тамсама). Дык ці можна дапусцаць, што паляне Кіева — частка палянаў Віслы? Думаю — можна.

З палянамі Кіева суседзілі севяране. Гэтая назва дадзеная ўжо даследчыкамі, бо ў летапісе сказана — СЕВЕР (Изборник, с. 28). Ці не гаворыць такая назва, што гэтае племя першапачаткова было самым паўночным з усіх славянскіх? Цалкам магчыма — гаворыць. А дзе была славянская поўнач? Узбярэжжа Балтыйскага мора.

У Ноўгарадзе жылі славяне. Такое ж імя сённяносяць грамадзяне Славеніі. Але былі і заходнія СЛАВІНЫ, роднасныя кашубам. І вось што цікава: мова ноўгарадскіх бяроставых грамат X—XII стагоддзяў мела агульныя рысы з Заходнеславянскімі дыялектамі («Лингвистический энциклопедический словарь», с. 98). Так што і ноўгарадцы маглі прыйсці аднекуль з Польшчы.

Нашы продкі крывічы і радзімічы, безумоўна, прыйшлі з захаду (гл. М. Ермаловіч. Старажытная Беларусь. 1990, с. 28, 37). Драгавічоў жа Мікола Іванавіч залічвае ў тыя плямёны, якія прыйшлі з поўдня. У той жа час былі драгавічы і палабскія (гл. тамсама, с. 22).

Такім чынам, большасць славянскіх плямёнаў на ўсход прыйшла з захаду, астатнія — з поўдня. Зразумела, што гаворкі іх не маглі быць аднолькавыя. Хоць філолагі пра гэта не гавораць, але ўсведамляюць. Адсюль і тэзіс аб «фармаванні» з тых гаворак агульнай усходнеславянскай мовы: не было, дык сфармавалася!

Але як жа яна магла сфармавацца ў VII—VIII стагоддзях, хай сабе і была дзяржава (якой напярэда не было)? Што ўяўляла сабою дзяржава ў тыя часы? Сядзеў у сталіцы вялікі князь ды збіраў даніну. Вось практычна і ўся дзяржава. Гаспадарка — натуральная: што людзі здабывалі ды вырошчвалі, тое і елі. Мабілізацыя ў княскую дружыну не вялася, набіралася яна з княскага акружэння. Такім чынам, насельніцтва не

перамешвалася, рух яго ў межах дзяржавы быў мінімальны. Пісьмовасці не было, адукацыя адсутнічала. Як жа магла ў такіх умовах з розных гаворак выпрацавацца адна агульная мова?

Мы ж добра ведаем, што нават і Расейская імперыя, з яе паліцэйска-адміністрацыйным апаратам, распаўсюджанай пачатковай школай, прэсай і іншымі спосабамі пашырэння мовы, не змагла ператварыць у расейцаў усе падпарадкаваныя народы. Так што само па сабе стварэнне дзяржавы яшчэ не вядзе да моўнай кансалідацыі краю.

Праўда, у Кіеўскай дзяржаве была мова, на якой пісаліся творы ды дакументы і ў Кіеве, і ў Полацку, і ў Маскве. І ніякіх іншых моў ад таго часу не засталася. Але ці таму, што яна ўвогуле была адна? Можна, таму, што іншыя не фіксаваліся на паперы?

Дарэчы, філолагі сцвярджаюць, што ў Кіеўскай Русі было аж дзве пісьмовыя мовы. Адна — гэта тая, што прыйшла сюды разам з хрысціянствам, мова Святога Пісання. Другая — тая, што ўжо была тут, з 7—8 стагоддзяў. Першую называюць царкоўнаславянскай (стараславянскай), другую — старажытнарускай.

Чым жа адрозніваюцца яны між сабою? На гэта адказвае М. Самсонаў, аўтар падручніка «Древнерусский язык». Цікавая рэч — аказваецца, толькі фанетыкай! Прычым і фанетычных адрозненняў — усяго 8: у царкоўнаславянскай — глава, млѣко, брѣгъ, шлѣмъ, у «старажытнарускай» — голова, молоко, берегъ, шело́мъ, у царкоўнаславянскай елень, езеро, едінь, динь; у царкоўнаславянскай — югъ, южинъ, юноша, у «старажытнарускай» — оугъ, оужинъ, оуноша і да т. п. Ды яшчэ некалькі самастойных слоў у «старажытнарускай»: у царкоўнаславянскай істина, свѣдѣтель, бракъ — у ёй правѣда, видокъ, сватьба. І ўсё! Марфалагічных адрозненняў — ніякіх, прыстаўкі і суфіксы «старажытнарускай» — царкоўнаславянскія. (Гл. Н. Г. Самсонов. Древнерусский язык. М., 1973, с. 71—75). І гэта дзве розныя мовы? Ды тут жа і пра дыялекты нельга гаварыць! А «знаўцы» дзеляць кіеварускую літаратуру: вось гэты твор напісаны на царкоўнаславянскай, а гэтыя («Руская праўда», «Павучэнне Уладзіміра Мамаха», «Слова аб паходзе Ігаравым», «Маленне Данілы-вязьня») — на старажытнарускай... Нягледзячы на тое, што і «старажытнарускія» шчодро перасыпаныя «ўсімі асаблівасцямі» царкоўнаславянскай. Вось ма-

ленькі, але красамоўны прыклад. На пачатку «Слова аб паходзе Ігаравым» маецца такі зварот: «О бояне, соловию стараго времени! А бы ты сия плъкы ушекотал, скача, славию, по мыслену древу». Як бачыце, у адным сказе — царкоўнаславянскае славию і «старажытна-рускае» соловию, што азначае адно і тое ж (салавей).

Для параўнання адзначу, што наш Ф. М. Янкоўскі знаходзіць паміж беларускай і расейскай мовамі 27 фанетычных адрозненняў, 43 марфалагічныя і болей за два дзесяткі сінтаксічных (гл. Ф. Янкоўскі. Гістарычная граматыка беларускай мовы. 1983, с. 21—38). Ужо не кажу пра лексічныя, якія ніхто не лічыў. І то знаходзяцца расейскія філолагі, якія не супроць залічыць беларускую мову ў «наречия» расейскай (адзін такі разумнік выкладаў у Літаратурным інстытуце, калі я там вучыўся). А тут — усяго 8 фанетычных адрозненняў, некалькі іншых слоў, і ўжо сцвярджаецца наяўнасць самастойнай «старажытнаруускай» мовы.

Час ужо паставіць кропкі над «і»: старажытнаруускай мовы ніколі не існавала, ні пісьмовай, ні гутарковай. Былі гаворкі палянаў, драўлянаў, крывічоў і г. д. А тое, што нам засталася ад Кіеўскай Русі на паперы, напісана на царкоўнаславянскай, мове Бібліі. Іначай і быць не магло. Мова Бібліі, як і сама яна, у тыя часы лічылася свяшчэннай і адзіна магчымай для пісьмовага выкарыстання. Тое самае было і з лацінай у Заходняй Еўропе. Для таго каб прыйсці да думкі, што і іх прыродная мова можа ўжывацца на пісьме, людзі павінны былі зазнаць рэвалюцыю свядомасці. Невыпадкова ж першы помнік польскай мовы датуецца сярэдзінай XIV стагоддзя (гл. «Лингвистический энциклопедический словарь», с. 383). І яшчэ некалькі стагоддзяў уся Еўропа пісала на лаціне не толькі рэлігійныя кнігі, але і законы, і трактаты, і мастацкую літаратуру, як «Пахвальба дурноце» Э. Ратардамскага, «Песня пра зубра» М. Гусоўскага.

Царкоўнаславянская мова ва Усходняй Еўропе выконвала тую ж ролю, што і лаціна ў Заходняй. Біблія была не толькі Свяшчэнным Пісаннем, але і адзіным падручнікам, па якім вучыліся чытаць і пісаць. Але ж веданне чужой мовы ніколі не бывае стопрацэнтным. Таму і кіеўскія аўтары, пішучы на царкоўнаславянскай, рабілі супраць яе памылкі: замест «славию» — «соловию», «градъ» — «городъ», «млеко» — «молоко» і г. д. Маглі ўставіць і нейкае вядомае ад нараджэння

слова, асабліва калі ў Бібліі не знаходзілася адэквата. Тым і тлумачацца адступленні ад мовы Пісання ў пэўных творах. І ці правільна памылкі супраць мовы абвяшчаць мовай?

Калі б агульная ўсходнеславянская мова існавала, то яна была б зусім іншай, чым царкоўнаславянская. Мы ж ужо гаварылі, што большасць славянскіх плямёнаў Кіеўскай Русі прайшла з захаду, і гаворкі іх былі заходнія, блізкія да польскіх, чэшскіх, мараўскіх, лужыцкіх. Асабліва гэта тычыцца гаворкі палянаў, што ўяўлялі сабою частку палянаў Віслы. А царкоўнаславянская мова — выхадзень з самага крайняга поўдня славянскага арэалу. Перакладчыкі Бібліі Кірыла і Мяфодзій нарадзіліся і выраслі ў грэцкім горадзе Салонікі, дзе тады было нямала балгараў. На мову тых балгараў яны і перакладалі Біблію з грэчкай. Дасканала гаворку салоніцкіх славян яны, безумоўна, не ведалі і актыўна ўносілі ў пераклад і грэцкія словы, і грэцкія граматычныя з'явы, як дзеепрыметнікі, клічны склон, парны лік і інш. Таму царкоўнаславянская мова — паўднёvasлавянская ды яшчэ элінізаваная. «Старажытна-руская», калі б яна існавала, павінна была б адрознівацца ад яе прыблізна так, як адрозніваецца польская ад балгарскай. А паміж «старажытна-рускай» ды царкоўнаславянскай знаходзяць толькі восем фанетычных розніц...

Разуменне таго, што славянскія гаворкі Беларусі былі пераважна заходнімі, мае вялікае значэнне. Не, па нашай мове «польскі бот» не хадзіў. Яна сама па сабе, ад вытоку была блізкая да польскай, як блізкія да той чэшская, славацкая, лужыцкая. Вялікая колькасць беларускіх слоў, што супадаюць з аналагічнымі польскімі, існуе ў ёй спрадвечна: бачыць, кахаць, рэч, уласны і гэтак далей. Свой жа сённяшні ўсходнеславянскі выгляд беларуская мова набыла ў выніку сямісотгадовага ціску з боку царкоўнаславянскай.

Не дзяржава, а царква выканала гіганцкую працу па ператварэнні заходнеславянскай моўнай плыні ў нешта такое, што завецца цяпер усходнеславянскай падгрупай моў. Бо дзяржава карысталася пісьмовай мовай час ад часу, а царква — кожны дзень. Па ўсёй краіне, у кожным храме. Вы ўявіце сабе, дзень пры дні, з году ў год, ад пакалення да пакалення народ чуе ў царкве адну і тую ж мову. На ёй завучвае модлы, спявае псалмы. Ці ёсць лепшы спосаб для вывучэння мовы? Ужо не

кажу пра тое, што царкоўнаславянская была мовай Бога, і, далучыўшыся да яе, вернік нібы атрымліваў магчымасць гаварыць з Творцам!

Моц царквы ў гэтым сэнсе добра разумелі маскоўскія манархі, што мелі на ночце уніфікацыю свае стракатае па мове дзяржавы. «Адным з галоўных клопатаў Івана Васільевіча (Жахлівага. — *Г. Л.*) было абрусенне падпалых пад уладу яго іншародцаў. Сродкам для выканання гэтай важнай дзяржаўнай мэты было распаўсюджванне паміж напалову дзікімі плямёнамі хрысціянскай веры. І мы бачым, што Іван Васільевіч і потым Гадуноў прымалі для распаўсюджвання хрысціянства самыя энергічныя захады. Хрышчэнне было гвалтоўнае, адначасова з ім ішло разбурэнне мячэцяў у мусульманаў, керамецяў, свяшчэнных гаёў у паганаў і г. д.». (П. И. Мельников. Очерки мордвы, Саранск, 1981, с. 33). П. Мельнікаў (расейскі пісьменнік Андрэй Пячэрскі) паказвае і вынікі гэтага наступу на мардву. Нейкі пан Н. запрашае аўтара на эрзянскае вяселле. Аўтар прызнаецца: «Але я не ведаю па-мардоўску, нічога не зразумею». Н. супакойвае: «Слова мардоўскага не пачуеце: ва ўсёй Цярэшаўскай воласці наўрад ці знойдзецца цяпер чалавек, які б ведаў сваю ранейшую мову» (тамсама, с. 110. Твор напісаны да 1851 года).

Сёння царква не з'яўляецца манапалістам моўнага ўздзеяння: школа, прэса, кнігавыданне і іншыя сучасныя сродкі — магутнейшыя, чым царкоўная імша. Але не звяртаць увагі на моўную ролю царквы нельга. Беларуская дзяржава, калі яна дбае аб захаванні мовы, павінна ў першую чаргу падтрымліваць тыя канфесіі і тых святароў, якія вядуць багаслужбу па-беларуску.

Кіеўская Русь як адзіная дзяржава існавала паводле гістарычных мерак вельмі нядоўга. Полацкае княства ў яе ўваходзіла, напрыклад, усяго гадоў 70. Зразумела, за такі тэрмін у беспісьмовыя часы вялікіх моўных зрухаў адбыцца не магло. Ды Русь распалася на княствы, а фактар царкоўнаславянскай мовы працягваў дзейнічаць. І пасля прыходу захопнікаў-татараў — таксама, бо рэлігію ж у сувязі з гэтым усходнія славяне не змянілі. Царкоўнаславянская мова як у Вялікім княстве Літоўскім, так і ў Масковіі заставалася дзяржаўнай, шліфавалася і ўдасканальвалася, набывала ўласных граматыстаў. Але набліжаўся час Рэфармацыі, калі грамадства пачало ўспрымаць, што народная мова заслугоўвае не меншай увагі, чым царкоўная, калі, урэш-

це, і Біблія пачала перакладацца на самыя розныя нацыянальныя мовы, да чаго дачыніўся і наш Скарына. І паступова з-пад спуду царкоўнаславянскай мовы пачынае выпіраць, а потым і вырывацца народнае, размоўнае слова.

Калі ўважліва прыгледзецца да гэтых навацый у помніках беларускай пісьмовасці, пачынаючы з XV стагоддзя, то можна пераканацца, што яны маюць заходні характар. Іх лічаць запазычаннямі з польскай, але яны — не польскія, ці, скажам болей дакладна, далёка не цалкам польскія. Гэта можна добра праілюстраваць мемуарамі Ф. Еўлашоўскага ды лістамі Ф. Кміты-Чарнабыльскага, напісанымі ў другой палове XVI стагоддзя* (гл. Помнікі мемуарнай літаратуры Беларусі XVII ст. 183; Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці. 1975).

Гэтыя творы так перасыпаны, здавалася б, польскімі словамі, што складваецца ўражанне: аўтары пішуць па-польску, толькі кірыліцай і з вялікімі памылкамі. Але гэта не пальшчызна. Гэта — жывая мова беларускіх асяроддзяў, з якіх выйшлі аўтары, заўважу, асяродзі праваслаўныя. Чаму не пальшчызна? Таму, што гэтаму супярэчыць шэраг характэрных рысаў. Вядома, што ў польскай мове на месцы этымалагічнага «р» часта ўжываецца «ш» або «ж»: тшы» (тры), «жэка (рака). Гэта — характэрная і непаўторная прыкмета польскай мовы. А ў творах Еўлашоўскага ды Кміты-Чарнабыльскага словы, якія мы ўспрымаем як польскія, пішуцца толькі праз «р»: прыгода (па-польску пшыгода), трэба (тшэба), прышлое (пшышлэ) і г. д. Тое сама тычыцца і польскага «у» на месцы этымалагічнага «о». Еўлашоўскі і Кміта-Чарнабыльскі пішуць «кроль», «кторы», «прымывішы», у той час як па-польску «круль», «ктуры», «пшемывівшы». І гэта невыпадковыя абмылкі, а рэгулярна вытрыманы на працягу ўсяго рукапісу падыход. Тым часам абодва аўтары добра ведалі польскую мову. Пра гэта сведчыць, напрыклад, ліст Кміты-Чарнабыльскага, напісаны па-польску, дзе няма аніякіх памылак (гл. Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці, с. 108—109). Значыць, Кміта-Чарнабыльскі добра адрозніваў польскае ад свайго. Сваім жа ў беларускай мове быў вялікі пласт слоў, агульных для беларускай і польскай, які існаваў у беларускіх гаворках ад часоў заходнеславянскага супольніцтва. Толькі продкі беларусаў вымаўлялі гэтыя словы па-свойму, у пры-

ватнасці, без замены «р» на «ш» ды «ж» і «о» на «у».

Увогуле, калі не прызнаць, што славянскія гаворкі Беларусі спаконвечна былі блізкімі да польскіх, то немагчыма растлумачыць тую павальную добраахвотную паланізацыю, што, урэшце, заліла беларускую шляхту. Бо што яшчэ: цяга да болей высокай культуры? Але ж Вялікае княства Літоўскае мела сваю, не ніжэйшую. Мела пісьмовасць, не маладзейшую за польскую, шматжанравую літаратуру, гарады і замкі. Пераход да каталіцызму? Але касцёл у тыя часы працаваў яшчэ на лаціне, што аніяк не магло далучаць верніка да польскай мовы.

Думаецца, што старабеларуская пісьмовая мова не адлюстроўвае сапраўднага стану старабеларускай размоўнай, якая была значна бліжэй да пальшчызны. Пры гэтым пісьмовая была цесна звязаная з царкоўнаславянскай, г. зн. мовай царквы. А XVII—XVIII стагоддзі былі ўжо новым часам, калі рэлігійнае і свецкае стала рэзка падзяляцца, свецкае рабіцца прыярытэтным. Польская ж мова была тады чыста свецкай. Можна, таму і хіснулася да яе маларэлігійная шляхта Вялікага княства, што мяняла веру як пальчаткі?

Сказанае пра спаконвечную роднаснасць польскай і беларускай моў (якой тлумачацца і уніі ВКЛ з Польшчай) зусім не азначае, што мы можам хапаць без разбору любое польскае слова, як толькі не можам прыгадаць свайго. Адна рэч — старадаўні агульны пласт, а другая — новая польская лексіка, створаная польскім народам за апошнія стагоддзі: навошта нам яна? Беларускай мовай таксама назапашаныя незлічоныя скарбы, асабліва ў дыялектах. Думаецца, што перад нашымі лінгвістамі стаіць вялікая задача па звязненні ўсіх дыялектных збораў у адзін шматтомны слоўнік, які б заўсёды быў пад рукой кожнага пісьменніка, газетчыка, настаўніка і ўсіх іншых, хто мае дачыненне да мовы.

Старабеларуская пісьмовая мова — гэта поле змагання беларускай з царкоўнаславянскай. Згодна з логікай развіцця гэтая барацьба мусіла скончыцца перамогай народнай мовы. Але на гэта не стала часу: старабеларуская ў 1696 годзе была пазбаўлена статуса дзяржаўнай і спыніла сваё існаванне. Царкоўнаславянская ж як мова царквы працягвала жыць у праваслаўных ды уніяцкіх храмах. І, здавалася б, яна павінна была знішчыць народную дашчэнтую, замяніць яе

сабой. Ды гэтага не адбылося, дзякуючы невычэрпнаму запасу жыццёвых сіл народнай мовы, не растратаных яшчэ і сёння.

Прыблізна гэтакі ж лёс і ўкраінскай мовы, што з беларускай мае адны, заходнеславянскія карані. Вось перада мною ўкраінскі тэкст — пераклад апавядання Л. Дайнекі «Горад, восень і я». Як шмат і тут «паланізмаў». І што цікава: тыя самыя «паланізмы» жывуць або жылі і ў нашай мове. Місто — па-польску място, па-беларуску места (цяпер часцей «горад»). Ро — па-польску рок, беларусы-эмігранты таксама ўжываюць рок (год). Будынок — будынак — будынак. Світанок — сьвітанак — світанак. Чэкаці — чэкаць — чакаць...

Украінскія словы *місто, рок, будынок, світанок, чекати* выпісаны мною з аднаго абзаца, што складаецца з чатырох радкоў (Рідня. Оповідання молодых біларуських письменників. Київ, 1980, с. 79). Калі ўсё гэта — запазычанні з польскай, дык чаму беларусы і ўкраінцы так дружна запазычвалі адны і тыя словы? А колькі можна яшчэ дадаць у гэты беларуска-ўкраінска-польскі запас. Кахаць, бачыць, трэба, уласны... Без ліку такіх слоў! А ў расейскай мове іх няма.

Такім чынам, вытокі беларускай і ўкраінскай моў вельмі блізкія. Ціснуў іх і агульны прэс царкоўнаславянскай. Не мае значэння, што Кіеў быў на дзвесце гадоў меней «адарваны» ад Расеі, чым Менск ды Полацк: царкоўнаславянская мова «апрацоўвала» беларускую ды ўкраінскую мовы адзін часавы адрэзак, ад прыняцця хросту да часоў канчатковага падзелу на царкоўнае і свецкае ў культуры. Адсюль і выключная блізкасць моў-сёстраў.

Іншы быў гістарычны шлях у расейскай мовы. Расейская — гэта фактычна царкоўнаславянская, лагічны вынік яе шматстагодняга развіцця, у той час як беларуская ды ўкраінская — вынік змагання мясцовых, заходнеславянскіх гаворак супраць царкоўнаславянскай мовы.

Выходзіць, у Расеі мясцовыя славянскія гаворкі былі цалкам вынішчаныя царкоўнай мовай? Не зусім так. На поўдзень ад Масквы маюцца моўныя асаблівасці, блізкія да беларускіх (напрыклад, яканне). Але гэта толькі выпадкі ў моры расейскай літаратурнай мовы з яе прастамоўнымі варыянтамі. Нездарма лічыцца, што расейская мова практычна не мае дыялектаў.

Чаму ж расейцы так паддаліся мове-прыблудзе, пад-

парадкавалі ёй сваё духовае жыццё? Каб адказаць на гэтае пытанне, давайце разгледзім «стартавы» плямёны склад расейцаў.

Паводле «Аповесці мінулых гадоў» на расейскай тэрыторыі жыло толькі адно славянскае племя: славены Ноўгарада. Прычым яно, трэба думаць, было зусім невялічкім, бо з прыходам варагаў змяніла сваю назву на «русь» (И от тѣхъ варягъ прозвася Руская земля, новугородьци, ти суть людье новугородьци от рода варяжьска, преже бо бѣша словени» (Изборник, с. 34). Затое фіна-угорскіх плямёнаў, згодна з тым жа твора, было аж некалькі: чудзь, весь, мурама, мера. Праўда, афіцыйны пункт гледжання такі, што з плямёнаў, якія ўвайшлі ў склад расейцаў, славянскімі былі яшчэ ўсходнія крывічы ды вяцічы. Шмат пораху траціць У. Чывіліхін, каб давесці, быццам вяцічы — тое самае слова, што і венецы, лацінская назва старажытных славян (гл. В. Чивилихин. Память. Роман-газета, 1982, № 17, с. 37—40). Але што агульнага ў гэтых двух словах, апрача першае літары? А тым часам удмурты здаўна падзяляліся на дзве вялікія групы — *КАЛМЕЗ* і *ВАТКА* (М. Г. Атаманов. Удмуртская ономастика. Ижевск, 1988, с. 18). Яшчэ ў другой палове 18 стагоддзя ўдмурты жылі і ў Сярэднім Паволжы (В. М. Кабузан. Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав. М., 1990, с. 140). Вельмі падобна, што жылі яны і на тэрыторыі будучай Масквы. Тут была, напрыклад, вёска Бутырка. Гэтая назва асацыіруецца цяпер са змрочным астрожным замкам, дзе давялося пакутаваць і нашаму Францу Аляхновічу. А па-ўдмурцку *БУТЫРКА* — «*кучаравы*».

Ці будзе хто аспрэчваць, што *ВАТКА* куды бліжэйшае да *ВЯЦІЧЫ*, чым венецы? Славянскі суфікс — *ич* у *ВЯЦІЧЫ* не сведчыць пра славянскасць *КОРАНЯ*, суфікс мог быць далучаны славянамі. На такую думку наводзіць наступны факт. У першым творы старажытнарасейскай літаратуры «Слово о погибели Рускыя земли» сярод розных пералічаных аўтарам плямёнаў згадваюцца і «*Тоймичи погании*» (Изборник, с. 326). Каментатар зазначае: «Тоймічы — адно з фінскіх плямёнаў, што жылі на р. Тойме, доплыве Паўночнай Дзвіны» (тамсама, с. 738). Дык чаму не магло атрымацца *Вяцічы з Ватка*, як *Тоймічы з Тойма*? А археолаг піша: «Відавочна, пэўныя славянскія групы сярэднявечча, напрыклад, *вяцічы і ўсходнія крывічы*,

уяўлялі сабою не столькі славян, колькі асіміляванае славянамі фінскае насельніцтва» (Т. И. Алексеева. Антропологический состав восточно-славянских народов и проблема их происхождения. У кн.: Этногенез финно-угорских народов по данным антропологии. М., 1974, с. 74 (курсіў мой.— І. Л.).

Гэта лагічна. Раз славяне рухаліся з захаду, дык ясна, што чым далей на ўсход, тым меней іх дабіралася. Не хачу сказаць, што ў складзе расейцаў славянскі элемент адсутнічаў зусім. Але сюды прасочваліся толькі асобныя нешматлікія групы тых жа драгавічоў, радзімічаў, палянаў, севяранаў, драўлянаў. Настолькі нешматлікія, што сваімі назвамі не пакінулі следу ў пісьмовых крыніцах. Яны сваёй прысутнасцю рыхтавалі глебу для славянізацыі краю. Але галоўную ролю адыграла праваслаўная царква.

Вельмі важна адзначыць, што неславянскай была і тая тэрыторыя, дзе ўрэшце склалася расейская літаратурная мова — Масква і вакол Масквы. Тут яшчэ ў XI—XII стагоддзях жыло племя голядзь. Даследчыкі абвясцілі яго балцкім, мне ж здаецца, што яно было фіна-угорскім. Але не гэта галоўнае. Важна, што голядзь не была славянскай. Таму, славянізаваўшыся праз царкву, яна засвоіла цалкам царкоўную мову, якая стала тут размоўнай. Мо таму і перанеслі сваю сталіцу ў Маскву багабойныя ўладзіміра-суздальскія князі, што мясцовая мова была копіяй мовы Пісання? І ў далейшым пільна сачылі за яе чысцінёю, раз-пораз прымушаючы вымятаць з царкоўных кніг нацяганыя з мясцовых гаворак словы, — гэтае вымятанне філолагі называюць «другім паўднёvasлавянскім уплывам».

На Беларусі таксама жылі неславяне. Нам вядомыя назвы такіх неславянскіх плямёнаў, як літва, яцьвезь, лотва, латыгола і інш. Але шчыльнасць славянскага насельніцтва тут была непараўнальна вышэйшай, чым у Расеі. Таму пераважная большасць не славян славянізавалася яшчэ да ўвядзення хрысціянства, перайшоўшы на заходнеславянскія гаворкі суседзяў. Толькі літва ды яцьвезь захоўваліся і надалей. Літва была нават хрышчоная за Ягайлам у каталіцызм. І калі б касцёл працаваў на польскай мове, то мы хутчэй за ўсё не мелі б яе ў сваім складзе. Але ў тыя часы рабочай мовай каталіцкіх святароў была лаціна, і літва ў асноўным не паланізавалася, а дзякуючы цеснаму суседству

са славянамі Вялікага княства паволі перайшла на мову, якую сёння завёў беларуская.

Не ўсе фіна-угры Расеі прынялі царкоўнаславянскую мову. Цэлы шэраг народаў, як мардва, марыйцы, комі, удмурты, карэлы, адбіўся ад яе наступу, захаваў сябе. Іншых заліла царкоўная славяншчына. Ад ранейшых сваіх гавораў яны захавалі толькі асобныя словы, паходжанне якіх цяпер этымалагі не могуць вызначыць.

Пераход жа на больш-менш блізкую мову, якога вымагала царква ад беларусаў ды ўкраінцаў, аказаўся складанейшым. Засвойць болей блізкую мову, здавалася б, прасцей. Але гэта не так. Нездарма ж суіснуюць дыялекты адной і той самай мовы. Калі суседзі ўзаемна разумеюць адзін аднаго без перакладу, ім зусім неабавязкова пераходзіць на суседскую мову, каб сумовіцца. Так было і з мовай Пісання. Беларус разумеў яе, але пераходзіць на яе, каб «гаварыць з Богам», не меў патрэбы, Бог і так павінен быў яго разумець. Беларус засвойваў з царкоўнаславянскай словы, зусім непадобныя да сваіх, і карыстаўся імі, падобныя ж працягваў казаць па-свойму. Царкоўнаславянская мова засявала мясцовыя гаворкі сваім лексічным каменем, але нічога не магла зрабіць з мясцовым вымаўленнем і граматыкай. Так і цягнулася гэтае змаганне сотні гадоў, прывёўшы да таго стану нашай мовы, які маем ад часоў Дуніна-Марцінкевіча, Насовіча, Багушэвіча.

Гэтае змаганне працягваецца і сёння, ужо не з царкоўнаславянскай, а з яе наступніцай — расейскай мовай. Як раней з амбона, так цяпер па радыё ды тэлебачанні, у тэатрах ды кінатэатрах, са старонак кніг і газет, з вуснаў настаўнікаў ды прафесараў яна грыміць штодзень, ад світання да змяркання ўсюды, дзе б ні стаяў ці сядзеў, ішоў ці ехаў, працаваў ці драмаў беларус. Але нашая мова — жыве, і веру — будзе жыць. Асабліва калі мы зразумеем нарэшце, што ў беларусаў — свая гісторыя, свой лёс, свая мова, якая прайшла цяжкі і пакутлівы, але гераічны шлях.

ПОЛАЦКІЯ КАДЭТЫ

Загаварыўшы з сярэднестатыстычным палачанінам пра кадэцкі корпус, пачуеш адно тое, што яго ўзарвалі. Знішчаючы старыя муры, сучасныя вандалы амаль дазвання зруйнавалі і памяць пра навучальную ўстанову, гісторыя якой налічвае ні многа ні мала — без чвэрці стагоддзе.

Яна пачынаецца ў 1830 годзе, калі імператар Мікалай I зацвердзіў «Положение о губернских кадетских корпусах», што прадугледжвала стварыць корпус на чатырыста кадэтаў і ў Полацку. Вялікіх праблем з будаўніцтвам і абсталяваннем не ўзнікла, бо якраз тады царскія ўлады павесілі замок на піярскі калегіум і прысвоілі ўсю былую маёмасць Полацкай езуіцкай акадэміі, якой на той час валодалі манахі піярскага ордэна. Саму акадэмію, што мела ўсе правы універсітэта і паспела зрабіцца за адпушчаныя ёй восем гадоў агменем асветы і вальнадумства, расейскія каланізатары, баючыся росту нацыянальна-вызваленчага руху на захопленых у канцы XVIII стагоддзя беларускіх землях, зачынілі яшчэ раней, у 1820-м.

Корпусу дасталіся будынак кляштара, дзесяць ордэнскіх дамоў і шэсць дамоў скарбовых. Прызначаны архітэктарам Антоні Порта дакладваў начальству, што ўсю неабходную перабудову копішняй езуіцкай рэзідэнцыі можна закончыць за тры гады. Урад выдаткаваў на гэта 580 тысяч рублёў.

Цікава ўчытвацца ў тагачасныя казённыя ра-

сейскія паперы. Іх стыль і лексіка часам дзіўна нагадваюць нешта вельмі знаёмае па падзеях нашага стагоддзя. Вось, напрыклад, «комісія аб устроеніі Полоцкого кадетского корпуса» на чале з беларускім генерал-губернатарам князем Хаванскім загадвае прыёру піярскага кляштара Барташэвічу «очистить помещение» ад кніг, музейных экспанатаў, карцін, музычных інструментаў і нотаў, а таксама «от своего жительства». А вось некаторыя вынікі «очистки»: акадэмічная бібліятэка скарацілася па колькасці тамоў у дваццаць разоў, багадзельню ператварылі ў корпусную пральню, у батанічным садзе зрабілі дрывотню.

Кадэцкія карпусы афіцыйна былі сярэднімі навучальнымі ўстановамі з ваенным рэжымам, з выпускнікоў якіх камплектаваліся вайсковыя вучылішчы. На захопленых Расіяй землях яны, аднак, адыгрывалі значна большую ролю. Пра яе скажа на 50-гадовым юбілеі корпуса яго выпускнік, сапраўдны стацкі саветнік Пятроў: «Прошу всех иметь в виду, что Полоцкий кадетский корпус волею императора Николая Павловича учрежден для проведения в Западном крае идеи русского просвещения, русского патриотизма и русского дела. Западный край историческими обстоятельствами был оторван от России, и в нем едва не был забыт русский язык, и едва не было уничтожено древнее православие. Но мы, получившие образование в Полоцком корпусе, в тех стенах, где некогда иезуиты строили свои ковы, должны всеми силами стремиться поднять в крае русское дело и заботиться об окончательном воссоединении этого искони русского края с православною Россиею».

Адкрыццё новай навучальнай установы адбылося 25 чэрвеня 1835 года. На той дзень у корпус былі прыняты са шляхецкіх сем'яў 54 падлеткі ва ўзросце з дваццаці да чатырнаццаці гадоў. Раніцой іх пастроілі ў рэкрэацыйнай зале ў тры шыхты. Дырэктар адрэкамэндаваў кожнага паіменна генерал-губернатару і даў каманду: «На молитву направо, скорым шагом марш!» Пасля літургіі ў Мікалаеўскім саборы праваслаўны полацкі епіскап Смарагд сказаў перад вернікамі прачулае слова. Хлапчукі ў навіюткай кадэцкай форме пачулі, што мусяць «образоваться прилично благородному сословию и стать полезными сынами России». Потым корпусныя будынкі пакрапілі святой вадою, і госці селі палуднаваць. У другой палове абедна ў сталойню запрасілі выхаванцаў. Тыя ласаваліся дэсертам,

крычалі пры тостах «ура!» і ломкімі галасамі спявалі «Боже, царя храни». Увечары яны гулялі на ілюмінаваным пляцы, над якім гарэў на саборы царскі вензель.

Назаўтра свята скончылася, пацягнуліся кадэцкія будні.

Першым дырэктарам корпуса стаў удзельнік вайны з французамі генерал-маёр Павел Хвашчынскі. Дакументы сведчаць, што пад час штурму Полацка ў кастрычніку 1812-га падпаручнік Хвашчынскі ў якасці ад'ютанта «неоднократно попадал в весьма опасные места для отдачи приказаний по фронту, причем выделялся неустрашимостью при сильном неприятельском огне и крайней расторопностью в исполнении возлагавшихся на него поручений, за что и был переведен в Могилевский пехотный полк поручиком». Мяркуючы па загадах і лістах першага дырэктара, ён быў чалавек дападкі і ўедлівы: сам правяраў зручнасць мэблі і вызначаў, на якой выхаванцы хутчэй праціраюць казённыя штаны. Яшчэ ён быў такі зацяты антысеміт, што меўся перагарадзіць рашоткамі прылеглыя да корпуса вуліцы, каб полацкія яўрэі нават не набліжаліся да кадэтаў.

Першыя дні хлопчыкі з задавальненнем займаліся «фронтам», асвойвалі сігналы, вучыліся танцаваць і спяваць хорам. Праграма называла гэтыя заняткі «приятными искусствами». Праз пару тыдняў навучальны камітэт наладзіў праверку ведаў па іншых, менш прыемных навуках. Высветлілася, што з 65 кадэтаў 37 зусім не ведаюць «французскай азбукі», а 29 — «нямецкай». Двое вызначаліся тым, што не ведалі амаль нічога і з цяжкасцю разбіралі расейскі тэкст. Згодна з іхняю падрыхтоўкай, выхаванцаў падзялілі на тры класы.

Расклад уключаў закон Божы, названыя раней мовы, арыфметыку, алгебру, геаграфію, гісторыю, чыстапісанне і маляванне. На тыдзень прыпадала 24 урокі па паўтары гадзіны. Кіраўніцтва раіла педагогам звярнуць увагу на правільнасць чытання і маўлення, «так как большинство поступивших детей из губерний белорусских с грубым местным наречием». Каб як мага дакладней вызначаць узровень ведаў, у карпусах існавала 12-балавая сістэма ацэнак.

Педагогічны арсенал кадэцкіх педагогаў у параўнанні са шматлікімі вынаходкамі іхніх папярэднікаў-езуітаў выглядае досыць убога. У класах стаялі чырвоныя і чорныя дошкі, куды запісвалі прозвішчы выдатнікаў і тых, чые веды цяжка было ацаніць нават пяцёркай. Калі ў клас заходзіў нехта з начальства, вучні становіліся кожны каля сваёй дошкі. За нядбайнасць кадэтаў маглі на тыдзень ці два пазбавіць адной з найсмачнейшых страў, прычым у сталोўцы пакараным загадвалі стаяць і глядзець, як таварышы ядуць гэтую смакату.

Дзень пачынаўся з пад'ёму а палове шостаў раніцы і заканчваўся адбоем а палове дзiesiąтай вечара. Шмат часу адводзілася заняткам на свежым паветры, дзе пад наглядам выхавацеляў кадэты гулялі ў мяч і ў валаны, бегалі навывперадкі, лазілі па канатах, шастах і драбінах, скакалі праз драўлянага каня, перацягвалі палкі, хадзілі з чыгуннымі шарамі ў руках, узбягалі на стромыя дашчаныя горы. Узімку праграму дапаўнялі гульні ў снежкі, канькі, будаўніцтва снегавых фартэцаў. Шэсць гадзін на тыдзень прысвячалася «фронту» і шэсць — гімнастыцы, фехтаванню, танцам і спевам.

Вольны час рэкамендавалася бавіць з двухтыднёвым часопісам пад прывабнаю назвай «Журнал для чтєния воспитанников военно-учебных заведений». Пазнаёмімся са зместам аднаго з выпускаў за 1840 год: «Медный крест», стихи; «Роща и огонь», басня Крылова; Путевые письма из Англии, Германии и Франции; История и нынешнее состояние Черногории; Дело под Витебском и действия князя Багратиона от Несвижа до Мстиславля. Пад рубрыкай «Смесь» друкаваліся нататкі «Резиновая лодка» і «Похищение ребенка орлом».

Аматарам добра пад'есці прапаную тыднёвае меню полацкіх кадэтаў за 1841 год. Панядзелак: Суп бульбяны. Адбіўная з ялавічыны. Пірагі са свежай капустаў і яйкамі. Аўторак: Капуста. Ялавічына пад соусам з бруккі і морквы. Кнышы (ватрушкі). Серада: Локшаны. Ялавічына пад бульбяным соусам. Пірагі з варэннем. Чацвер: Суп манны. Смажаная ялавічына з гуркамі. Пірагі з грэцкаю кашай. Пятніца: Суп бульбяны. Адбіўная з ялавічыны. Слаёныя пірагі з капустаў і яйкамі. Субота: Суп з каранёў. Ялавічына з бульбай. Рысавая каша з маслам. Нядзеля: Капуста і да яе пірагі з грэцкаю кашай. Смажаная ялавічына з гуркамі. Слаёныя пірагі з варэннем. Штораніцы выхаванцам давалі яшчэ

збіцень з белай булкай. Аўтар выдадзенай у 1910 годзе кнігі «Полоцкий кадетский корпус» падпалкоўнік Васіль Вікенцьеў называе гэтае меню «малоразнообразным». Трэба меркаваць, што недахоп быў выпраўлены.

Падобныя, як два боты, кадэцкія будні напрыканцы снежня асвятляла радасць калядных вакацый. На полацкіх вуліцах звінелі бомы прысланых па хлапчукоў коней. Падлеткі марылі, як дома пад захопленымі позіркамі сясцёр і малодшых братоў выйдучь да святочнага стала ў сваіх цёмна-зялёных мундзірах з чырвонымі каўнярамі і пагонамі, з залатымі галунамі і нашараванымі да бляску гербавымі гузікамі. Адпускалі толькі тых, чые бацькі жылі не далей за 75 вёрстаў, але на Новы год корпус пусцеў: большасць выхаванцаў паходзіла з былога Полацкага ваяводства.

Яшчэ адзін прасвет у аднастайнасці — першы летні паход з біваком. Кадэцкія роты ў поўным узбраенні шыхтаваліся на корпусным пляцы. Выгляд яны мелі самавіты і досыць ваяўнічы: мундзіры і ківеры, стрэльбы на пасах з чырвонага юхту, лакаваныя ладункі з патронамі і гранатамі, ранцы з белымі бляшанымі біклажкамі...

Здараліся ў строга рэгламентаваным жыцці і падзеі непрадугледжаныя. Аднае чэрвеньскае ночы 1837 года загарэўся прыватны дом на пляцы. Вецер імкліва разносіў полымя, і за тры гадзіны пажар знішчыў у горадзе тры сотні дамоў. Колькі разоў на ноч загараўся і двухпавярховы будынак корпуса, але яго ўдалося выратаваць. Тады ж, у чэрвені, Дзвіна затапіла берагавую частку горада і шмат прыбярэжных вёсак і мястэчкаў. Корпус збіраў пагарэльцам і ахвярам паводкі грошы.

1839 год — першы выпуск у сталічны Дваранскі полк, дзе кадэты праходзілі адмысловы курс і атрымлівалі афіцэрскі чын. У сувязі з гэтым выхаванцы не раз'ехаліся на летнія вакацыі, а жылі ў лагеры за Віцебскай заставай і правялі манеўры: паходным маршам прайшлі праз вёску Гараны і фарсіравалі раку Обаль. А потым восем вялікіх тарантасаў павезлі выпускнікоў у Санкт-Пецярбург.

У траўні 1845 года Полацк наведаў Мікалай І. Агледзеўшы Мікалаеўскі сабор, ён накіраваўся да кадэтаў. Тых развялі па ротах і паставілі пры ложках. Яго вялікасць зазірнуў у класы і ў рэкрэацыйную залу грэнадзёрскай роты, прайшоўся па спальнях. Выхаванцу Нагорнаву ён загадаў распрануцца і зняць шкарпэткі.

Паглядзеўшы на кадэтавы ногі і бялізну, цар, павярнуўшыся да генерал-ад'ютанта графа Арлова, зазначыў: «А они почище нас с тобой». У спальні мушкецёрскай роты Мікалай пытаўся ў кадэтаў прозвішчы і звяраў іх з шылдачкамі над ложкам. Сэнс гэтае працэдуры застаецца для мяне загадкаю. Можа, манарх меўся злавіць нейкіх падстаўных асоб ці «мёртвых душ»?

Пасля адбыліся паказальныя выступленні: «Во время ученья было произведено 36 перестроений, и, несмотря на нестерпимый зной и на усталость, кадеты, одушевленные присутствием обожаемого Монарха, были бодры, внимательны, и ни один из них не оставил строя». Задаволены імператар узнагародзіў дырэктара корпуса Фёдара Арэўса ордэнам святой Ганны першай ступені. Дванаццаць выкладчыкаў таксама атрымалі ордэны, дваццаць чатыры — прэміі на пяць з лішнім тысяч рублёў, а протаіерэй Пранікаў — нагрудны крыж з кабінета яго вялікасці. Дзеля ўзмацнення патрыятычнага духу імператар «пожаловал» кадэтам тры асобнікі кнігі «Военная галерея Зимнего дворца».

1848 год. У Полацк прыйшла збіраць свой ураджай халера. Выхаванцаў пасялілі ў намётах у корпусным садзе. Поўная ізаляцыя ад горада дапамагла выратаваць усіх падлеткаў, а вось паручнік князь Пуцяцін і некалькі ніжніх чыноў сталі ахвярамі паморка.

1850-ты запомніўся корпусу ўдзелам у адкрыцці помніка героям вайны з Напалеонам. Праз чатыры гады кадэты аплакавалі Мікалая I і прысягалі новаму цару Аляксандру II.

Ішла Крымская вайна. На чорных мармуровых дошках у корпуснай царкве з'явіліся імёны выпускнікоў, што загінулі на севастопальскіх валах: капітан Мікалай Фядотаў, паручнікі артылерыі Васіль Маркевіч, Андрэй Пісарэўскі і Аляксандр Бушкоўскі. Кадэты сабралі на патрэбы параненых і знявечаных маракоў чарнаморскай эскадры 163 руб. 80 кап.

Гэтым часам дырэктарам стаў генерал-маёр Павел Кіновіч, нястомны змагар за дысцыпліну і маральнасць. Ён забараніў водпускі ў горад без суправаджэння, загадаў пакараць розгамі кадэта, які залез у сялянскі гарод па рэпу і моркву. Адначасова генерал клапаціўся і пра «пернік» — запрашаў заездных артыстаў, на масленіцу кадэтаў каталі на тройках.

У корпусе адчынілі адмысловыя класы, выпускнікі якіх адразу паступалі на вайсковую службу прапар-

шчыкамі. Тут разам з агульнаадукацыйнымі дысцыплінамі выкладаліся ваенныя: тактыка, артылерыя, вайсковая гісторыя і фартыфікацыя. На лагерных зборах праводзіліся практычныя заняткі па тактыцы, тапаграфіі, інжынернай справе і асвойваўся грунтоўны курс стральбы. Дваране з вышэйшай і сярэдняй адукацыяй, а таксама юнакі нешляхецкага паходжання з дыпламам універсітэта або інстытута маглі атрымаць афіцэрскае званне экстэрнам. Такім чынам з 1859 да 1861 года корпус даў расейскай арміі 172 афіцэры.

Надышоў 1863-ці — год, калі ўслед за Польшчаю Беларусь і Літва зноў падняліся супроць іншаземнага прыгнёту.

Першымі звестунамі паўстання сталі нумары нелегальнае газеты «Мужыцкая праўда», што пачалі з'яўляцца ў полацкіх ваколіцах. Колькі нумароў апынулася і ў сценах корпуса. Можна ўявіць, з якімі пачуццямі чытала іх кадэцкае кіраўніцтва, якімі эпітэтамі ўзнагароджвала таямнічага Яську-гаспадара з-пад Вільні, што ставіў пад газетаю свой подпіс. А пісаў гэты Яська і сапраўды страшныя рэчы: «Глум, здзерства і несправядлівасць выходзяць ад самога цара — ён-то з нас выбірае войска, ён-то з нас выдзірае грошы нібы на патрэбу народу, а, узяўшыся з усімі гіцлямі за рукі, адно нас цяменжыць, трымае ў няволі. Но прыходзіць яму ўжо канец, бо мужык пачуў вольнасць, а мужыцкая вольнасць — гэта ўсё роўна, што шыбеніца для ўсіх здзерцаў і глуміцеляў народу!..

Гэта цар маскоўскі, перакупіўшы многа папоў, вялеў нас з сызму загнаці, ён-то плаціў грошы, каб толькі пераходзілі на праваслаўе, і, як гэты антыхрыст, адабраў ад нас нашу справядлівую уніяцкую веру і пагубіў нас перад Богам навіекі; а зрабіў гэта для таго, каб мог нас без канца драці...

Падумайце добра да, памаліўшыся Богу, станьма дружна разам за нашу вольнасць! Нас цар ніц не падмане — не падвядуць маскалі: няма для іх у нашых сёлах ні вады, ні хлеба, для іх мы глухія і нямыя — нічога не бачылі і не чулі...»

Баі паўстанцаў з царскімі карнікамі грымелі яшчэ далёка на захадзе. Прынамсі, знешне ў Полацку ўсё было ціха, але ўвесну на вуліцах з'явіліся людзі, дэманстратыўна апранутыя ў даўнейшыя шляхецкія строі з

шапкамi-канфедэраткамі. У дамініканскім касцёле распачаліся палітычныя маніфестацыі: гучалі патрыятычныя казані, вернікі спявалі пад арганы рэвалюцыйныя гімны. Горад напоўніўся чуткамі пра арышты навакольных паноў, якія спачувалі інсургентам. То ў карчме, то ў краме ці нават у казённым прысутным месцы знаходзілі «подмётные письма» з паведамленнямі, што пад Полацкам збіраюцца ў лясках вялікія сілы паўстанцаў і горад будзе ўзяты. У рукі паліцыі траплялі перапісаныя ад рукі песні накшталт вось гэтай:

Гэй жа, хлопцы, досыць спаць!
Пара косы прыбіраць!
Косы, косы і сякеры —
Бараніці сваю веру. Пара!

Ірад нашы дзеткі б'е,
А кроў нашу, як вуж, п'е.
Лепей быці мучанікам,
Як цэсарскім невальнікам. Пара!

Вы за печкаю на полу,
Мы у лесе зямлю голу
Прытулілі б, як пярынку,
Бы заснуці хоць гадзінку. Пара!

Хто са страхам, а хто з захапленнем казаў пра маладога графа Лявона Плятэра, чый атрад захапіў каля Краслаўкі царскі транспарт са зброяй.

Гарнізона горад не меў, і кадэцкае начальства зрабіла захады на выпадак штурму. Аднаго красавіцкага дня палачане ўбачылі, як на пляц выкочваюць з корпуснай брамы гарматы. Іх паставілі так, каб трымаць пад абстрэлам Віцебскую і Пецяўбургскую вуліцы. Выкладчыкі артылерыі рыхтавалі карцеч. Салдатаў служыцельнай роты ўзброілі кадэтавымі стрэльбамі. Давёру да саміх выхаванцаў не было. Некаторыя не вярнуліся з калядных вакацый і, як казалі, далучыліся да інсургентаў. Шмат хто меў сярод паўстанцаў блізкіх сваякоў.

Як вядома, падманутыя ўладамі (маўляў, пані хочучь вярнуць скасаваны царом прыгон), беларускія сяляне падтрымлівалі змагароў без вялікага імпэту, а нярэдка і дапамагалі карнікам. Уадначас варшаўскае кіраўніцтва інсургентаў баялася рэвалюцыйнай рашучасці Каліноўскага і яго паплечнікаў. Паўстанне было асуджанае на смерць.

Захопленaga ў палон графа Плятэра ў траўні рас-

стралялі ў дынабургскіх фортах. Прабіты васьмю кулямі, упаў на рукі баявых таварышаў паўстанскі камісар Дзісенскага павета скульптар Генрык Дмахоўскі, родам з-пад Мёраў. (Жывучы раней у ЗША, ён зрабіў для Кангрэса бюсты Тадэвуша Касцюшкі і Томаса Джэферсана, аўтара Дэкларацыі незалежнасці Злучаных Штатаў.) Застрэліўся, каб пазбегнуць палону, паручнік Баляслаў Кульчыцкі. У Юхнавіцкіх лясах, што на поўнач ад Полацка, ён камандаваў атрадам, дзе ваявалі пераважна полацкая ды себежская шляхта і тутэйшыя студэнты Пецябургскага ўніверсітэта.

Царызм жорстка расправіўся з беларускімі паўстанцамі. Агульная колькасць забітых у баях на Беларусі і ў Літве невядомая. Пакараных вайскова-палявымі судамі і ў «адміністрацыйным парадку» (без суда) было васемнаццаць з паловаю тысяч: 128 інсургентаў пайшлі на расстрэл і на шыбеніцу, 853 — на катаргу, 11 502 — у ссылку. Сярод высланых быў шляхціц Дзісенскага павета Стэфан Грынеўскі, бацька будучага пісьменніка Аляксандра Грына.

У Полацк увайшлі роты рэзервовага Галіцкага палка. Корпусныя гарматы адкацілі з пляца за браму. Гаспадары канфедэратак паздымалі іх з галоў і пахавалі на дне фамільных куфраў. Калі верыць падпалкоўніку Вікенцьеву, пад канец лета 1863 года размовы пра паўстанне зусім заціхлі, і яно зрабілася для горада гісторыяй. У сваёй кнізе ён піша, што да «мятежа в Северо-Западном крае» з ліку полацкіх кадэтаў далучылася «к счастью, всего человека четыре». Здаецца, гэтая лічба, узятая з рэляцыі дырэктара корпуса душыцелю паўстання Мураўёву-вешальніку, моцна заніжана. За 1863/64 навучальны год з Полацкага кадэцкага выбыў 171 выхаванец пры агульнай іх колькасці 289. Большая частка, мяркуючы па афіцыйных справаздачах, пакінула корпус з прычыны пераводу ў іншыя ўстановы або «по домашним обстоятельствам», «за неуспехи» і «за дурное поведение».

Безумоўна, за гэтымі словамі часта хавалася сувязь з паўстаннем. Невыпадкова ў траўні 1864 года ў Полацк наведваўся з інспекцыяй сталічны генерал Корсакаў. Ён павінен быў далажыць наверх сваё меркаванне наконт таго, ці не заслугоўвае навучальная ўстанова расфарміравання. «Генерал,— асцярожна піша патрыёт корпуса В. Вікенцьеў,— нашел заведение в большом порядке, но замеченные у воспитанников длинные воло-

сы сильно испортили впечатление. Вообще говоря, заметно было среди молодежи желание выйти из рамок законности во всяких пустяках. Только педантичная требовательность даже к мелочам будничного обихода сдерживала массу кадет». Відаць, усё ж не доўгія вала-сы выхаванцаў сталі прычынаю таго, што дырэктар корпуса генерал-маёр Дзмітрый Паўлоўскі развітаўся са сваім крэслам з фармулёўкаю «отчислить от должности».

У 1865-м Полацкі кадэцкі корпус быў пераўтвораны ў ваенную гімназію, якая праіснавала да 1882 года. Выпускнікі такіх гімназій працягвалі навучанне ў вайсковых вучэльнях. Разам з агульна-адукацыйнымі дысцыплінамі ў пералік абавязковых заняткаў уваходзілі шыхтовая падрыхтоўка, плаванне, танцы, спевы, музыка і розныя рамёствы «полезные в смысле педагогическом». У апошнім, сёмым класе гімназістам выдавалі стрэльбы. Перад выпускам іх чакаў летні вайсковы лагер.

Паводле матэрыялаў рэвізіі ў першы навучальны год гімназія налічвала 333 выхаванцы ва ўзросце ад дзевяці да восемнаццаці гадоў (221 праваслаўны, 109 католікаў, 18 лютэранаў, двое армянаў і адзін мусульманін). Шмат вучняў, нават у малодшых класах, курылі. Як найцяжэйшае парушэнне дысцыпліны рэвізоры адзначылі спяванне чатырма хлапчукамі рэвалюцыйнага гімна, за што «злачынцаў» бязлітасна адлічылі.

Рэвізоры цікавіліся харчаваннем гімназістаў. Уранні тыя атрымлівалі збіцень або аўсяны суп з булкай, аб адзінаццатай гадзіне — па пірагу. Пасля абеду з трох страў перад вячэраю быў яшчэ падвячорак — кавалак жытняга хлеба.

Корпус і гімназія зведалі тое, што ў наш час называюць «дзедаўшчынай». У снежні 1868 года вучні выпускнога класа на горкі яблык збілі жгутамі пяцікласніка. Расследаванне выявіла, што «они считали себя вправе так расправиться с младшим товарищем, нарушившим, по их понятиям, правило товарищества и забывшимся перед ними до непочтительности, а право это они основывают на памятных им примерах прошлого времени, когда они сами безропотно несли весь гнет старших товарищей».

Тым не менш, успамінаючы полацкае дзяцінства, я часам шкадую, што вучыўся ў першай сярэдняй

школе, і не ў полацкай ваеннай гімназіі. Мы, напрыклад, ніколі не грузіліся ўлетку са сваімі настаўнікамі і з дырэктарам у лайбу і не выпраўляліся па Дзвіне на экскурсію ў Бешанковічы — якраз той парою, калі там шумеў конскі кірмаш са скачкамі. А ў рэакрэацыйнай зале ў нас віселі не рыцарскія панцыры і калекцыі старадаўняй зброі, а маральны кодэкс будаўніка камунізму.

Гімназісты — шмат хто быў з афіцэрскіх сем'яў — уважліва сачылі за падзеямі расейска-турэцкай вайны 1877—1878 гадоў. Жалобны спіс на мармуровых дошках корпуснага храма папоўніўся імёнамі полацкіх гадаванцаў падпалкоўніка Канстанціна Чарнова (загінуў у баі расейскага карабля «Веста» з турэцкім браняносцам), палеглых на балгарскай зямлі капітана Паўла Базілеўскага, штабс-ротмістра Васіля Ліцвінава і паручніка Іосіфа Ясавіча.

Натхнёныя перамогай пад Плеўнаю і здачаю войска Асман-пашы, гімназісты замовілі ў сваю царкву абраз у гонар святых Стэфана і Андрэя. Выкладчыкі ўтрымлівалі на сабраныя сродкі лазарэт на дзесяць параненых і хворых афіцэраў. Шасцёра «палачан» сталі ў той вайне георгіеўскімі кавалерамі. Палкоўнік Мікалай Кутневіч атрымаў крыж св. Георгія за бой пад Шыпкай. Генерал-маёр Васіль Бунакоў у дадатак да ордэна быў узнагароджаны залатой зброяй.

Гэты баявы генерал 6 снежня 1885 года прымаў парад на святкаванні 50-годдзя корпуса. Кадэты запамнілі ўрачыстасць яшчэ і сваімі страўнікамі. Меню юбілейнага абеду, здаецца, задаволіла б і пераборлівых гурманаў: 1. Суп з фрыкадэлькамі. 2. Слаёныя піражкі з ялавічынай і яйкамі. 3. Заліўное з дзічыны і цяляціны пад соўсам правансаль. 4. Смажаныя індычкі з брусніцамі і печанымі яблыкамі. 5. Бісквітны торт з варэннем. 6. Мёд. 7. Цукеркі, яблыкі і вінаград.

Дзевяты дырэктар генерал-маёр Канстанцін Анчучін застаўся ў гісторыі корпуса як тонкі знаўца мастацтва і аякун музаў. Ён запрасіў выпускніка Брусельскай кансерваторыі Маршала выкладаць кадэтам ігру на струнных інструментах. Тады, у 1888—1891 гадах, у корпусе існаваў прыстойны аркестр з сарака выканаўцаў. Да ліку гадаванцаў дырэктара-мецэната належыць вядомы ў свой час расейскі кампазітар С. Траілін, аўтар балетаў «Чароўная карона» і «Востраў фантазіі», оперы «Хаджы-Абрэк» і сімфанічнай паэмы «Рыцар і Фея».

На змену вытанчанаму Анчуціну прыйшлі людзі менш узнёслага складу. Генерал-маёр Георгій Елчанінаў пачаў дырэктарства з набыцця вялізнай колькасці брашуры пад назваю «Подание помощи мнимоумершим от утопления». На колькі месяцаў гэтая навука зрабілася ў корпусе ледзь не галоўнаю: яе выкладалі корпусныя медыкі, па ёй наладжвалі практычныя заняткі ў летнім лагеры.

Шэраг неардынарных падзей корпуснага летапісу прыпадае на пачатак 1900-х гадоў.

На збудаванай сваімі рукамі шлюпцы «Канстанцін» каманда з сямі кадэтаў зрабіла падарожжа ў Рыгу. Выхаванцы ездзілі на экскурсіі ў Маскву, Паволжа і на Каўказ.

У 1903 годзе дырэктар са шчаслівым трымценнем у голасе чытаў у Аляксандраўскай зале тэлеграму ад вялікага князя Канстанціна. Там паведамлялася, што ягоны малодшы сын Алег здаў экзамен на паступленне ў першы клас Полацкага кадэцкага корпуса.

Вучылася яго высокасць, зразумела, адмысловым чынам. Спярша ў сталіцу адправілі пагоны. Потым, каб юны кадэт меў уяўленне, дзе ён будзе пераходзіць з класа ў клас, дэпутацыя выкладчыкаў і навучэнцаў павезла ў Санкт-Пецярбург шыкоўны альбом з малюнкамі і фатаграфіямі. На тытульным лісце была намалёваная ружовашчокая баярыня, што ўвасабляла Расейскую імперыю, а за ёю ў пыльным павуцінні хавалася нешта непagляднае — алегорыя «цяжкой» полацкай мінуўшчыны.

Пачатак расейска-японскай вайны натхніў палачанаў на патрыятычную маніфестацыю. 19 лютага 1904 года натоўп выхаванцаў гарадской вучэльні з партрэтамі імператара наперадзе, спяваючы гімн, выйшаў па Верхнепакроўскай вуліцы на пляц перад корпусам. Кадэты сустрэлі дэманстрантаў крыкам «ура!», а іхні аркестр далучыўся да працэсіі, якая, абрастаючы гараджанамі, паднялася на Верхні замак. Там павятовы вайсковы начальнік палкоўнік Кепен сказаў прамову ў тым духу, што «Маньчжурыя не может не принадлежать России».

Дэманстранты абышлі ўсе галоўныя вуліцы, памаліліся ў Спаса-Еўфрасіннеўскім манастыры і выслухалі корпуснага палкоўніка Палтарацкага, які з гаўбца

гарадской вучэльні па-вайсковаму немудрагеліста адчаканіў: «Сегодня в манифестации участвовали русские, поляки и евреи. Сохраняй каждый свою национальность, верь во что хочешь, но будь верным слугой царю и отечеству».

Царскія войскі на Далёкім Усходзе цярпелі паражэнне за паражэннем. Судзеху патрыётам даваў толькі гераізм абкружанага японцамі гарнізона Порт-Артура. Яго сухапутнаю абаронай камандаваў адзін з найталенавіцейшых расейскіх военачальнікаў таго часу гадаванец Полацкай вайскавой гімназіі генерал Раман Кандраценка.

У Полацк народжанага ў Тыфлісе хлопчыка прывезлі ў 1867 годзе. Атэстацыйны сшытак кадэта Кандраценкі паведамляе, што гэта быў «религиозный, спокойный мальчик, вдумчивый и правдивый, с меланхолической и нежной натурой».

Ён закончыў гімназію па 12-бальнай сістэме з адзнакаю, пасля Акадэміі генеральнага штаба служыў у Беларусі і ў лістах, між іншым, паказаў прыстойнае веданне полацкай гісторыі. Сучаснікі адзначалі падобенства яго характара з натураю талстоўскага капітана Тушына. Здоўга да вайны з японцамі ён падаў начальству пасяхова пакладзены пад сукно рапарт аб непадрыхтаванасці расейскай арміі да баявых дзеянняў.

Абаронцы Порт-Артура бачылі генерала ў самых небяспечных месцах. Ён няраз сам вадзіў палкі ў атаку, а як ваенны інжынер за колькі месяцаў умацаваў пазіцыі гарнізона лепей, чым ранейшае камандаванне за сем папярэдніх гадоў. Аднак варожае кальцо сціскалася ўсё шчыльней. Японцы безупынна бамбардавалі фартэцу з сушы і з мора. Аднойчы цяжкі снарад трапіў у бліндаж, дзе генерал праводзіў афіцэрскую нараду.

Астаткі былога полацкага кадэта ўрачыста, з удзелам корпуснай дэлегацыі палачанаў, хавалі ў Аляксандра-Неўскай лаўры.

«Душою обороны Порт-Артура,— напіша ў аўтабіяграфічнай кнізе «Путь русского офицера» А. Дзянікін,— был генерал Кондратенко, и, если бы его не сразил неприятельский снаряд, крепость продержалась бы, быть может, еще несколько недель. Во всяком случае, гарнизон выказал доблесть необычайную. На незаконченных и далеко несовершенных верках крепости гар-

низон силою в 34 тысяч в течение 233 дней отбивал яростные атаки японцев, удерживая почти треть японской армии, т. е. 70—80 тысяч, не считая пополнений». На гібель Кандраценкі адгукнуліся ўсе буйныя газеты свету. Ангельскі карэспандэнт Нарыгард у рэпартажы з фронту нават сцвярджаў, што, каб не гэтая смерць, Порт-Артур мог бы выстаіць.

Жыццё корпуса ў рэвалюцыю 1905—1907 гадоў яго летапісец падпалкоўнік Вікенцьеў малюе лаканічна і з уласцівай яму непрыязнасцю да яўрэяў: «17 октября 1905 года высочайшим манифестом России были даны разные свободы, но этот величайший акт милосердия Русского Государя был истолкован врагами Отечества по-своему, и дарованная свобода проявилась по всей России в диких, необузданных проявлениях, заливая русскую землю слезами и кровью. Полоцк, населенный евреями, тоже принял участие в этой анархии и разнузданности. В это тяжелое время жизнь заведения, благодаря бдительному надзору, ничем не нарушалась; правда, в некоторые дни кадеты совсем не выводились гулять на плац, где происходили сборища манифестантов-евреев. Последние чувствовали себя хозяевами положения; часто среди них раздавались бессильные угрозы по адресу корпуса и кадет, которых в насмешку они звали опричниками.

Безумное проявление злобы и преступности наполняли собой столбцы газет левых и еврействующих партий. К счастью, весь этот поток грязи и инсинуаций по адресу ко всему русскому не коснулся корпуса, и если расшатанность дисциплины среди кадет и замечалась, то их патриотические чувства не были поколеблены, и они остались верными доброй славе полочан».

«Расшатанность дисциплины» выяўлялася ў «массовых заявлениях неудовольствия», дзёрзкіх размовах з выкладчыкамі. «Кадеты целыми группами позволяли себе частые отлучки в город, на Двину и даже на другой ее берег, где устраивались кутежи».

Наводзячы парадак, дырэкцыя зрабіла стаўку на «смягчающее и облагораживающее влияние искусств». У корпусе ладзіліся літаратурна-музычныя вечарыны і спектаклі, у якіх дазвалялася ўдзельнічаць дамам і паненкам. Пад старажытнымі скляпеннямі спявала вядомая капэла Д. Славянскага, выступалі гастралёры з пецябургскіх тэатраў. Падтрымліваць баявы дух і традыцыі закліканы быў рукапісны кадэцкі часопіс

«Полочанин», тры нумары якога выйшлі ў 1906—1907 гадах.

Улады, як чорт крыжа, баяліся праяваў сепаратызму і сачылі, каб на чале корпуса не апынуўся прадстаўнік мясцовага дваранства. Да ўраджэнцаў Беларусі належыць толькі трынаццаты па ліку дырэктар генерал-маёр Мадэст Чыгір. Здаецца, у прыхільнасці да музаў ён мог паспрачацца з Анчуціным. Кадэты ставяць камедыю Аляксандра Астроўскага «Свои люди — сочтемся», адзначаюць вялікім літаратурным вечарам 100-годдзе Гогаля. Канцэнтруюць корпусны хор, ансамбль балалаечнікаў, струнны і духавы аркестры. Кадэты захапляюцца барацьбой і гімнастычнымі практыкаваннямі. Да барцоў і гімнастаў далучаюцца жанглёры ды клоуны, і горад ужо гаворыць, што ў корпусе вельмі нават прыстойны цырк.

Пры гэтым дырэктары ў Аляксандраўскай зале корпуса быў пастаўлены бюст-помнік Раману Кандраценку. На цырымоніі прысутнічала каралева Грэцыі Вольга, што прыбыла ў горад з нагоды пераносу мошчаў святой Еўфрасінні. У тым самым, 1910 годзе корпусу споўнілася семдзесят пяць. Да юбілею і выйшла няраз цытаваная тут кніга Вікенцьева. Дзякуючы яму, мы ведаем, што корпус даў адукацыю і выхаванне тром тысячам афіцэраў расейскай арміі. Чатырнаццаць з іх былі на той час георгіеўскімі кавалерамі.

Прамаўляючы да першых кадэтаў, епіскап Смарагд хацеў бачыць іх вернымі слугамі праваслаўнага трона. Шмат хто з гадаванцаў корпуса меў сваё ўяўленне пра абавязак перад Бацькаўшчынай. Расейскі дэмакрат Мікалай Агароў аднойчы трапіна назваў кадэтаў пакутнікамі, якіх вузкае, нярэдка тупое і бесчалавечнае выхаванне «домучило до разумения свободы».

З тых, для каго свабода была не абстрактным паняццем, — выхаванец корпуса ўкраінскі шляхціц з Палтаўшчыны Андрэй Патабня. Прапаршчыкам ён трапіў службы на польскія землі і стаў адным з кіраўнікоў падпольнага «Камітэта расейскіх афіцэраў у Польшчы». Быў знаёмы з Герцэнам, з польскімі рэвалюцыянерамі Яраславам Дамброўскім і Зыгмундам Серакоўскім. Калі край паўстаў, былы полацкі кадэт не бачыў іншага выйсця, апроч пераходу на бок інсургентаў. Жыццё Андрэя Патабні абарвалася на дваццаць

пятым годзе ў баі з карнікамі пад Кракавам, каля мястэчка Пяскова Скала, дзе захавалася ягоная магіла з мемарыяльнай плітой.

Афіцыйны спіс кадэтаў-«палачан», забітых ці памерлых ад ранаў, сведчыць, што не ўсе яны гінулі так годна, як Патабня. (Яго ў гэтым пераліку, вядома, няма.) Прапаршчыка Эдуарда Дамброўскага сустрэла ў 1845 годзе куля вальналюбнага каўказскага горца. Капітан Мікалай Абухаў сканаў ад ранаў пасля боя з «польскімі мятежниками». Паручнік Фёдар Сандзецкі быў пасечаны шаблямі ў захопніцкім паходзе расейскага войска ў Туркестан. Забіты «при подавлении бунта» ў 1906-м паручнік Уладзімір Нішчынскі. Прозвішчы кажуць: большасць гэтых афіцэраў — не з расейскіх дваранскіх фамілій, а са шляхты далучаных на захадзе земляў. Значыцца, гінулі за чужую палітыку, чужыя інтарэсы. Нехта заліваў сумленне гарэлкаю, як капітан Пора-Леановіч з навеллы Уладзіміра Караткевіча «Паром на бурнай рацэ». А нехта аддана і без сумневаў служыў «Отечеству», што душыла ягоны паднявольны народ. Кожны рабіў свой выбар.

У Полацкім кадэцкім прайшлі юначыя гады яшчэ адной выбітнай асобы, палачаніна па нараджэнні Дзмітрыя Кайгародава. Развітаўшыся пасля корпуса з вайсковым жыццём, ён заслужыў у сучаснікаў імя бацькі расейскай фэналогіі, летапісца прыроды. Колішні кадэт унікліва вывучае лясную гаспадарку ў Нямецчыне, Швецыі і Швейцарыі, у трыццаць шэсць гадоў робіцца прафесарам. Дзесяць выданняў вытрымлівае яго адрасаваная педагогам і дзецям кніга «Беседы о русском лесе».

Вежы Сафійскага і Мікалаеўскага сабораў, карпусныя калідоры і класы снілі сакратар Расейскай акадэміі навук аўтар кніг пра вайну 1812 года і Крымскую кампанію Мікалай Дубровін, расейскія гісторыкі Васіль і Міхаіл Сямеўскія, вядомы вучоны-механік Віктар Кірпічоў і ягоны брат Ніл, таксама буйны навуковец, які займаў пасаду старшыні расейскага Паветраплавальнага камітэта. Полацкім кадэтам быў літаратар Уладзімір Тунашэнскі, чыя п'еса «Губернская Клеопатра» ў канцы XIX стагоддзя часта ставілася на сталічных і правінцыйных сцэнах.

Гаворка пра выпускнікоў корпуса шмат страціць, калі не ўзгадаць светлага імя Іосіфа Стаброўскага — археолага і гісторыка, заснавальніка Слонімскага гіста-

рычна-краязнаўчага музея, унука паўстанца 1863-га, прыкутага да тачкі на царскай катарзе. Пакінуўшы горад кадэцкага юнацтва, ён скончыў Маскоўскі археалагічны інстытут, у чыне палкоўніка прайшоў першую сусветную вайну, крыху паслужыў у Чырвонай Арміі і вярнуўся ў родны Слонім. У корпусе вучыўся аўтар вядомага гістарычнага рамана «Порт-Артур» Аляксандр Сцяпанаў. Стаброўскі быў сынам афіцэра, да апошніх дзён не здымаў шыняля, ды навуковыя інтарэсы перамаглі ў ім прафесійнага вайскоўца. У Слоніме вы пачуеце пра яго сапраўдныя легенды, у якіх, аднак, няма нічога прыдуманнага.

Гонарам Стаброўскага была ягоная калекцыя, што легла ў аснову гарадскога музея. Сабраныя гэтым апантаным чалавекам рарытэты ўпрыгожылі б любы еўрапейскі музей: галава паганскага ідала, першае выданне Статута Вялікага княства Літоўскага 1588 года, аўтаграфы Карамзіна, Дзяржавіна і Льва Талстога, лісты Пушкіна да Наталлі Ганчаровай... Паўстагоддзя ён шукаў і ўсё ж знайшоў і даставіў у музей метэарыт, што калісьці ўпаў у яго на вачах паблізу горада.

Напэўна, ад бацькі, удзельніка севастопальскай абароны ў Крымскай вайне, ён успадчыў неверагодную смеласць. Калі ў Слоніме з'явіліся фашысты, Стаброўскі запакоўваў і хаваў свае экспанаты. Нямецкі афіцэр зайшоў у музей акурат тады, як сівы сямідзесяцігадовы дарэктар здымаў са сцяны карціну Верашчагіна. «Рус это не понималъ. Верещагин место в Дрезден», — сказаў няпрошаны візітант, тыцнуўшы гаспадару пальцам у живот. Полацкі кадэт закруціў «мастацтвазнаўцу» дулю і толькі нейкім дзівам пазбегнуў смерці. Свой зямны шлях ён завяршыў у 1968-м, на дзевяноста дзевятым годзе жыцця.

За чатыры гады да гэтага выканкам Полацкага гарадскога Савета дэпутатаў працоўных прыняў рашэнне № 6 «О поощрении работников, участвовавших в выполнении спецзадания»: «За хорошо выполненные работы по обрушению здания бывшего кадетского корпуса наградить Почетной грамотой товарищей Карагоди-на А. И. и Долгошея А. Н. Объявить благодарность капитану Шульженко Г. Я., товарищам Ходасевичу С. Г., Кулаковскому Н. А., Попуцевичу В. М. Председатель исполкома Н. Клепацкая. Секретарь П. Петров».

У кожнай эпохі свае героі.

ЦЫГАНЫ НА БЕЛАРУСІ

І дамоў не станавіце, і сяўбы не сейце, і віннага агароду не засаджайце ані майце, але ўсе дні вашы жывіце ў палатках, каб вы жылі шмат дзён на зямлі, і дзе вы падарожжуеце.

*Кніга прарока Ярэмы**

Уважліва чытаючы Свяшчэннае Пісанне, мы як бы знаходзім вобразную сувязь лёсу і жыцця цыганоў з тым старажытным часам (700—600 гады да нашай эры), калі Госпад праз прарока Ярэму загадаў дзецям Енадаба з неаўрэйскага племя Рэкабітаў весці жыццё вандроўнікаў з палаткамі.

Ці магчыма атаясаміць гэтых вандроўнікаў з цыганамі? Ці можна выказаць здагадку, што вандроўны лёс гэтых людзей і занёс іх пазней у Індыю?

Апынуўшыся ў Індыі сярод прыязнага люду і пражыўшы там каля 1300 гадоў, чужынцы часткова змяшаліся з мясцовым насельніцтвам. Прыхадні вабілі да сябе прадстаўнікоў індыйскіх каст вандроўных музыкантаў, танцораў, жрацоў-прадказальнікаў. Паступова яны пачалі размаўляць на мове народа, сярод якога жылі, захаваўшы некаторыя элементы свайго сяміцкага караня. Калі варункі жыцця зрабіліся неспрыяльнымі (уварванне арабаў, ісламізацыя) абноўлены народ, як і было сказана ў прароцтве, зноў выправіўся ў доўгі шлях вандравання па ўсім твары зямлі.

У Бібліі гаворыцца: «А рассялю егіпцянаў па народах і развею па землях, і пазнаюць, што я Госпад». (Кніга прарока Езэкіеля.) Гэтыя словы Свяшчэннага Пісання жывуць у розумах значнай часткі цыганоў Заходняй Еўропы. Згодна з легендай у старажытныя часы Егіпецкага царства

* Святая Бібля. Нью-Йорк, 1973.

цыганы жылі сярод егіпцянаў, і менавіта іх спасцігла горкая доля рассялення сярод іншых народаў.

Існуе таксама легенда, што цыганы — гэта продкі згубленых у час перасяленняў і ганенняў ізраільскіх плямён. Нібыта ў падарожжы Абраама ў землі Хананскія цыганы ўжо суправаджалі яго, будучы яго дзецьмі. Пазней яны быццам былі ў неблагіх адносінах з валадаром Егіпта Іосіфам, які заступаўся за цыганоў, бо тыя таксама з'яўляліся народам фараона.

Яшчэ адна легенда гаворыць, што ў часы Ісуса Хрыста цыганы былі цвікарамі ў Іудзеі, і ім даводзілася вырабляць цвікі для крыжоў, на якіх распіналі асуджаных судамі рымскіх намеснікаў. Калі ўкрыжавалі Ісуса Хрыста, адзін цыган нават як быццам выкраў і схваў адзін цвік, каб аблегчыць пакуты Збавіцеля. Таму Бог прыязны да цыганоў і не надта жорстка пакарае іх за крадзеж на Страшным судзе.

Аднак гэтыя легенды не знаходзяць пацверджання ні ў Бібліі, ні ў апокрыфах, ні ў іншых старажытных дакументах. Сапраўдная прычына, якая прымусіла цыганоў пакінуць сваю Радзіму — паўночную Індыю і рассяліцца сярод іншых народаў, не захавалася ў свядомасці самога народа і не ўстаноўлена вучонымі*.

Цыганы — самыя унікальныя і адметныя з усіх людзей зямнога шара. Яны ні да кога не падобныя і рэзка адрозніваюцца ад усіх этнічных груп сваімі паводзінамі, ладам жыцця, унутраным светам. Тлумачэнне гэтаму сёй-той шукае ў паданні, што цыганы паходзяць ад першай жонкі Адама, якая ў яго была да Евы. Такім чынам, дзяццмі Евы можна называць усіх жыхароў зямлі, апроча цыганоў.

Гэты народ ёсць ва ўсіх краінах, за выключэннем хіба Японіі, якая доўгі час была закрытая для іншаземцаў. Згодна з апошнімі дадзенымі цыганоў у свеце каля 5 мільёнаў, у тым ліку на тэрыторыі былога СССР каля 300 тысяч, з якіх больш за 8000 жыве ў Беларусі. У розных дзяржавах іх называюць па-рознаму: у Англіі — гіпсы, у Іспаніі — гітамы, у Грэцыі — гюфты,

* Некаторая частка цыганоў наогул не ведае аб сваім паходжанні. Яны прымуць любое тлумачэнне. «З Індыі?! — няхай з Індыі». Дарэчы, наўрад можна пагадзіцца з гіпотэзай, што цыганы пакінулі Індыю, ратуючыся ад ісламізацыі. Сярод цыганоў Балканскага паўвострава, Турцыі, Азіі, Афрыкі шмат прыхільнікаў мусульманскай веры. Існуе, між іншым, і яшчэ адно паданне, паводле якога цыганы — рэшткі народа, які насяляў легендарную Атлантыду...

у Венгрыі — фараоны, у Скандынавіі — татары, а ў славянскіх землях, у туркаў, румынаў і немцаў — цыганы. Самі сябе яны называюць «рома».

Прафесар Ян Каханоўскі з Парыжа (Ваня дэ Гіла Каханоўскі) выхадзец з латгалскіх цыганоў, які больш сарака гадоў займаўся цыганалогіяй і доўга жыў у Індыі, сцвярджае, што гістарычны дом еўрапейскіх цыган — Раджастан і штат Дэлі. Вось на чым грунтуюцца яго вывады: 1. Слоўнік мовы хіндзі ў Раджастане на 60 працэнтаў супадае з цыганскім (існуе таксама і вялікае падабенства ў марфалогіі); 2. Навука-параўнаўчы аналіз сведчыць пра падобнасць генатыпу і груп крыві; 3. Блізкасць адчуваецца таксама ў культуры, асабліва ў танцах, музыцы, у паводзінах.

Абагульняючы сваё даследаванне, прафесар Ян Каханоўскі канстатуе, што сярод усіх каставых груп індыйскага насельніцтва найбольш блізкая да сучасных еўрапейскіх цыганоў каста военачальнікаў-«кшатрыяў».

Паводле распаўсюджанай тэорыі сляды самых далёкіх продкаў цыганоў можна знайсці ў IV—III тысячагоддзях да нашай эры, у найстаражытнейшай цывілізацыі даліны Інда. На чале гэтай культуры стаялі мудрацы-рішы (старажытнаінд. ṛṣaḥ параўнаем з сучасным цыганскім «рашая» — «святары»). Ужо ў часы старажытнаіндыйскай цывілізацыі існаваў падзел чалавечага грамадства на варны, саслоўі і касты, у тым ліку па прафесійнай прыкмеце. Асноўнымі заняткамі цыганоў былі музыка, спевы, танцы, кавальства. Музыкі, спевакі і танцоры мелі высокі грамадскі статус і стаялі блізка да жрэчаскага, брахманскага саслоўя. Не менш высокі быў і статус сельскіх кавалёў.

Пасля росквіту культуры даліны Інда быў, відаць, даволі доўгі працэс арыянізацыі старажытнай Паўночна-Заходняй Індыі, які звычайна прадстаўляюць як уварванне арыёў у Індыю ў сярэдзіне II тысячагоддзя да нашай эры. Пазней на гэтай тэрыторыі ўзнікнуць больш дробныя дзяржавы, з якіх асаблівай увагі заслугоўвае Гандхара. Паводле вызначэння буйнога сучаснага цыганолага і паэта Л. Мануша-Белугіна Гандхара вылучалася высокім развіццём культуры, у тым ліку і музычнай.

Паэтычна-пісьмовым помнікам таго часу з'яўляецца зборнік эпасу «Рамаяна», які адлюстроўвае высокі духоўны фон той дзяржавы. (Дарэчы, Л. Мануш-Бялу-

гін зрабіў выдатны пераклад гэтага твора на цыганскую і англійскую мовы.)

Пазней Гандхара была заваяваная Аляксандрам Македонскім, потым увайшла ў склад імперыі індыйскай дынастыі Маур'еў. Пасля гэтага там папераменна пануюць то так званыя індагрэкі, то сакі, то парфяне.

У I—III стагоддзях н. э. Гандхара, якая ўваходзіла ў Кушанскую імперыю, аказваецца пад уплывам сасанідскага Ірана. Спусташальныя набегі на Паўночна-Заходнюю Індыю плямёнаў гурджараў і эфталітаў у V—VII стагоддзях садзейнічаюць рассяленню продкаў цыганоў па ўсёй вялізнай тэрыторыі сасанідскага Ірана, уключаючы тэрыторыю Старажытнай Арменіі і Малой Азіі, якія ў канцы VI стагоддзя пераходзяць у рукі візантыйцаў.

Заваяванне арабамі Ірана (сярэдзіна VII стагоддзя) спрычыняецца да перасялення цыганоў ва ўсходнія, а потым і ў астатнія правінцыі Візантыі. Пазнейшыя заваёвы туркамі-сельджукамі Малой Азіі і ваенная экспансія турак-асманаў на Балканах (XIV—XVI стагоддзі) у сваю чаргу садзейнічаюць прыходу цыганоў у цэнтральную і паўночную часткі Еўропы.

З'явіўшыся ў Еўропе ў X стагоддзі, цыганы доўгі час былі загадкаю і мясцовым уладам абвяшчалі сябе ўцекачамі з «малога Егіпта», дзецьмі Фараона («Хараона»). Пазней цыганоў пачалі прымаць за турэцкіх шпіёнаў. Вынікам гэтага былі праявы рознага роду дыскрымінацыі.

Міналіся стагоддзі, Еўропа была схільна верыць, што цыгане прыйшлі з Егіпта.

У 1763 годзе венгр Іштван Валаі, сустрэўшыся з індыйскімі студэнтамі, адзначыў падабенства моваў цыганоў і індусаў. Цыганы разумелі шмат якія словы гасцей.

Нямецкія вучоныя І. Рудыгер, Г. Прэльман, А. Гют, вывучаючы цыганскія мовы і параўноўваючы іх з дыялектам хіндзі і санскрытам, дакументальна абгрунтавалі назіранні Іштвана Валаі. Буйны венскі філолаг Ф. Міклошыч правёў даследаванні далей, сабраў вялізны слоўны матэрыял, змог дакладна ўстанавіць індыйскую прарадзіму цыганоў. Ён прыйшоў да высновы, што цыганы выйшлі з паўночнага захаду Індыі каля 800—1000 года нашай эры — пасля аддзялення новаіндыйскіх моваў ад санскрыту.

Агульнымі для ўсіх еўрапейскіх цыганоў (акрамя

іспанскіх) перавалачнымі пунктамі з Індыі па шляху ў Еўропу былі Персія, Арменія і Грэцыя. Усе без выключэння цыганскія дыялекты Еўропы маюць персідскія, армянскія і грэцкія словы. Грэцкая лексіка прадстаўлена асабліва багата, што гаворыць пра шматгадовае пражыванне цыганоў у гэтай краіне.

Ёсць звесткі аб знаходжанні цыганоў у IX стагоддзі ў Візантыі. Першаю згадкаю пра іх у Еўропе лічыцца запіс манаха з манастыра на гары Атос (Візантыя), які датуецца 1100 годам. У 1387 годзе цыганы ўпамінаюцца ўжо ў Румыніі, у 1398 годзе — на Крыце, у XIV стагоддзі — у Нямеччыне. Вядома, што прыкладна ў гэты самы час венецыянцы дазволілі цыганам пасяліцца на Пелапанесе, аб чым сведчаць і некаторыя сярэднявечныя пабудовы, якія захавалі назвы «цыганскі замак». У Сярэдняй Еўропе цыганы вядомыя з 1417 года. У XV—XVI стагоддзях яны трапілі ва ўсходнюю і Паўночную Еўропу, у XVIII стагоддзі — у Расею, у XIX стагоддзі — у Амерыку.

У Вялікае княства Літоўскае цыганы прыйшлі ў сярэдзіне XV стагоддзя. Амаль ва ўсіх еўрапейскіх дзяржавах існавалі жорсткія законы, накіраваныя супроць цыганоў. Забойства цыгана законам не каралася. Больш спакойным было становішча гэтага народа ў Венгрыі, Вялікім княстве Літоўскім, куды ўваходзілі беларускія землі, а таксама ў Расіі. Тут, нягледзячы на некаторыя ганенні, цыганы заваявалі прызнанне як добрыя кавалі, ювеліры, каняводы, музыкі, спевакі, танцоры і муштроўшчыкі звяроў, а жанчыны здабылі славу варажбаю і знахарствам.

Першым дакументам, які датычыць цыганоў на тэрыторыі Беларусі, лічыцца прывілей вялікага літоўскага князя Аляксандра ад 25 мая 1501 года цыганскаму войту Васілю на права вандраваць у межах Вялікага княства Літоўскага і Польшчы, а таксама мець свой суд. Гэты прывілей быў напісаны ў Вільні, а захоўваўся ў Нясвіжскім архіве Радзівілаў. Упершыню ён быў апублікаваны І. Даніловічам у даследаванні «Аб цыганах» (на польскай мове), выдадзеным у Вільні ў 1824 годзе.

Прывілей гучыць так: «Біў нам (вялікаму князю) чалом старшы войт Васіль і яго цыганы і прасілі нас, гаспадара, каб мы іх просьбу і чалабіцце задаволілі і каб таго войта зацвердзілі. Дзеля чаго гэтым лістом нашым выбранага Васіля, войта цыганскага, зацвер-

дзіўшы і ўстанавіўшы, даём яму сілу і права судзіць цыганоў і разбіраць усякія спрэчкі паміж імі. Войт Васіль і яго цыганы ва ўсіх землях Вялікага княства Літоўскага і ў яго воласцях павінны мець поўную свабоду згодна са старымі правамі, звычаямі і даўнімі княскімі граматамі».

Як відаць з гэтага дакумента, беларуска-літоўскім уладам цыганы былі добра вядомыя і ім ужо неаднаразова даваліся граматы. Але да сярэдзіны XVI стагоддзя становішча цыганоў пагоршылася. Сойм 1557 года пастанавіў выгнаць цыганоў з дзяржавы і гэта пастанова пацвярджалася на сеймах 1565, 1578, 1607 і 1618 гадоў. Але, нягледзячы на гэта, цыганы заставаліся і жылося ім даволі някепска.

Дакументы XVI стагоддзя часта згадваюць цыганоў на службе ў шляхты і магнатаў. Напрыклад, у маёнтку каралеўскага каморніка Мацвея Быстрыцкага на Гарадзеншчыне жыў цыган Бубянец, які аб'язджаў маладых коней. А Радзівілы і Сапегі звычайна запрашалі да сябе цыганоў-цымбалістаў. У гэтыя часы скаргі цыганоў разглядаліся нароўні з іншымі скаргамі ў гарадскіх судах.

У другой палове XVI стагоддзя ўрад выдаў некалькі загадаў, накіраваных на прымацаванне цыганоў да зямлі. Указ 1565 года забараняў прымаць цыганоў, якія пайшлі ад пана. У пастанове Гарадзенскага сойму 1568 года (арт. 8) гаварылася: «На цыган жаднаго падатку не удаляем, палічаючы іх за жебракі, тогды абы, не жебручы і не крадучы, с таго панства нашого, Влікаго Княсьтва Літовского, шлі прочь, а хто бы с ніх с панства прочь іті не хотел, таковыя нехай бы землі і оселості бралі, так под намі, господарем, яко под князі, паны і шляхтою і повінгость того села полнілі подле уставы».

У 1586 годзе Гарадзенскі сойм прымае пастанову аб выгнанні цыганоў за межы дзяржавы, за выключэннем тых, якія асядуць на землях дзяржаўных, княскіх або шляхецкіх і будуць несці павіннасці вёскамі. Такім чынам, цыганоў хацелі зрабіць землеўладальнікамі, але гэты дзяржаўны план не ажыццявіўся. Цыганы працягвалі заставацца ў вёсках, і там іх «перавыхоўвалі» паны.

Шмат якія цыганы ўцякалі ва Усходнюю Беларусь, на якую дзеянні гэтых законаў распаўсюдзіліся не адразу. У гэтыя гады ўзмацніўся прыгнёт цыганоў на

тэрыторыі ўласна Польшчы, і яны пачалі бегчы адтуль на Віцебшчыну і Магілёўшчыну. Прыдзвінне тады было арэнаю барацьбы Расіі і Рэчы Паспалітай. Таму мясцовыя паны сустракалі цыганоў даволі добра, дапамагалі ім уладкавацца і нават давалі зямлю. Ва Усходняй Беларусі захаваліся вёскі з назвамі Цыганы, Цыганкі і назвы ўрочышчаў Цыганкова Ніва, Цыганоўская рака, Цыганоўскі ручай. Але трэба адзначыць, што нягледзячы на такія даброты, цыганы не прыжыліся ў вёсках. Яны цягнуліся да гарадоў і мястэчак, дзе звычайна сяліліся на ўскраінах.

Адносна спакойным для цыганоў у Беларусі было XVII стагоддзе. На яго пачатку быў наплыў смуглявых вандроўнікаў з Венгрыі. Шэраг судовых спраў, дзе разглядаюцца скаргі цыганоў аб грабежніцкіх наездах на дамы адзін аднаго, сведчаць, што багатыя цыганы забаўляліся гэтаксама, як і беларуская шляхта, пагатоў шмат хто з іх жыў не менш заможна. Напрыклад, у 1663 годзе цыган Пётр Лукашэвіч скардзіўся на свайго супляменніка Марка Раслонкавіча за два грабежніцкіх наезды на ягоны двор. Марк Раслонкавіч забраў не толькі маёмасць, але ўзяў у палон і самога гаспадара з сям'ёю.

У XVIII стагоддзі ў беларускіх мястэчках і гарадах цыганы выбіралі сабе старэйшын, якія называліся «цыганскімі каралямі», або «цыганскімі вуйтамі». Галоўным абавязкам старэйшыны быў суд і расправа над тымі, хто правініўся ў крадзяжы. У Заходняй Беларусі выбары старэйшын адбываліся на полі ля мястэчка Мір, куды збіраліся цыганы з усіх канцоў края. У старэйшыны выбіралі цыгана сярэдняга веку, станістага і багатага. Старэйшына вылучаўся тым, што насіў жупан з адкладным, чырвоным каўняром, а паўзверх жупана — перакінутае цераз плячо «джупло» (нагайку з сярэбранай рукаўткай). Выбраны «кароль» гаварыў клятву, потым яго пад радасны крык і воплескі тры разы падымалі на руках угору. Пасля ля ног старэйшыны складвалі падарункі. Жанчыны асыпалі яго насеннем дурнап'яну, каб зачараваць ад злых духаў. Старэйшынаў зацвярджаў вялікі князь ці магнаты, якія выдавалі адпаведную грамату.

Сярод цыганскіх каралёў XVIII стагоддзя найбольш вядомы Ян Марцінкевіч. У 1778 годзе ён атрымаў грамату ад князя караля Станіслава Радзівіла, вядомага пад мянушкаю «Пане Каханку». Марцінкевіч ула-

дарыў да 1790 года і жыў у мястэчку Мір. Ён выславіўся сваімі дзівацтвамі, жыў занадта раскошна і даваў шыкоўныя банкеты, на якіх прысутнічалі знаныя шляхціцы і нават сам Пане Каханку. Марцінкевіч пабудаваў у Міры палац і акружыў сябе шматлікай світаю з цыганоў. Ён імкнуўся ва ўсім капіраваць свайго вяльможнага патрона Радзівіла. Цыганскі кароль ездзіў у пазлачонай карэце, запрэжанай дванаццацю конямі. Калі ж ён ішоў пешшу, дык яго суправаджала багата апранутая світа, а праходзячыя цыганы мусілі здымаць шапкі і пачціва чакаць у паклоне, пакуль «Бацю Ян» пройдзе. Пасля смерці Яна Марцінкевіча гэтая пасада перайшла да ягонага сына, але той праз нейкі час эміграваў з групаю супляменнікаў у Турцыю.

У Лідскім павеце з 1780 па 1795 год кіраваў Якуб Знамяроўскі. Яго сталіцаю было мястэчка Эйшышкес (цяпер на тэрыторыі Летувы). Знамяроўскі быў вельмі дэспатычны, і ў 1789 годзе супраць яго ўспыхнула паўстанне. Цыганы завязалі свайго караля ў мех, падвесілі да бэлькі і білі не шкадуючы, але потым узнагародзілі падарункамі і праводзілі дадому. Пакаранне добра падзейнічала на «караля», і ён пачаў кіраваць сваім народам справядліва і мудра.

Яшчэ вядома, што ў 1767 годзе на Магілёўшчыне цыганскім каралём быў абраны Гедройц, маёнтак якога знаходзіўся ў вёсцы Каменка Чавускага павета.

Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай уся тэрыторыя Беларусі адышла да Расеі. Царскі ўрад пачаў прымаць розныя загады, каб пасяліць цыганоў па вёсках. Яшчэ пасля першага падзелу 1772 года Кацярына II выдала ўказ аб залічэнні цыганоў у стан сялянства і аб зборы з іх падаткаў. У 1791 годзе з'явіўся ўказ, паводле якога цыганам быў вызначаны гадавы тэрмін для аселага пасялення па вёсках. За выкананнем пастановы сачылі ваяводскія камісіі і ўлады на месцах. Але гэтыя загады таксама не мелі жаданых вынікаў.

У 1812 годзе цыганам у гарадах і мястэчках было загадана прыпісання да мяшчанскага стану. Тады багатыя цыганы запісаліся ў купцы, а больш бедныя — у мяшчане. З тымі, хто не выканаў указу, абыходзіліся як з бадзямі. Але новазапісаныя мяшчане і купцы ўлетку ўсё адно вялі вандроўнае жыццё. Рэвізія 1847 года выявіла, што багата цыганоў пагубляла свае мяш-

чанскія і купецкія дакументы. Такіх запісалі ў разрад «скарбовых сялян».

Цыганы стараліся сяліцца непадалёку Слоніма, Менска, Барысава, Слуцка і ў мястэчку Мір. Яны займаліся пераважна конегадоўляй, токарствам, выраблялі скуры. Зробленыя цыганамі ліповыя і дубовыя міскі і талеркі славіліся сваёй прыгожаю аздабаю. Былі сярод цыганоў таксама шаўцы, кавалі, слесары.

Яшчэ з часоў цыганскага караля Яна Марцінкевіча славу цыганскае сталіцы атрымала мястэчка Мір. Там цыганы заснавалі папяровыя, суконныя, ткацкія і футравыя мануфактуры, якія квітнелі ў XVIII стагоддзі, а ў сярэдзіне наступнага пачалі занепадаць, але ткацкія вырабы мірскіх цыганоў па-ранейшаму мелі добры попыт.

Шмат хто з цыганоў у XIX стагоддзі пачаў арэндаваць агароды, а некаторыя мелі і ўласныя дамы. Аднак значная частка, як і раней, з вясны да восені вандравала, жыла ў намётах, а зімой прасіліся да сялян у ёўні або ў старыя свабодныя хаты.

Цыганы паміж сабою заўсёды гаварылі на сваёй мове, а з — астатнімі на беларускай і расейскай. Вядома, што ў мінулым стагоддзі мужчыны звычайна апрадаліся ў расейскае сялянскае адзенне. Жанчыны насілі кашулі з белага палатна і паркалёвыя спадніцы яркага колеру, а зверху так званую «капу» — кавалак якой-небудзь шарсцяной (часам баваўнянай) тканіны, пашытай так, каб свабодна праходзіла галава і каб апранаха прыкрывала левую руку. На галаву надзявалі яркую хустку, павязаную накшталт турэцкай чалмы. На шыі насілі мноства караляў і маністаў. Узімку апрааналі паўкажущкі на заечым або кашачым футры.

Улюбёнаю ежаю цыганоў была свініна, асабліва свінное сала — сырое, салёнае, варанае ці смажанае, а таксама яечня.

Цыганы прымалі рэлігію таго народа, сярод якога сяліліся, але ў іх захоўваліся і перажыткі старых магічных ды анімістычных вераванняў і абрадаў.

Цыганскае насельніцтва Беларусі (як і Летувы, Латвіі, Эстоніі) вызнае толькі хрысціянства, шануючы Бога-Айца і Дзеву Марыю. Ісус Хрыстос успрымаецца як надзвычай высокі прыклад святога, пабожнага, боскага Чалавека-Выратавальніка.

Атэістычныя настроі для цыганоў заўсёды былі чужыя.

Карэнным чынам змяніўся лёс цыганоў у савецкі час. У 1926 годзе выдадзены шэраг указаў савецкага ўрада аб землеўладкаванні цыганоў і аб садзеянні пераходу вандроўных цыганоў на аселасць. Быў арганізаваны Усерасейскі саюз цыганоў (1925—1928). У 1926 годзе такі саюз створаны і ў Беларусі. У 1928—1932 гадах на аснове паўночнага дыялекту была аформленая цыганская пісьмовасць, пачалі выходзіць кнігі і часопісы. У 1931 годзе ў Маскве адкрыўся прафесійны цыганскі тэатр «Рамэн». Першы ягоны спектакль быў пастаўлены па п'есе заснавальніка цыганскай літаратуры Аляксандра Гармано «Жыццё на колах».

У Беларусі некалькі цыганскіх школ вучылі хлопчыкаў і дзяўчынак грамадзе да іх закрыцця ў 1938 годзе.

Цяжкія выпрабаванні выпалі на долю цыганскага народа ў гады другой сусветнай вайны. Амаль 500 тысяч цыганоў з розных краінаў загінулі ў канцэнтрацыйных лагерах. Шмат цыганоў прымала ўдзел у Вялікай Айчыннай вайне, было ўзнагароджана ордэнамі і медалямі СССР.

Яшчэ ў мінулым стагоддзі многія вучоныя займаліся вывучэннем цыганскага народа. Ягонай гісторыі на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага непасрэдна ў Беларусі прысвяцілі свае манаграфіі вядомыя гісторыкі І. Даніловіч, Т. Нарбут, Т. Чацкі. У гістарычна-этнаграфічных працах П. Шпілеўскага, Я. Раманава, М. Доўнар-Запольскага і К. Анікіевіча нямала старонак таксама прысвечана цыганам. Спецыяльны артыкул па гісторыі цыганоў у Беларусі напісаў і апублікаваў у 1926 годзе ў часопісе «Наш край» вядомы тагачасны гісторык З. Даўгяла. Адным з персанажаў беларускага народнага лялечнага тэатра — батлейкі заўсёды быў цыган. У сярэдзіне мінулага стагоддзя П. Шпілеўскім напісана апавяданне «Цыганёнак». Шмат пісаў пра вандроўны народ У. Караткевіч.

Што ж такое гэтыя восем-дзесяць тысяч цыганоў, якія жывуць сёння ў Беларусі, на беларуска-літоўскім памежжы, у Даўгаўпілскім раёне Латвіі? Якія яны? Чым займаюцца? Знешне — шмат у чым такія ж, як і іх далёкія продкі: смуглыя, чорнавалосыя, з карымі вачыма. Праўда, ёсць шатэны, нямала русявых, шэра і блакітнавокіх. Сустрэкаюцца і бландзіны. Па нашых назіраннях, каля дзесяці працэнтаў цыганоў нашай рэспублікі Беларусь знешне не адрозніваюцца ад славянскага насельніцтва.

У беларускіх цыганоў найменне «Фараон» (Хараон) набыло адмоўна-кплівы характар: гэтым словам звычайна называюць цыганоў з занадта кансерватыўным мысленнем і ладам жыцця.

У цыганскіх сем'ях моцныя роднасныя пачуцці, асабліва да бацькоў. Жанатыя сыны з уласнымі сем'ямі жывуць, як правіла, з бацькамі. Пасля смерці бацькоў дзеці носяць жалобу паўгода, а некаторыя і больш за год: не веселяцца, не спяваюць, не танцуюць.

У вольны час цыганы любяць наведаль аднаго: дамаўляюцца аб прадажы коней, абмяркоўваюць навіны, з задавальненнем п'ючы пры гэтым гарбату. Улюбёная тэма сустрэч — старажытныя казкі і легенды, абмеркаванне біблейскіх паданняў.

Цыганы лічаць хлеб найвышэйшым сімвалам ежы, матэрыі наогул, атрыбутам святасці. Не папытаўшы праз гаспадара дома дазволу ў хлеба, нельга гаварыць непрыстойнае, брыдкасловіць, весці гаворкі на інтымныя тэмы.

Паміж сабою цыганы размаўляюць на цыганскай гаворцы, якую не зблытаеш з астатнімі і якую мы будзем называць беларуска-літоўскім цыганскім дыялектам. У ім дагэтуль захавалася шмат старажытных беларускіх слоў, цяпер невядомых нават беларусам. Па-расейску цыганы размаўляюць з моцным беларускім акцэнтам, маюць свой асаблівы вусны фальклор, адрозніваюцца нават укладам жыцця.

Беларускія цыганы даўно перайшлі да аседлага ладу жыцця; жывуць, як правіла, на ўскрайках гарадоў, радзей у вёсках. Нават у даўнія часы яны вандравалі на невялікія адлегласці толькі летам, нязменна вяртаючыся ў родныя мясціны. Асноўную масу нашых цыганоў можна назваць напалову вытворцамі, напалову кааператарамі. Дарослыя працуюць шафёрамі, зваршчыкамі, сезоннымі вартаўнікамі, апальшчыкамі, пажарнікамі, прыбіральшчыкамі, ёсць коняхі, даяркі. У вольны час разам з дзецьмі і падлеткамі дарослыя займаюцца хатняй гаспадаркай: гадуюць бычкоў, свіней, авечак.

Ёсць цыганы з вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай адукацыяй: інжынеры, медыкі, настаўнікі, культработнікі, ветэрынары, афіцэры-вайскоўцы і г. д., але большасць уладальнікаў дыпламаў працуюць не па спецыяльнасці. Па-першае, не пераадоленыя яшчэ насяражаныя адносіны да цыганоў у адміністрацыі

прадпрыемстваў, кіраўнікоў наогул; па-другое, нагадвае пра сябе нацыянальны характар: цыган хутка страчвае цікавасць да справы, якая не дае адчувальнай матэрыяльнай аддачы.

Цыганы шмат працуюць, маюць вялікія дыхтоўныя дамы, аўтамашыны. Любяць збіраць каштоўны посуд, хаця рэдка ім карыстаюцца. Самымі вялікімі хатнімі каштоўнасцямі лічаць абразы і іншыя выявы святых, якіх звычайна ў доме вельмі шмат.

Мастацтва (спевы, танцы) у цыганоў Беларусі не ў пашане: людзей, якія гэтым займаюцца, лічылі і працягваюць лічыць легкадумнымі дзівакамі. У расейскіх і венгерскіх цыганоў гэтае майстэрства, наадварот, перадавалася ў спадчыну. У Беларусі не было цыганскіх хароў, як у Пецярбургу, Маскве, Бранску, Арле, Яраслаўлі. Асноўным і паважным заняткам лічылася толькі жывёлагадоўля: гэта тлумачыцца, на наш погляд, тым, што ў шмат каго з беларускіх цыганоў у жылах цячэ шляхецкая кроў былых гаспадароў сядзіб і маёнткаў.

Шмат нашчадкаў сярод нашых цыганоў мае, напрыклад, сёння адзін з графаў Забэлаў, што жыў на пачатку нашага стагоддзя ў Віцебскай губерні і ажаніўся з цыганкаю.

Жабраванне выклікала пагарду ў нашых продкаў: мужчына-цыган павінен быў «бізуном» (вобразна кажучы) забяспечваць сям'і сродкі на жыццё; жанчыне (у адрозненне ад цыганаў іншых груп, нават суседзяў — смаленскіх цыганоў) таксама забаранялася «здабываць» хлеб для сям'і такім чынам.

У адрозненне ад іншых груп цыганоў дзяўчына ў нас выходзіць замуж як і ў беларусаў — з пасагам; жаніх не плоціць бацькам нявесты выкуп. Замужнія цыганкі могуць хадзіць без хустак, носяць іх толькі ў першыя тыдні і месяцы пасля вяселля. У валасы непакрытай галавы ўплятаюць чырвоную стужку — ад злога духу. У блізкім сямейным коле жанчыны могуць сядзець за адным сталом з мужчынамі (апрача вяселляў).

Некалькі слоў пра этнічны склад цыганоў Беларусі.

Першую групу складаюць так званыя «беларуска рома». (Яны з'яўляюцца выхадцамі з беларуска-літоўскага і венгерска-польскага арэалаў; вызначаюць пераважна праваслаўе, але ёсць католікі і прадстаўнікі веры евангельскай.) «Беларуска рома» называюць

сябе толькі тыя цыганы, што живуць у Менску, Менскай вобласці і блізкіх ад яе населеных пунктах суседніх абласцей. Старэйшае пакаленне гэтых цыганоў цудоўна гаворыць па-беларуску, моладзь горш валодае як беларускай, так і роднай мовамі. Займаюцца «беларуска рома», як правіла, тым, што і навакольнае нецыганскае насельніцтва: працуюць, гадуюць хатнюю жывёлу, шыюць адзенне на продаж. Самі апрапаваюцца сучасна, у побыце амаль адсутнічаюць цыганскія традыцыі, бо — асабліва сярод моладзі — шмат змешаных шлюбав.

Другую па колькасці групу складаюць беларуска-летувіскія цыганы польскага паходжання — «бежанцытэ-рома», «рома-бежанцы», якія живуць па ўсёй заходняй і цэнтральнай частках нашай рэспублікі. Прадстаўнікі гэтых цыганоў сустракаюцца практычна ва ўсіх населеных пунктах і гарадах астатняй тэрыторыі Беларусі, а таксама ва ўсходняй Летуве. Веравызнанне іхняе каталіцкае, добра гавораць па-польску, з нецыганамі размаўляюць па-расейску з дамешкам беларускіх слоў. У жыцці больш, чым «беларуска рома», трымаюцца старажытных цыганскіх традыцый, укладу жыцця. Па знешнім выглядзе «бежанцы-рома» больш экзатычныя і яркія. Яны — вялікія аматары цяжкавагавых коней, але, як правіла, самі іх не разводзяць, любяць азартна мяняцца, могуць прайграваць коней у карты. Пажылыя цыганы з'яўляюцца цудоўнымі майстрамі вырабу драбінаў, брычак, збруі. Гадаваць хатнюю жывёлу «бежанцы-рома» пачалі толькі ў апошні час. Улетку побач з домам яны ставяць палатку.

Існуе традыцыя ўцёкаў маладых. Жаніх «выкрадае» маладую, пасля чаго яе бацькі ідуць на пошукі. Сустрэча бацькоў звычайна канчаецца замірэннем і дзеля гэтай падзеі арганізуецца святочны стол.

У дыялекце «бежанцаў-рома» шмат запазычаных з беларускай мовы слоў.

Трэцюю групу складаюць цыганы «ліпэнцы», якія живуць у паўночна-заходняй Беларусі ў Латгаліі. (Назва ўзнікла ў выніку змянення слова «лепельцы». У царскі час нашчадкі гэтых цыганоў былі зарэгістраваныя ў лепельскім павеце.) Яны вельмі блізкія да вышэйназваных «бежанцаў» па дыялекце, але маюць больш стрыманы нораў і характар. Усе прадстаўнікі гэтай умоўнай групы заўзятыя рыбакі, нават жанчыны-цыганкі з ахвотаю вудзяць рыбу. Гэтая рыса выдзяляе

іх сярод усіх цыганоў зямнога шару!

«Ліпенцы» — выдатныя кавалі, яны славяцца вырабам саней, хамутоў, скураной зброі. Жанчыны схільныя да агародніцтва, вырошчваюць трускаўкі. Ахайныя, любяць жыць у дыхтоўных дамах, якія фарбуюць звычайна ў зялёны колер. Частка «ліпенцаў» вызнае каталіцтва, ёсць і праваслаўныя.

На тэрыторыі Віцебскай і Магілёўскай абласцей, а таксама на віцебска-смаленскім і магілёўска-смаленска-бранскім памежжы жывуць цыганы змешанага расейска-беларускага паходжання: «сякі», «вэшытка», «аўсянкі», «себяжцы», «габалы», «мякіннікі», «тралялюшны-тра-ля-ля» ды іншыя. Некаторыя называюць сябе па месцы жыхарства: «магілёўска», «барысаўска»...

На поўдні і паўднёвым усходзе Беларусі цыганы называюць сябе «гомельцы», «полесякі», «сінякі». Яны таксама арганічна ўваходзяць у групу беларускіх цыганоў, хоць у іхняй мове прыкметны ўплыў супляменнікаў з Украіны — «сэрваў».

Цыганоў, якія жывуць на Палессі, называюць «пінчукі». Гэта своеасаблівы народ: павольны, разважлівы, працавіты. Ім не ўласцівы азарт, яны любяць мяняць коней па паштоўках, на сумленных умовах. Старэйшыя ўмеюць плесці лапці і кошыкі. Сустрэкаюцца і кавалі. Моваю блізкія да «беларуска рома».

У цэнтральнай, паўднёва-ўсходняй і паўднёвай частках нашай рэспублікі жывуць групамі і асобнымі сем'ямі цыганы — «бернікі». Па паходжанні гэта пераважна нашчадкі былых членаў табараў, якія качавалі на памежжы Бранскай вобласці, паўночна-заходняй Украіны і паўднёвай Беларусі; частка «бернікаў» паходзіць з Летувы. У XVII стагоддзі гэтыя цыганы прыйшлі з Аўстра-Венгрыі. Сярод іх ёсць добрыя каняводы, майстры вырабляць драбіны, саманшчыкі. Жанчыны часта займаюцца варажбою. Па сваёй мове блізкія з цыганами Гомельшчыны, але захавалі шмат слоў грэцкага і венгерскага паходжання.

Апрача таго, на тэрыторыі Віцебскай і суседняй Смаленскай абласцей пасля вайны ў вёсках пасяліліся групы цыганоў — «партызанаў». Паходзяць яны з Латгаліі. Вайну шмат хто са старэйшых цыганоў перажыў з партызанами ў беларускіх лясах, хаваючыся ад фашыстоўскага генацыду. Часам іх называюць «партызанами» і за даволі лёгкія адносіны да свайго месца

жыхарства, за тое, што не любяць будаваць вялікія дамы, купляць мэблю. Жывуць гэтыя цыганы сённяшнім днём, абшчынаю. Трымаюць коней ды іншую жывёлу. Спавядаюць каталіцтва.

У адрозненне ад беларускіх цыганоў «партызаны» вельмі любяць і захоўваюць сваё самабытнае мастацтва: спяваюць, танцуюць, іграюць на баянах, акардэонах, гітарах. Яны добра разумеюць сапраўднае цыганскае мастацтва. Старэйшыя гавораць па-цыганску на латгальскім дыялекце, моладзь ужо практыкуе гаворку супляменнікаў з «беларускай» моўнай групы: «ліпенцаў», «сякаў», «беларуска рома».

У заходняй Беларусі (Брэсцкая і Гарадзенская вобласці) жывуць польскія цыганы — «фэлдытка». Па мове і па ладзе жыцця яны набліжаюцца да раней названых беларуска-літоўскіх («бежанцытка»). Сярод іх вылучаецца група польска-венгерскага паходжання, з якіх выйшаў вялікі род з прозвішчам Ковач. Старыя яшчэ захоўваюць паданні аб сваім побыце ў Венгрыі і нават у Грэцыі. Лічыць сябе польскімі, венгерскімі ці літоўскімі цыганамі ў заходняй Беларусі — найперш традыцыя, бо мова, асаблівасці і ўклад жыцця, важкіх падстаў на гэта не даюць.

Цыганы памятаюць былую мяжу XVIII стагоддзя паміж Рэччу Паспалітай і Расеяй ля Рудні, што на Смаленшчыне, дзе яшчэ захаваліся рэшткі пагранічнага слупа. Цыганоў, якія жывуць на Захад ад Рудні, называлі і называюць у Расеі «польска», на Усход — «росейска (руска)».

«Польскіх» цыганоў эпізадычна можна сустрэць у вёсках, некаторыя стала жывуць у пасёлках, раённых цэнтрах. З усіх цыганоў, якія насяляюць Беларусь, «польскія», на наш погляд, найбольш кансерватыўныя, яны шмат у чым трымаюцца табарных прывычак, укладу жыцця. Экспансіўныя, сумбурныя. Некаторыя сем'і вядуць напалову вандроўны лад жыцця, і з гэтае прычыны іхнія дзеці растуць неадукаванымі.

На тым абшары, дзе сустракаюцца землі чатырох краін — Беларусі, Расеі, Летувы і Латвіі, жыве значная колькасць цыганоў змешанага беларуска-польска-латышкага паходжання — «дзвінска рома», «латгальцы», «прахітка рома». Іх гаворка мае запазычанні з нямецкай і латышскіх моваў. Сярод іх ёсць людзі з педагагічнай, музычнай адукацыяй. Цяпер робяцца

спробы аб'яднання грамадска-культурных намаганняў цыганоў Беларусі і Балты.

Гаворкі цыганоў Заходняй Беларусі, Летувы і Латвіі («бежанцаў», «літоўска», «польска», «ліпенцаў», «дзвінска») адрозніваюцца ў параўнанні з цыганамі Усходняй Беларусі, большай колькасцю запазычанняў з нямецкае мовы.

У цэнтральных і паўднёвых частках Беларусі жывуць невялікія групы цыганоў змешанага беларуска-ўкраінскага паходжання — «муканаў» і «чарнобыльцаў». Яны займаюцца конямі, а таксама лудзільным рамяством.

Трэба адзначыць і такую з'яву, як збліжэнне беларускіх цыганоў і «катляраў», якое пачалося ў 60-я гады і працягваецца ў наш час (гарадскі пасёлак Ціраспаль каля Віцебска, Слуцк, Мінск; пасёлак Парубянка каля Вільні).

Вось у агульных рысах расказ пра этнічны склад цыганскага насельніцтва Беларусі. Па-за межамі артыкула застаюцца пытанні этнаграфіі, тапанімікі, анамастыкі. Аднак проста немагчыма не сказаць колькі слоў пра асноўныя звычаі беларускіх цыганоў.

Цыганскія вяселлі ў нас маюць некаторыя асаблівасці. Напачатку, вядома, з'яўляюцца сваты. Паводле звычаю яны прыходзяць ці прыязджаюць да маладой двойчы. Сват абавязкова павінен быць падперазаны чырвоным поясам. Першы раз бацькі на чале са сватам знаёмяцца без жаніха. Бацька дзяўчыны пачынае вітаць гасцей, частаваць іх гарбатай. Сваты пераходзяць да тэмы візіту звычайна такімі словамі: «Печка наша — дзеўка ваша». Хтосьці з гаспадароў непрыкметна падае на стол гарэлку або каньяк, бацька дзяўчыны разлівае трунак па кілішках і прапануе выпіць за здароўе гасцей. Жанчыны ў гэты момант падаюць стравы, і ўсе абедуюць. Ідзе ўзаемны абмен тостамі з пажаданнямі добра, шчасця, шанцавання праз міласць Бога. Ніхто нікога не прымушае піць, часта нехта зусім не п'е, прысутныя абыходзяць гэта маўчаннем.

У нейкі момант бацька жаніха просіць прабачэння ў гаспадара і, даючы грошы, пасылае са свайго боку па наступную бутэльку. Гаспадар дома, як правіла, не згаджаецца, матывуючы тым, што ў доме спіртнога даволі. Госць з дапамогаю жартоўнае клятвы «На дык-хэса ман» — «Больш мяне не ўбачыш» дабіваецца свайго. Частаванне, абмен рэплікамі і тостамі працяг-

ваецца і ў выніку прызначаецца другая сустрэча з жаніхом.

Цырымонія не падобная да першай, але пры гэтым робіцца абрад «заручаны».

У апошні час сватанне часта абмяжоўваецца адным візітам разам з жаніхом, пасля папярэдняга знаёмства хлопца і дзяўчыны. Пад час сустрэчы прызначаецца дзень вяселля і абгаворваюцца дэталі. За сталом можа быць нават адбыцца мена коней. Развітваюцца гаспадары і госці вельмі сардэчна са словамі «Заставайцеся з Богам».

Калі маладыя не спадабаліся адно аднаму, гэта ў далікатнай форме перадаецца зацікаўленым бакам праз родных і далейшае знаёмства можа быць спынена.

Вяселле спраўляецца тры дні. Дзеці і падлеткі абыходзяць і аб'язджаюць цыганоў і паведамляюць, што «ў нас у такі дзень вяселле». Іншагароднім адпраўляюцца тэлеграмы. Прыязджаюць і прыходзяць тыя, хто можа і хоча паўдзельнічаць ва ўрачыстасці.

Цяпер вяселлі ў цыганоў часта адбываюцца ў рэстаранах. Гонарам сямейнага свята лічыцца вячанне ў царкве, куды зазвычай ездзяць на машынах. (Даўней цыганская пара ехала вянцацца на багата прыбраных конях, прычым малады павінен быў быць у ботах і з бізуном у руках.)

Пачынаецца застоліца ў пятніцу па абрадзе. Госці апранаюць найлепшыя ўборы, жанчыны дэманструюць свае пярсцёнкі, завушніцы, маністы. Маладыя сядзяць у цэнтры стала: пачынаючы ад маладога рассаджваюцца мужчыны, ад маладой — жанчыны. Размовы паміж прадстаўнікамі рознага полу (паміж мужам і жонкаю — таксама) адбываюцца ў перапынках, калі танцуюць: у гэты ж момант канчаткова вырашаецца пытанне пра грошы (або каштоўнасці), прызначаныя на падарунак маладым.

Кіруе цырыманіялам зазвычай сталы, гаваркі і да-сціпны чалавек. Часам ім бывае сват. Часта прысутныя за сталом экспромтам выбіраюць такога гаспадара застоліцы.

Калі нявеста не нявінніца (яна паведамляе аб гэтым загадзя), або раней была замужам, арганізуецца проста сустрэча, якая ў перакладзе завецца «стол».

На вяселле запрашаецца аркестр (часам цыганскі), які на пачатку грае нешта досыць стрыманае. Госці паводзяць сябе паважна, ідзе няспешная размова, што

найменей датычыцца якраз маладых. Потым хтосьці з прысутных мужчын-гасцей крычыць: «Куды мы прыйшлі? Гэта проста госці або ўсё ж вяселле?» Знак пададзены і жанчыны-госці непрыкметна па чарзе выводзяць нявесту і жаніха ў падрыхтаваны дом, дзе яны павінны спазнаць адно аднаго як мужчына і жанчына. Госці ў гэты час ціха размаўляюць, хтосьці можа спяваць, апавядаць розныя гісторыі.

Спіртное разліваецца ўвесь час, але піць ніхто не прымушае. Вяселле працягваецца пасля вяртання нявесты і жаніха за стол. Жанчыны-госці пасля пільнага вывучэння шлюбнага ложка вусна сведчаць прысутным аб бязгрэшнасці нявесты. Першы тост гаворыць малады, ён дзякуе бацькам за дачку і прапануе з блаславення Бога выпіць за здароўе ўсіх гасцей.

Гэты тост суправаджаецца выбухам агульнае радасці і крыкамі ў гонар маладой пары. Аркестр грае вясельны цыганскі танец, потым іншыя агнёвыя мелодыі. Пачынае панаваць узвышаная атмасфера святочнасці. У нейкі момант гаспадар цырыманняў са сваім памочнікам з'яўляюцца з сярэбранай тацаю (падносам), і кожны госць гаворыць сваё слова (часам вершам ці песняй) у адрас маладых. Абход гасцей з тацаю пачынаецца ад мужчын і заканчваецца на другім баку стала ў жанчын.

Маладыя абавязкова стоячы слухаюць пажаданні і дзякуюць за падарункі.

Працяг вяселля складаецца з тостаў, танцаў ды песень. Мужчыны мяняюцца конямі або купляюць іх адзін у аднаго.

Часам могуць узнікнуць бойкі паміж маладымі хлопцамі, але яны маюць незласлівы характар. Старэйшыя мужчыны хутка разганяюць задзіракаў.

Бываюць выпадкі, калі прысутная моладзь на вяселлі знаёміцца, і юнак, закаханы знячэўку, праз сваіх знаёмых жанчын або родных схіляе дзяўчыну збегчы разам з ім, гэта значыць выйсці за яго замуж без сватання.

Грамадзянскі шлюб у аддзяленні загса не карыстаецца сярод цыганоў пашанай і павагаю: толькі абставіны жыцця прымушаюць маладых уступаць у шлюб. На гэты конт нярэдка можна пачуць такое выслоўе: «Мы не гаджэ*, а цыганы і верым адно аднаму

* Усе нецыганы.

на слова, жывём на ўзаемным даверы, а не па паперках».

Пасля вяселля маладая надзявае хустку і жыве ў доме ў мужа, з павагаю ставячыся да свёкра і свякрухі. Але беларускія цыганкі ў адрозненне ад сваіх супляменніц з Расеі і Украіны звычайна ходзяць без галаўнога ўбору.

Мы ўжо казалі, што большасць цыганоў Беларусі займаюцца пераважна гадаваннем хатняй жывёлы.

Калі цыганы паміраюць, іх дзеці або родныя не аддаюць цела на ўскрыццё, і яно тры дні знаходзіцца ў доме, дзе жыў нябожчык. Родныя, блізкія, знаёмыя і незнаёмыя ўспамінаюць тут ягоныя справы і ўсё жыццё. Нябожчыка сціпла памінаюць спіртным (мужчыны і жанчыны асобна), просячы пры гэтым Бога прыняць душу ў вечнае жыццё. Труну звычайна вязуць на могілкі на конях: аддаюць зямлі на могілках агульных з беларусамі. Магілы цыганоў можна пазнаць па ручніку, завязанаму вакол крыжа. Пасля пахавання адзенне, ложка і асабістыя рэчы нябожчыка спальваюцца.

На працягу сваёй вандроўнай гісторыі цыганы перажылі безліч нягодаў і стратаў, але нягледзячы на гэта захавалі сваю мову і культуру. Пра цыганоў пісана шмат кніг, цыганская музыка няраз натхняла самых славурых кампазітараў...

Літаратура (асабліва публіцыстыка) не заўсёды стварала пра цыганоў праўдзівае ўяўленне. У станоўчым плане тут дарэчы будзе ўспомніць вядомую паэму Аляксандра Пушкіна «Цыганы». Паэт сапраўды любіў цыган, жыў сярод іх у Малдавіі, быў сапраўды знаёмы з рэальнай Земфірай. Пушкін не ўдзельнічаў у стварэнні міфаў аб свабодзе цыганскіх нораваў, але пушкіназнаўцы вытлумачылі ўсё па-свойму і толькі ўмацавалі байкі пра так званае «свабоднае каханне».

Віно, карты, коні, каханне... Калі чытаеш некаторыя літаратурныя творы, можа скласціся ўражанне, што нічым іншым цыганы і не займаюцца. Такі самы імідж ствараюць і песні: «Лишь один не спит, пьет шампанское...» і гэтак далей. Таму цыганы ахвотней слухаюць індыйскія песні і вельмі любяць індыйскія фільмы. А вось некаторыя творы замежных і айчынных пісьменнікаў, спевакоў, кінематографаў успрымаюць з недаверам і нават пагардаю, бо ў большасці сваёй у іх прысутнічаюць чужыя цыганскай душы ідэі і рэаліі.

Цыганскі музычны фальклор шмат даў кампазі-

тарам Францыі, Аўстрыі, Румыніі, Германіі, Венгрыі і, вядома, Расеі.

Пра цыганоў пісалі В. Шэкспір, Д. Голсуарсі, С. Сервантэс, В. Тэкерэй, П. Мэрымэ, Пушкін, Лермантаў, Блок і Ясенін, Горкі і Леў Талстой... Вялікі пісьменнік цудоўна гаварыў па-цыганску і нават быў з імі ў сваяцтве: ягоны брат Сяргей Мікалаевіч, а таксама сын Леў Львовіч былі жанатыя з цыганскімі спявачкамі. Іхнія нашчадкі жывуць цяпер у Францыі, ЗША, Швецыі.

У Беларусі натхнёныя радкі прысвяцілі цыганам Р. Барадулін, П. Трус. Пра беларускіх цыганоў піша найбуйнейшы цыганскі паэт сучаснасці, перакладчык, вучоны-цыганолаг Лекса Мануш-Бялугін. Ен, дарэчы, выдатна пераклаў верш Я. Купалы «А хто там ідзе?» на цыганскую мову.

Даўно па волі Бога цыганы пакінулі Індыю. Мінулася больш за тры стагоддзі, як яны знайшлі прытулак і назаўсёды засталіся ў Беларусі.

Гэтая зямля стала для сыноў і дачок цыганскага роду новай Маці-Радзімай. Пачуццё высокага яе шанавання жыве ў душах маіх нешматлікіх супляменнікаў.

Нізкі паклон табе жыватворная Радзіма — Беларуская Зямля!

Выказваю глыбокую ўдзячнасць ст. навуковаму супрацоўніку Інстытута гісторыі АН Беларусі Л. У. Дучыц, чые ґрунтоўныя факталагічныя матэрыялы па гісторыі цыганоў на Беларусі выкарыстаныя ў гэтым нарысе. Шчыра ўдзячны таксама таленавітаму цыгану-самародку Хвіліну Яновічу (Ромке).

З М Е С Т

<i>Наталля Арсеннева. Малітва</i>	5
Пётра Васілеўскі Каб жыла Беларусь	6
Алег Трусаў Лунай, наш сцяг, ляці, пагоня!	16
Рыгор Барадулін Унучка Францішка Скарыны, або Зэк № 0—297	23
Пётра Васілеўскі Хлеб і кніга	36
Сяргей Купцоў Як цяле ваўка злавіла	51
Уладзімір Арлоў Пад уладаю Перуна і Сварога	61
Сяргей Тарасаў Адкуль прыйшло хрысціянства на Беларусь? . . .	75
Юры Драгун Уніяцкая царква Беларусі і дзяржаўная палітыка	89
Мікола Хаўстовіч Скасаванне Уніі	107
Алесь Жлутко Езуіты на Беларусі: пошукі праўды	118
Вітаўт Чаропка Зазірнем у дакументы	138
Генадзь Сагановіч Ад Ведрашы да Крапіўны	166
Анатоль Грыцкевіч Нацыянальнае пытанне ў праграме дэкабрыстаў	186
Генадзь Сагановіч Маскоўскі Нерон	190
Барыс Сачанка Мураўёў-вешальнік	205

Яўген Гучок	
Беларускі лёс Арыны Радзівонаўны	224
Сяргей Дубавец, Генадзь Сагановіч	
Старажытная Літва і сучасная Летува. <i>Пераклад</i> <i>з рускай мовы У. Арлова</i>	231
Вінцук Вячорка	
Тысячагадовае суседства. <i>Пераклад з рускай мовы</i> <i>І. Папурэнкі</i>	239
Пётра Васілеўскі	
Пра нашы помнікі, «своеасаблівае варварства» і «людзей асабага складу»	255
Сяргей Запрудскі	
Чалавек з мінулага, або Чаму цяжка сціраць «белыя плямы» ў гісторыі беларускага мовазнаўства. <i>Пераклад з рускай аўтара</i>	276
Іван Ласкоў	
Адкуль пайшла беларуская мова	298
Уладзімір Арлоў	
Полацкія кадэты	313
Вальдэмар Калінін	
Цыганы на Беларусі	330

3 гісторыяй на «Вы»: Публіцыстычныя артыку-
3-11 лы. Выпуск другі / Уклад. У. Арлова.— Мн.:
Маст. літ., 1994.— 351 с: іл.

ISBN 5-340-010813.

Ваенная гісторыя сярэднявечнай Беларусі, царкоўная унія, трагічны лёс дзеячаў нацыянальнай культуры ў гады сталіншчыны, беларуская эміграцыя і іншыя «белыя плямы» — такія тэматычныя аб'екты кнігі. Сярод яе аўтараў вядомыя гісторыкі і пісьменнікі — Анатоль Грыцкевіч, Генадзь Сагановіч, Рыгор Барадулін, Іван Ласкоў, Барыс Сачанка.

3 4702120204—017 126—93
М302(03)—94

ББК 84Бел7 + 63.3(2Б)

Літаратурна-мастацкае выданне

3 ГІСТОРЫЯЙ НА «ВЫ»

Публіцыстычныя артыкулы

Выпуск другі

Укладальнік

Арлоў Уладзімір Аляксеевіч

Рэдактары Г. С. Шупенька, У. А. Арлоў. Мастак П. М. Драчоў. Мастацкія рэдактары В. А. Губараў, А. М. Малышава. Тэхнічны рэдактар Т. М. Сокал. Карэктары Я. Ф. Харко, Л. А. Дзядзюля.

ІБ № 3833

Здадзена ў набор 07.12.92. Падп. да друку 16.11.93. Фармат 84×108¹/₁₂. Папера друк. № 1. Гарнітура школьная. Афсетны друк. Ум. друк арк. 18,48. Ум. фарб.-адб. 18,90. Ул.-выд. арк. 19,26. Тыраж 9000 экз. Зак. 2429

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь. Ліцэнзія ЛВ № 3. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкампіна МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.